

Henry Monahan
J. Edward Hall.

MENU SANHITA:

THE

INSTITUTES OF MENU,

WITH

The Commentary

OF

KULLŪKA BHATTA.

Second Edition
_____

VOL. II.
_____

**PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE COMMITTEE OF
PUBLIC INSTRUCTION.**

_____
Calcutta:

PRINTED AT THE EDUCATION PRESS, CIRCULAR ROAD.

1830.

Ind. 3459.7
~~VI. 1094~~

Harvard College Library,
Gift of
FITZGERALD MALL,
July 17, 1899.

मनुसंहिता

तट्टोकाय

मन्वर्धमुक्तावलीनाली श्रीबुद्धकभट्टेन कृता ।

द्वितीयोभागः ।

श्रीबुद्ध कविद्वि वाहेवानुज्जवा कविकातारामधाम्ना
इत्युद्योगन् मुद्रा यन्मात्रये मुद्रिता ।

संवत् १८ ८१ ब्रह्मवर्षः १७ ५२ ।

इं सन १८ ३० ।

॥ मनुसंहिता ॥

॥ ८ अष्टमोऽध्यायः ॥

व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
मन्मथैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभां ॥ १ ॥

व्यवहारमिति । एवंविधविपक्षमहीचिह्नः प्रजानां रक्ष
णादवाप्तवृत्तिस्वायामेवेतरेतरविवादवपीडापरिहारार्थम् ।
अथाहानासहादप्रविषयोविद्वद्भार्याधिप्रत्यर्थिवाक्यजनितव
न्देहहारी विचारएव व्यवहारः । अदाह कात्यायनः ।
विनागार्थेऽव सन्देहे हरणं हारउच्यते । गानावन्देहहरणा
व्यवहारइति श्रुतः । तान् व्यवहारान् इदुमिच्छन् इष्टिवी
रतिर्वक्ष्यमावसवसवचितैर्ब्राह्मणैरमात्यैश्च यत्तमाप्ताचोक्त
वक्ष्यामममैः सह विनीतोवाक्पाणिपादवापकविरहादनुकृतः
अविनीते हि नृपे वादिप्रतिवादिनां प्रतिभासवाद्दसम्बन्धमभिधाने
तत्तन्निर्णयेन सात् तादृशोवक्ष्यमाणां समानुविशेत् । अथ
हारदर्शनक्षेपं प्रजानामितरेतरपीडायां तत्तन्निर्णयेन
रक्षणाये वक्ष्यमावदहादृष्टार्थकरवक्षणेनैव कथयत् ॥ १ ॥

तत्रासीनः स्थितोऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्थिण्यां ॥ २ ॥

तथेत्यादि । तस्माच्च यथायां कार्य्यगौरवापेक्षामुप
विष्टोऽपि कार्य्यं उत्थितोऽपि वा पाणिब्रह्मोवाङ्मपरः दक्षिण
वाङ्मुद्यम्य अनुद्धतवेषाभरणः पूर्ववत्सोके इन्द्रियानौद्धत्य
मुक्तं तादृशः कार्थ्याणि विचारयेत् ॥ २ ॥

प्रत्यहन्देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च चेतुभिः । अष्टा
दशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक्पृथक् ॥ ३ ॥

प्रत्यहमित्यादि । तानि च अष्टादानादीनि कार्थ्याणि
अष्टादशसु व्यवहारमार्गेषु विषयेषु पठितानि देवजातिकुल
व्यवहारावगतैः शास्त्रावगतैः साक्षिदिव्यादिभिर्हेतुभिः पृथक्
पृथक् प्रत्यहं विचारयेत् । तान्येवाष्टादश गणयति ॥ ३ ॥

तेषामाद्यमृणादाननिक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।
सम्भूय च समुत्थानन्दत्तस्यानपकर्माच्च ॥ ४ ॥

वेतनस्यैव चादानं संविदस्य व्यतिक्रमः ।
क्रयविक्रयानुशयोविवादः स्वामिपालयोः ॥ ५ ॥

सीमाविवादधर्माश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।
स्तेयञ्च साहसञ्चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ ६ ॥

स्त्रीपुंस्वर्गोविभागश्च द्यूतमाह्वयएव च । पदा
महाद्वयैतानि व्यवहारस्थितानि च ॥ ७ ॥

तेषामिति । वेतनस्यैव चेति । सीमेति । स्त्रीपुंवेति । तेषा
महाद्वयानां मध्ये आदाविह आदादानं विचार्यते । तस्य
स्वरूपमुक्तवारदेन । अथं देवमदेवश्च येन यच्च यथाच यत् ।
दानपदस्य धर्माच्च तद्व्यादानमुच्यते । ततश्च स्वधनस्यान्य
स्मिन् चर्यस्य रूपेणः शेषः । अस्मानिना च कृतो विक्रयः । यन्मूष
वचिनादीनां क्रियामनुष्ठानं । इत्यस्य धनस्यापाचमुद्या क्रोधा
दिना वा यदर्थं । कर्मकरस्य भूतेरदानं । कृतस्य वस्त्रातिशयः
कवेविक्रये च कृते यस्यान्तापादिप्रतिपत्तिः । स्नानिपश्याय
जेर्विवादः । ग्रामादिषीमाविप्रतिपत्तिः । वाक्यादव्यमात्रो
क्त्यादि दण्डपादव्यमात्रादनादि । सोऽयं निजमेव धनपदार्थं ।
वाहव्यस्य च धनहरणादि । स्त्रियाश्च परपुंसस्य चार्थः ।
स्त्रीवहितस्य पुंशे धर्मः व्यवसायः । पैदकादिधनस्य च विभागः ।
अस्मादिस्त्रीया पदस्य व्यवसायनपूर्वकं पवित्रेणादिप्राप्तिसौधनं ।
इत्येव महाद्वयैतानि व्यवहारप्रवृत्तेः स्नानानि । वमाह्वयश्च
प्राप्तिद्यूतरूपमेव द्यूतावाप्तारविशेषमात् महाद्वयसंज्ञोप
पत्तिः ॥ ४॥ १॥ ६॥ ७॥

एषु स्नानेषु भूमिष्ठं विवादश्चरतां नृणाम् ।
यस्यैवाचनमाचिन्त्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ॥ ८ ॥

एविव्यादि । एषु व्यादानादिव व्यवहारस्थानेषु

वाञ्छेन विवादं कुर्वतां मनुष्याणां अनादिपारमर्थागत
तेन नित्यं धर्ममवसथस्य कार्यनिर्णयं कुर्यात्। भूषिष्ठब्रह्मेणा
न्याय्यपि विवादपदानि सन्तीति सूचयति। तानि च प्रकीर्षक
ब्रह्मेण नारदाद्युक्तानि। अतएव नारदः। न दृष्टं यच्च पूर्वेषु
सर्वं तस्यात्प्रकीर्षकमिति ॥ ८ ॥

यदा स्वयन्न कुर्यात् नृपतिः कार्यदर्शनम्।
तदा नियुक्तादिदांसम्प्राप्त्यर्थं कार्यदर्शने ॥ ९ ॥

यदेत्यादि। यदा कार्यान्तराकुलतया रोगादिना
वा राजा स्वयं कार्यदर्शनं न कुर्यात्तदा तद्दर्शनार्थं कार्य
दर्शनाभिज्ञं ब्राह्मणं नियुञ्जीत ॥ ९ ॥

सोऽस्य कार्याणि सम्यक्षेत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः।
सभामेव प्रविश्याम्यामासीनः स्थितएव वा ॥ १० ॥

सोऽस्मेति। स ब्राह्मणोऽस्य राज्ञोद्भूत्यानि कार्याणि
त्रिभिर्ब्राह्मणैः सभायां बाधुभिर्धर्मिकैः कार्यदर्शनाभिज्ञैर्वृतः
तामेव सभायाविशोपविश्या स्थितो वा नतु चक्रम्यासः तस्य
चित्तव्याघेयसम्प्रवासाद्ब्रह्मण्यदादनादीनि कार्याणि पश्येत्
॥ १० ॥

वसिष्ठश्चे निधीदन्ति विप्रावेदविदस्तथः । राक्ष
साधिष्ठतोविद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां विदुः ॥ ११ ॥

वसिष्ठिति । वसिन् खान च्छग्यनुःशामवेदिनस्तथोपि
ब्राह्मणाचवतिष्ठन्ते राक्षसाधिष्ठतस्त विद्वान् ब्राह्मणएव प्रकृत
नादवतिष्ठते तां सभाञ्चतुर्मुखसभामिव मन्थन्ते ॥ ११ ॥

धर्मोविद्वस्त्यधर्मोऽपि सभां यचोपतिष्ठते । प्रत्य
श्चास्त्र न हन्तान्ति विद्वास्तत्र सभासदः ॥ १२ ॥

धर्मदिति । भाः प्रकाशः तथा यद् वर्त्ततइति विद्वत्संइति
रेकाच्च सभाप्रत्येनाभिमतता यच्च देवे सभां विद्वत्संइतिरूपा
धर्मः सत्याभिधानजन्योऽनृताभिधानजन्येनाधर्मोऽपि पीडित
ज्ञानश्चइति चर्धिप्रत्यर्धिर्नोर्ध्वे एकस्य सत्याभिधानाद
परस्य सत्यावादान्तेच सभासदोऽस्य धर्मस्य पीडाकरत्नात्
ब्रह्मनिवाधर्मो नोद्भूतइति तदा ते एव तेनाधर्मब्रह्मविद्वा
भवन्ति ॥ १२ ॥

सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।
अत्रुपस्थितुवन् वापि नरोभवति किल्बिषी ॥ १३ ॥

वक्तव्यमतः सभामिति । सभानवन्त्य व्यवहारदर्शनार्थं
तत्प्रवेष्टोक्तकर्त्तव्यः इहोक्ततदा सत्यमेव वक्तव्यम् । अन्यथा

तृष्णीमप्रतिष्ठमानोऽमुपाया वदन् उभयथापि वक्षः पापी
भवति । मेधातिथिना तु । वभा वा न प्रवेष्टव्यादिति चक्ष्णेव
पठितम् ॥१२॥

यत्र धर्मोऽद्यधर्मोऽसत्यं यच्चानृतेन च । अन्यते
प्रेक्ष्यमाणानां इतास्तत्र सभासदः ॥ १४ ॥

वचेत्यादि । वक्षां यमायां अर्थिप्रत्यर्थिभ्यां अथर्वेण
धर्षोण इत्यनेन वच च पाणिनिः । अथमनृतेन नाञ्जते यमा
यदा प्रेक्षमाणा नान्माननादुक्तं ते प्रतीकारश्चमात्रं भवन्ती
त्यर्थः । वक्षीयानादरद्वयनेन वक्षी । तच्च तएव यमायद
स्येन पापेन वृताभवन्ति ॥ १४ ॥

धर्माएव इतोहन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः । तस्मा
 धर्मोऽन इत्यव्योमा नो धर्मोऽतो वधीत् ॥ १५ ॥

धर्मोदत्तादि । यस्याद्भुर्धोवातिक्रान्दृष्टानिष्टाभ्यां सह
नात्रयति वार्षिप्रत्यर्थादिः । सहवानतिक्रान्तः ताभ्यां सह
रचति तस्याद्भुर्धोवातिक्रमशीघ्रः साऽस्यान् मत्सहितान् अति
क्रान्तोर्ध्वोर्वाधोदिति यभ्यानामुत्पद्यप्रवृत्ते प्राप्तिवाक्ययो
धनमिदम् यद्यवा नो निवेधेऽस्यचः मोदतोर्ध्वोर्मावधीत् नह
न्निवेद्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

वृषोचि भगवान् धर्म्यस्तस्य यः कुरुते क्षयम् ।
वृषस्यैव विदुर्देवास्तस्माद्धर्म्यं चोपयेत् ॥ १६ ॥

वृषदत्तादि । कामान् वर्धतोति वृषः वृषवज्जेन धर्मं
एवामिधीयतइति । असंब्रह्मेदारवार्धः । वस्त्राद्धर्म्यं चोवा
रधं करोति तज्ज्वावृषस्यं जानन्ति न जातिवृषस्यं वक्रा
दिमादुपोषः । तस्माद्धर्म्यं नोच्छिन्नादिति धर्म्यवतिक्रमवत्
वार्धं वृषवज्ज्वाधर्धनिर्वचनम् ॥ १६ ॥

एकएव सुहृद्धर्मोनिधनेष्वनुयाति यः । शरीरेण
समन्नामं सर्वमन्यद्भि गच्छति ॥ १७ ॥

एकदत्तादि । धर्म्यवैकोमिचं योमरधेपि चभीहृषस्य
हानार्धमनुगच्छति । वस्त्रादन्वस्यार्धव्याख्यापुत्रादि शरीरेष्वेव
वहादर्थमनुगच्छति । तस्मात् पुत्रादिष्वेवापिचवापि धर्मो न
सातयः ॥ १७ ॥

पादोऽधर्म्यस्य कर्त्तारम्यादः साधिसमृच्छति ।
पादस्य भासदस्यार्थान् पादोराजानमृच्छति ॥ १८ ॥

पाददत्तादि । दुर्ध्ववहारदत्तनादधर्म्यवज्ज्वा चतुर्थमा
नोऽर्धिनमधर्म्यकर्त्तारज्ज्वाधर्धिनं वा गच्छति । परस्यतुर्थमात्रः

साविष्मसत्यवादिवं । अन्यपादः सभासदस्त्वान् आप्नोति ।
पादस्य राजानं प्रजति । सर्वेषाम्पापसम्बन्धोभवतीत्यत्र विव-
चितम् ॥ १८ ॥

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः । एनो
गच्छति कर्त्तारमिन्दार्होयत्र निन्द्यते ॥ १९ ॥

राजेत्यादि । यस्यागुणः सभायामसत्यवादित्वात् निन्दार्हो
ऽर्थीप्रत्यर्थी वा सम्यक्पापदर्शनेन निन्द्यते । तत्र राजा
निष्पापोभवति । सभासदस्य पापेन न संबध्यन्ते । अर्थ्यादिक
मेव कर्त्तारम्पापमुपैति ॥ १९ ॥

जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्थाद्राष्ट्राण्यमुषः ।
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्नृत्तु शूद्रः कथञ्चन ॥ २० ॥

जातिमात्रेति । ब्राह्मणजातिमात्रं यस्य विद्यते नतु ब्राह्मण
कर्मनुष्ठानं वणिगादिवत्साक्षादिदारेण स्फुटन्यायान्याय
निरूपणसमो ब्राह्मणजातिरपि वा यं सन्दिग्धात्मा ब्राह्मणं
प्रवीति स वरं उक्तयोग्यब्राह्मणभावे कचित्कार्यदर्शने नृपते
र्भवेन्नतु धार्मिकोपि व्यवहारोपि शूद्रः । ब्राह्मणो धर्मप्रव-
क्तेति विधानादेव शूद्रनिवृत्तिः सिद्धा पुनर्नृत्तु शूद्रइति

शूद्रनिषेधोद्योग्यब्राह्मणाभावे चचिचवैश्यचोरभनृजानार्थः ।
 यतएव कात्यायनः । यच्च विप्रो न विद्वान् स्यात्तच्चिचयन्तश्च योज
 येत् । वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं बलेन वर्जयेत् ॥ २० ॥

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् । तस्य
 सीदति तद्ग्राह्यं पक्षे गौरिव पश्यतः ॥ २१ ॥

यस्मात् चखेत्यादि । यस्य राज्ञो धर्मविवेचनं शूद्रः कुरुते
 तस्य पश्यतएव पक्षे गौरिव तद्ग्राह्यमवयवमभवति ॥ २१ ॥

यद्ग्राह्यं शूद्रभयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमद्विजं । विन
 श्यत्याशु तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ॥ २२ ॥

यदित्यादि । यद्ग्राह्यं शूद्रवज्रं परलोकाभाववा
 साधनं द्विजशून्यं तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षरोगपीडितं यत् ग्रीवं विन
 श्यति । यद्वा प्रासादतिः सम्यनित्यसाभावेन दृष्टिविरहात्
 उदयातदुर्भिक्षरोगाद्युपसर्गब्रान्धधर्मकर्माभावाच्च ॥ २२ ॥

धर्मासनमधिष्ठाय सम्भीताङ्गः समाहितः । प्रणम्य
 लोकपासेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥ २३ ॥

धर्मासनमिति । धर्मदर्शनार्थमासन उपविश्य चाच्छादित
 देहोऽन्यमना लोकपासेभ्यः प्रणमं कृत्वा कार्यदर्शनमनुति
 शेत् ॥ २३ ॥

अर्थानर्थावुभा बुद्ध्या धर्माधर्मौ च केवसौ ।
वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्याणि ॥ २४ ॥

अर्थानिति । प्रकाररूपेण च्छेदनाद्यात्मकावैदिकावर्णानर्था
बुद्ध्या परलोकार्थान्धर्माधर्मौ केवसावनुदध्य च्छाविरोधेन
भवति तथा कार्याधिनां कार्याणि पश्येत् । वर्णवर्णमेवकेतु
ग्राह्यादिक्रमेण पश्येत् ॥ २४ ॥

५४. Kernel वाचैर्विभावयेत्क्षिप्रैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् । स्वरव
र्णैर्जिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥ २५ ॥

वाचैरिति । वाचैः स्वरदिभिर्क्षिप्रैरित्यभिधानादवधारि
ताव्यभिचारैः अर्थिप्रत्यर्थिनामन्तर्गतमभिप्रायं निरूपयेत् ।
स्वरोगदृहादिः । वर्णः साभाविकवर्णादन्यादृशोमुखकालि
मादिः । इङ्गितमधोनिरीचणादिः । आकारोदेहभवस्वेदरो
माद्यादिः । चेष्टा हस्तस्पर्शनादिः ॥ २५ ॥

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नेच
बलाविकारैश्च युज्यतेऽन्तर्गतमनः ॥ २६ ॥

यस्मात् आकारैरिति । आकारादिभिः पूर्वोक्तेः गत्या
स्पर्शत्पादादिकया अन्तर्गतं मनोबुद्धिरूपेण परिचयतमव
धार्यते ॥ २६ ॥

वासदायादिकं रिक्खन्तावद्वाजानुपासयेत् ।
 वावत्सं स्थात्समावृत्तोयावच्चातीतमैश्वरः ॥ २७ ॥

वासदायेति । अनाद्यवासस्सामिकधनमिदं वादिभिरन्या
 येन वृक्षमाद्यं तावद्वाजा रयेत् वावदसौ षट्चिन्त्रदायिकं
 प्रज्ञापर्यमित्वा सुक्तेन प्रकारेण गुरुकुलात् समावृत्तौ भवति ।
 तादृशस्वावश्यकवाक्यविममात् । यस्मिन्नस्मादिना वासएव
 समावर्तते सोऽपि वावदतीतवाक्यो भवति तावत्तस्य धनं
 रयेत् । वासश्च षोडशवर्षपर्यन्तम् । वासश्चाषोडशादधी
 दिति नारदवचनात् ॥ २७ ॥

वग्नाऽपुचासु चैवं स्थाद्रक्षन्निष्कुचासु च ।
 पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्सातुरासु च ॥ २८ ॥

वग्नेत्यादि । वग्नासु वग्नासु कृतदारान्तरपरिग्रहः स्त्रीभि
 र्निर्वाहार्थे वक्ष्यितधनोपायासु निरपेक्षः । अपुचासु च
 स्त्रीषु प्रोक्तमभर्तृकासु । निष्कुचासु वपिष्ठरहितासु बाधोषु
 च स्त्रीषु विधवासु रोमिणीषु च बहूनां तथापि वाक्यधनस्यैव
 राज्ञा रक्ष्यं कर्तव्यम् । अथ चानेकव्योपादाने नैव स्त्रीषु
 रक्ष्येन पुनरतिपरीहारः ॥ २८ ॥

जीवन्तीनान्तु तासां ये तद्वरेषुः स्वबान्धवाः । ता
 ऽह्निष्ठाश्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ २८ ॥

जीवन्तीनामिति । वयमभानन्तराधिकारिणोरभाम
 द्दन्धनमित्यादिव्याजेन ये बान्धवास्तासाञ्जीवन्तीनान्तु
 गृह्णन्ति तान् वक्ष्यमाणश्चौरदण्डेन धार्मिको राजा दण्डयेत्
 ॥ २८ ॥

प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजात्यब्धन्निधापयेत् ।
 अर्वाक्यब्दाद्वरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥ २९ ॥

प्रगृहेति । अज्ञातस्वामिकधनं राजा कस्य किमग्नष्ट
 मित्येवमष्टादिना उद्घोष्य राजदारादौ रचितं वर्षचक्रं
 स्थापयेत् । वर्षचक्रमध्ये यदि धनस्याभ्यागच्छति तदा स एव
 गृह्णीयात् । तदूर्जन्तु नृपतिर्विनिपुञ्चीत ॥ २९ ॥

ममेदमिति योऽब्रूयात्साऽनुयोज्योऽयथाविधि ।
 संवाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्व्यमर्शति ॥ ३० ॥

ममेदमित्यादि । मदीयम्भनमिति घोषदति य किं रूपं
 किं संख्याकं कुत्र प्रचष्टं तद्व्यमर्शित्यादिविधानेन प्रष्टव्यः । ततो

अदि कवचंकादीन् चत्वारि वदति तदा य तत्र धनसामी
तद्वत्तं यहीतुमर्हति ॥ २१ ॥

अवेदवानो नष्टस्य देशं कासश्च तत्त्वतः । वर्षं
रूपस्यमासश्च तत्समन्दण्डमर्हति ॥ २२ ॥

अवेदवानरत्नादि । नष्टद्रव्यस्य देशकासौ अस्मिन् देशे
अस्मिन् कासे नष्टमिति । तथा वर्षं द्रव्यासाकारं कटकमुकु
टादि परिमाणश्च अथावेदवाननष्टद्रव्यसमन्दण्डमर्हति ।
॥ २२ ॥

आददीताय वज्रगं प्रचष्टाभिगताश्रुपः । दशमं
दादन्नं वापि सतान्धर्मा मनुष्यरम् ॥ २३ ॥

देशकासादिसंवादे पुनराददीतेति । अदेतद्वाच्चा प्रम
हद्वत् प्राप्तं तस्मात् वज्रागन्दशमं दादन्नं वा रक्षादिनिमित्तं
पूर्वेणा वाधुनामवन्धयति जानन् रात्रा दृष्टीयात् । धन
स्वामिनो निर्मुक्तवगुह्यतापेक्षया वज्रागादिपक्षविक्रयः ।
अवजिह्वं स्वामिने समर्पयेत् ॥ २३ ॥

प्रमृष्टाधिगतद्रव्यनिष्ठेयुक्तैरधिष्ठितम् । यां
स्तत्र चौरान् पृच्छीवात्ताम्राजिभेन घातयेत् ॥ २४ ॥

प्रमृष्टेति । यद्रव्यद्रव्यापि प्रमृष्टं सत् राजपुरुषैः प्राप्तं रक्षा
युक्तैः रक्षितं कृत्वा राज्ञा स्वार्यतस्मिंश्च द्रव्येर्धौ चौरान् पृच्छीयां
त्ताम्रस्तिना घातयेत् । गोविन्दराजसु । व्रतादभधिके वध
इतिद्वितीयात् । अत्रापि व्रतसुवर्षमूल्याधिकद्रव्यहरणे वध
माह । तत्र । तत्र सन्धिं कृत्वा तु ये सौम्यमिति वत्सल्येपि
प्रमृष्टराजरक्षितद्रव्यहरणेनैव विभेदेषु वधविधानात् व्रता
दभधिके वधरत्नस्य विभेदोपदिष्टवधेतरविषयत्वात् ॥ २४ ॥

ममायमिति योमूयास्त्रिधिं सत्येन मानवः ।
तस्याददीत पञ्चगं राजा दादग्रमेव वा ॥ २५ ॥

ममायमितीति । योमानुषः स्ववस्त्रिधिं सत्या अन्वेन वा
निधौ प्राप्ते ममायमिति रिति यदिति सत्येन प्रमाणेन च
स्ववस्त्रं बोधयति तच्च पुरुषस्य निर्मुक्तसगुणत्वापेक्षया
ततोविधानात् अहमानं दादग्रमानं वा राजापृच्छीवात् ।
अवत्रिष्टं तस्मार्ययेत् ॥ २५ ॥

अमृतमनु, बहन् दण्डः सन्निभस्त्यागमदृमं ।
तस्यैव वा निधानस्य संस्कारस्यैव सीदं साम् ॥ २६ ॥

अमृतमिति । असीधं सीधमिति ब्रूयत् सधनस्यादृप्तस्य ग
न्दस्यः । बह्ना तस्यैव निधेरत्यन्तास्यभागश्चक्षिता येनाव
वादय, न च्छति, न विद्वयश्च सभते तद्वद्वः । असीधसी
मिमीयस्यममिर्देवात्पुनस्त्यादन्योचन्दस्यः । विक्रयस्य नि
र्गुण वमुवापेयः ॥ २६ ॥

विदांसु माह्मणोदका पूर्वोपनिहितविधिम् ।
अग्नेवतोप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्दिसः ॥ २७ ॥

विदाविद्यादि । विद्यापुनर्माह्वः पूर्वमुपनिहितं निधिं
इहा सर्वं दृष्टीयात् । न पद्मानन्दयात् । वस्यसर्वस्य
वयसातस्य प्रभुः । अतएवोक्तं । सर्वस्यमाह्वस्येदमिति ।
तस्यात्परनिहितविषयमेतद्वचनम् । तथाच नारदः । परेच
निहितं चक्ष्मा राजा ह्यपदरेनिधिं । राजानामी विधिः
सर्वः सर्वेषाम्राज्ञावाहते । चाज्ञवद्वोप्याह । राजा चक्ष्मा
विधिन्दद्यात् दिवेभ्योर्द्वे दिवः पुनः । विद्वानग्नेवमादद्यात्
सर्वस्य प्रमुच्यतः । अतोचक्षोधातिविधौ विद्वराजाभ्यां ममाव

मिति चोब्रूवादित्युक्तं राजदेयान्निरासार्थं पित्रादिनिहि-
तविषयममेवात्र वचनस्य व्याख्यातम् । तदनार्थं गारदादिमु-
नित्याख्याविपरीतं व्यकल्पितम् । न मेधातिथिमोविन्दराज-
व्याख्यानमाद्रिये ॥ १७ ॥

यन्तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं चितौ ।
तस्मात् द्विजेभ्योदत्तार्द्धमर्द्धं कोषे प्रवेशयेत् ॥ १८ ॥

अन्विति । अं पुनरस्मान्निधेयं पुरातनश्रुत्यन्तर्गतं निधिं राजा
कमते तस्माद्वाङ्मतेभ्योऽर्द्धं दत्त्वाऽर्द्धमात्मोपधनगारे प्रवे-
शयेत् ॥ १८ ॥

निधीनान्तु पुराणानान्धातृनामेव च चितौ ।
अर्द्धभाग्यच्छाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥ १९ ॥

निधीनामिति । निधीनां पुरातनानां अस्त्रकीयानां विद-
द्वाङ्मतेरस्त्रानां सुवर्णसुत्पत्तिस्त्राणानाञ्चार्द्धहरोराजा
चक्षादवो रचति भूमेः प्रभुः ॥ १९ ॥

दातव्यं सर्ववर्षेभ्योराज्ञा चौरैर्हृतम्भनम् ।
राजातदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किञ्चिदपम् ॥ ४० ॥

दातव्यमिति । चङ्गुनश्चौरैर्होक्तानामपहृतं तद्राज्ञा चौरै
भञ्जयित्वा धनसामिभ्यो देयम् । तङ्गुनं राजा स्वबभूवुश्चान
श्चौरस्य पापं प्राप्नोति ॥ ४० ॥

जातिजानपदान् धर्मांश्च श्रेष्ठीधर्मांश्च धर्मवित् ।
समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ४१ ॥

जातिजानेति । जातिधर्मांश्च ब्राह्मणादिवृत्तिनिवृत्तान्
शास्त्रादीन् जानपदांश्च विषयदेवव्यवस्थितान् आचार्यादिविद
व्यान् । देवजातिकुलधर्मांश्च आचार्यैरप्रतिविद्धाः प्रमाद्यमिति
नोत्तमकारणात् । श्रेष्ठीधर्मांश्च वशिष्ठादिधर्मांश्च प्रतिनिवृत्त
कुलव्यवस्थितान् ज्ञात्वा तद्विविधव्यान् राजा व्यवहारेषु तत्त
द्वर्थांश्च व्यवस्थापयेत् ॥ ४१ ॥

स्नानि कर्माणि कुर्वाणादूरे सन्नोपि मानवाः ।
प्रियाभवन्ति लोकस्य स्नेहोऽस्ते कर्माप्यवस्थिताः ॥ ४२ ॥

वस्नात्स्नानोत्थादि । जातिदेवकुलधर्मादीन्मात्मीयकर्माणि
चनुतिष्ठन्तः स्नेहोऽस्ते च नित्यमेमिन्निकादौ कर्माणि वर्तमानाः
दूरेऽपि वन्तः वासिष्ठनिबन्धनशेषमात्रेऽपि लोकस्य प्रिया
भवन्ति ॥ ४२ ॥

नोत्पादयेत् स्वयं कार्यं राजानाप्यस्य पूरयः ।
न च प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथञ्चन ॥ ४३ ॥

प्रावृत्तिकमिदमभिधातुं पुनः प्रकृतमाह नोत्पादयेदिति ।
राजा राजनियुक्तो वा पुरोधनस्रोभादिना कार्यं कृषादिवि
वादं नोत्पादयेत् । तदाह कात्यायनः । न राजा तु वज्रित्वेन
धनस्रोभेन वा पुनः । स्वयं कर्माणि कुर्वीत न राजानमविवादि
नाम् । न चार्थिना प्रत्यर्थिना वा आवेदितं विवादन्धनादि
स्रोभेनोपेयेत ॥ ४३ ॥

यथा नयत्सकृत्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम् ।
नयेत्तथानुमानेन घर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ ४४ ॥

यथेत्यादि । यथा मृगस्य प्रकृतस्य दधिरपातैः श्वघः
पदं ज्ञानं प्राप्नोति तथानुमानेन दृष्टप्रमाणेन वा राजा
घर्मस्य तत्त्वं निश्चिनोयात् ॥ ४४ ॥

सत्यमर्थञ्च सम्यग्ध्येदात्मानमथसाक्षिणः ।
देशं रूपञ्च कालञ्च व्यवहारविधौ स्थितः ॥ ४५ ॥

सत्यमित्यादि । व्यवहारदर्शनप्रवृत्तो राजा ह्यसमपहात
सत्यमर्थेत् तथार्थञ्च । अर्थमादिनाभलार्थीयोऽह । अर्थवक्त

नेहिरक्षादिधनविषयस्य व्यवहारमश्नीत् न तद्व्यवहारेणापि
नियोजनेनोपहृतिरक्षादिस्वस्याधराधं। आत्मानश्च तत्पति
संबन्धसर्गादिफलभागिनं याचिष्यः सत्यवादिनः देवं कायश्च
देवकायोचितं स्वरूपं व्यवहारस्वरूपं गुरुसमुत्तादिकमश्नीत्

॥ ४५ ॥

सङ्गिराचरितं यस्याद्दार्मिकैश्च दिजातिभिः। तद्देश
कुलजातीनामविद्वद्भ्यः कल्पयेत् ॥ ४६ ॥

सङ्गिरित्वादि। विद्वद्भिर्द्वैतग्रधानैर्दिजातिभिर्बहुभ्यमा
क्याक्यमनुष्ठितं तद्देशकुलजात्यविद्वद्भ्यमादाय व्यवहारमिर्षयं
प्रकल्पयेत्। इत्येकस्यव्यवहारवाधारस्य परिभाषास्तत्र
मुक्तं ॥ ४६ ॥

अथमर्षार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्षेण बोधितः। दापये
दुनिकस्यार्थमथमर्षादिभावितम् ॥ ४७ ॥

वञ्जति अवादानमधिकत्वाद् अथमर्षेति। अथमर्षार्थं
विद्वद्भिर्प्रयुक्तधनविद्वद्भिर्धनकामिना राजा बोधितोदक्यमात्र
सेव्यादिप्रमाणप्रतिपादितजनमुत्तमर्षस्याथमर्षे प्रदाययेत्।
अथमर्षादुत्तमर्षाच्च दापयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

नोत्पादयेत् स्वयं कार्यं राजानाप्यस्य पूरुषः ।
नच प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथञ्चन ॥ ४३ ॥

प्रासङ्गिकमिदमभिधातुं पुनः प्रकृतमाह नोत्पादयेदिति ।
राजा राजनियुक्तो वा पुरुषो घनस्रोभादिना कार्यं कृषादिवि
वादं नोत्पादयेत् । तदाह कात्यायनः । न राजा तु वञ्चितेन
घनस्रोभेन वा पुनः । स्वयं कर्माणि कुर्वीत न राजानमविवादि
नाम् । न चार्थिना प्रत्यर्थिना वा चावेदितं विवादन्वनादि
स्रोभेनोपेयेत ॥ ४३ ॥

यथा नयत्यस्य कृपातैर्भृगस्य भृगयुः पदम् ।
नयेत्तयानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ ४४ ॥

यथेत्यादि । यथा भृगस्य प्रकृतस्य दधिरपातैः व्यधः
पदं ज्ञानं प्राप्नोति तयानुमानेन दृष्टप्रमाणेन वा राजा
धर्मस्य तत्त्वं निश्चिनुवात् ॥ ४४ ॥

सत्यमर्थञ्च सत्यमर्थेदात्मानमयसाक्षिणः ।
देशं रूपञ्च कालञ्च व्यवहारविधौ स्थितः ॥ ४५ ॥

सत्यमित्यादि । व्यवहारदर्शनप्रवृत्तोराना ह्यसमयहाच
सत्यमर्थेत् तथार्थस्य । अर्थमादिनामलक्ष्योऽह् । अर्थवत्कं

नोदिरक्षादिधनविषयस्य व्यवहारमस्तीत् न तद्वन्नेनाधि
निकोचनेनोपहसितरक्षादिसंस्थापराधं। आत्मानस्य तत्त्वनि
र्णयेनार्गादिफलभातिनं वाचिषः सत्यवादिनः देवं कायस्य
देवकायोचितं स्वरूपं व्यवहारस्वरूपं गुदसमुतादिकमप्येत्
॥ ४५ ॥

वह्निराचरितं यस्याह्मिकैश्च द्विजातिभिः। तद्देश
कुलजातीनामविद्वद्भ्यकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

वह्निरित्यादि। विद्वद्भिर्हर्षप्रधानैर्द्विजातिभिर्बहुभ्यमा
कायस्यमुदितं तद्देशकुलजात्यविद्वद्भ्यमादाय व्यवहारनिर्णयं
प्रकल्पयेत्। एतत्प्रकल्पव्यवहारबाधार्थं परिभाषास्तत्र
मुक्तं ॥ ४५ ॥

अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन बोद्धितः। दापये
द्वनिकस्यार्थमधमर्णादिभावितम् ॥ ४७ ॥

वदति अत्रादानमधिकत्वात् अधमर्णेति। अधमर्णार्थं
विद्वद्भिर्प्रबुधधनविद्वद्भिर्धनसामिना राजा बोधितोदयनाय
सेनादिप्रमात्रप्रतिपादितजनमुत्तमर्णस्याधमर्णं प्रदापयेत्।
अधमर्णादुत्तमर्णाच्च दापयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्षिकः । तैस्त्रैरुपायैः
संगृह्य दापयेदधमर्षिकम् ॥ ४८ ॥

कथन्दापयेदित्याह यैर्यैरिति । यैर्वक्ष्यमायैरुपायैः संप्र
युक्तमर्थमुत्तमर्षोसमते तैस्त्रैरुपायैर्वर्गीकृत्य तमर्थं दापयेत्
॥ ४८ ॥

धर्मेण व्यवहारेण च्छलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं
साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥ ४९ ॥

तानुपायानाह धर्मेणेत्यादि । धर्मादिना प्रयुक्तमर्थं साधये
त्तत्र धर्माणाह दृश्यति । सुहृत्सम्बन्धिसंदिष्टैस्त्रैरुपायैः चानु
क्रमेण च । प्रायेण वा च्छलो दापोऽधमर्षणउदाहृतः । देये
धनेऽधमर्षश्च विप्रतिपत्तौ व्यवहारेण । तथाच वक्ष्यति ।
अर्थेपक्षयमानत्विति । मेधातिथिस्तु । निस्त्रोचः सव्यवहारेण
दापयितव्यः अन्यत्कर्मोपकरणम्भनं दत्त्वा कृषिवाणिज्यादिना
व्यवहारवित्तैः तदुत्पन्नं धनं तस्मात् कृषीवादित्याह ।
कृषादीनि चोक्त्वाह दृश्यति । कृष्या वाचित्तद्वार्धमानीष
चक्रिकाइली । अन्याहतादि वा इत्य दाप्यते तत्र सोपधिः ।
दारपुत्रपशून् इत्या कृत्वा दारोपवेन्नम् । यन्मार्गी दाप्य
तेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते । वध्ना सगृहमानीष ताडनाद्यै
रपक्रमैः । चक्रिकोदाप्यते यत्र वसात्कारः यन्नीर्तितः ॥ ४९ ॥

यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमार्थोऽधमार्थिकात् । न
स राजाभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्वनम् ॥ ५० ॥

बद्धत्वादि । उत्तमार्थः सत्यतिपन्नमर्थमधमत्वात्स्व
मत्वादिना साधयति य स्वीयन्वनं यस्म्यसाधयन् अस्मास
निवेश किमिति बद्धादिकं कृतवानपीति न राजा निवेश्यः
॥ ५० ॥

अर्थेऽपव्ययमानगु करणेन विभावितम् । दापये
द्वनिकस्यार्थेन्द्रण्डलेग्रञ्च शक्तिनः ॥ ५१ ॥

अर्थ इति । नास्मस्यै धारयामीति धनविषये अपक्रुवानं
अधमार्थं करणेन सेव्यवाचिदिवादिना प्रतिपादितमर्थं न
मर्थं राजा प्रदापयेत् । दण्डलेग्रञ्च अपक्रुवे तु दिगुष
मिति बद्धमावद्वमभानदृष्टास्त्रुनमपि दण्डं पुरषत्रत्ता
दापयेत् ॥ ५१ ॥

अपक्रुवेऽधमार्थस्य देशीत्युक्तस्य संसदि । अभि
वोक्ता दिग्नेहेय्यं करणं वान्यदुद्दिशेत् ॥ ५२ ॥

अपेति । उत्तमार्थं धनं देशीति यभावाभावादिवाक्येन
उक्तसाधमार्थं नास्मै धारयामीति अपसापे इति अभि

सोक्तार्थी देशान्तरप्रयोगदेशवर्तिताविवर्तिर्हि वेत् । प्रायेण
साक्षिभिरेव स्वीमूर्खादिवाधारवत्त्वनिर्णयात् प्राक् साक्ष्युप-
न्यासः अन्यदा करवत्त्वादि कथयेत् ॥ ५२ ॥

अदेश्यं यस्य दिशति निर्दिश्यापङ्गुते च यः । यस्या
धरोत्तरानर्थान् विगीतान्नावबुध्यते ॥ ५३ ॥

अपदिश्यापदेश्यश्च पुनर्यत्स्वपधावति । सम्यक्
प्रणिहितश्चार्यमृष्टः सन्नाभिनन्दति ॥ ५४ ॥

असम्भाष्ये साक्षिभिश्च देशे सम्भाषते मियः ।
निरुच्यमानं प्रश्नश्च नेच्छेद्यश्चापि निघ्यतेत् ॥ ५५ ॥

ब्रूहीत्युक्तञ्च न ब्रूयात् उक्तञ्च न विभावयेत् ।
नच पूर्वोपरं विद्यात्तस्मादर्थ्यात् ब्रूयते ॥ ५६ ॥

अदेश्यमिति । अपदिश्येति । असम्भाष्यरिति । ब्रूहीत्यादि ।
अदेश्यं यच्च देशे अधमर्षस्य अद्ययद्वयकाले सर्वदावस्तान्न
वभवतीति । निर्दिश्य वा देशादिकं नैतन्मया निर्दिष्टमिति
अपववति । यच्च पूर्वोत्तरान् स्वीकृतानर्थान् विरुद्धान्नाव
गच्छति । यस्य मम वस्त्रास्तुवर्षस्य पक्षमनेन गृहीतमिति
निर्दिश्य मत्पुत्रवस्त्राद्गृहीतमित्येवमादिना पुनरपसरति ।
यच्च सम्यक्प्रतिज्ञातमर्थं कस्यात्तथा राजावसाधिक

इत्तमित्येवमादि प्राप्तिवाक्येन प्रष्टुः यस्य वक्तव्यते । यस्य वक्तव्यं
वक्तव्यार्थनिर्भरणादिदेवे वाचिभिः वक्तव्योन्मं वक्तव्यते । यस्य
भाषार्थस्तिरीकरवाच्य मितरामुच्यमानं प्राप्तिवाक्येन प्रत्यक्षे
येत् । यस्य निव्यतेन युक्तं ज्ञातुमय वक्तव्ये इत्येवमवधार
इत्याद्याय वक्तव्यानात् ज्ञानान्तरङ्गयेत् । यस्य ब्रूहीत्युक्तेन
किञ्चिद्ब्रूवीति उक्तं वाच्यं न प्रमाद्येन प्रतिपादयति । पूर्वमं वाच्यं
चपरं वाच्यं तयोऽन ज्ञानाति अवाधनमेव वाच्यमनेन निर्दिशति
अवाधमेवममानेन प्रत्यक्षमुक्ततन्मनुर्वेदमित्यादि वाच्यलेन
निर्दिशति वक्तव्याद्याद्यादर्थाद्ब्रूयते ॥ ५२ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

वाचिषः सन्ति मेमुक्ता दिग्नेत्युक्तोदिग्नेष यः ।
वर्षाः कारवैरेतैर्हीनस्तमपि निर्दिशेत् ॥ ५७ ॥

वाचिषःवन्तीति । वाचिषोमम विद्यमानेत्युक्ता ताचि
दिग्नेत्युक्तोद्योग निर्दिशतितं पूर्वोक्तैरेभिः कारवैर्द्वैर्वाः प्राप्ति
वाक्यः पराजितं कथयेत् । ज्ञातारः सन्ति मेमुक्ता इति वा
वाक्यः । अथ द्वाव्यभिचारश्च पररूपम् ॥ ५७ ॥

अभियोक्ता न चेद्ब्रूयादध्योदण्डश्च वर्जितः । न
चेन्नियन्तात्प्रब्रूयाद्वर्ज्यं प्रतिपराजितः ॥ ५८ ॥

अभियोक्तेति । योऽर्थी यन् राजज्ञाने निवेश भाषायां न
ब्रूयात्तदा विषमनोरकपेक्षया वक्तव्योक्तयुनि विषये दण्डाच्च

धर्मतः स्नात्प्रत्यर्धी पुनर्बहि पञ्चमयमये न ब्रूवात्तदा धर्मतः
एव पराधितः स्नात् न तु हस्तेन ॥ ५८ ॥

यो यावन्निष्कृवीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत् ।
तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणन्दमम् ॥ ५९ ॥

यदिति । यः प्रत्यर्धी यत्परिमाणधनमपनयति अर्थी वा
यत्परिमाणधने मिथ्यावदति तावधार्मिकौ अपङ्कृतमिच्छोक्त
धनाद्विगुणन्दस्वरूपन्दापनीयौ । अधर्मज्ञाविति वचनात्
ज्ञानपूर्व्यापङ्कवमिच्छोक्तिविषयमिदम् । प्रमादादिना आद्याप
मिथ्यानियोगे अपङ्कवे तद्विगुणमिति व्रते दण्डमभामं
वक्ष्यति ॥ ५९ ॥

पृष्टोऽपव्ययमानसु कृतावस्थोधनैषिणा । त्यवरैः
साक्षिभिर्भाव्यो नृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ ६० ॥

पृष्टइति । धनार्थिनोत्तमर्षेण राजपुरुषापकर्षं कृताङ्गानः
प्राक्षिवाकेन पृष्टः सन् यदा न चारुयामीत्यपङ्कवानोभवति
तदा नृपत्यधिकृतब्राह्मणसमक्षं त्यवरैः साक्षिभिः त्रयोऽवरा
न्यूना येषामौ रर्धिना विभावनीयः ॥ ६० ॥

वाहशाचनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।
तादृशान्मुम्वक्ष्यामि यथावाच्यमृतञ्च तैः ॥ ६१ ॥

वाहशादिति । चनिभिरत्तमर्षादिभिः च्छादनादि
व्यवहारेषु च्छाविधाः साक्षिणः कर्तव्याः तथा विधान् वदि
यामि । यथा च तैः यत्नं वक्तव्यं तमपि प्रकारं वक्ष्यामि ॥ ६१ ॥

युधिष्ठिः पुत्रियोमौसाः चचविट्शूद्रयोमयः ।
अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥ ६२ ॥

युधिष्ठिरिति । कृतदारपरिपक्षाः पुत्रवन्तः तद्देवजाः
युधिष्ठिश्चशूद्रजातीयाः अर्षिर्निर्दिष्टाः यन्तः साक्षितयोग्या
भवन्ति । ते हि दारपुत्रविनाशमवाप्तदेववाशिना विरो
धाच्च मान्वा वादन्ति । न तु ये केचित् च्छादनादिव्यवहा
रेषु साक्षिणः स्युः आपदितु वाग्दण्डवाद्यस्त्रोद्यमहादिषु
न्यतिरिक्ता अपि साक्षिणोभवन्ति ॥ ६२ ॥

आग्नाः सर्वेषु वर्षेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ।
सर्ववर्षविदोऽसुब्धा विपरीतास्तु वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

आग्नारत्यादि । चचविट्शूद्रयोमय इति उक्तत्वात्ततो
नाह्यपरिपक्षां सर्वेषु वर्षेषु इत्यभिधानं सर्ववर्षेषु

मध्ये ये चकार्यावगतवादिनः सम्बन्धस्यज्ञासोभरहिताः ते
वाचिषः कर्त्तव्याः । उक्तविपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ ६२ ॥

नार्यसम्बन्धिनोनाप्ता नसहाया न वैरिणः । न
दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याधार्त्ता न दूषिता ॥ ६४ ॥

नार्यसम्बन्धीत्यादि । अकार्यसम्बन्धिनोऽधमर्षाद्याः
आप्ता मित्राणि सहायास्तत्परिचारकाः ब्रह्मवः स्वामान्तरा
वगतकौटसाध्याः रोगपीडितामहापातकादिदूषिताश्च वाचि
षो न कर्त्तव्याः । सोभरागदिवसृतिभ्रंशादीनामन्यत्राभिधान
हेतुना सम्भवात् ॥ ६४ ॥

न साक्षी नृपतिः कार्येण कारुककुशीलवौ ।
न ओचिषो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्योविनिर्गतः ॥ ६५ ॥

न साक्षीति । प्रभुत्वासाक्षिधर्मेण प्रष्टुमयोग्यत्वात् न राजा
साक्षी कार्यः कारुः सुपकारादिः कुशीलवोनटादिः तयोः
स्वकर्त्तव्यत्वात् प्रायेण धनलोभवत्त्वाच्चाशङ्कितम् । ओचि
षोऽप्यध्वनाग्निहोत्रादिकर्त्तव्यतया न साक्षी । लिङ्गस्थो ब्रह्म
चारी । सङ्गविनिर्गतः परित्राजकः । तयोरपि स्वकर्त्तव्यत्वात्

प्रह्वनिहतावावाचितम् । ओषधिवपदवाद्यध्वनाग्निहोवा
दिवसेतरप्राज्ञवचानिवेधः ॥ ६५ ॥

नाध्वधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ।
न क्रुद्धो न शिष्टुर्धैर्यो नान्त्यो न विकलेन्द्रियः ॥ ६६ ॥

नाध्वधीन इति । अध्वधीनोऽत्यन्तपरतन्त्रोऽगर्भदाहो न
वक्तव्यो विहितकर्तव्यत्वात् । नान्त्योऽन्योऽपि विगर्हितः । दस्युः चूरकर्त्ता न
क्रुद्धो नापि तस्कर इति वक्ष्यमाणत्वात् । विकर्मकृत् निविद्ध
कर्त्तव्यकारी । एतेषां रागद्वेषादिवक्ष्यतात् । न दृष्टः प्रापेय
कृतिर्धर्मवक्ष्यतात् । न वाचोऽप्राप्तव्यवहारतात् । नैको विनाश
प्रवासवक्ष्यता तस्य व्यवहार इति विधानात् । आर्षप्रतिवेधविज्ञो
कक्षादिवक्ष्यतां दधोरभ्यनुज्ञानार्थं निविधवचनम् । अन्य
वाक्यावादिः धर्मानभिज्ञानतात् । विकलेन्द्रियवचननिवे
दकतात् न वाचो कार्यः ॥ ६६ ॥

नार्त्तो न मत्तो नोन्मत्तो न चुत्तृष्योपपीडितः ।
न चमार्त्तो न कामार्त्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः ॥ ६७ ॥

नार्त्त इति । नार्त्तोऽभ्युविनाशादिना । मत्तोऽन्यादिना ।
उन्मत्तोऽभ्युविनाशादिना । चुत्तापिपासादिना पीडितः ।

अमार्तः वर्त्मगमनादिषा स्निग्धः कामाक्रान्तः उत्पन्नक्रोधः
चौरश्च न साची कार्यदति सर्व्वं च संबध्यते । तन्मार्तादिर्बुद्धि
वैकल्यात् चौरश्च धार्मिकत्वात् ॥ ६७ ॥

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्य्यर्दिजानां सदृशादिजाः ।
शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्यानामन्ययोमयः ॥ ६८ ॥

76 a

स्त्रीणामित्यादि । स्त्रीणामन्योन्यव्यवहारे यथादानादौ
स्त्रियः साक्षिणोभवन्ति । दिजानां ब्राह्मणवर्चियविश्रां
सदृशाः सजातीयः साक्षिणः स्युः । एवं शूद्राः साधवः
शूद्राणां । साष्टालादीनाञ्चाष्टालादयः साक्षिणोभवेयुः ।
एतच्च सजातीयसाक्ष्यभिधानमुक्तस्यचसजातीयसाक्षिसम्भवे ।
असम्भवे विजातीया अपि साक्षिणोभवन्ति । अतएव साक्ष्य
वश्यकः । यथाजाति यथावर्णं सर्व्वे सर्व्वेषु वा स्मृताः ॥ ६८ ॥

अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनां ।
अन्तर्वैश्वन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ ६९ ॥

अनुभावीति । यथाभनरैऽरण्यादौ वा चौरादिकृतोप
द्रवे हेदीपघाते वाततायादिकृते चः कश्चित् उपपन्नते तदा

दिवोरेव वापी भवति नतु अन्धादनादिवदुक्तस्यस्यो
पेतः ॥ ६८ ॥

स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यम्वासेन स्थविरेण वा ।
त्रिष्वेव बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥ ७० ॥

तदेवोदाहरणस्यवृत्तिरिति स्त्रियापीति । अन्तर्भ्यस्मादावुक्त
शास्त्रभावे यति स्त्रीवाक्यद्वयत्रिष्वेवबन्धुदासकर्मकरा अपि
वाचिषः स्युः ॥ ७० ॥

वाक्यवृद्धातुरावाच्य साध्येषु वदतां मृषा ।
आनीयादस्त्रिरा वाचमुत्पिक्तमनसान्तया ॥ ७१ ॥

नन्वस्त्रिरवुद्भिन्नादिना स्त्रीवाक्यादीनां कथमपि वाचि
ममित्यत्र वाक्यवृद्धेति । वाक्यवृद्ध्याधितानां उपभुतमन
शास्त्र मन्तोक्तादीनां साध्ये अनृतं वदतां अस्त्रिरा वाम्भवति
चतस्रामनुमानेन आनीयात् । यद्योक्तम् । वाच्यैर्भिभाव
येतिरिति ॥ ७१ ॥

सादृशेषु च सर्वेषु स्त्रीयसंग्रहणेषु च । वाम्द
ष्टयोश्च पादयो न परीक्षेत साचिषः ॥ ७२ ॥

वाच्येति । वृद्धादादिषु वाच्येषु चैव्यस्त्रीयसंग्रह
वाम्दष्टपादयो च वृद्धिदत्तवाचिपरीक्षा न कार्या
स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यमित्यस्त्रीवाच्यमुदाहरणप्रपञ्चः ॥ ७२ ॥

वज्रत्वम्यरिगृहीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः । समेषु
तु गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे दिजोत्तमान् ॥ ७३ ॥

वज्रत्वमित्यादि । साक्षिणाम्परस्परविद्वद्भाभिधाने वज्रमिथं
दुक्तन्तदेव निर्णयार्थत्वेन राजा गृहीयात् । समेषु तु विद्वद्भाभिधायिषु गुणवतः प्रमाणीकुर्यात् । गुणवतामेव विप्र
तिपत्तौ दिजोत्तमान् दिजेषु ये उत्तमाः क्रियावन्तरत्यर्थः ।
अतएव वृहस्पतिः । गुणिद्वैधे क्रियायुक्ता इति । गोविन्दरा
जस्तु । गुणवतां विप्रतिपत्तौ दिजोत्तमान् ब्राह्मणान् प्रमाणी
कुर्यादित्याह ॥ ७३ ॥

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति । तत्र
सत्यं भुवन्माक्षी धर्मार्थाभ्यान् दीयते ॥ ७४ ॥

समक्षेति । चक्षुर्याच्चे साक्षाद्दर्शनात् श्रोत्रयाच्चे च श्रवणात्
साक्ष्यं सिद्ध्यति तत्र साक्षी सत्यं वदन् धर्मार्थाभ्यां न मुच्यते
सत्यवचनेन धर्मोपपत्तेर्ह्येष्टाभावे चार्थहान्यभावात् ॥ ७४ ॥

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यदिभुवन्मार्थसंसदि । अवा
प्तरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च दीयते ॥ ७५ ॥

साक्षीत्यादि । साक्षी दृष्टश्रुतादन्यादृशं साधुषमावा वदन्
अधोमुखो नरकं गच्छति । परलोके च कर्मान्तरजन्यस्वर्गमरूप
फलदात्रेण पापेन दीयते ॥ ७५ ॥

यवानिबद्धोऽप्येतेन शृणुयादापि किञ्चन । पृष्ट
तावापि तद्भूयाद्यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ ७६ ॥

अचेत्यादि । तमस्मिन् विषये साक्षी भव इत्येवमकृतोपि
वत्किञ्चित् अवादानादि पश्यति वाक्पादव्यादिकं वा शृणोति
तवापि साक्षी स पृष्टस्मिन् यथोपलब्धवद्ब्रूयते । अयम्वक्त
साक्षी सामान्येन मनुजोक्तः अथ यामस्य प्राप्तिवाक्यस्य राजा
चेत्यादिना नारदादिभिः प्राप्तिव्यमुक्तम् ॥ ७६ ॥

एकोऽसुम्बस्तु साक्षीस्यादत्तः शृणोपि न स्त्रियः ।
स्त्रीबुद्धेरस्मिरत्वात्तु दोषैरन्येपि ये वृत्ताः ॥ ७७ ॥

एक इत्यादि । एकोऽसुम्बर इत्यत्राकारप्रत्ययेऽदृष्टः ।
एकोपि साक्षी लोभादिरहितः स्यात् । अतएव यावः ।
शृचिक्विचश्च धर्मज्ञः साक्षी यवानुभूतवाक् । प्रमाणमेकोपि
भवेत् साक्ष्येषु विज्ञेयतः । मेधातिथिनोविन्दराजाभ्यामेको
सुम्बस्तुसाक्षीत्यादिति पठितम् । व्याख्यातस्तु । लोभवान्
एकः साक्षी न भवति इवञ्चासुम्बोऽनुभवान् कक्षादिदवज्ञा
नामेकोपि भवतीति । स्त्रियः पुनरात्मनोचादिपुत्रावज्ञोप
स्मिरनुद्धिमात् अवादानादौः पर्यालोचितव्यवहारे साक्षि

ख्यान भवति । अपर्याखोचितेतु खेयवाग्दण्डपादव्यादेः
स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यमिति साक्षितमुक्तम् । अन्येपि चे होमदि
दोषैर्याप्तास्तोपि पर्याखोचितव्यवहारे साक्षिणो न स्युः ॥ ७७ ॥

समावेनैव यद्ब्रूयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम् । अतो
यदन्यद्विब्रूयुर्द्वर्म्मार्थं तदपार्थक्यम् ॥ ७८ ॥

समावेनेति । यत्साक्षिणोभयादिव्यतिरेकेण समावा
द्ब्रूयुः तद्व्यावहारनिर्णयार्थं याज्ञं यत्पुनः साभाविकादन्यत्
कुतोपि कारणाददन्ति तद्द्वर्म्मविषये निष्प्रयोजनं तन्न याज्ञम्
॥ ७८ ॥

समाप्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।
प्राङ्निवाकोनुयुञ्जीत विधिनानेन सान्त्वयन् ॥ ७९ ॥

समाप्तरित्यादि । समाप्तं साक्षिणः संप्राप्तान् अर्थिप्रत्य
र्थिसमं रागाधिकृतोप्राङ्निवाकः प्रियोक्तिं रचयन् वक्ष्यमाण
प्रकारेण वृष्टेत् ॥ ७९ ॥

यद्वयोरनयोर्वेत्य कार्येऽस्मिन् चेष्टितं मिथः ।
तद्भूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥ ८० ॥

वद्भवेति । वद्भवेरर्थिप्रत्यर्थिनोरनयोः परस्परम
स्मिन् कार्ये चेष्टितं जानीत तत्सर्वं सत्येन कथय ततोऽनुज्ञाक
मत्र साक्षितम् ॥ ८० ॥

सत्त्वं साक्षी बुधस्याक्षी सोमस्याग्नेति पुष्कलान् ।
इह चामुत्तमाक्षीर्त्तिं यागेषा ब्रह्मपूजिता ॥ ८१ ॥

वत्त्वमिति । साक्षी साक्षे कर्मणि सत्त्वं वदन्तम् उत्कृष्टान्
ब्रह्मलोकादीन् प्राप्नोति इह लोकेषु चात्युत्कृष्टं ज्ञानं कथ्यते
यस्यादेवा वत्त्यात्मिका वाक् चतुर्मुखेन पूजिता ॥ ८१ ॥

साक्षोऽमृतं वदन् पाशैर्बन्धते वासुदैर्भृशं । विवशः
व्रतमाजातीस्तस्यात्साक्ष्यं वदेदतम् ॥ ८२ ॥

साक्षरत्नादि । यस्यासाक्षी वधावाधं कथयन् वदन्तम्
वत्त्वमिति । साक्षेः सर्परज्जुभिः बन्धोदरेषु वदन्तमीकृतः व्रतश्च
ज्ञानं चावत् चत्वर्यमीक्यते । तस्यासाक्षो वत्त्वं ब्रूयात् ॥ ८२ ॥

सत्येन पूजते साक्षी चर्माः सत्येन वर्द्धते । तस्या
व्यत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्षेषु साक्षिभिः ॥ ८३ ॥

वत्त्वमेत्यादि । यस्यासत्येन पूर्वार्जितादपि पापासाक्षी
बुधमे चर्मासाक्ष वत्त्याभिधानेन वद्विमेति । तस्यासत्यं सर्वं
विषये वाक्षिभिः वत्त्वं वक्तव्यम् ॥ ८३ ॥

आत्मैव आत्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः ।
मावमंस्थाः समात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥ ८४ ॥

आत्मैवेति । अस्मात् इमांश्च कर्मप्रतिष्ठान्तात्मनः
वरं तस्यादेवं समात्मानं नराणां मयादुत्तमं साक्षिणं
सुवाभिधानेनावस्थाषीः ॥ ८४ ॥

मन्यन्ते वै पापकृतेन कश्चित्पश्यतीति नः । तांस्तु
देवाः प्रपश्यन्ति स्वसैवान्तरपूरुषः ॥ ८५ ॥

मन्यन्त इति । पापकारिण एव मन्यन्ते अस्मान् धर्मप्रवृत्तास्तु
कश्चित्पश्यतीति तान् पुनर्वक्ष्यमाणा देवाः पश्यन्ति स्वसैवान्तरा-
त्मापूरुषस्तु पश्यति ॥ ८५ ॥

द्यौभूमिरापो ह द्यश्चन्द्रार्काग्निश्चमानिषाः । रात्रिः
संध्ये च धर्मस्य वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥ ८६ ॥

द्यौरित्यादि । द्युलोकश्चित्रीजलहृदयस्त्वजीवचन्द्रादि
व्याग्निश्चमहायुराग्निसंध्याहवधर्मः धर्मप्ररीरिषा इमा
ऽऽमकर्मज्ञाः दिवादीनां साक्षिणो देवतास्तु याच प्ररीरि-

प्रतीरिच्छेन्नवक्षितैव तत्त्वार्थं जायातीति चागमप्रामाण्या
वेदान्त दर्शनं तद्विज्ञेयमुक्तम् ॥ ८६ ॥

देवब्राह्मणसन्निधौ साध्यं पृच्छेदतं विजान् । उद
मुखाग्रामुखान्वा पूर्वार्धे वै शूचिः शूचीन् ॥ ८७ ॥

देवब्राह्मणेति । प्रतिमादिदेवताब्राह्मणसन्निधाने शूचीन्
विधातिप्रभृतीन् ब्राह्मणानुदमुखान् वा स्वयञ्चरतः प्राहि
वाकः पूर्वार्धे काशे चाघातार्थं वाष्पं शूचेत् ॥ ८७ ॥

शूचीति ब्राह्मणमृच्छेत्सत्यं शूचीति पार्थिवम् ।
गोवीजकाष्ठनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ८८ ॥

शूचीत्यादि । शूचीत्वेन ब्रह्ममुखाय ब्राह्मणमृच्छेत् । सत्यं
शूचीति पार्थिवं चविचमृच्छेत् । गोवीजसुवर्षापहारे वत्पापं
वत्तत्त्वऽनृतानिधाने आदित्येव वैश्यम् । शूद्रान्नः सर्वैर्वैश्य
आसपायैः संबन्धे यदि शूचावद्वीति शूचेत् ॥ ८८ ॥

ब्रह्मज्ञेये स्मृतासौकाये च स्त्रीवासपातिनः ।
मिचक्रुः कृतज्ञस्त ते ते सुर्ववतोमृषा ॥ ८९ ॥

ब्रह्मज्ञरिति । ब्राह्मणवद्वन्तः स्त्रीवासपातिवत्त ये

गरकादिसौकाशविभिः स्मृताः । ये च भिषग्दीहकारिणः
ये चोपकर्तुरपकारिणश्चैव तव भिक्षावदतो भवेयुः ॥ ८८ ॥

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्पुण्यम्भद्र त्वया कृतम् । तत्ते
सर्वं शुनो गच्छेद्यदि त्रयास्त्वमन्यथा ॥ ८९ ॥

जन्मप्रभृतीत्यादि । हे शुभचार यत्तथा जन्मतत्पारम्भ
किञ्चित्कृतं कृतं तत्सर्वं तदीयं कुक्षुरादिकं संक्रामति यदि
त्वमन्यथा त्रयीषि ॥ ८९ ॥

एकोद्दमस्तीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याण मन्यसे
नित्यं स्त्रितस्तो हृद्येष पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥ ९० ॥

एकोद्दमितीत्यादि । हे भद्र एक एवाद्दमस्ति जीवात्मक इति
यदात्मानं मन्यसे मैवं मंस्ताः । यस्मादेष पापानां पुण्या
नाञ्च द्रष्टा मगनात्मनिसर्वज्ञः तव हृदये परमात्मा नित्यम
वसितः । तस्माच्च भूतिः । हा सुपर्वा सहजा सखाया समानं
वृक्षन्तरि वस्यते । तथोरम्भः पिप्पलं खादति जगन्मन्त्र्यो
ऽभिषाकमीति ॥ ९० ॥

यमेवैवसतोदेवोवसवैव इति स्मितः । तेन
चेद्विवादो मा गङ्गा मा कुङ्कु गमः ॥ ८२ ॥

यमइति । सर्वसंयमनायमः यममात्मा वैवस्वतइति
दृष्टधारिणात् देवनादेवः वसवैव इति तिष्ठति तेन सह
यथार्थकथनेन यदि तवाविवादः यदा त्वन्मोगतमसावन्य
ज्जानाति तज्ज्ञान्यथा कथयसि तदान्तर्धामिना सह तव विप्र
निषत्तिः ज्ञात् एवञ्चात्र यत्नाभिधानेनैव निष्पापः कृतकृत्योपि
क्षयनिर्हरयार्थं मागङ्गाया च कुङ्कुपत्रं वासीः । मनुक्रमेणात्र
गङ्गाकुङ्कुपत्रयोः शान्दं मत्स्यपुराणे ध्यायेन स्मृतीकृतम् ।
कुङ्कुपत्रमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहितेति । मेधातिथिगोविन्द
रायै तु । विवस्वतः पुत्रोपोचमोदधिचदिक्षुपतिर्लोकतः
कर्षणोचरीभूतमात् तव इदमे परिक्षुरति तेन सह यदि
तवाधर्मकारिणाभावाद्विवादोनास्ति तदा मा गङ्गा मा कुङ्कु
पत्रं वासीरिति याच्यते ॥ ८२ ॥

नयोमुष्टः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।
अन्धः ब्रह्मकुलं गच्छेद्यः साक्षममृतं वदेत् ॥ ८३ ॥

यमइति । यः साक्षं यवज्जं वदेत् य मन्त्रः कृतमुख्येन
परिमयोऽन्धः कर्पदेवोपलभितः भिक्षार्थी ब्रह्मकुलं गच्छेत्
॥ ८३ ॥

अवाक्शिरासमस्यन्धे किस्त्रिषी नरकं व्रजेत् ।
यः प्रभ्रं वितथं ब्रूयात्पृष्टः सन् धर्मानिश्चये ॥ ८४ ॥

अवामिति । यो धर्मानिश्चयनिमित्तं पृष्टः सन् अवश्यं
ब्रूयात् स पापवान् अधोमुखो महान्धकारे यो नरकस्थं गच्छ
ति ॥ ८४ ॥

अन्धोमत्स्यानिवाप्नोति स नरः कण्टकैः सह ।
यो भाषते र्यवैकस्य मप्रत्यक्षं सभाङ्गतः ॥ ८५ ॥

अन्ध इति । यः सभाङ्गतः तत्पार्थक्यवशा भावं अनुपपन्न
अमुक्तोपादिसुखलोभेन कथयति स नरोऽन्ध इव सकण्टकान्
मत्स्यान् भक्षयति सुखबुद्ध्या प्रवृत्तो दुःखमेव महत्तमते
॥ ८५ ॥

यस्य विद्वान्हि वदतः सर्वज्ञोऽनाभिग्रहते । तस्माज्ज
देवाः श्रेयांसं लोकेन्यं पुरुषं विदुः ॥ ८६ ॥

यस्येति । यस्य वदतः सर्वज्ञोऽनार्थामी किमयं यस्य
वदत्युत्तानृतमिति न व्रजेत किन्तु सत्यमेवायं वदति निर्विग्रहः
यस्य यते तस्मादस्य प्रव्रज्यतरं पुरुषं देवान् जानन्ति ॥ ८६ ॥

वायतोवायवान् वसिन् इति साध्येऽनृतं वदन् ।
तावतः सङ्ख्या तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥ ८७ ॥

वायतइति । वसिन् पञ्चादिनिमित्ते साध्ये चनृतं वदन्
वसङ्ख्याकान् पिचादिवायवान् नरके योजयति तस्यङ्ख्याकान्
इमेव परिमलनवा मघोच्चमानान् बाधो द्युषु । चक्षवा ।
वायतोवायवान् इति वायतान्वायवानां इमनफलं प्राप्नोति
तावत् सङ्ख्याकान् द्युषु । पञ्चदशेषनृताभिधाननिन्दार्थमिदम्
॥ ८७ ॥

पञ्चपञ्चनृते इति दश इति गवानृते । शत
मशानते इति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ८८ ॥

पञ्चेति । पञ्चविषयेऽनृते पञ्चवायवान् नरके योजयति ।
वङ्ख्यावायवानां वा इमनफलं प्राप्नोति । एवम्वदन्नमोविषये
शतमशविषये सहस्रं पुरुषविषये सङ्ख्यामौरवर्षेण प्राचक्षित
मौरवर्षम् ॥ ८८ ॥

इति जातामजातांस हिरण्यार्धेऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूष्यनृते इति मास भूष्यनृतं वदीः ॥ ८९ ॥

इतीति । हिरण्यार्धे चनृतं वदन् जातान् चजातांस पुन
प्रभृतीन् हिरण्यार्धेऽनृतवादी नरके योजयति । एवं इमनफलं

वा प्राप्नोति । भूमिविवर्धयेऽनृतं वदन् सर्वप्राणिनां स्वव्यवसायं
प्राप्नोति तस्माद्भूमिविवर्धयेऽनृतं मावदीरिति विप्रिष्यामिधाम् ।
॥ ८८ ॥

अपु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणांभोगे च मैथुने ।
अस्त्रेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वस्त्रमयेषु च ॥ १०० ॥

वैदूर्यादिषु अनृते भूमिवदोपमाह अप्सिति । तडागकूप
साक्षोदकविवर्धयेऽनृते स्त्रीणां च मैथुनाभ्योपभोगविवर्धये अस्त्रेषु
च मुक्तादिषु पाषाणमयेषु च वैदूर्यादिषु अनृते भूमिवदोप
माहुः ॥ १०० ॥

एतान् दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे । यथा
श्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वद ॥ १०१ ॥

एतामिति । एतान् सर्वान् सत्यभाषणदोषानधिगम्य
दृष्टश्रुतानतिक्रमेण सर्वमेवाञ्जसा तत्त्वतोब्रूहि ॥ १०१ ॥

गोरक्षकान्वाणिजिकांस्तथाकारुकुशीलवान् ।
प्रैथ्यान्वार्कषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥ १०२ ॥

गोरक्षकानित्यादि । गोरक्षजीविनोवणिज्याजीविनः शूद्र
कारादिकादकर्षजीविनः गटकर्षनृत्यगीतादिजीविनः दास
कर्षजीविनः प्रतिविद्रुजीविनोत्राक्षबान् प्रकृतवाचिप्रमे
शूद्रवत्पृच्छेत् ॥ १०२ ॥

तद्वदन् धर्मतोऽर्थेषु जानन्नप्यन्यथानरः । न
स्वर्गान्यवते लोकाद्वैवीं वाचं वदन्ति ताम् ॥१०७॥

तद्वदन्निति । तदेतस्यांशमन्यथापि जानन् मनुष्यो धर्मेण
वदन्तिना व्यवहारमन्यथा वदन् स्वर्गलोकाश्च भक्ष्यति
यस्याद्यदेतन्निमित्तविशेषेणायत्यभिधानं तां देवसन्निधीं
वाचं मन्वादयोवदन्ति ॥ १०७ ॥

शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यत्रर्त्तोक्तौ भवेदधः ।
तत्र वक्तव्यमनृतमद्वि सत्यादिशिष्यते ॥ १०८ ॥

इ पुनश्चदस्यं वक्तव्यमित्यतश्चाह शूद्रेति । यस्मिन्
व्यवहारे सत्याभिधाने सति शूद्रवैश्यक्षत्रविप्राणां
मध्यः सन्त्यते तत्रायत्तं वक्तव्यं यस्यात् । यस्मिन्निषेधे
चनृतं चत्तत्रावरणत्वेन सत्यादिशिष्यते एतच्च प्रमादस्तुति
ताधर्मविषयत्वे । न तत्त्वनाधार्मिकयन्त्रिकारसोनादिवि
षये । तत्रानेतमः नानृतवदने दोषोऽप्यजीवनक्षेतदधीनं
ननु पापीयसोऽजीवनमिति । नच न जातु ब्राह्मणं हन्वा
व्यर्थवायेत्यपि क्षितमिति मनुष्येव वक्ष्यमाणत्वात् न ब्राह्मण

वधप्रयत्निरिति वाच्यं । उपदेश्यताङ्गाच्चः कथञ्चित्सम्भ-
वात् । अथ वचने ब्रूहादिक्रमेणामिधानमधस्तामङ्गुलतात्
॥ १०४ ॥

वाग्देवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीं । अनृ-
तस्यैनसस्तस्य कुर्व्याणानिष्कृतिम्यराम् ॥ १०५ ॥

वाग्देवेति । ते साचिषेऽनृताभिधायिनोवाग्देवताकै-
श्चरुभिः सरस्वतीं यजेरन् । तस्यानृताभिधानजनितपापस्य
प्रक्षुष्टं इष्टिं कुर्वाणाः साचिवज्जलापेक्षं चेदम् । नत्वेकस्यैव
साचिषः । कपिञ्चलन्यायेन चरुचयं । यद्यपि वाग्देवताकै-
श्चरौ वाक्त्रय्येनैव देवतात्वं न सरस्वतीत्रय्येन विधिब्रह्मस्य
मन्त्रत्वे भावः स्यादिति न्यायान्तथापि वाग्नौ सरस्वती अन्तेर्वाक्
सरस्वत्योरेकार्थत्वात्सरस्वतीमित्युपसंहारः । अथ प्रकरणे
चेदं प्रायश्चित्ताभिधानं साधवार्थं । तत्र क्रियमाणे ब्रूविट्
चक्षियग्राह्यवधविषयानृतवादिन इत्यपि वक्तव्यं स्यात् ॥ १०५ ॥

कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद्भुतमग्नौ यथाविधि ।
उदित्युच्चा वा वारुण्यात्युच्चेनाव्देवतेन वा ॥ १०६ ॥

कूष्माण्डेरिति । कूष्माण्डमन्त्रश्चतुर्वेदिका ऋग्वेदादेवहेत-
नमित्येवमादयः । तैर्यन्मदेवतायै भुतमग्नौ जुहुयात् ।

वशाविधि परिसरवादिहोमधर्मेण सहस्रोक्तेन उदुत्तमं
वद्वपात्रमित्येतथा वद्वदेवताकया चचा आपोहिठादिति
वृत्तेन वान्देवताकेन जुहुवात् । वृत्तमग्राविति सर्वचानुषङ्गः
॥ १०६ ॥

चिपचादनुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः । तद
व्याप्नुयात्सर्वं दशबन्धश्च सर्वतः ॥ १०७ ॥

चिपचादिति । अवाधितः बाधी चचादांनादिष्ववशारेषु
चिपचपर्वकं यदि वाच्यं न वदेत्तदा तदिवादास्यदं सर्वमृषमु
त्तमर्षकं दद्यात्तच्च च सर्वकं चक्षकं दत्तमन्नागं राज्ञो
दण्डं दद्यात् ॥ १०७ ॥

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
रोमोऽग्निर्वातिमरचमृषन्दाप्यो दमश्च सः ॥ १०८ ॥

यद्येति । यस्य साक्षिणः सप्तवाक्यस्य सप्ताहमथे वाच्य
क्रिदाव्यभिहितपुत्रादिज्ञातिमरचानामन्वतमभवति वदेव
व्यभिनिष्ठाभिर्दोषतादृचमुत्तमर्षकं दद्यात् राज्ञा दण्डः
॥ १०८ ॥

वधप्रसक्तिरिति वाच्यं । उद्यदस्यताप्राज्ञः कथञ्चित्सम्भ
वात् । अथ वचने ब्रूहादिक्रमेषामभिधानस्य धर्मात्प्रसङ्गात्
॥ १०४ ॥

वाम्देवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीं । अनृ
तस्यैनसस्तस्य कुर्व्याणानिष्कृतिस्मराम् ॥ १०५ ॥

वाम्देवेति । ते साचिषोऽनृताभिधायिनोवाम्देवताकै
श्चरुभिः सरस्वतीं यजेरन् । तस्यानृताभिधानजनितपापस्य
प्रकृष्टां इष्टिं कुर्वाणाः साचिवज्जलापेक्षं चेदम् । नत्वेकस्यैव
साचिषः । अपिञ्चकन्यायेन चरुचयं । यद्यपि वाम्देवताकै
श्चरौ वाक्त्रय्येनैव देवतात्वं न सरस्वतीत्रय्येन विधित्रय्यस्य
मन्त्रत्वे भावः स्यादिति न्यायात्तथापि वाम्दै सरस्वतीभ्योर्वाक्
सरस्वत्योरेकार्थत्वात्सरस्वतीमित्युपसंहारः । अथ प्रकरणे
चेदं प्रायश्चित्ताभिधानं साध्वार्थं । तत्र क्रियमाणे ब्रूविट्
चचियत्राद्यवधविषयानृतवादिनरत्यपि वक्तव्यं स्यात् ॥ १०५ ॥

कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद्भुतमग्नौ यथाविधि ।
उदित्यृचा वा वारुण्यात्यृचेनाम्दैवतेन वा ॥ १०६ ॥

कूष्माण्डेरिति । कूष्माण्डमन्त्राद्यजुर्वेदिका च देवादेवदेव
नमित्येवमादयः । तैर्वाग्देवताभ्यै भुतमग्नौ जुहुयात् ।

अथाविधि परिसरणादिहोमधर्मेण सप्तहोत्रेण उदुत्तमं
वरुणपात्रमित्येतथा वरुणदेवताकथा अथा आपोहिठारति
जृप्तेन वामदेवताकेन जुहुयात् । अतमग्राविति सर्वानुषङ्गः
॥ १०६ ॥

त्रिपक्षादमुषन्मास्यमृणादिषु नरोऽगदः । तद्
अन्त्याभुयास्यस्य दशवन्धश्च सर्वतः ॥ १०७ ॥

त्रिपक्षादिति । अन्त्याधितः बाही अन्त्यादां नादिष्ववशारेषु
त्रिपक्षवर्त्यन्तं यदि बाह्यं न वदेत्तदा तदिवादास्यदं वर्त्यमृषमु
त्तमर्त्यं दशान्तं च वर्त्यं अथवा दशमन्तं रात्रौ
दण्डं दद्यात् ॥ १०७ ॥

यस्य दृश्येत सप्तादादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
रोमोऽग्निर्घातिमरुषमृषन्दाप्यो दमश्च सः ॥ १०८ ॥

यस्येति । यस्य साक्षिणः सप्तवाक्यस्य सप्ताहमथे वाच्य
क्रिदाव्यभिहितपुत्रादिघातिमरुषानामन्वतमभवति यदेव
अहितमिवाभिर्दोषतादृशमुत्तमर्त्यं दण्डं रात्रौ दायः
॥ १०८ ॥

असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथोविवदमानयोः । न
विन्दंस्तत्त्वतस्तत्त्वं शपथेनापि लभ्येत् ॥ १०८ ॥

असाक्षिकेष्विति । अविद्यमानसाक्षिकेषु व्यवहारेषु पर
स्परं विवदमानयोस्तत्त्वतस्तत्त्वादिव्यतिरेकेण सत्यमलभमानः
प्राक्षिवाकः वक्ष्यमाणेन शपथेन सत्यमुक्तयेत् ॥ १०८ ॥

महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः ।
वशिष्टस्यापि शपथं शपे पैयवने नृपे ॥ ११० ॥

महर्षिभिश्चेति । वृषर्षिभिर्देवैश्च इन्द्रादिभिः सन्दिग्ध
कार्यनिर्णयार्थं शपथाः कृताः । वशिष्टोऽप्यनेन पुत्रव्रतं भक्षित
मिति विश्वामित्रेणाकुष्टः क्षपरिष्टुद्रुधे पिबवनापत्ये सुदाक्षि
रावनि शपथश्चकार । अनेकार्थलाद्वातृणां शपिरपि करो
त्यर्थः ॥ ११० ॥

न वृथा शपथं कुर्यात्स्वल्पे प्यर्थे नरोनुधः । वृथा
हि शपथं कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ १११ ॥

नवृथेति । स्वल्पेपि कार्ये न वृथा शपथं पश्चितः कुर्यात् ।
यस्मात् वृथाशपथं कुर्वन् परलोके रह लोके च नरकप्राप्याऽ
कीर्तिप्राप्या च नात्रं प्राप्नोति ॥ १११ ॥

कामिनीषु विवाहेषु गवाक्षस्ये तथेन्धने । ब्राह्म
णाभ्युपपत्तौ च अथये नास्ति पातकम् ॥ ११२ ॥

हृद्यान्नपचप्रतिप्रसवार्धमाह कामिनीमिति । वज्रभार्य्यस्य
अन्वामहं कामये तमेव मत्प्रेक्षसीति एवं विप्रिहृष्टुरतस्मा
मार्धं कामिनीविवधे विवाहविषये च मया अन्वा न बोद्धव्ये
त्वादौ गवार्धं चावाद्युपहारे च अग्नौ होमार्धमिन्धनाद्युप
हारे ब्राह्मणरक्षार्धमग्नीकृतधनादौ हृद्यान्नपथे पापकमवति
॥ ११२ ॥

सत्येन प्रापयेद्दिप्रं चचियं वाचनायुधैः । गोवी
जकाश्चनैर्वैश्वं शूर्पं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ११३ ॥

यत्नेनेति । ब्राह्मणं यत्नब्रह्मोच्चारणेन प्रापयेत् । चचियं
वाचनायुधं मम निष्कलं आदित्येवं वैश्वं गोवीजकाश्चनानि
मम निष्कलानि कुः । शूर्पञ्च सर्वानि मे पातकानि क्षुरि
त्येवं प्रापयेत् ॥ ११३ ॥

अग्निं वा हारयेदेनमसु चैनन्निमज्जयेत् । पुन
दारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ॥ ११४ ॥

कार्य्यनौरवसाधवायेववा अग्निमिति । अग्निवन्निमज्जया
प्रत्यक्षिकमहाहुतमवः पिब्यं हसादवविम्वसवप्तासत्पपं

शूद्रादिकं व्रज्यदाणि पितामहाद्युक्तविधिना हारयेत् । असौ
कादिरहितजज्ञे चैनमिमञ्जयेत् । अत्रेवेतिकर्तव्यतासूत्रान्तरे
ज्ञेया । पुत्राणां दाराणाञ्च वृथक्शिरांसि एनं स्पर्शयेत् ॥ ११४ ॥

यमिदो न ददत्यग्निरापो नोन्मञ्जयन्ति च । न चा
र्त्तिमृच्छति क्षिप्रं सज्जेयः शपथे शुचिः ॥ ११५ ॥

यमिति । यमदोमोऽग्निर्न ददति आपस्य यमोर्द्धं नवन्ति
न चार्त्तिमेव महतीं प्राप्नोति स शपथे विशुद्धो ज्ञेयः ॥ ११५ ॥

वत्सस्य ह्यभिग्रस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा । नाग्नि
र्ददाद् रोमापि सत्येन जगतः स्पृशः ॥ ११६ ॥

अथपुराहृतमर्घवादमाह वत्सस्येति । यस्मात्पूर्वकास्ते वत्स
नाश्चक्षुषेर्न तं ब्राह्मणः शूद्रापत्योपीत्येवं कनोचया वैमान्रये
ह्यभिर्भुष्टस्य नैतदेवमिति शपथार्थमग्निं प्रविष्टस्याग्निः सर्वस्य
जगतः शुभाशुभकर्तव्ये चाहभूतः सत्येन हेतुना रोमेक
मपि न दग्धवान् ॥ ११६ ॥

यस्मिन् यस्मिन्निवादेतु कौटसाख्यं कृतमभवेत् ।
तत्तत्कार्यं निवर्त्तेत कृतञ्चाप्यकृतमभवेत् ॥ ११७ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् यस्मिन् व्यवहारे यास्मिभिरनृतमनु
मिति निश्चितमभवेत्तत्कार्यं अथमाप्तस्याद्विवाक्येनिवर्त्तयेत् ।
यदपि च दद्व्यमाप्तपथ्यन्तताकीर्ततदपि पुनः परोक्षेत् ॥ ११७ ॥

लोभाज्जोहाद्वान्मैत्रात्कामात्क्रोधात्तयैव च ।
अज्ञानादासभावाच्च साध्यं वितयमुच्यते ॥११८॥

लोभादिति । वक्ष्यमाणदण्डविशेषार्थं लोभादीन्पृथक्निर्दि-
शति । लोभेन विपरीतज्ञानेन भयेन खेदेन कामेन क्रोधेना-
ज्ञानेनानवधानेन साध्यमवत्यमुच्यते ॥११८॥

एवामन्यतमे स्थाने यः साध्यमनृतं वदेत् । तस्य
दण्डविशेषास्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ११९ ॥

एवामिति । एषां लोभादीनां मन्वादन्यतमस्तिष्विति
वति लोमिषाणां कथयेत् तच्च दण्डविशेषान् क्रमशो
वदिष्यामि ॥११९॥

लोभात्सहस्रदण्डस्तु मोहात्पूर्वमु साहसम् ।
भवादौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात्पूर्वश्चतुर्गुणम् ॥ १२० ॥

लोभादिति । लोभेन मित्राभिधाने वति वक्ष्यमाणपदानां
वचनं दण्डः । मोहेन प्रथमं साहसं वक्ष्यमाणवचनेन च
वक्ष्यमाणौ मध्यमसाहसौ मैत्रात्प्रथमसाहसश्चतुर्गुणम् ॥१२०॥

कामादृशगुणपूर्व्यं क्रोधात्तु त्रिगुणमपरम् ।
अज्ञानाद्दे शते पूर्णे वासिष्याच्छतमेव तु ॥ १२१ ॥

कामादिति । स्त्रीसम्भोगरूपकामानुरोधेन मिथ्या वदन्
प्रथमसादृशं दृशगुणन्दण्डः । क्रोधेन तु परं वक्ष्यमाणं मध्य
मसादृशस्त्रिगुणं अज्ञानत्वाद्दे शते वासिष्यात् अत्रवधानात्प
ञ्चशतमेव दण्ड इति सर्व्वचानुषङ्गः ॥ १२१ ॥

एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनोषिभिः ।
धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥ १२२ ॥

एतानिति । सत्यरूपधर्मस्यापरिसोपायमसत्यरूपाध
र्मस्य च वारणार्थमेतान्कौटसाक्ष्यविषये पूर्व्वैर्मुनिभिर्दत्तान्
दण्डान्मादृशभाजः एतच्च सत्कौटसाक्ष्ये ॥ १२२ ॥

कौटसाक्ष्यन्तु कुर्व्वाणां स्त्रीवर्णाभ्यार्मिकोनृपः ।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ १२३ ॥

भूयोभूयः कौटसाक्ष्यकरणे तु कौटसाक्ष्यमिति । चत्विषां
दीन् चोन् वर्षाण् कौटसाक्ष्ये प्रवृत्तान् पूर्व्वोक्तेन दण्डेन
दण्डयित्वा धार्मिको राजा स्वराज्ञादिवारयेत् । ब्राह्मणं तु
धनदण्डयतिरिक्तेष्वेव स्वराज्ञाभिः सारयेत् । न जातु
ब्राह्मणं हन्यात्सर्व्वपापेष्ववस्थितम् । राजादेनं वहिः कुर्व्वाणस्य
मयधनमवृत्तमिति धनसहितनिर्व्वाणस्य अभिधास्यमानत्वात् ।

नेविन्दरावस्य ब्राह्मणं पुनः पूर्वदृष्टेन दृष्टविना न हं
कुर्यान् इति वाच्ये । मेधास्मिन्निष्ठ ब्राह्मणस्य विवाहस्य
वाच्योपहरणं दृष्टमज्ञोवेत्याचष्टे ॥ १२३ ॥

इह स्नानानि दण्डस्य मनुः स्नायन्धुवोऽप्रवीत् ।
विषु वर्जेषु वानि स्युरक्षतो ब्राह्मणोऽप्रजेत् ॥ १२४ ॥

इति । हिरण्यमर्भोमनुर्द्वयं दण्डस्य स्नानानि उक्तवान् चानि
चविवादिवर्जवविषये भवन्ति ब्राह्मणः पुनर्कथ्यपरार्धे
चक्षतत्ररीरोदेब्राह्मिः सार्थते ॥ १२४ ॥

उपस्यमुदरस्त्रिका चक्षौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्धासा च कर्णौ च धनन्देहस्तथैव च ॥ १२५ ॥

उपस्येति । त्रिङ्गादीन्धेताति इह दण्डस्नानानि । चतस्रस्त
दङ्गेवापराधे इति अपराधकाचवगौरवापेक्षया तत्तदङ्ग
माह्वन्धेदनादि कर्त्तव्यम् । चक्ष्वापराधे चक्षुस्तन्मदण्डः ।
हेहदृष्टोन्मरुतं महापातकादौ ॥ १२५ ॥

अनुबन्धमरिश्चाय देशकासौ च तत्त्वतः । सारा
पराधौ चासौक्यं दण्डं दृष्टीषु पातयेत् ॥ १२६ ॥

अनुबन्धमिति । पुनः पुनरिच्छातोऽपराधकरचमवेक्ष्य पाप्मा
रक्षादिवापराधज्ञानं दिवाराव्यादिकं वा अपराधकाचं

बन्धगवेक्ष्य सारं चापराधकारिषो धनवरीरादिषामर्थम्
पराधश्च गुरुष्वुभावेन चासौक्यं दण्डनीयेषु दण्डं कुर्यात् ।
एतन्नामिहिताभिधास्यमानदण्डमेवभूतम् ॥ १९६ ॥

अधर्मादण्डनं लोके यशोनामं कीर्तिनाशनम् ।
अस्वर्ग्यञ्च परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ १९७ ॥

अधस्यति । जीवतः स्मृतिर्धनः । मृतस्य स्मृतिः कीर्तिः ।
यस्यादनुबन्धासनपेक्ष्य दण्डनमिह लोके यशोनामं मृतस्य च
कीर्तिनाशनं परलोके च धर्मान्नरार्जितस्वर्गप्रतिबन्धकं
तस्मात्तत्परित्यजेत् ॥ १९७ ॥

अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्ड्यासैवाप्यदण्डयन् ।
अयशोमहदाप्नोति नरकश्चैव गच्छति ॥ १९८ ॥

अदण्डयामिति । राजा दण्डानर्हान् धनसोमादिना दण्ड
यन् दण्डार्हान् नरोधादिना उच्यते । महतीमस्मात्किञ्च
प्नोति नरकश्च व्रजति ॥ १९८ ॥

वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्विद्दण्डं तदनन्तरम् ।
तृतीयन्धनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम् ॥ १९९ ॥

वाग्दण्डमिति । न बाधु कृतवानपि मैवभूयः कार्षीः इत्येवं
वाग्भिर्भर्त्सनं प्रथमापराधे गृह्यतः कुर्यात् । तत्रापि यदि

मोक्षप्राप्त्यति तदा धिक् चाख्यमधीवनिस्ते वायस्य भूमादित्येव
नादि तच्च कार्यम् । तथापि चक्षुष्यार्गाक्ष निवर्तते तदा धनं
दक्षमस्य इतीयं कुर्यात् । एवमपि चेन्नावतिष्ठते तदातः
वरमथदक्षं तावतासङ्गाच्छेदरूपमस्य कुर्यात् न मारयम् ।
बधेनोक्त्यति बधेनापि बदानेतामिति ॥ १२६ ॥

बधेनापि बदानेतामिच्छीतुस्य शक्यात् ।
तदैव सूर्यमयेतत् प्रयुञ्जीत अतुष्टवम् ॥ १२७ ॥

बधेनेति । बदानेनामन्येदेवापि दण्डात् न वने कर्तुं न
शक्यात् तदा एव सूर्यं वाग्दद्यादित्यतुष्टवं कुर्यात् ॥ १२७ ॥

लोकसंन्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिताभूयि ।
तावदस्यसुवर्षाणां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १२८ ॥

लोक्येति । तावदस्यसुवर्षाणां याः पञ्चादिसंज्ञाः प्रथिता
वादिषोडशवहारार्थं इषिष्यां प्रविष्टासादस्यासुपयोगार्थं
वाक्येन वक्ष्यामि ॥ १२८ ॥

वाचान्तरगते भागौ यस्मूक्षं दृश्यते रजः । प्रथम
नस्युभावाभावात्सरेणुष्वचक्षते ॥ १२९ ॥

वाचान्तरेति । नवाचविवरप्रविष्टसूर्यरश्मिषु यस्मूक्षं रजो
दृश्यते तद्वजःपरिमाणानाम्प्रथमं चक्षरेणुं वदन्ति ॥ १२९ ॥

असरेणवोष्टौ विष्टीवालिचैका परिमाद्यतः ।
ता राजसर्षपक्षिस्तस्ती त्रयोगौरसर्षपः ॥ १३३ ॥

चवेत्यादि । अष्टौ असरेणवोविष्टौका परिमाद्येन त्रैका
तासिस्तोसिचाराजसर्षपो त्रैवः । ते राजसर्षपास्तत्रोत्रै रसर्ष
पो त्रैवः ॥ १३३ ॥

सर्षपाः षट् त्रयोमध्यक्षिणवन्मेककृष्णसम् । यश्च
कृष्णसकोमापस्ते सुवर्षस्तु षोडश ॥ १३४ ॥

सर्षपारति । गौरसर्षपाः षट् मध्मेन खूखोनापि सुखोष
वोभवति विभिर्वर्षैः कृष्णसं रक्षितेति प्रविष्टं पक्षभिः कृष्ण
लेर्भावः षोडश भावाः सुवर्षः स्यात् सुखिष्ठभावाकारिमात्र
वचनः ॥ १३४ ॥

यसं सुवर्षासत्वारः पक्षानि धरसद्भ्यः । ते कृष्णसो
समधृते विष्टेयोरौप्यमापकः ॥ १३५ ॥

पक्षमिति । त्रवारः सुवर्षाः यसं स्यात् । इह पक्षानि धरसं ।
कृष्णसद्वर्षं यमं कृत्वा तुल्यमाधृतं रूपमावकोवोद्वयः ॥ १३५ ॥

ते षोडश साहस्रवपुराणस्यैव राजनः । कार्पाय
वस्तु विज्ञेयसाधिकाः कार्षिकः पञ्चः ॥ १२६ ॥

ते षोडशेति । ते षोडश रूपमायकारौषधरचनपुराणस्य
राजतोरजतवज्रयोः सात् । कार्षिकः तावमयः कार्पापञ्चः पञ्च
इति च विज्ञेयः । कार्षिकस्य ग्राहीपञ्चचतुर्थभागेबोद्धव्यः ।
अतएव पञ्च कर्षचतुष्टयमित्याभिधानिकाः ॥ १२६ ॥

धरणादि द्वा द्वेयः शतमानसु राजतः । चतुः
सौवर्षिकोनिष्काविज्ञेयस्तु प्रमाणातः ॥ १२७ ॥

धरणेति । द्वयरूपधरणाणि रौप्यव्रतमानोऽज्ञातव्यः चतुर्भिः
सुवर्षैर्निष्कः परिमाणेन बोद्धव्यः ॥ १२७ ॥

पद्यानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रान्नेव चोत्तमः ॥ १२८ ॥

पथेति । पद्यात्रद्विष्ये द्वे पद्यशते प्रथमसाहसोमत्या
दिभिः स्मृतः । पद्यपद्यशतानि मध्यमः साहसोऽन्नेवः पद्य
वस्तु उत्तमसाहसोऽन्नेवः ॥ १२८ ॥

अथ हेवे प्रतिज्ञाते प्रश्नकं शतमर्हति । अपङ्गवे
तद्विगुणमन्यनोरनुशासनम् ॥ १३८ ॥

अथ इति । मयोक्तमर्थस्य धनन्देयमिति सभायामधमर्हे
नोक्ते सत्यधमर्हः पञ्चत्रतात्पञ्च पञ्चादत्येवन्द द्वादशमर्हति यदा तु
सभायामपि न किञ्चिदसौ धारयामीति एवमपङ्गपति तदा
पञ्चत्रताद्द्वयपञ्चादत्येवं द्वादशमर्हति इत्येवं मनुष्यतो द्वादश
प्रकारः ॥ १३८ ॥

वशिष्ठविहितं वृद्धिं वृजोदित्तविवर्द्धिनीम् । अशीति
भागं गृहीयात्सादादुषिकः शते ॥ १४० ॥

वशिष्ठेति । वशिष्ठेनोक्तां वृद्धिं धर्मत्वाद्भगवद्विहारीं वृद्धि
जीवी गृहीयात् तामेव दर्शयति । शते प्रयुक्ते तस्मात् अशीति
भागस्य तिज्ञार्थं वृद्धिं गृहीयात् ॥ १४० ॥

दिकं शतं वा गृहीयात्सतान्धर्ममनुस्मरन् । दिकं
शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिस्त्विधी ॥ १४१ ॥

दिकमिति । साधूनामर्थं धर्म इति मन्वमानः पञ्चशते
प्रयुक्ते पञ्चदशं वा प्रतिमासं गृहीयात् यस्मात् दिकं शतं
गृह्णानो वृद्धिधनपक्षे किञ्चिधी न भवति ॥

दिकन्निमाश्वातुष्कश्च पञ्चकश्च शतं समम् ।
मासश्च वृद्धिं पृथ्वीवाहरीनामनुपर्वशः ॥ १४२ ॥

दिकमिति । ब्राह्मणादिवर्षाणां क्रमेण दिकन्निमाश्वातुष्कं
पञ्चकश्च शतं सममितोनाधिकं मासश्च सन्निर्नीं वृद्धिं पृथ्वी
वात् । नन्वब्रूतिभागोऽस्युः दिकशतपदस्यं गुरु कथमिमा
ब्राह्मणश्च स्युर्गुरुकस्यो विकल्पिताम् । अथ मेधातिथिर्भोगिन्द्र
राजै तु । पूर्ववृद्ध्या निर्वाहायस्यवे दिकशतपदस्यमिति
आचक्षते । इदमुच्यते : सवन्धकेष्वब्रूतिभागपदस्यं सन्धक
रहिते तु दिकशतवृद्धिपरिपदः । तदाह ब्राह्मणवद्वयः ।
अब्रूतिभागोऽवृद्धिः आयासि मासि सवन्धके । वर्षक्रमाच्छतं
दिचिचतुःपञ्चकमन्वया । वेदान्तोद्गीतमहोमुनेर्वाक्यान
माद्रिषे । तदिरुद्धं स्युश्चैव निबद्धमधुनातनैः ॥ १४२ ॥

नत्वेवाधौ सोपकारे कौशीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ॥
न चाधेः काससंरोधाजिसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥ १४३ ॥

नमिति । भूमिगोदायादी भोगार्थं सन्धके इत्येते धनप्रयोग
नवानवकारोक्ता वृद्धिमुत्तमर्षेण चमते । काससंरोधश्चिर
कासावस्थानं नच भोगार्थश्चिरकासावस्थानात् द्विगुणीभूत
मूकधनप्रवेष्टेपि न निवर्जोऽन्वसौ दानं नवान्वतोविक्रयः । मेधा

तिष्ठिन्नेमिन्दरावौ ह । अधेष्टिरस्य स्यात्कार्त्तव्यं न विषमो
 नात्यथ बन्धकेवार्त्तव्यमिति व्यस्यते । अथ ह उन्मदेक्षीयजिह्वा
 चारविरोधः बन्धकीकृतभूत्वादेरन्यथाधीकरणवमाचारात्
 ॥ १४३ ॥

न भोक्तव्योवसादाधिर्भक्षानोवृद्धिमुत्सृजेत् ।
 मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिसो नोन्यथाभवेत् ॥ १४४ ॥

नभोक्तव्येति । गोप्याधिविषयं वचनमिदं वक्ष्यालङ्कारादि
 गोप्याधिर्वचसाय भोक्तव्यः मुञ्चानोवृद्धिमुत्सृजेत् प्राप्सूक्ष्मे
 नतोषयेत् । अथा । भोगेनाचारतामाधौ नीते चारावस्तधि
 मूल्यदानेन क्षमिष्यतोषयेत् अन्यथा बन्धकचौरः स्यात्
 ॥ १४४ ॥

आधिसोपनिधिसोभौ न कासात्ययमर्हतः । अथ
 दार्ढ्यौ भवेतानौ दीर्घकासमवस्थितौ ॥ १४५ ॥

आधिसेति । आधिर्वन्धकः उपनिधीयत इत्युपनिधिः
 प्रीत्या भोगार्थमर्पितं द्रव्यं । नारदस्मृतिंश्रितौ च निषेधोप
 निधी तावेवापोपनिधिबन्धेन वृद्धेते इतावाधुपनिधी
 चिरकासावस्थितावपि न कासात्ययमर्हतः । अथैव क्षामिना
 प्रार्थितौ तदैव तस्माद्वार्द्ध्यौ समर्पणीयावित्यर्थः ॥ १४५ ॥

सखीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

घेनुहृद्रोवहस्रभोयस्य दस्यः प्रयुज्यते ॥ १४६ ॥

यस्योत्येति । यत्किञ्चिद्द्वयवर्षाणीत्यनन्तरभोगेन खलु
ज्ञानं वक्ष्यति तदपवादार्थमिदं । दुष्टमाणा गौरुद्रोऽस्यस्य
वहन् दमनार्थं च प्रयुज्योवसीवर्हादिः एते प्रीत्या अन्येन
भुज्यमानाः कदाचिदपि खाभिनेन नश्यन्ति प्रदर्शनार्थं च
दस्योऽप्योपभुज्यमानं न नश्यतीति विवक्षितं यामान्योपक्रम
स्येदं विशेषाभिधानमिति नपुंसकलिङ्गता ॥ १४६ ॥

यत्किञ्चिद्द्वयवर्षाणि सखिधौ प्रेष्यते धनी ।

भुज्यमानम्यरैस्तूष्णीम् स तत्तन्मुमर्षति ॥ १४७ ॥

यत्किञ्चिदिति । यत्किञ्चिद्द्वयवर्षाणि समसमेव प्रीत्यादि
व्यतिरेकेण वरैर्द्वयवर्षाणि भुज्यमानं खाभौ प्रेष्यते मा भुञ्जेत्या
दिप्रतिषेधोक्तिं न रचयति नाथौ तत्तन्मुं योग्योभवति तच्च
तच्च स्वात्मं निवर्तत इति भावः ॥ १४७ ॥

अजस्रस्येदपोगण्डोविषये चास्य भुज्यते ।

भयनश्लेषदारेण भोक्ता तद्व्यमर्षति ॥ १४८ ॥

यजतेति । यजोर्बुद्धिविक्रयः । मूढयोः स्रवर्षः पोगण्डः ।
तथा च नारदः । याज्यापोऽन्नाद्वर्षात्योमस्यस्यपि व्रजितः ।

य धनस्वामी यदि जडः पोगच्छन्न न भवति तदोषदर्शनं
विषये च तद्वनभुज्यते तदा स्वामिनो व्यवहारैश्च नष्टं ततो
भोक्तुरेव तद्वनभवति ॥ १४८ ॥

आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः ।
राजस्वं श्रोत्रियस्त्वञ्च न भोगेन प्रणश्यति ॥ १४९ ॥

आधिरिति । बन्धोपामादिमर्यादा बालधनं निक्षेपो
वायनस्यमनाख्याय समुद्रं बन्धिधीषतइति नारदोक्तलक्ष्य
उपनिधिः दास्यादिस्त्रियोराजश्रोत्रियधनानि उक्तेन दत्त
वर्षभोगेन न स्वामिनो गच्छन्ति न भोक्तुः स्वत्वमवगन्ते ॥ १४९ ॥

यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
तेनार्द्धवृद्धिर्मेक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥ १५० ॥

यः स्वामिनेति । यो वृद्ध्या दत्तं वस्त्रं स्वाम्यनुज्ञायतिरेकेण
मूर्खो निष्कवेन भुङ्क्ते तेन तस्य भोगस्य संश्लेषार्थमर्द्धवृद्धि
स्त्वक्तव्या । यत्तभोगे तु न भोक्तव्यो वचाधिरिति सर्ववृद्धित्वा
गएवोक्तः ॥ १५० ॥

कुसीदवृद्धिर्देगुण्यं नात्येति सक्तदाहता । धान्ते
सदे लवे वाद्यो नातिक्रामति पञ्चताम् ॥ १५१ ॥

कुसीदेति । वृद्ध्या धनप्रयोगः कुसीदं तच्च वा वृद्धिः यत्तद्वृ
द्धता वा देगुण्यं नातिक्रामति मूलदिगुणैव भवति

मेव प्रतिदिवं प्रक्रियायं यद्येव मूलेन यद् दिग्बुधाधिकापि
 पूर्वोक्तादुर्ध्वप्रकारादनपकृष्टा याञ्चेति तात्पर्यम् । धान्ये पुन
 ईदृशा प्रयुक्ते यदे दृढफले खूबतरति जवः ऊर्ध्वादिसोम
 तस्मिन् बाह्यनीचे च वसोवर्हादौ प्रयुक्ते चिरेषापि कालेन
 मूलधान्यादिना यद् पञ्चमुषतां गतिकामेदिति ॥ १५१ ॥

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिद्ध्यति ।

कुडीदपचमाऊस्तं पञ्चकं व्रतमर्हति ॥ १५२ ॥

कृतानुसारादिति । कृता या इद्विदिक्कमिकमिति ब्राह्मेव
 वर्षक्रमेणोक्ता तथाः ब्राह्मणानुसारादधिका व्यतिरिक्ता कृता
 चतोऽन्या इद्विरुद्धतेत्यर्थः या न यञ्जयति किन्त्व कृतापि
 इद्विः वर्षक्रमेण दिकषिकप्रतादिरूपैव भावे याञ्जा । तथाच
 विष्णुः । इद्विन्दपुरकृतानपि वस्यरातिक्रमे यथाभिहितं । वर्ष
 क्रमेणदिकषिकादिकामित्यर्थः । किन्त्वकृतद्वद्वावपि विज्ञेयान्तर
 भाव । कुक्षितात्पुषरत्वं पञ्चादिति कुडीदपचः । यच्चमुत्तम
 जौचत् प्रूढविषयोक्तमञ्चकं व्रतं दिवातेरपि पृष्ठातीत्येव
 कुक्षितः पञ्चाः पूर्वोक्तादुर्ध्वइद्विकरादपकृष्टरत्वेवं मन्वाद्
 यचाऊः । दृढाकृता इद्विरुद्धारविषये याचनादूङ्
 वोदृष्टा । तदाह कात्यायनः । प्रीतिदर्शनं न वर्हेत यावज्
 यविषाधितं याचमानस्य दत्तस्येवर्हेतुं यच्चकं व्रतम् ॥ १५२ ॥

नातिसां वत्सरीं वृद्धिं चादृष्टाम्भरेत् । चक्र
वृद्धिः कासवृद्धिः कारिता कायिका च या ॥ १५३ ॥

नातीति । ममेकस्मिन्नासि मासद्वये मासत्रये वा गते
तस्य वृद्धिं विगणय्य एकदा दातव्येत्येवंविधनियमपूर्वकं
वृद्धियद्वयमुत्तमर्षः समत्सरपर्यन्तं कुर्यात् । नातिक्रान्ते
समत्सरे निवमस्य वृद्धिं गृहीयात् । न च शास्त्राददृष्टामुक्त
धर्मैदिकचिकित्सायधिकं गृहीयात् । अधर्मत्वबोधनाच्च
निषेधः । चक्रवृद्ध्यादिचतुष्टयीज्ञाशास्त्रीयान् गृहीयात् ।
तासां स्वरूपमाह । दृश्यतिः । कायिका कायसंयुक्ता मास
याज्ञा च कासिका । वृद्धेर्द्विवृद्धिः कारिता अश्विना
कृता । तत्र चक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव गर्हिता । कासवृद्धिस्तु द्विगु
णाधिकयद्वयेन । कायिका चातिवाहदोहादिना । कारिता
अश्विकेन वाप्रापत्कालेनैव उत्तमर्षपीडया कृता । चतस्रो
ऽपि वृद्धीरत्रास्तीयान् गृहीयात् । तथा च दृश्यतिः । भागेन
द्विगुणादूर्ध्वं चक्रवृद्धिश्च गृह्यते । पूर्णे च सोदयम्यस्यात्
वार्द्ध्यं तदिगर्हितम् । कात्यायनः । अश्विकेन कृता वृद्धि
रधिका सम्यक्स्थिता । आपत्कालकृतानित्यन्दातया कारिता
तथा । अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथञ्चन ॥ १५३ ॥

अथन्दातुमशक्नोयः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ।
स दत्वा निर्जितां वृद्धिं करणमपरिवर्त्तयेत् ॥१५४॥

अथन्दातुमिति । योऽधमर्षोधनदानाशमर्थ्यात्पुनर्धे
आदिक्रियां कर्तुमिच्छेत् निर्जितां उक्तमार्गेण सत्यतया
आत्मवात्कृतां वृद्धिं दत्वा करणं सेव्यं पुनः कुर्यात् ॥१५४॥

अद्वर्त्तयित्वा तत्रैव हिरण्यमपरिवर्त्तयेत् । यावती
सम्पत्तेर्वृद्धिश्चावतीन्दातुमर्हति ॥१५५॥

अद्वर्त्तयितेति । यदि दैवगत्या वृद्धिहिरण्यमपि समर्थं
दातुं शक्नोति तदा तद्वृद्धीत्येव तत्रैव पुनः क्रियमाणे सेव्यादौ
वृद्धिहिरण्यदिभ्येवमारोपयेत् । अत्रमात्रं चक्रवृद्धिधनं
तदानीं यथावति तदातुमर्हति ॥१५५॥

चक्रवृद्धिं समाकूटोद्देशकाद्यव्यवस्थितः । अति
क्रामन् देशकाद्यौ न तत्फलमवाप्नुयात् ॥१५६॥

चक्रवृद्धिमिति । चक्रवृद्धिर्ब्रह्मेणाथ चक्रवत्कूटादिभाट
वरूपा वृद्धिरभिमतः । चक्रवृद्धिर्मात्रितउत्तमर्षोद्देशकाद्यव्य
वस्थितः । यदि वाराणसीपर्यन्तं सवसादि चक्रटेन गच्छामि
तदा ममेवद्वयं दातव्यमिति येनरूपदेशव्यवस्थितिः । यदि
मार्गं यावद्गच्छामि तदा ममेवद्वयं दातव्यमिति काञ्चव्य

स्थितिः । एवमनुपगतदेशकाद्यो निचमस्यो देवादपूरयन्
ककटादिनाऽवहन् सामरूपफलं यकचं न प्राप्नोति ॥ १५६ ॥

समुद्रवानकुशलादेशकाकार्यदर्शिनः । स्थाप
यन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमम्वति ॥ १५७ ॥

अपितु समुद्रेति । स्थापयन्तस्तपयमाने विपुला इत्येव
पर्यन्तं इत्येवत्कासपर्यन्तं वा उद्भूतमाने सति एतावांस्ताभोय
हीतुं युक्त इत्येवं देशकास्तत्ताभधनज्ञावशिगादयोषां वृद्धिं
तथाविधविषये व्यवस्थापयन्ति यैव तत्र व्यवस्था तत्राधिममं
धनं प्राप्तिं प्रति प्रमादम् ॥ १५७ ॥

योयस्य प्रतिभूतिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः । अदर्श
यन् स तं तस्य प्रयच्छेत्स्वधनादणम् ॥ १५८ ॥

योयस्येति । योमनुयोयस्य दर्शनाय प्रतिभूतिष्ठेत् धन
दानकाखे मयायमधमर्णोदर्शनीय इति स तं तस्मिन् काखड
त्तमर्षस्यादर्शयन् स्वधनात् तद्वनन्दातुं यतेत ॥ १५८ ॥

प्रातिभाष्यं वृथादानमाक्षिकं सैरिकञ्च यत् ।
दण्डशुक्लावशेषञ्च न पुत्रोदातुमर्हति ॥ १५८ ॥

प्रातिभाष्यमिति । प्रतिभूतेन वदेत्तन्मन्त्रात्प्रातिभाष्यं ।
वृथादानं यत् परिहासनिमित्तं पञ्चादिभ्यो देवतेन पित्राग्नी
कृतं । दण्डनिमित्तं सुरानिमित्तञ्च वदेत्तं दण्डं दण्डनिमित्तं
शुक्लं चडादिदेवं तदवशेषञ्च पित्रसम्पत्तिं पितरि द्युते
पुत्रोदातुमर्हति ॥ १५८ ॥

दर्शनप्रातिभाष्ये तु विधिः स्थातृपूर्वबोधितः ।
दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥ १६० ॥

दर्शनेति । प्रातिभाष्यं न पुत्रोदातुमर्हतीति बोध्यम्पूर्वोप
देवः च दर्शनप्रतिभुवः पितुर्देवोच्चेयः । दानप्रतिभुवि तु
पितरि द्युते पुत्रादीनपि च दापयेत् ॥ १६० ॥

अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृत्तम् । पञ्चा
त्यतिभुवि प्रेते परीक्षेत्केन चेतुना ॥ १६१ ॥

निरादिदृष्टमखेतु प्रतिभुः स्थादसन्धनः । स्व
जादेव तद्व्याप्तिरादिदृष्टति स्थितिः ॥ १६२ ॥

अदातरीति । निरादिदृष्टेति । अदातरि दानप्रतिभुवो
चान्यस्मिन्दर्शनप्रतिभुवि प्रकृतप्रतिभुवि वा विज्ञातप्रातिभाष्य

कारणमूलबोधनोचितधनग्रहणं यस्य तस्मिन्मृते दातोऽन्तमर्षः
 पश्चात्केन हेतुना धनं प्राप्नुमिच्छेत् प्रतिभुवोऽनृतत्वात्
 तत्पुत्रं च चादानप्रतिभुपुत्रत्वेनादाहत्यादित्याशङ्क्याह निरा
 दिष्टेति । अथौ दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूष्या यदि निरादि
 ष्टधनः अधमर्षेण निरुद्धधनः चावता धनेनाथौ प्रतिभूषाच्छो
 धनपर्याप्तधनः तदात्मधनादेव तद्वनभिरादिष्टोऽत्र निरादि
 ष्टधनपुत्रोऽवश्योऽप्यते अन्तमुत्तमर्षाच्च दद्यादिति ब्राह्मं
 ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

मत्तोऽन्तमर्षाधधीनैर्बालेन स्त्रिविरेण वा । असं
 बद्धकृतस्यैव व्यवहारोऽन सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥

मत्तोऽन्तमर्षेति । मद्यादिना मत्तउन्तमर्षाध्यादिषीति
 तस्याभ्यामस्रतन्मवास्तृष्टैरस्रतन्मत्वेन पिष्टभ्रातृमिथुकादि
 व्यतिरिक्तेन वा कृतश्चादानव्यवहारोऽन सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ।
 बहिर्ज्ञेय्यते धर्माश्रयताद्यावहारिकात् ॥ १६४ ॥

वत्येति । इदं मद्यानुष्ठेयमित्येवमादिषा या भाषा ज्ञेया

दिना क्षिरीकृतापि यदि प्राज्ञोपधर्मात्पारमर्थात्सुख
क्षराच्च बहिर्भाष्यते तदा वा यस्या न भवति तदर्धोमानुष्ठेयः

॥ १६४ ॥

योगाधमनविक्लीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यच्च
वाप्युपधिम्यध्येतत्सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥ १६५ ॥

योगाधमनेति । योगप्रवृत्त्यस्यवाची ह्येन चे बन्धक
विक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्ततोऽन्यथापि निःशेषादौ
यच्च ह्यस्य जामीयात् वस्तुतोनिःशेषादि न कृतं तत्सर्वं निव
र्त्तते ॥ १६५ ॥

ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतोव्ययः ।
दातव्यं बान्धवैस्तस्यात्यविभक्तैरपि स्वतः ॥ १६६ ॥

ग्रहीतेति । अथग्रहीता यदि मृतः स्यात्तेनच पूर्वविभक्ता
विभक्तवर्त्मन्नात्कुटुम्बसंबर्द्धनार्थं तद्व्यययः कृतः तदा तद्व्ययं
विभक्तैरविभक्तेष्वस्यनादातव्यम् ॥ १६६ ॥

कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोपि व्यवहारं वमाचरेत् । सदे
त्रे वा विदेत्रे वा तं व्यायाच विचारयेत् ॥ १६७ ॥

कुटुम्बार्थेइति । तदेत्रेद्ये देवान्तरद्ये वा कामिनि कामि
वन्धन्निःकुटुम्बवचनिमित्तं दायेपि चहृषादानादि कुर्यात्
जामीतत्तथाऽनुवर्त्तेत ॥ १६७ ॥

वसाहत्तं वसाङ्गुत्तं वसाद्यच्चापि लेखितम् ।
सर्वान् वलकृतानर्थानकृतान्मनुरव्रवीत् ॥ १६८ ॥

वसाहत्तमित्यादि । वसाहत्तमप्रतिपाद्यं वसाङ्गुत्त
श्रुत्यादि वसा लेखितञ्चक्रद्विपचादि प्रदर्शनश्चित्तसर्वान्
वलकृतान् व्यवहाराच्चिवर्त्तनीयान्मनुराह ॥ १६८ ॥

चयः परार्थे क्षिप्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ।
चत्वारस्तृपचीयन्ते विप्रआढ्योवणिष्पुंषः ॥ १६९ ॥

चयः परार्थेदति । साक्षिणः प्रतिभूः कुलञ्च धर्मार्थव्यव
हारेषु चयन्ते परार्थं क्षेत्रमनुभवन्ति तस्मादनेन साक्ष्यं
ज्ञातिभावं व्यवहारेष्वप्यहं नामी कारयितव्याः । चत्वारः
पुनर्त्राण्योत्तमर्षवर्षियाजानः परार्थन्दानफलोत्पादनश्च
द्रव्यार्पणविक्रयव्यवहारेष्वप्यहं कुर्वाणधनोपचयं प्राप्नु
वन्ति । तस्मादिप्रोदातारं आढ्योऽधमर्षं वणिक् क्रेतारं राजा
व्यवहर्त्तारमखेन न प्रवर्त्तयेत् । पूर्वश्लोकाभिहितवस्तुनिषेध
लैवाद्यप्यहः ॥ १६९ ॥

अनादेवन्नाददीत परिशील्योपि पार्थिवः । नचा
देयं समृद्धोपि सख्यमप्यर्थमुत्सृजेत् ॥ १७० ॥

अनादेवमिति । शीघ्रधनोपि राजा नाद्यान्मर्षं वृद्धी
यात् समृद्धोपि सख्यमपि याज्यं धनं न त्यजेत् ॥ १७० ॥

अनादेवस्य आदानादादेयस्य च वर्जनात् ।
दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥ १७१ ॥

अस्यात् अनादेवस्येति । अयास्ययदृष्टात् आसीवयास्यपरि
ज्ज्ञानाच्च राज्ञः पौदेरयामर्थं ख्याप्यते । ततस्तु स प्रेत्याधर्मेण
परकादिभोगादिहलोकेचाकीर्त्या विनश्यति ॥ १७१ ॥

आदानादर्धसंसर्गात्त्वयसामास्य रक्षणात् । बलं
संभावते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्द्धते ॥ १७२ ॥

आदानादिति । आस्यधनयदृष्टादर्धानां संजातीयैः आसीव
परिचयनादियमन्वात् यदा वर्धसंसर्गादर्धसङ्हरादित्य
चापि रक्षणादिति बोधनीयं प्रजानां दुर्बलानां बलवद्भ्याऽपि
रक्षणाद्व्यामर्शमुपवाचते नृपस्य तन्मायाविह लोकेपरलोके
बोद्धवर्द्धते ॥ १७२ ॥

तस्माद्यमद्वयं सामी सत्यं हित्वा प्रियाप्रिये । वर्तेत
वाक्यवा वृत्त्या जितक्रोधोजितेन्द्रियः ॥ १७३ ॥

यतद्वयम् तस्माद्यमेति । तस्माद्यमद्वयं रागा व्रीह्यतक्रोधो
जितेन्द्रियः कवीयेऽपि प्रियाप्रिये परित्यज्य यमस्य चेष्टया
वर्त्तय वाक्यरूपया वर्तेत ॥ १७३ ॥

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्यात्तराधिपः ।
अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ १७४ ॥

यतोयस्त्वधर्मेणेति । यः पुनर्नृपतिर्लोभादिव्यामोहाद्
धर्मेण व्यवहारदर्शनादीनि कार्याणि कुरुते तन्मुष्टिचिह्नं
प्रकृति पौरविरागास्त्रिप्रमेव वचनोनिगृह्णन्ति ॥ १७४ ॥

कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान् धर्मेण पश्यति ।
प्रजास्तमनुवर्त्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ १७५ ॥

कामक्रोधेति । चोराजा रामद्वौ विहाय धर्मेण कार्याणि
निरूपयति तं राजानं प्रजाभजन्ते समुद्रमिव नद्यः नद्योवशा
समुद्राश्च निवर्त्तन्ते तेनैवैकतां यान्ति प्रजाश्चपि तस्माच्चूपादनु
वर्त्तिन्व्यः तदेकतानाभवन्तीति साम्बम् ॥ १७५ ॥

यः साधयन्तं हन्देन वेदयेद्वनिकं नृपे । स राज्ञा
तच्छतुर्भागन्दाप्यस्तस्य च तद्वनम् ॥ १७६ ॥

यः साधयन्तमिति । योऽधमर्षो राजवत्तमोऽहमिति गर्व्या
दुत्तमर्षं स्नेह्या धनं साधयन्तं नृपे निवेदयेत् स राज्ञा
चतुर्भागन्दाप्यस्तस्य तस्य तद्वनं दापनीयः ॥ १७६ ॥

कर्त्तव्यापि समं कुर्याद्भुजिकायाधमर्चिकः । समो
ऽवकृष्टवातिसु दद्याच्छ्रेयांसु तच्छ्रमैः ॥ १७७ ॥

कर्त्तव्यापीति । समानवातिरपकृष्टवातिश्चाधमर्चो धना
भावे सति सत्वात्पुरुषकर्त्तव्यकरणेनापि समं कुर्यात् । निवृत्तो
तमर्चाधमर्चस्यपदेवतया धनिकसममात्मानं कुर्यात् । सम
वातिरप्यत्राह्येत्यतः कर्त्तव्या अपविद्भूद्राश्वमान् शीमांश्च
दापयेत् इति कात्यायनेन विप्रैर्विततात् । श्रेयान्युनदत्कृष्ट
वातिर्चं कर्त्तव्यं कारयितव्यः किन्तु श्रमैः श्रमैर्ब्रह्मचर्यं तद्वृत्तं
यात् ॥ १७७ ॥

अनेन विधिना राजा मिथोविवदतां नृणाम् ।
वाचिप्रत्यवसिद्धानि कार्याणि समतामयेत् ॥ १७८ ॥

अनेनेति । अनेन सत्प्रकारेण परस्परं विवदमानानाम्
विप्रत्यवसिद्धानां वाचादिप्रमाणेन निर्णीतानि कार्याणि विप्रति
पत्तिवशनेन राजा समीकुर्यात् ॥ १७८ ॥

कुसजे वृत्तसम्यजे धर्म्यजे सत्यवादिनि । मया
पक्षे धनिन्याम्ये मिथोपक्षिपेदुधः ॥ १७९ ॥

कुसमरति । सत्कुसप्रसूते वराचारवति धर्म्यवेदिनि
श्रद्धामिवादिनि वज्रपुत्रादिपरिजने चतुप्रकृतौ मनुष्ये धनि
पाराभावाविशेषं ज्ञापयेत् ॥ १७९ ॥

योयथा निक्षिपेद्वस्त्रं यमर्थं वस्त्रं मात्रवः । स
तथैव ग्रहीतव्योयथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८० ॥

श्रोत्रसेति । योमयुर्वोच्येन प्रकारेण मुद्रारहितं समुद्रं वा
वसाचिकमवाचिकं वा यमर्थं सुवर्णादि वस्त्रं दत्त्वा निक्षिपेत्सो
ऽर्थस्तेन निक्षेप्ता तथैव याज्ञोपस्मात् येन प्रकारेण समर्पणं
नैवेद्य प्रकारेण ग्रहणं न्याय्यं । समुद्रस्थापितसुवर्णादेर्विधेना
स्वयमेवमुद्रा भित्ता यदा वदति ममेदं तुल्यचिता समर्पये
त्स्वभिधाने दृष्टाद्यर्थमिदं ॥ १८० ॥

योनिक्षेपं याच्यमानोनिक्षेप्तुर्न प्रयच्छति । स
याच्यः प्राक्षिवाक्नेन तन्निःक्षेप्तुरसन्निधौ ॥ १८१ ॥

योनिक्षेपेति । यः पुरुषोदेहि मे निक्षिप्तं हिरण्मादिद्रव्यमि
त्येवनिक्षेप्ता प्रार्थ्यमानस्तस्य यदा न समर्पयति तदा निक्षेप्ता
प्राक्षिते प्राक्षिवाक्नेन तस्य निक्षेप्तुरसन्निधौ याचनीयः ॥ १८१ ॥

साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्व्ययोरूपसमन्वितैः । अप
देष्टैश्च संन्यस्त हिरण्यन्तस्त तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

किं कृत्वा याचनीय मित्याह साक्ष्येति । प्रथमनिक्षेपे
साक्ष्यभावे क्लृप्तवस्तुभ्यश्चारपुरुषैः अतिक्लृप्तवाक्यैः सौम्या
दिभिर्बुधोपद्रवादिभ्यामाभिधाविभिर्हिरण्माणि तर्जते तच्च

निर्घेपयिष्या तैरेव चारपुद्वैः य निःचेपधारी प्राक्षिपाकवेदिना
चारपुद्वनिर्घिप्तसुवर्णं चाप्यः ॥ १८२ ॥

य यदि प्रतिपद्येत यथान्यथां यथाकृतम् । न
तत्र विद्यते किञ्चिद्यत्परैरभियुज्यते ॥ १८३ ॥

य चेति । य निःचेपधारी यथान्यथां समुद्रममुद्रमा यथा
कृतं कटकमुकुटायाकारेण रचितं यदि तथैव प्रतिपद्येत तत्र
अपि यज्ञतामिति तदा परेण पूर्वनिचेपे प्राक्षिपाकवेदिना
यन्निर्घिप्तमित्यभियुज्यते तत्र न किञ्चिदस्तीति ज्ञातव्यम्
॥ १८३ ॥

तेषाञ्च दद्याद्यदि तु तद्विरण्यं यथाविधि । उभौ
निष्टञ्च दाप्यः स्यादिति धर्मस्य चारणा ॥ १८४ ॥

तेषामिति । तेषां चारपुद्वयोश्च यन्निर्घिप्तं विरण्यं यथा
न्यथा यदि तत्र दद्यात्तदा दावपि निचेपे आपकचारवत्
त्रिभौ धर्मस्य दापनीयः स्यादित्येव रूपो धर्मस्य चारणा
निश्चयः । यो निचेपमित्यादिशोकचतुष्टयस्य चेदत्रैव पाठ
क्रीडामेवातिथिभोजदेवादिभिर्निश्चितः । नो विन्दुराधेन तु
वाच्यभावे प्रविधिभिरिति शौक्येऽन्यत्र पठितः तदा च
वाच्यवृत्तिः । यथा दृष्टायावादेरः ॥ १८४ ॥

स्मितिः । एवमनुपगतदेशकास्तौ मिथमस्तौ देवादपूरवन्
 ऋकटादिनाऽवहन् साभरूपफलं यकलं न प्राप्नोति ॥ १५६ ॥

समुद्रवानशुशलादेशकास्तर्षदर्शिनः । स्थाप
 यन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगममप्रति ॥ १५७ ॥

अपितु समुद्रेति । साधपयजसपयजाने विपुला इत्येव
 पर्यन्तं इत्येवसाधपयजं वा उच्यमाने सति एतावांस्तोभोय
 हीतुं युक्त इत्येवं देशकास्तौ साभधनज्ञावशिगादयोऽं वृद्धिं
 तत्राधिगमयिष्येत्यवस्थापयन्ति सैव तत्र व्यवस्था तत्राधिममं
 धनं प्राप्तिं प्रति प्रमाद्यम् ॥ १५७ ॥

योयस्य प्रतिभूतिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः । अदर्श
 यन् स तं तस्य प्रयच्छेत्स्वधनादणम् ॥ १५८ ॥

योयस्येति । योमनुयोयस्य दर्शनाय प्रतिभूतिष्ठेत् धन
 दानकास्ते मयावमधमर्षोदर्शनोच्यते स तं तस्मिन् काष्ठे
 तमर्षस्यादर्शवन् स्वधनात् तद्गुणन्दातुं यतेत ॥ १५८ ॥

प्रातिभाष्यं वृथादानमाधिकं सैरिकञ्च यत् ।
दण्डशुल्कावशेषञ्च न पुनोदातुमर्हति ॥ १५८ ॥

प्रातिभाष्यमिति । प्रतिभूत्वेन च देवधनमात्प्रातिभाष्यं ।
वृथादानं यत् परिहायमिति पण्डादिभ्यो देयत्वेन पिचाप्री
कृतं । द्युतमिति सुरानिमित्तञ्च च देवं दण्डं दण्डमिति
शुल्कं चण्डादिदेवं तदवशेषञ्च पिदयन्मन्त्रि पितरि द्युते
पुनोदातुमर्हति ॥ १५८ ॥

दर्शनप्रातिभाष्ये तु विधिः स्यात्पूर्वबोधितः ।
दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥ १६० ॥

दर्शनेति । प्रातिभाष्यं न पुनोदातुमर्हतीति बोधयन्मूर्धन्य
देवः च दर्शनप्रतिभुवः पितुर्देवोच्चेयः । दानप्रतिभुवि तु
पितरि द्युते पुनोदातुमपि चण्डादापयेत् ॥ १६० ॥

चदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृत्तम् । यथा
त्यतिभुवि प्रेते परीक्षेत्कोन चेतुना ॥ १६१ ॥

निरादिदृष्टनचेत्तु प्रतिभुः स्यादसन्धनः । सद्य
मादेव तद्व्याप्तिरादिदृष्टति स्थितिः ॥ १६२ ॥

चदातरीति । निरादिदृष्टेति । चदातरि दानप्रतिभुवो
चण्डादिदर्शनप्रतिभुवि प्रत्यक्षप्रतिभुवि वा विज्ञातप्रातिभाष्य

कारणमूलमोधनोचितधनग्रहणं यस्य तस्मिन्मृते दातोत्तमर्षः
 पश्चात्केन हेतुना धनं प्राप्नुमिच्छेत् प्रतिभुवोऽस्तत्वात्
 तत्पुत्रं च चादानप्रतिभूपुत्रत्वेनादाह्लादिद्वार्यक्याह निरा
 दिष्टेति । अथौ दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूषा यदि निरादि
 ष्ठधनः अधमर्षेण निष्ठुष्टधनः चावता धनेनाथौ प्रतिभूस्तथो
 धनपर्याप्तधनः तदात्माधनादेव तद्गुणनिरादिष्टोऽत्र निरादि
 ष्ठधनपुत्रोऽवश्योऽप्यते अथमुत्तमर्षाय दद्यादिति ब्राह्मं
 ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

मत्तोऽन्तर्गताधधीनैर्वालेन स्थविरेण वा । असं
 बद्धकृतस्यैव व्यवहारोऽन सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥

मत्तोऽन्तर्गतेति । मद्यादिना मत्तउन्मत्तोऽप्याध्यादिपीडि
 तस्याभ्यामस्रतन्मवाकृष्टैरस्रतन्मत्वेन पिष्टभ्रातृनिघृणादि
 व्यतिरिक्तेन वा कृतश्चादानव्यवहारोऽन सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥

सत्या न भाषा भवति वद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ।
 वदिसेद्भाष्यते धर्मास्त्रियताद्यावहारिकात् ॥ १६४ ॥

यथेति । इदं मद्यानुष्ठेयमित्येवमादिका या भाषा खेया

दिना क्षिरीकृतापि यदि प्राप्नोषधर्मात्पारमर्थात्सुश्रव
स्मराच्च बहिर्भावते तदा वा यस्या न भवति तदर्धोमानुष्ठेयः

॥ १६४ ॥

योगाधममविश्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यच्च
वायुपवित्र्यश्चेत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥ १६५ ॥

योगाधममेति । योगब्रह्महसवाची हस्तेन चे बन्धक
विक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्ततोऽन्यथापि निःशेषादौ
यच्च हस्तं जामीचात् वस्तुतोनिःशेषादि न कृतं तत्सर्वं निव
र्त्तते ॥ १६५ ॥

यहीता यदि नष्टः स्नात् कुटुम्बार्थं कृतोव्ययः ।
दातव्यं बान्धवैस्तस्यात्यविभक्तैरपि स्नतः ॥ १६६ ॥

यहीतेति । यद्ययहीता यदि नष्टः स्नात्तेनच पूर्वविभक्ता
विभक्तवर्ग्येभ्यस्तु कुटुम्बवर्द्धनार्थं तद्व्ययः कृतः तदा तद्व्ययं
विभक्तैरविभक्तैश्च कथमादातव्यम् ॥ १६६ ॥

कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोपि व्यवहारं समाचरेत् । सदे
त्रे वा विदेत्रे वा तं ज्ञावाच्च विचारयेत् ॥ १६७ ॥

कुटुम्बार्थेइति । तदेत्रे चो देवान्तरखे वा कामिनि कामि
व्यभिक्तुटुम्बव्यभिक्तिं दायेपि यद्व्यादानादि कुर्व्यात्
जामी तत्तथाऽन्यथेत ॥ १६७ ॥

बलाहत्तं बलाङ्गुत्तं बलाद्यञ्चापि लेखितम् ।
सर्वान् बलकृतानर्थानकृतामनुरव्रवीत् ॥ १६८ ॥

बलाहत्तमित्यादि । बलाहत्तमप्रतिपाद्यं बलाङ्गुत्त
भूम्यादि बलालेखितश्चक्रवृद्धिपञ्चादि प्रदर्शनश्चैतत्सर्वान्
बलकृतान् व्यवहाराश्विवर्तनीयान्मनुराह ॥ १६८ ॥

चयः परार्थे क्षिप्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ।
चत्वारस्तूपधीयन्ते विप्रआढ्योवणिष्पृपः ॥ १६९ ॥

चयः परार्थेदति । साक्षिणः प्रतिभूः कुलञ्च धर्मार्थव्यव
हारेषु चयएते परार्थं क्षेत्रमनुभवन्ति तस्मादनेन साक्ष्यं
प्रातिभास्यं व्यवहारेष्वप्यत्र नामो कारयितव्याः । चत्वारः
पुनर्प्राप्त्युत्तमर्षवर्षिषाजानः परार्थेन्द्रागफलोत्पादनश्च
द्रव्यार्पणविक्रयव्यवहारेष्वप्यत्र कुर्वाणाधनोपचयं प्राप्नु
वन्ति । तस्मादिन्द्रोदातारं आढ्योऽधमर्षं वर्षिक् क्रैतारं राजा
व्यवहर्त्तारमखेन न प्रवर्तयेत् । पूर्वश्लोकाभिहितवसनियेष
श्लेषाद्यप्यत्र ॥ १६९ ॥

अनादेवनादहीत परिशीलोपि पार्थिवः । नचा
देयं समृद्धोपि सख्यमप्यर्थमुत्सृजेत् ॥ १७० ॥

अनादेवमिति । परिशीलोपि राजा नायाज्ञमर्षं दृष्टी
यात् समृद्धोपि सख्यमपि याज्ञं धनं न त्यजेत् ॥ १७० ॥

अनादेवस्य आदानादादेयस्य च वर्जनात् ।
दौर्बल्यं स्थाप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥१७१॥

अस्मात् अनादेवस्येति । अयास्त्ययद्वयात् ब्राह्मीययास्त्यपरि-
त्यागाच्च राज्ञः पौदैरवामर्थं स्थाप्यते । ततस्तु स प्रेत्याधर्मेण
परकादिभोगादिहलोकेषाकीर्त्या विनश्यति ॥ १७१ ॥

आदानादर्घ्यसंसर्गात्त्ववसानाच्च रक्षणात् । वर्यं
संजायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्द्धते ॥ १७२ ॥

आदानादिति । आत्मधनयद्वयादर्घ्यानां यजातीयेः ब्राह्मीय
परिचयनादिवत्तन्मात् यदा वर्यसंसर्गादर्घ्यसङ्गरादित्य
अपि रक्षणादिति बोधनीयं प्रजाणां दुर्बलानां वलवस्त्रिऽपि
रक्षणात्प्रामर्शमुपजायते नृपस्य तमस्यायामिह लोकपरलोक
बोध्यं वर्द्धते ॥ १७२ ॥

तस्माद्यमद्वयं सामी सत्यं दित्वा प्रियाप्रिये । वर्तेत
वाम्बया वृत्त्या जितक्रोधोजितेन्द्रियः ॥ १७३ ॥

यतद्वयम् तस्माद्यमेति । तस्माद्यमद्वयं राजा वशीकृतक्रोधो
जितेन्द्रियः सतीयेऽपि प्रियाप्रिये परित्यज्य यमस्य चेष्टया
वर्धयं वाम्बुरूपया वर्तेत ॥ १७३ ॥

यस्त्वधर्मोऽपि कार्याणि मोक्षार्थं कुर्यात्पराधिवः ।
अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ १७४ ॥

यतोऽयं धर्मोऽपि । यः पुनर्नृपतिर्लोभादिव्यामोहाद
धर्मोऽपि व्यवहारदर्शनादीनि कार्याणि कुरुते तन्मुद्विज्यं
प्रकृति पौरविरागाद्विग्रमेव शत्रवो निवृत्तानि ॥ १७४ ॥

कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान् धर्मोऽपि पश्यति ।
प्रजासमनुवर्त्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ १७५ ॥

कामक्रोधेति । यो राजा कामक्रोधौ विहाय धर्मोऽपि कार्याणि
निरूपयति तं राजानं प्रजाभजन्ते समुद्रमिव नद्यः नद्योऽपि
समुद्राय निवर्त्तन्ते तेनैवैकतां यान्ति प्रजा अपि तस्मात्पुत्रादनु
वर्त्तिन्यः तदेकताभावमीति शान्धम् ॥ १७५ ॥

यः साधयन्तं क्रन्देन वेदयेद्वनिकं नृपे । स राजा
तच्छत्रुर्भागन्दाप्यस्तस्य च तद्वनम् ॥ १७६ ॥

यः साधयन्तमिति । योऽधमो राजवत्सभोऽहमिति गर्वा
दुत्तमर्थं खेच्छवा धनं साधयन्तं नृपे निवेदयेत् स राजा
तच्छत्रुर्भागन्दाप्यस्तस्य च तद्वनं दापनीयः ॥ १७६ ॥

कर्त्तव्यापि समं कुर्याद्भूमिकायाधमर्षिकः । समो
ऽवकृष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छूनैः ॥ १७७ ॥

कर्त्तव्यापीति । समानजातिरपकृष्टजातिसाधमर्षोधना
मर्षे सति सजात्यनुरूपकर्त्तव्यकरणेनापि समं कुर्यात् । निवृत्तो
समर्षाधमर्षव्यपदेशतया धनिकसममात्मानं कुर्यात् । सम
जातिरप्यत्राह्येतैरः कर्त्तव्या अपविट्प्रद्राक्षमान् दीनांश्च
दापयेत् इति कात्यायनेन विप्रेषितत्वात् । श्रेयान्पुनश्चकृष्ट
जातिर्षं कर्त्तव्यं कारयितव्यः किन्तु शूनैः शूनैर्षयायत्तव्यं तद्वगन्ध
ज्ञात् ॥ १७७ ॥

अनेन विधिना राजा मिथोविवदतां नृणाम् ।
साक्षिप्रत्यक्षविद्वानि कार्याणि समतामयेत् ॥ १७८ ॥

अनेनेति । अनेन सत्प्रकारेण परस्परं विवदमानानाम्
सिंघप्रत्यक्षिणां साक्षादिप्रमाणेन निर्णीतानि कार्याणि विप्रति
पत्तिव्यवहारेण राजा समीकुर्यात् ॥ १७८ ॥

कुलजे वृत्तसम्यगे धर्मज्ञे सत्यवादिनि । मया
पक्षे धनिन्याय्ये मिथोपनिधिपेक्षुषः ॥ १७९ ॥

कुलज इति । सत्कुलप्रसूते यदाचारवति धर्मवेदिनि
श्रद्धालिनायिनि वृत्तपुत्रादिपरिजने सत्प्रसूतौ मनुजे यानि
पारामर्थावधिषेयं ज्ञापयेत् ॥ १७९ ॥

योयथा निधिपेक्षते यमर्थं वंश मानवः । स
तथैव ग्रहीतव्योयथा दायस्तथा ययः ॥ १८० ॥

सोमसिद्धिः । योमनुष्येण प्रकारेण मुद्रारहितं समुद्रं वा
वसाचिकमसाचिकं वा यमर्थं सुवर्णादि वंश इत्ये निधिपेक्षो
ऽर्थत्वेन निधेप्ता तथैव याज्ञोयस्मात् येन प्रकारेण यमर्थं
तथैव प्रकारेण ययं न्याय्यं । समुद्रस्यापितसुवर्णादेर्विधेना
स्वयमेवमुद्रा भित्ता यदा वदति ममेदं तुल्यवित्ता यमर्थं
त्यभिधाने दृष्टाद्यर्थनिर्दिष्टं ॥ १८० ॥

योनिक्षेपं याच्यमानोनिक्षेपुर्न प्रयच्छति । स
याच्यः प्राप्तिवाक्येन तन्निःक्षेपुर्नसन्निधौ ॥ १८१ ॥

योनिक्षेपेति । यः पुरुषोदेहि मे निक्षेपं हिरण्मादिद्रव्यमि
त्येवनिक्षेप्ता प्रार्थमानस्तस्य यदा न समर्पयति तदा निक्षेप्ता
स्वाधिते प्राप्तिवाक्येन तस्य निक्षेपुर्नसन्निधौ याचनीयः ॥ १८१ ॥

साध्यभावे प्रणिधिभिर्व्ययोरूपसमन्वितैः । अप
देष्टैश्च संन्यस्त हिरण्यन्तस्य तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

निं कृत्वा याचनीय मित्याह साध्येति । प्रथमनिक्षेपे
साध्यभावे स्वीकृत्यश्वेत्यारपुरुषैः अतिशयवाक्यैः योम्या
दिभिर्बुधोपद्रवादिभ्यामाभिधाविभिर्हिरण्माति तत्त्वतः तस्य

निषेधविना तेरेष चारपुद्वैः य निषेधधारी प्राप्तिवाक्येन
चारपुद्वनिश्चितसुवर्णं चाप्यः ॥ १८२ ॥

य यदि प्रतिपद्येत यथान्यथां यथाकृतम् । न
तत्र विद्यते किञ्चिद्यत्परैरभिवृज्यते ॥ १८३ ॥

य अदीति । य निषेधधारी यथान्यथां समुद्रममुद्रया यथा
कृतं कटकमुकुटायाकारेण रचितं यदि तथैव प्रतिपद्येत यत्न
नहि दृक्तामिति तदा परेष पूर्वनिषेधे प्राप्तिवाक्येद्विना
यच्चिन्तितमित्यभिवृज्यते तत्र न किञ्चिदस्तीति ज्ञातव्यम्
॥ १८३ ॥

तेषाञ्च दद्याद्यदि तु तद्विरण्यं यथाविधि । उभौ
निरुद्ध दाप्यः स्यादिति धर्माच्च धारणा ॥ १८४ ॥

तेषामिति । तेषा चारपुद्वार्या यच्चिन्तितं विरण्यं यथा
न्यथा यदि तत्र दद्यात्तदा दावपि निषेधे आपकचारवत्
विधौ समीप्य दापनीयः स्यादित्येव रूपो धर्मश्च धारणा
निरुद्धः । यो निषेधमित्यादिशोकचतुष्टयश्च चेद्वयमेव पाठ
कौमीनेषामिषिभोजदेवादिभिर्निश्चितः । गोविन्दरावेन तु
वाच्यभावे प्रविधिभिरिति शौक्येऽन्येव पठितः तदाच
कार्यवृत्तिः । यथा दृष्टायावाहरः ॥ १८४ ॥

निक्षेपोपनिधी नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे । नञ्च
तोविनिपाते तावनिपाते त्वनाशिनौ ॥ १८५ ॥

निक्षेप इति । निक्षिप्यत इति निक्षेपः मुद्राङ्कितमगणितं
वासनस्य वा यन्निधीयते स उपनिधिः ब्राह्मणपरिव्राजकवदुप
देवभेदः । तौ निक्षेपोपनिधी निक्षेपपरि उपनिधातरि च जीवति
प्रत्यनन्तरे तदीयपुत्रादौ तदवन्तरे तद्व्याधिकारिणि कदा
चित् निक्षेपधारिणा देयौ यतस्तस्य पुत्रादेरपि पितुरसमर्पण
विनाशे तौ निक्षेपोपनिधी नञ्चतः पुत्रादेः पुनरविनाशे
समर्पणेषु कदाचिदविनाशिनौ स्थातां तस्मादनर्थवन्देष्टाश्च
देयौ ॥ १८५ ॥

स्वयमेव तु योदद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे । न स
राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेपुश्च बन्धुभिः ॥ १८६ ॥

स्वयमेवेति । निक्षेपुर्मृतस्य निक्षेपधारी निक्षिप्तधनं
तद्व्याधिकारिणि पुत्रादौ तदनभ्यर्चितः स्वयमेव यः समर्पयति
स राज्ञा निक्षेपुः पुत्रादिभिर्व्यान्यदपि त्वयि निक्षिप्तमस्तीति
नाक्षेपव्यः ॥ १८६ ॥

अच्छेनेव चाच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।
विचार्य तस्य वा वृत्तं साक्षैव परिसाधयेत् ॥ १८७ ॥

यदिकचक्षिद्भ्राताः स्थापदा अच्छेनेवेति । तद्वत्

यन्मात्तरश्चावच्छेदयश्चादिरिहारेणैव प्रीतिपूर्वकं
निश्चिनुयात् न तु स्रष्टिदिदिवादि दानेन । तच्च निश्चेयधारिणः
श्रीकृष्णवेद्य धार्मिकोऽयमिति ज्ञात्वा यामप्रयोगेन निश्चिनु
यात् ॥ १८० ॥

निश्चेपेभ्योऽसर्वेषु विधिः स्वात्परिसाधने । समुद्रे
नाम्नुवात्किञ्चिद्यदि तस्मात्स संहरेत ॥ १८८ ॥

निश्चेपेति । सर्वेषु निश्चेपेषु अयम्विधमात्रेषु एव वाच्य
भावदत्तादिपूर्वोक्तविधिनिर्बंधविद्वांश्चात् । मुद्रितादौ पुन
रस्य निश्चेपधारी यदि प्रतिमुद्रादिना न किमप्यपहरेततदा
च तस्मिन्विधि तेन किञ्चिद्व्यवस्थायाश्चात् ॥ १८८ ॥

चौरैर्हृतश्चसेनोऽथमग्निना दग्धमेव वा । न
दद्याद्यदितस्मात्स न संहरति किञ्चन ॥ १८९ ॥

चौरैरिति चौरैर्मुषितं च दत्तेन हेतुनाकारमायितं चक्षिण
दत्तं च निश्चेपादि निश्चेपधारी न दद्यात् । यदि कश्च तस्मात्स
किञ्चिद्व्यवहरति ॥ १८९ ॥

निश्चेपश्चापधर्तारमनिश्चेपारमेव च । सर्वेदयां
चैरनिश्चेपश्चापधैरैव नैदिकैः ॥ १९० ॥

निश्चेपश्चेति । निश्चेपश्चापधर्तारं तथा अनिश्चेप चाचितारं

कर्मिः, तांसादिभिर्हपायैर्नैर्हिचैश्च नचचैरतिहरपादिभिर्नृ
योनिहमये ॥ १८० ॥

योनिचेपन्नार्पयति यस्यानिक्षिप्य याचते । तानुभौ
चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समन्दमम् ॥ १८१ ॥

योनिचेपमिति । निक्षिप्यन्नं भोजनं कर्तव्यमिति यस्यानिक्षिप्य
प्रार्थयति तौ द्वौ सुवर्णमुक्तादौ महति विषये चौरवदृष्टौ ।
स्वल्पविषये ताबादौ तत्समन्दमम्यौ ॥ १८१ ॥

निक्षेपस्यापहृत्तारत्नसमन्दापयइमम् । तथापि
निक्षिप्यत्तारमविशेषेण पार्थिवः ॥ १८२ ॥

निक्षेपेति । निक्षेपापहृत्तारिणं निक्षिप्यमधनदृष्टयेत् ।
यमद्विष्टत्वात् अनिक्षिप्य याचितारमपि । नच पुनरुक्तिः मह
त्त्ववदार्थे ब्राह्मणेतरस्य चौरवदिति पूर्वश्लोकेन प्रारोददृष्ट
त्वादि मातौ तन्निवृत्त्यर्थमिदम् दापयेदिति धनदृष्टनिव
भात् । नचानेन पूर्वश्लोकवैयर्थ्यं । अथ प्रथमापराधविषयत्वा
त्पूर्वश्लोके चाभावे चौराक्तोक्तमवाहवादिधनदृष्टयोक्त
त्वात् । उपनिधिमुद्रादिष्विहितनिक्षिप्यधनम् तस्यापहृत्तार
कथितविशेषेण राजा दृष्टयेत् ॥ १८२ ॥

उपधाभिः चः कश्चित्परद्रव्यं चरेत्तरः। सस
 चायः स चमन्यः प्रकाशं विविधैर्भवैः ॥ १८३ ॥

उपधेति। राजा त्वि दृष्टवासात्मा रक्षामि मन
 धनज्देहि धनधान्यादिसोभोपकरणं वाऽनृतमभिधातुं ह्य
 निर्वैः परद्रव्यं गृह्णाति स ह्यधनयद्वयव्यवहारिण्यदितो
 वस्तुनवममर्चं करपरव्यवहारिण्येदादिभिर्मानाप्रकारैर्भधो
 पातेः पाश्चात्त्यः ॥ १८३ ॥

निचेपोयः कृतोयेन यावांसं सुखसन्निधौ। तावा
 चेव स निचेपोविभुवन् दण्डमर्थति ॥ १८४ ॥

निर्धेति। यः सुवर्णादिर्षावत्यजपरिमितोयेन याचि
 वमर्चं निचेयः कृतः तस्य परिमाणादिविप्रतिपत्तौ याचिवचना
 आवागेव विज्ञातव्यः। विप्रतिपत्तिं कुर्वन्त्येतदुक्तानुसारेण
 दण्डनीयः ॥ १८४ ॥

मिषोदायः कृतोयेन गृहीतोमिषएव वा। मिय
 एव प्रदातव्यीयवा दानस्तथा श्रवः ॥ १८५ ॥

मिषोदायदति। रक्षति चेव निचेपोऽर्पितोमिषेयधारिण्य
 च रक्षणेव गृहीतः स निचेपो रक्षणेव प्रक्षर्पणीयः। न प्रक्षर्पणे

कीदृश्येतां किंसात् येनैव प्रकारेण दातुं तेनैव प्रकारेण प्रत्यर्पणं
प्रदातुमर्हति अथवा निवेद्यधारिणोऽयं निवृत्तमिति । के
चन्या निवेद्येदुस्तदिति तु निवेद्युर्निवृत्तमर्थं यदीतद्यदिति नव
ज्ञातुं अतो न योनिरुक्तम् ॥ १८५ ॥

निवेद्यस्य धनस्यैव मयीत्योपनिश्चितस्य च । राज्ञा
विनिर्णयं कुर्यादक्षिणवृत्त्यासधारिणम् ॥ १८६ ॥

निवेद्यस्येति । राजा निवेद्यस्य धनस्यामुद्रस्य मुद्रा
दियुतस्य वा उपनिधिरूपस्य तथाप्रोक्ता कतिचित्काण्यभ्योक्तं
र्थमर्पितस्यानेनोक्तप्रकारेण व्यस्यधनधारिणमपीडयन् निर्णयं
कुर्यात् ॥ १८६ ॥

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसम्मतः ।
न तन्नयेत साध्यन्तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥ १८७ ॥

विक्रीणीतेरिति । अस्वामी चः स्वामिना चाननुमतः पर
कीदृश्यं विक्रीणीते वस्तुतत्तौरमत्तौरमात्मानं मय्यभाव्यं
याचितस्य कारयेत् न कुत्रचिदपि प्रमाणीकुर्यादित्यर्थः
॥ १८७ ॥

अवहायेति । इव परस्वविक्रीषी यदि क्षामिनोधापादि
 स्वमेव क्षाम्यः स्वन्मो भवति तदा वदपचक्रतानि अवहा
 योदस्वमीवः यदि पुनः क्षामिनः स्वन्मो न भवति अतएव
 वरस्य सात् अपवरत्वमेवासात् यकात्राङ्गनमित्यवदः
 प्रतिपद्यन्वादिः य वक्ष क्षामिबन्धिपुत्रादेः यकात्राद्यादि
 तदा कैरवन्धिपापं प्राप्नोति तद्वदस्वमीवदत्तार्थः ॥ १८८ ॥

अक्षामिना कृतोवस्तु दायोविक्रयएव वा ।
 अकृतः सत्तु विद्येयोव्यवहारे यथा स्थितिः ॥ १८९ ॥

अक्षामिनेति । अक्षामिना अहृतं चत्कीतं विक्रीतं वा तद्व
 कृतमेव योद्वक्तुं व्यवहारे यथा नर्त्त्यादा तथा कृतं न भवती
 तर्कः ॥ १८९ ॥

सम्भोगोदयते वच न दध्येतागमः क्षचित् ।
 अगमः क्षारयन्तच न सम्भोगइति स्थितिः ॥ १९० ॥

सम्भोजरति । क्षचित् वस्तुनि सम्भोगोविद्यते कथादि
 स्वक्षाममीनासि तच्च प्रथमपुरवमीवरक्षाममहव प्रमाथ
 व भोजरति वाक्क्षानर्त्त्यादा ॥ १९० ॥

विक्रयाद्योपपन्नं किञ्चिद्वाचीनाम्बुधरादिभिः ।
क्रयेण च विज्ञप्तं हि न्यायतोऽसमते धनम् ॥ २०१ ॥

विक्रवादिति । विक्रीयते अस्तिविति विक्रयदेवोविक्रयः
ततोऽतः क्रयधनं किञ्चिद्वाचीनाम्बुधरादिभिः क्रयधनेऽनेनेति
क्रयोमुख्यं तेन यस्याद्वाचीनात् अतोऽन्यायतएवास्यामिविक्रय
यस्यात्क्रयवादिज्ञप्तं धनं समते ॥ २०१ ॥

अथ मूलमनाद्यर्थं प्रकाशक्रयशोधितः । अथ
स्थोमुच्यते राज्ञा नाटिकीसमते धनम् ॥ २०२ ॥

अथेति । अथ मूलमनाद्यर्थं विक्रीता मरणाद्देशान्तरगत
मादिना वा व्यवहर्तुं न शक्यते प्रकाशक्रयधेनाद्यै निश्चितः
तदा दद्यान्तर्हणव क्रोता राज्ञा मुच्यते नष्टधनस्यामी च यद
क्षामिना विक्रीतं द्रव्यं तत् क्रोतुर्हणवसमते अथ च विषयेऽहं
मूलं क्रोतुर्हणव धनं क्षामिना प्राप्तं तदा च दृष्टव्यम् ।
विक्रीतोपदिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः । अविज्ञातश्च
क्रीतं विक्रीता यच या मृतः । क्षामी दत्ताहंमूलानु प्रयुजी
यात्क्रयधनम् । अहं दत्तोरपहृतं तच क्षायावहारतः ॥ २०२ ॥

नान्यद्ध्येन संवद्वर्षं विन्ययमर्चति । नचा
सारं नच व्युनक्त दूरेन निरोचितम् ॥ २०३ ॥

यान्वेति । कुसुमादिद्रव्यं कुसुमादिना मिथीकृत्य न विज्ञे-
तत्वं नचासारं सारमित्यभिधातुं नच तुसादिना व्युनक्तं नच
परीचावक्षितञ्च च रागादिना आपितरूपं चचाक्षामि
विक्रयवाहय्यादस्यामिविक्रयदृष्टएव स्यात् ॥ २०३ ॥

अन्याच्चेद्दर्शयित्वा न्या वोढः कन्या प्रदीयते ।
उभे ते एकग्रहणेन वचेदित्यत्रवीक्षणम् ॥ २०४ ॥

अन्याच्चेति । इत्युक्तेषां कन्यां इत्युक्तव्यवस्थाकासे निरवस्थां
दर्शयित्वा यदि वावया वरस्य दीयते तदा हे अपि कन्ये
देवेदेकेन इत्युक्तेनायो वरः वरित्वचेदिति अनुराध । इत्युक्त
वद्वर्षपूर्वकं कन्यायादानञ्च निवृत्त्यवस्थादर्शकञ्चविक्रयवा-
चनेत्याकाशमिधानम् ॥ २०४ ॥

मौन्यत्तावान् कुठिन्वानश्च या स्युष्टमैशुना ।
पूर्वं दीवानभिख्याय प्रदाता दृष्टमर्चति ॥ २०५ ॥

मौन्यत्तेति । कुन्यत्तावाक्यं कुठवत्याया चामुभूतमैशुना
वक्ष्यामिहिविवाहात्पूर्वमुन्मादादीन् दीवान्वरस्य कच

विना दाता दद्याद्दैनं भवत तेनाकथने दद्यादिति गम्यते
अथ दोगवर्गं कथामिति वक्ष्यति ॥ २०५ ॥

अस्मिन् यदि वृत्तोयस्मिन् स्वकर्म परिहापयेत् । तस्य
कर्मानुरूपेण देयोऽंशस्तदकर्तृभिः ॥ २०६ ॥

अथ वक्ष्ये वसुत्वानमाह अस्मिन्मिति । अथोक्तवरण
अस्मिन् यदि किञ्चित्कर्म कृत्वा व्याधादिना कर्म कथयति
तदा तस्मैतरास्मिन्मः पर्यालोच्य कृतानुसारेण दक्षिणा
शेदेवः ॥ २०६ ॥

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।
कृत्स्नमेव लभेतीशमन्येनैव च कारयेत् ॥ २०७ ॥

दक्षिणेति । माध्यन्दिनयवनादौ दक्षिणाकाशे दक्षिणासु
दत्तासु व्याधादिना कर्म परित्यज्य तु श्रान्त्वा कृत्स्नमेव
दक्षिणाभागं लभेत कर्ममेव प्रकृतमन्येन कारयेत् ॥ २०७ ॥

यस्मिन् कर्मणि यासु स्युः कृताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः ।
स एव ता आददीत भर्जेरन्तर्ज्व एव वा ॥ २०८ ॥

अस्मिन्मिति । यस्मिन् कर्मव्याधानादौ अङ्गमङ्गमिति वा
दक्षिणाद्यन्तर्ज्वेन मुताः स्युः स एव ता आददीत उत तत्त
ज्ञागमाचं सर्वे विभज्य गृहीरजिति संशयः ॥ २०८ ॥

रक्षं हरेत चाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च माजिनम् ।
 शीता वापि हरेदध्वमुद्राता चाध्वनःकवे ॥ २०८ ॥

अथ विद्वान्नामाह रक्षमिति । केवाक्षित्वादिनामाधाने
 अध्वर्यवे रघोदेवतेनावाचते ब्रह्मणे वेगवानस्यः शोचो चाध्वः
 उद्राणे योमकवे योमवहनब्रकटमतोऽयवसायानयामर्षाया
 दक्षिण चक्ष्मद्वयेन मूचते बहव तामाहरीत ॥ २०८ ॥

सर्वेषामर्द्धि नोमुखास्तार्द्धि नोऽपरे । तृतीय
 नस्तृतीयांशास्तृतीयाऽशास पादिनः ॥ २१० ॥

व्यतिपत्तिविधाने दक्षिणाविभागमाह सर्वेषामिति । तं
 व्रतेन दीक्षयतीति मूचते तत्र सर्वेषां शोचप्राणां चामिवां
 मध्ये ये मुख्याश्चमिनः शोचध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातारः समपदक्षिण
 बाहो चर्द्धहराः अष्टचमारिंशद्भोभावोभवन्ति अतएव
 कात्यायनेन द्वादश द्वादशांशेभ्य इति प्रत्येकं द्वादशमो
 दानं विहितम् । अथपि व्रतच्छार्द्धं चान्नद्वयति तच्चापीह
 मूलांशपदक्षिणापि इमे चर्द्धिगच्छन्ते वामीपार्श्वपरे मेवाव
 दक्षप्रतिशोऽष्टाश्वबाह्विप्रशोतारो मुखमिमं मृहीतदक्षि
 णांशपदक्षेनार्द्धिगच्छन्ते तृतीयोऽष्टाश्व नेत्रप्रीतिप्रति

हर्ताः ते मुख्यलिङ्गहीनस्य द्वितीयमङ्गं सभक्तौ पादि
 नस्तु प्रायदुर्मेहयोः समस्तस्य हते मुख्यलिङ्गहीनस्य चतुर्थं
 मङ्गं सभक्तौ एतच्च षट् षट् द्वितीयेभ्यः चतस्रस्तस्रस्तुतीये
 भस्त्रिस्तस्रस्तुतीयेभ्य इति सूचयता कात्यायनेन स्फुटीकृतम्
 ॥ २१० ॥

सम्भव स्वानि कर्माणि कुर्वन्निरिह मानवैः ।
 अनेन विविधीगीत कर्त्तव्येण प्रकल्पना ॥ २११ ॥

धर्मूचेति । निश्चिता गृहनिर्वाणादीनि स्वकर्माणि कौटि
 क्षपतिस्वर्वादीनिर्मनुष्यैः कुर्वन्निरनेन चन्द्रशिखा
 विधानाश्रयणेन विज्ञानव्यापाराश्रयेण भागकल्पना
 कार्या ॥ २११ ॥

धर्मार्थं येन दत्तं स्वात्कसौचिद्याचते धनम् ।
 पश्चाच्च न तथा तस्यान देयमास्य तद्ववेत् ॥ २१२ ॥

इदानीं दत्तानपकर्माह धर्मार्थमिति । येन चागादिक
 र्कार्थं कसौचिद्याचमानाय धनन्दत्तं प्रतिश्रुतं वा स्वात् पश्चाच्च
 तद्वनमसौ चागार्थं न विनियुञ्जीत तदा तद्वत्तमपि धनं
 याज्ञं प्रतिश्रुतञ्च न देयं । यदाह गीतमः । प्रतिश्रुत्याप्यधर्मवञ्चु
 न्नाच्च न दद्यात् ॥ २१२ ॥

अदि संसाधनेन तु दर्पाद्योभेन वा पुनः । राक्ष
हाद्यः सुवर्षं स्नातस्य क्षेत्रस्य निष्कृतिः ॥ २१२ ॥

अदिति । अदि तद्वत्तमयो युष्मिता योभाद्वत्तमरादा न
जयति प्रतिभुतं वा धनं वसेन युष्मिता तदा तस्य चौर्यपापस्य
शुद्धिं रात्रा सुवर्षं स्नातस्य क्षेत्रस्य निष्कृतिः ॥ २१२ ॥

इत्तस्यैवोदिता चर्या यथावद्वनयनिका । अत
र्द्धं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानयनिकाम् ॥ २१४ ॥

इत्तस्यैव । इत्तस्यैव प्रतिपादनं चर्याद्वनयनं तत्तत्तत्तं
चर्याद्वनयनं भूतेरवयववादिनं वक्ष्यामि ॥ २१४ ॥

भूतेनार्त्तम कुर्वाद्योदर्पात्कर्म यथादितम् । स
इत्तस्यः कृत्वासाध्यै न देयं चास्य वेतनम् ॥ २१५ ॥

भूतदिति । योभूतिपरिष्कृतोपाध्यायपीडितोपधानिरूपितं
कर्मवद्वनयनं कुर्वात् यत्कर्मानुरूपेण सुवर्षं कृत्वासाध्यै
इत्तस्यैवः वेतनस्यास्य न देयम् ॥ २१५ ॥

चार्त्तस्य कुर्वात्स्वस्यः सन् यथाभाषितमादितः ॥
स दीर्घस्यापि कावस्य तत्तत्तत्तैव वेतनम् ॥ २१६ ॥

चार्त्तद्वनयनं । अदा यथासाध्यपीडितं कर्म न करोति

कृत्वाः वन् यादृग्भाषितं पूर्वं तादृक्कर्म कुर्यात् वेतनञ्च य
चिरकायमपि समेतैव ॥ २१६ ॥

यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।
न तस्य वेतनं देयमप्योनस्यापि कर्मणः ॥ २१७ ॥

यथोक्तमिति । यत्कर्म यथाभाषितं मीढितोऽन्येन नकारं
येत् स्वस्थो वा न कुर्यात् नापि कारयेत् तस्य किञ्चित्त्रेव
स्यापि कृतस्य कर्मणो वेतनञ्च देयम् ॥ २१७ ॥

एष धर्म्मोऽखिखेनोक्तो वेतनादानकर्मणः । अत
र्द्धं प्रवक्ष्यामि धर्म्मं समयभेदिनाम् ॥ २१८ ॥

एष धर्म्म इति । एषा व्यवस्था वेतनादानाख्यकर्मणो निः
श्रेयोक्ता अतोऽनन्तरं संविद्यतिक्रमकारिणां दण्डादिव्य
वस्थां वदित्वा ॥ २१८ ॥

यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।
विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥ २१९ ॥

यो ग्रामेति । ग्रामदेशप्रदेशाभावादादिनोक्तस्य संवेत्
विनादिसमूहः इदमस्माभिः कर्तव्यमिति कार्यमित्येवं रूपं
संकेतं सत्यादिप्रपञ्चेन कृत्वा तत्रार्थं जनरोलोभादिना
तिग्रामेत्तं राजा राष्ट्रादिर्व्यासयेत् ॥ २१९ ॥

निरुद्ध दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् । चतुः
सुवर्षान् पक्षिष्वाञ्छतमानश्च राजतं ॥ २२० ॥

निरुद्धेति । चचचैनं संविज्ञातिक्रमकारिणं निरुद्ध चतुरः
सुवर्षान् पक्षिष्वाञ्छ प्रत्येकचतुःसुवर्षपरिमितान् राजतश्च
व्रतमानं विंशत्यधिकरत्निकाव्रतचपरिमाणवन्मयमेतदिव
चकाचवगौरवापेक्षया समुचितं व्यसं वा राजा दण्डदाप
येत् ॥ २२० ॥

एतद्विधिं कुर्याद्दार्मिकः पृथिवीपतिः ।
ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥ २२१ ॥

एतमिति । ग्रामेषु ब्राह्मणादिजातिसमूहेषु च संविज्ञातिक्रमका
रिणामेतद्विधिभ्यर्चप्रधानो राजानुतिष्ठेत् ॥ २२१ ॥

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्यैवानुग्रयोभवेत् ।
सोऽनार्द्रमादात्तद्रव्यव्याघाददीत वा ॥ २२२ ॥

क्रीमेति । क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्रजमविनयरूपं स्त्रियार्थं
धूमितावपहादि चक्षुः शोके पक्षान्तापोवाचने न बाधुमया
कीदृश्विति च क्रीतव्याहमये प्रत्यर्पयेत् । विक्रोतं वा
हृषीकेश ॥ २२२ ॥

वरेण तु दत्तावका न दत्तावकानि दापयेत् । आद
दाभेददत्तैव राज्ञा दद्यात् प्रतानि षट् ॥ २२२ ॥

परेषेति । दत्तावकादूहं क्रीतञ्च त्यजेत् नापि विक्रीतं विक्रा
यकोदत्तेन दापयेत् । विक्रीतं वस्त्रेण गृह्यन् क्रीतञ्च परित्यज्य
राज्ञा षट् प्रतानि पञ्चान् दद्यात् ॥ २२२ ॥

यस्तु दौषवतीं कन्यामनास्थाय प्रयच्छति । तस्त
कुर्यान्नृपोदण्डं स्वयं पञ्चवतिमपणान् ॥ २२४ ॥

यश्चित्ति । गोप्यतायादति यामाग्येमीत्तन्मद्विमेका
निधानार्थमिदं उक्त्वादादिदोषानकक्षयिता दौषवतीं कन्यां
वराय चः प्रयच्छति तस्त राजा स्ववमादरेण पञ्चवतिं
पञ्चान् दण्डं कुर्यात् अनुग्रहप्रयत्नेनैतत्कन्यामतमुच्यते
॥ २२४ ॥

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्वेषेण मानवः । स
अतस्मात्प्राप्नुयादण्डमस्त्रादौषमदर्शयन् ॥ २२५ ॥

अकन्येतीति । नेयं कन्या अतस्मादित्येवमिति योजनमुच्यते
येन ब्रूयात् अतस्मादतस्तदौषमविभावयन् पञ्चवर्तं राजदण्डं
प्राप्नुयात् ॥ २२५ ॥

पाचिप्रवृत्तिकामन्याः कन्यास्येव प्रतिष्ठिताः। नाक
न्यास्य कचित् नृणां सुप्रवर्त्तक्रियादि ताः ॥ २२६ ॥

धुन्यवासाकन्वेतिवादिनोदण्डोपस्थात् पाचियहेति।
चर्चमर्थं देवं कन्याप्रतिनयनतेत्येवमादयोपैवाहिकामनुया
याकन्याः कन्याप्रवृत्त्यवस्थात्कन्यास्येव व्यवस्थिता नाकन्या
विवचे कचित् न्यासे धर्मविवाहविद्वेषे व्यवस्थिता प्रथमवे
मार्थमात् प्रतएवाह ताः प्रतयोभयोवैवाहिकमन्यैः संस्क्रुव
मावाचपि वद्याहपमतचर्चविवाहादिक्रियाप्राप्तियोभयमिति
यावौ धर्मविवाहद्वयार्थः। न तु प्रतयोभयैवैवाहिकमन्यहो
मादिनिषेधकमिदं। या नर्भिन्नी संस्क्रुवते तच्चाज्येयुः कन्या
वमुद्धवमिति प्रतयोभेरपि मनुष्यैव विवाहसंस्कारश्च कन्या
माचमात्। देवसेन तु मान्यर्भेषु विवाहेषु पुनर्यैवाहिको
विधिः। कर्त्तव्यश्च पिभिर्भवेद्यमसेनाग्निषादिकइतिमान्य
र्भेषु विवाहेषु होममन्नादिविधिदत्तः। मान्यर्भस्योपव
सनपूर्वक्येऽपि भवति तच्च अपिचविवचे धर्म्यत्वं मनुमोक्तं प्रतः
सामान्यविधेयव्याप्यात् इतरविधयोऽयं प्रतयोभिविवाहश्च
धर्म्यलोपदेवः ॥ २२६ ॥

पाचिप्रवृत्तिका मन्नागिवतन्दारश्चक्षुः। तेषां
निष्ठा तु विधेया विद्वद्विस्मयप्रमे पदे ॥ २२७ ॥

पाचिप्रवृत्तिका इति। वैवाहिकामन्यामिच्छतं निश्चितं भार्यात्वे
निमित्तं तेनैवैवंचात्रासं प्रपुत्रैर्भार्यात्मनिष्पत्तेः तेषाम्नु

मन्वाद्या यज्ञाद्यप्यदी भवेति मन्वेक कन्यायाः सङ्गमे दत्ते
पदे भार्यालनिष्पत्तेः ब्राह्मणैः समाग्निर्विज्ञेया एवञ्च सङ्ग
पदीदानात्प्राग्भार्यालानिष्पत्तिः सत्यनुश्रये यज्ञाजोर्द्धुः ॥२२०॥

यस्मिन्यस्मिन् कृते कार्ये यस्येहानुश्रयोभवेत् ।
तमनेन विधानेन धर्म्ये पथि निवेशयेत् ॥ २२८ ॥

यस्मिन्निति । न केवलं क्रयविक्रययोरेव अन्यथापि यस्मिन्
यस्मिन्सम्बिन्देतनादौ कार्ये यस्य पश्चात्तापोजायते तमनेन
दशाहविधिना धर्मादनपेते मार्गे गृपः स्थापयेत् ॥ २२८ ॥

पशुषु स्वामिनाञ्चैव पालानाञ्च व्यतिक्रमे ।
विवादं सम्यवक्ष्यामि यथावद्वर्त्मतत्त्वतः ॥ २२९ ॥

पश्विति । गवादिपश्वविषये स्वामिनां पालानाञ्च व्यति
क्रमे जाते विवादं सम्यग्धर्म्यथातथ्यव्यवस्थावक्ष्यामि ॥ २२९ ॥

दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे । योग
चेमेऽन्यथा चेत्तु पालोवक्तव्यतामियात् ॥ २३० ॥

दिवेति । दिवा पशूनाम्प्रातश्चैतदन्यस्यानां योगचेमविवक्षे
दोषे जाते पासस्य गर्हणीयता रात्रौ पुनः पासप्रत्यर्पितानां

कामिदृष्टितानां कामिनिदोषोऽन्वया तु यदि राधावपि
पापवृत्ततामवप्ति तत्र दोषवृत्तये पापवृत्तं नर्हतीत्य
तथाप्रीति ॥ २१० ॥

गोपः चीरभूतो यस्तु स दुष्काहयतोवरं । गोस्त्रा
म्वनुमते भृत्यः सा स्यात्पाप्मेऽभूते भृतिः ॥ २११ ॥

गोपः चीरेति । यो गोपास्ताव्यो भृत्यः चीरेण भूतो न
भक्त्यादिना य सामानुष्येण दत्तभोगोभ्यः श्रेष्ठमेकां गाभृत्यर्थं
दुष्काया भक्त्यादिरहिते गोपाप्मे भृतिः स्यात् । एवञ्चैक
नवीच्छेददानेन दत्त गाः पापवेदिमुत्तम ॥ २११ ॥

नष्टं विनष्टं क्षमिभिः यद्वत् विषमे मृतम् । क्षीन
मुदयकारेण प्रदद्यात्पापवृत्तं तु ॥ २१२ ॥

नष्टमिति । नष्टं दृष्टिप्राप्तीतं क्षमिभिर्वाञ्छितं यन्निर्गतं
क्षयितं विषयविपातवत् प्रदत्तं नार्हति तत्पापवृत्तमत्रिरचया
यमुदयकाररहितं यतनकाचितं यदादिपशुं पापवृत्तं
तु कामिने दद्यात् ॥ २१२ ॥

विधुष्य तु हतञ्चौरैर्न पालोदातुमर्हति । यदि
देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥ २३२ ॥

विधुष्येति । चौरैः पुनः पटहादिना विधुष्य हतं पालोदातु
मर्हति । विधुष्येति चौराणां वञ्चनप्रवृत्तत्वं दर्शनार्थं यदि
यन्निहिते देशे हरणकाष्ठान्तरमेवात्मीयस्वामिनः कथयति
॥ २३२ ॥

कर्णौ चर्म च बालाश्च वस्त्रं स्यायुश्च रोचनाम् ।
पशुषु स्वामिनान्दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥ २३३ ॥

कर्णविति । स्वयं मृतेषु पशुषु कर्णचर्मबाहुलवाकनाभ
धोभागश्चापरोचनाः स्वामिनान्दद्यात् । अन्यानि च पिङ्गा
व्यवाधारणानि मृगशूरादीनि दर्शयेत् ॥ २३३ ॥

अजाविके तु संवृद्धे वृकैः पाले त्वनायति । याम्
संवृद्ध वृको हन्यात्पाले तत्किंश्चिदप्यभवेत् ॥ २३४ ॥

अजाविके इति । अजास्य अविकास्य अजाविकं गणार्थं
प्रभृतीनि चेति इन्दैकवद्भावः तस्मिन् अजाविके वृकैः परिवृते यति
पालेनागच्छति यामजामेडकां वा वने वृको हन्यात्स पालश्च
दोषः स्यात् ॥ २३४ ॥

तास्येद्वयवद्वानाश्चरणीनां मिश्रवने । यामु
त्युस्य वृको दन्वाश्च पाण्ड्याश्च निखिषी ॥ २३६ ॥

मन्वाश्चेति । तासामन्वाविकानां पाण्ड्येन मिश्रमितानां वंशी
शूद्रा वने चरणीनां मन्वाश्चदि कश्चिद्दुकः कुतश्चिदुत्पुत्याश्चदि
तेषां कश्चिद्दन्वात् न पाण्ड्याश्च दोषमाह ॥ २३६ ॥

धनुः शतम्परीक्षारो ग्रामस्य स्यात्सुमन्ततः ।
ब्रह्मापातास्यो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥ २३७ ॥

धनुःशतमिति । चतुर्ध्वजो धनुः ब्रह्मा बहिः तस्याः पातः
त्रयेषां ग्रामसमीपे वर्ज्यासु दिक्षु चत्वारि दशव्रतानि जीन् वा
बहिःत्रयेषां वायव्यद्वयप्रचाराच्च ब्रह्मवपमादिर्बरोधपरि
हारः कार्यः नगरसमीपे पुनरथ त्रिगुणः कर्त्तव्यः ॥ २३७ ॥

तथापरिवृतम्भान्यविधिंसुः पञ्चवो यदि । न तत्र
ब्रह्मवेदस्य सृपतिः पञ्चुरचिषाम् ॥ २३८ ॥

तथापरीति । तस्मिन् परिवारस्थाने यदि केनचिद्दत्ता
स्तिकम्भान्य उद्येत तद्येत्यपञ्चवोभवेयुः । तत्र पञ्चपात्राणां
पुणो दण्डं न कुर्यात् ॥ २३८ ॥

विघुष्य तु हतचौरैर्न पालोदातुमर्हति । यदि
देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य ग्रंसति ॥ २३३ ॥

विघुष्येति । चौरैः पुनः पटहादिना विघुष्य हतं पालोदातु
मर्हति । विघुष्येति चौराणां वञ्चनप्रवसतदर्शनार्थं यदि
यन्निहिते देशे हरणकासान्तरमेवात्मीयस्वामिनः कथयति
॥ २३३ ॥

कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्त्रं स्नायुश्च रोचनाम् ।
पशुषु स्वामिनान्दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥ २३४ ॥

कर्षाविति । स्वयं मृतेषु पशुषु कर्षचर्मसाङ्गुलवाचनाभ्य
धोभागस्नायुरोचनाः स्वामिनान्दद्यात् । अन्यानि च पिङ्गा
नवाधारणानि मृगशूरादीनि दर्शयेत् ॥ २३४ ॥

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति । याम्
सह्य वृको हन्यात्पाले तत्किंश्चिदप्यभवेत् ॥ २३५ ॥

अजाविके इति । अजाश्च अविकाश्च अजाविकं गवांश्च
प्रभृतीनि चेति इन्दैकवङ्गावः तस्मिन् अजाविके वृकैः परिरुद्धे यति
पालेनागच्छति यामजामेडकां वा वने वृको हन्यात् पालस्य
दोषः स्नात् ॥ २३५ ॥

तास्येद्वयवद्भानाश्चरणीनां मिथोवने । यामु
त्युस्य वृको हन्यात् पातस्तत्र निखिपी ॥ २३६ ॥

मथ्याचेति । तासामवाविकानां पातेन निवर्तितानां वंशी
क्षय वने चरणीनां मथ्याद्यदि कश्चिद्दुकः कुतश्चिदुत्पुत्वाद्यदि
तेषां कश्चिद्दन्वात् न पातस्तत्र दोषमाह ॥ २३६ ॥

धनुः शतम्परीक्षारो ग्रामस्य स्यात्सुमन्ततः ।
ब्रह्मापातास्यो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥ २३७ ॥

धनुःशतमिति । चतुर्धसो धनुः ब्रह्मा बहिः तस्याः पातः
त्रयेषां ग्रामस्थमीपे वर्ज्यासु दिक्षु चत्वारि दशव्रतानि पीन् वा
बहिःत्रयेषां चावत्पद्मचारार्धं ब्रह्मवपनादिर्वरोचपरि
हारः कार्यः नगरस्थमीपे पुनरर्धं त्रिगुणः कर्तव्यः ॥ २३७ ॥

तथापरिवृतभान्यविधिंस्तुः पञ्चवो बहिः । न तत्र
वृक्षवेद्वद्वृपतिः पञ्चुरचिष्टाम् ॥ २३८ ॥

तथापरीति । तस्मिन् परिवारक्षाने यदि केनचिद्दत्ता
वृत्तिकभान्यं लभेत तथेत्यपञ्चवोभवेयुः । तत्र पद्मपातानां
पुत्रो दण्डं न कुर्यात् ॥ २३८ ॥

इति न च प्रकृष्यते न चामुद्रो न विद्योक्तयेत् । द्विष्ट
 च वारयेत्सर्वं यत्प्रकरमुखानुगमम् ॥ २३८ ॥

इतिमिति । तत्र परिहारस्थाने चेत्ते इति कष्टकादि
 नर्थी तथाविधामुच्छ्रितां कुर्यात् चामपरपार्श्वे उक्तो न विद्यो
 कयेत् तथा च यत्किञ्चिद् द्विष्टं यत्प्रकरमुखप्रवेष्टव्यं तत्सर्वं
 नादृष्टत्वात् ॥ २३८ ॥

यथि चेत्ते परिवृते ग्रामाग्नीयेऽथ वा पुनः । स
 पाशः शतदण्डार्धविपासान् चारयेत्पशून् ॥ २४० ॥

पथीति । वर्तमानमीपे ग्रामसमीपे वा परिहारक्षेत्रे चेत्ते
 दत्तवृत्तौ च पाशः पशूः पाशानिवारितोदारादिना कश्च
 क्षिप्रविष्टो यदा भक्षयति तदा पशव्रतन्दृष्टः पशोश्च दृष्टा
 यन्मवात्पाश एव दृष्टः विपासान् पुनर्भक्षयप्रवृत्तान् पशून्
 चेत्तद्वक्तो निवारयेत् ॥ २४० ॥

चेत्तेष्वन्येषु तु पशूः सपादम्यमर्हति । सर्वत्र
 तु सदो देयः चेत्तिकस्येति धारणा ॥ २४१ ॥

चेत्तेष्विति । वर्तमानमान्यतिरिक्तेषु चेत्तेषु पशूर्भक्षयस्य
 दम्यं दृष्टमर्हति । अत्रापि पाश एव दृष्टः सर्वत्र चेत्ते पशूः

अथिस्तम्भं चैवस्वामिनि पाक्षेन स्वामिना वा चंचापरार्धं
हातव्यमिति विश्ववः ॥ १४१ ॥

अनिर्दशादाङ्गं सतां वृषान्देवपशूस्तथा । सपा
स्वाम्या विपास्वाम्या न दंष्ट्यान्मनुरप्रवीत् ॥ १४२ ॥

अनिर्दशादाङ्गमिति । प्रसूतां नामनिर्मतदशाङ्गं तथा चक
शूकादितोत्सृष्टवृषान् देववन्मनियशून् पाक्षवहितान् पाक्ष
रहितान्वा प्रसूतमचप्रसूतान्मनुरदंष्ट्यानाह उत्सृष्टवृषाणा
मविनया नर्माथं गोकुले पाक्षैर्हृत्वात्सपाक्षतवन्धवः ॥ १४२ ॥

चेचियस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत् ।
ततोऽर्द्धदण्डो भव्यानामद्यानात्चेचियस्य तु ॥ १४३ ॥

चेचियचेति । चेचकर्षकस्यात्तपशूप्रसूतमचचे चचचाकाक्षं
वपनादौ वाऽपराधेयति चावतोराजभानस्य तेन क्षानिः कृता
वतिदशनुचदण्डः स्वात् चेचिकाविदिते भृत्त्वानामुक्तापराध
चेचिकस्यैव दशनुचार्द्धदण्डः चेचप्रसूतप्रसूताचेदनुक्तम् ॥ १४३ ॥

रतद्विधानमातिष्ठेद्द्वार्षिकः पृथिवीपतिः । स्वामि
नाञ्च पशूनाञ्च पाशानाञ्च व्यतिक्रमे ॥ १४४ ॥

रतद्विति । स्वामिनां पाशानाञ्च रचसादपराधे पशू

नाथ प्रत्यक्षरूप सचिकने धर्मप्रधानोभूषतिरेतमूर्त्तौ
कर्त्तव्यमनुतिष्ठेत् ॥ २४४ ॥

सीमाम्प्रतिसमुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः । ज्यैष्ठे
मासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥ २४५ ॥

सीमामिति । द्वयोर्ग्रामयोर्धर्मार्थादां प्रति विप्रतिपत्तावुत्प
न्नायां ज्यैष्ठे मासि सीमरवितापसंश्लिष्टकक्षत्वात् प्रकटीभूतेषु
सीमासिद्धेषु राजा सीमां निश्चिनुषात् ॥ २४५ ॥

सीमावृक्षांस कुर्वीत न्यग्रोधास्यत्यकिंशुकान् ।
शाखसीन्शाखतालांस शीरिषसैव पादपान् ॥ २४६ ॥

सीमावृक्षानिति । न्यग्रोधादीन्वृक्षान् शीरिषउदुमरा
दीन् शिरसादितात्सीमासिद्धभूतान् कुर्वीत ॥ २४६ ॥

गुल्मान्नेषूंस विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च ।
शरान् कुञ्जकगुल्मांस तथा सीमा न नष्टति ॥ २४७ ॥

गुल्मानिति । गुल्मान् प्रकाशरहितान्नेषूंस प्रचुरकष्टक
लास्यकष्टकत्वादिभेदेन नामाप्रकारास्सीमावृक्षान्वल्लीर्जताः

क्षत्राणि क्षत्रिजोऽक्षतभूभागान् वरान् कुलकनूलांस प्रचुरो
यमोजनेवाहरार्धं इव कुनिर्दिष्टास्त्रीनाक्षिप्रभूतान् कुर्वीत ।
इवं कृते सीमा न मय्यति ॥ २४० ॥

तडागान्युदपातानि बायः प्रस्रवणानि च ।
सीमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥ २४८ ॥

वक्ष्यामिति । तडागकूपदीर्घिकाचक्षनिर्जममार्गदेवद
द्यानि सीमास्थेषु सामदक्षवन्धिसानेषु कर्तव्यानि । एतेषु
सीमानिर्बचाय लोके विख्याप्य कृतेषूदकार्धिवनाचपि भुति
परम्परया चिरकायेऽपि वाचिषोभवन्ति ॥ २४८ ॥

उपप्लवणानि चान्यानि सीमाचिह्नानि कारयेत् ।
सीमास्थाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययं ॥ २४९ ॥

उपप्लवणीत्यादि । सीमानिर्बचे चर्चदाऽस्त्रिन् लोके
ननुवाचं धनज्ञानं इहाऽभिहितव्यतिरिक्तानि नूतानि
वक्ष्याम्यनि सीमाचिह्नानि कारयेत् ॥ २४९ ॥

अश्वनोऽस्त्रीनि गोवासांशुषान्भक्षकपालिकाः ।
करीवमिष्टकाङ्गाराञ्चर्करावाशुकाशया ॥ २५० ॥

यानि चैवम्यकाराणि कासाङ्गनिर्ममचरेन् ।
तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ २५१ ॥

अर्थेति । यानीति । खूल प्रसारास्त्रिनोवाकतुषमस्यकपा
सिकाङ्गव्यगोमवपकोटकाङ्गारवर्कराधिकता अन्यान्येष्वेवं
प्रकाराणि कासाङ्गनकार्यायाऽस्त्रिप्रभृतीनि यानि चिरकावे
वापि भूमिरात्मसात् न करोति तानि चामयोः सन्धिषु सीमायां
प्रक्षिप्य कुशेयेतानि सीमानेषु निधापयेदिति दृष्टव्यमिति
वचनात् खूलपाषाणव्यतिरिक्तानि कुशेषु कृत्वा प्रक्षेपयानि
भूमौ निखाय धारयेत् ॥ २५० ॥ ॥ २५१ ॥

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः । पर्व
भुत्वा च सततमुदकस्यागमेन च ॥ २५२ ॥

एतैरिति । विवदमानयोर्ग्रामयोः प्रागुक्तैरेतैरुक्तलिङ्गै
राजा सीमामुक्नयेत् वसतोः पुनरविच्छिन्नवा भुत्वा सीमा
निर्बन्धेन तु त्रिपुरवादिक्था तस्याधिः सीमेति पर्वमुदकस्यात् ।
ग्रामद्वयसन्धिस्त्रय्यादिप्रवाहेषु च पारावारग्रामयोः सीमां
निश्चिनुयात् ॥ २५२ ॥

अदि संवत्सरस्य स्यात् सिद्धानामपि दर्शने । साक्षि
प्रत्यक्षस्य स्यात् सीमावादविनिर्णयः ॥ २५२ ॥

अदीति । अदि प्रत्यक्षप्रकारसिद्धान्तैरेषि केनचित् प्रत्यक्ष
साक्षारतुषादिकुत्साहमी स्यान्नान्तरं नीत्ता निष्ठातामात्रं
सीमातदर्थस्योपः य नष्टत्वादि बन्धेद्योषदि स्यात् तदा
साक्षिप्रमाणाएव सीमाविवादनिश्चयो भवेत् ॥ २५२ ॥

ग्रामीयककुलानाञ्च समर्थं सीम्नि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सीमसिद्धानि तयोस्तैव विवादितोः ॥ २५३ ॥

ग्रामीति । ग्रामिकजनसमूहानां ग्रामदक्षनिपुणयोर्वादि
प्रतिवादिवोश्च समर्थं सीमाविवक्षे सीमासिद्धान्तैरेषिद्धानि
साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥ २५३ ॥

ते पृष्टास्तु यथाश्रूयुः समस्ताः सीम्नि निश्चयम् ।
निबन्धीयान्तथा सीमां सर्वज्ञास्तैव नामतः ॥ २५४ ॥

ते इति । ते पृष्टाः साक्षिणः समस्तान् दैर्घ्येन सीमाविवक्षे
त्येव प्रकारेण निश्चयं श्रूयुः तेन प्रकारेणाविस्मरार्थं पक्षे सीमां
लिखेत् तांश्च सर्वज्ञानेव साक्षिणोनामविभान् लिखेत् ॥ २५४ ॥

यानि चैवम्यकाराणि कासाङ्गनिर्णययेत् ।
तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशयति कारयेत् ॥ २५१ ॥

अयेति । यातीति । खूल प्रकराणि मोवाकतुषमसकपा
सिकाङ्गमगोमयपकेष्टकाङ्गारवर्कराधिकता चन्यान्येष्वेवं
प्रकाराणि कासाङ्गनकार्पायाऽस्तिप्रभृतीनि यानि चिरकासे
नापि भूमिरात्मसात् न करोति तानि यामयोः सन्धिषु सीमायां
प्रक्षिप्य कुक्षेभ्येतानि सीमान्तेषु निधापयेदिति वृद्धस्यति
वचनात् खूलपाषाणव्यतिरिक्तानि कुक्षेषु कृत्वा प्रक्षेपयानि
भूमौ निक्षिप्य धारयेत् ॥ २५० ॥ ॥ २५१ ॥

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः । पर्व
भुक्त्वा च सततमुदकस्यागमेन च ॥ २५२ ॥

एतैरिति । विवदमानचार्यामयोः प्रागुक्तेरैतैर्लिङ्गैश्च
राजा सीमामुचयेत् वयतोः पुनरविच्छिन्नया भुक्त्वा सीमा
निर्णयेन तु त्रिपुरादिकथा तस्याधिः सीमेति पर्युदस्यमात् ।
यामदयसन्धिस्त्रय्यादिप्रवाहेषु च पारावारयामयोः सीमां
निश्चिनुयात् ॥ २५२ ॥

अदि संभवश्च स्यात् सिद्धानामपि दर्शने । साधि
प्रत्यक्षश्च स्यात् सीमावादविनिर्णयः ॥ २५३ ॥

अदीति । अदि प्रत्यक्षप्रकारसिद्धदर्शनेपि केचित् प्रत्यक्ष
साधारणतयादिकुत्वात्तमी सामानादं नीता निष्ठातामात्रं
सीमातदर्थसोपः च नष्टत्वादि बन्धेसोपदि स्यात् तदा
साधिप्रमाद्यैव सीमाविवादनिश्चयो भवेत् ॥ २५३ ॥

ग्रामीयककुलानाञ्च समर्थं सीम्नि साधिषः ।
प्रष्टव्याः सीमसिद्धानि तयोस्तैव विवादिनोः ॥ २५४ ॥

ग्रामीति । ग्रामिकजनसमूहानां ग्रामद्वयस्त्रिपुत्रचोर्वादि
प्रतिवादिबोद्ध समर्थं सीमाविषये सीमासिद्धबन्धेरेसिद्धानि
साधिषः प्रष्टव्याः ॥ २५४ ॥

ते पृष्टास्तु यथाश्रूयः समस्ताः सीम्नि निश्चयम् ।
निबन्धीयान्तथा सीमां सर्व्वास्तास्तैव नामतः ॥ २५५ ॥

ते इति । ते पृष्टाः साधिषः समस्तान् दैर्घ्येन सीमाविषये
सर्वे प्रकारेण निश्चयं श्रूयुः तेन प्रकारेणाविष्कारार्थं पक्षे सीमां
सिद्धेत् तांश्च सर्व्वाग्नेय साधिसोनामविभान् ऽसिद्धेत् ॥ २५५ ॥

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वां सन्निधौ रक्तवाससः ।
सुकृतैः प्रापिताः सैःसैर्जयेयुस्तोसमञ्जसम् ॥ २५६ ॥

शिरोभिरिति । ते साक्षिण इति सामान्यश्रवणोप रक्तसम्बा-
ससः सीमां नयेयुरिति चाञ्चल्यवचनात् रक्तपुष्पमाद्या
लोहितवाससोमस्तके सृज्योष्टानि गृहीत्वा यदस्याकं सुकृतम्
निष्कलं स्यादित्येवमात्मीयैः सुकृतैः प्रापिताः सन्तः तां
सीमां यथाशक्ति निर्णयेयुः ॥ २५६ ॥

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः । विप-
रीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्दिशतन्दमम् ॥ २५७ ॥

यथोक्तेनेति । ते सत्यप्रधानाः साक्षिणः शास्त्रोक्तेन विधा-
नेन निर्णयन्तानिष्पापा भवन्ति अतथ्येन तु निश्चिन्तः प्रत्येकं
पणव्रतद्वयन्दृष्टन्दाप्याभवेयुः ॥ २५७ ॥

साध्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः ।
सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥ २५८ ॥

साध्येति । यामद्वयसमन्वितीमाविवादसाध्यभावे चतुर्दिशं
सामन्तभवाः सामन्तास्तदासिनः चत्वारोग्रामाः साक्षिणैश्च
राजसमक्षं सीमानिर्णयं कुर्युः ॥ २५८ ॥

सामन्तानामभावे तु मौखानां सीम्नि साक्षिणाम् ।
इमानप्यनुबुद्धीत पुरुषान्वनगोचरान् ॥ २५८ ॥

सामन्तानामिति । साक्षिण्येव राजसमक्षं समन्तभव
सामवाणिनां मौखानां सामनिर्गोपकास्तादारभ्य पुरुष
क्षमेव तद्दामखानां सीमासाक्षिणामभावे इमानप्यनुबुद्धमाणा
अविहितवनचारिणः पुरुषान् पृच्छेत् ॥ २५८ ॥

व्याधाश्चाकुनिकान् गोपायकैवर्त्तान्मूलखानकान् ।
व्यासद्याहानुश्चवृत्तीमन्यास वनचारिणः ॥ २६० ॥

व्याधिति । सुभकान् पक्षिवधजीविनः गोपायान् मत्स्य
जीविनो मूलोत्पाटनजीविनः सर्पघाहिणः त्रिस्रोश्चवृत्तीम
न्यास फलपुष्पेभ्यःसर्प वनव्यवहारिणः पृच्छेत् । एते हि स
प्रयोजनार्थमेव यामेव सर्वदा वनं गच्छन्तः तद्दामसीमा
विज्ञाः भवन्ति ॥ २६० ॥

ते पृष्टास्तु यथाम्रूयुः सीमासन्धिषु खक्षणम् ।
तत्तथास्त्रापयेद्गजा धर्म्येण ग्रामयोर्द्वयोः ॥ २६१ ॥

ते पृष्टादिति । ते व्याधादयः पृष्टाः सीमारूपेषु यामवन्धिषु
येन प्रकारेण चिह्नं क्रूयुः तेनैव प्रकारेण राजा ह्यथो
सीमयोः सीमा व्यवस्थापयेत् ॥ २६१ ॥

चेचकूपतडागानामारामस्त गृहस्त च । सामन्ता
प्रत्ययो चेचः सीमासेतुविनिर्णयः ॥ २६२ ॥

चेचेति । एकस्मिन्पि चेचकूपतडागोद्यानगृहाणां सीमा
सेतुविवादे समन्तदेववाणिशाधिप्रमाणक एव मर्यादाचिह्न
निश्चयोविज्ञेयोन व्याधादिप्रमाणकः ॥ २६२ ॥

सामन्ताश्चेन्मुषाब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् । सर्वे
पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥ २६३ ॥

सामन्तेति । सीमाचिह्ननिमित्तं विवदमानां मनुष्याणां
यदि समन्तदेववाणिशोमिथ्याब्रूयुस्तदा ते सर्वे प्रत्येकं
राज्ञा मध्यमसाहस्यन्दण्ड्यमीषाः एव सा सामन्तरूपाणामूर्ध्वो
क्तदिशतो दमो ज्ञेयः ॥ २६३ ॥

गृहन्तडागमारामं चेचं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादद्यानाद्विशतो दमः ॥ २६४ ॥

गृहमिति । गृहन्तडागोद्यानचेचाणामन्यतमं मारयन्त्य
नादिभयकथनपूर्वमाक्रम्य हरणे पञ्च पण्यशतानि दण्ड्यमीषाः
स्यात्सप्तभ्यामवा हरतो दिशतो दमः ॥ २६४ ॥

सीमावामविपक्षायां स्वयं राजैव धर्ममिति ।
प्रदिग्मेष्टूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥ २६५ ॥

सीमेति । विपक्षाद्याद्यभावे सीमावाग्यदिच्छेत्तुमवकाशां
राजैव धर्मज्ञः पक्षपातरहितो ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवाद
विपक्षाभूमिं येषामेव ग्रामवाणिनां उपकारातिवधा भवति
तद्वृत्तिरेकेव च महापनिर्वाहसीवामेव दद्यादिति ब्राह्मणव
त्ता ॥ २६५ ॥

एवोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये । अत
छङ्गं प्रवक्ष्यामि वाक्पादव्यविनिर्णयं ॥ २६६ ॥

एवमिति । एवं सीमाविनिर्णयो धर्मो निःशेषेव उक्तः अतछङ्गं
वाक्पादव्यं वक्ष्यामि । दृष्टपादव्यात् प्राक् वाक्पादव्यमहतेः
पूर्वमभिधानं अनुक्रममुत्थानु पादव्ये दृष्टवाचिके इति दृष्ट
व्यवसायकारणात् दृष्टे पूर्वनिपातः ॥ २६६ ॥

अतम्याद्यावमाकुप्य क्षत्रियोदण्डमर्हति । वैश्यो
प्यर्द्धमर्हति । दे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥ २६७ ॥

इतिविति । द्विवक्तृत्वात्तद्व्यवसायव्यवसायानुक्रमेण क्षत्रियः
वधमर्हति दृष्टमर्हति एवं शूद्रमर्हति दे वा अतो क्षत्रियव्यवसाये

यथा वैश्वः शूद्रोऽप्येवं ब्राह्मणाक्रोत्रे ताडनादिरूपं वधमर्हति
॥ २६७ ॥

पञ्चाशद्ब्राह्मणोदण्डः क्षत्रियस्याभिर्ग्रसने।
वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे दादग्रकोदमः ॥ २६८ ॥

पञ्चाशदिति। ब्राह्मणः क्षत्रियस्योक्तरूपाक्षेपे कृते पञ्चा-
शत्पशान् दण्डः वैश्ये शूद्रे च चयोक्ताक्रोत्रे कृते पञ्चविंशति
दादग्रपशुः क्रमेण ब्राह्मणस्य दण्डः स्यात् ॥ २६८ ॥

समवर्णे द्विजातीनां दादग्रैव व्यतिक्रमे। वादे
अवचनीयेषु तदेव द्विगुणमवेत् ॥ २६९ ॥

यमेति। द्विजातीनां समानजातिविषये चयोक्ताक्रोत्रे
कृते दादग्रपशो दण्डः अवचनीयेषु पुनराक्रोत्रवादेषु भ्रातृ
भगिन्यासखीलरूपेषु तदेवेति नपुंसकनिर्देशात् शतं ब्राह्मण
माक्रुश्वेत्यादि यदुक्तं तदेव द्विगुणदण्डरूपमवेत् ॥ २६९ ॥

एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन्।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदञ्जघन्यप्रभवो हि सः ॥ २७० ॥

एकेति। शूद्रो द्विजातीन् पातकाभियोगिन्या वाचाक्रुश्व
जिह्वाच्छेदं लभेत्। यस्मादसौ पादाभ्यामिच्छात्प्राज्यातः
॥ २७० ॥

नामजातिग्रहणेषामभिद्रोहेष कुर्वतः । निः
चेष्टोऽयोमयः प्रकुर्व्यलगास्ते दमाकुलः ॥ २७१ ॥

नामेति । अभिद्रोहचाक्रोत्रः प्राज्ञादीनां ते त्वं वञ्च
दत्त प्राज्ञापापद इत्याक्रोत्रेण नामजातिग्रहणं कुर्वतो
लोहकीलोऽग्निना प्रदीप्तो दमाकुलो मुखेण चेष्टयः ॥ २७१ ॥

धर्मोपदेशन्दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः । तप्त
मासेचयेनैवं वल्ले ओने च पार्थिवः ॥ २७२ ॥

धर्मेति । कथञ्चिद्वर्णसेवमवगम्यायं ते धर्मोऽनुष्ठेय इति
प्राज्ञवचनार्थकारादुपदिशतोऽस्य शूद्रस्य मुखे कर्षणोऽयं अथ
नैवं राजा प्रवेष्टेत् ॥ २७२ ॥

मृतन्देगश्च जातिश्च कर्म शरीरमेव च । वित
येन भुवन् दर्पाहायः स्नाद्विश्रतन्दमम् ॥ २७३ ॥

मृतेति । समानजातिविवचमिदं दृष्ट्वा च वात्तु शूद्रस्य
द्विजात्मापेविषयं । न तथैतत् मृतञ्च भवानेतद्देवजातो च
तवेवं जातिर्न तव शरीरसंस्कारमुपगमनादिकर्म कृतमि
त्यहहारेण भिक्षा भुवन् द्वित्रतं दण्डं दाप्यः स्नात् । वितथे
नेति प्रसत्यादिभ्योऽपयं ज्ञानमिति इतीया ॥ २७३ ॥

कार्णं वाप्यथवा स्वस्त्वमन्यं वापि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्योदण्डं कार्णापणावरं ॥ २७४ ॥

कारणमिति । एकाक्षिविक्रयं पादविक्रयं अन्यमपि वा
तथाविधं दस्तायुजविक्रयं यत्येनापि कार्णादिबन्धेन ब्रुवन्
अत्यन्तास्यं तदा कार्णापणं दण्डं दाप्यः ॥ २७४ ॥

मातरम्यतरञ्जायां धातरन्तनयं गुरुम् । आचारा
रयञ्च तन्दाप्यः पन्थानञ्चाददङ्गुरोः ॥ २७५ ॥

मातेति । आचारितः चारितोऽभिपन्नइत्याभिधानिकाः
मातादीन् पातकादिनाऽभिपन्नं गुरोश्च पन्थानमत्यन्तं
व्रतं दण्डः अथ मातृभ्रातृभार्यादीनां गुरुषुपुत्रादिभिर्वाप्येन
दण्डस्यास्यं समाधेयं । मेधातिथिस्तु आचारवशेन
मित्युक्ता मातृपुत्रपितादीनाम्वरस्वरभेदेन कर्तुरयं दण्ड
विधिरिति व्याख्यातवान् ॥ २७५ ॥

ब्राह्मणश्चित्रियाभ्यान् दण्डः कार्यो विजानता ।
ब्राह्मणे सादसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेवमध्यमः ॥ २७६ ॥

ब्राह्मणेति । ब्राह्मणश्चित्रियाभ्याम्वरस्वरम्यतनीयाकोत्रे कृते
दण्डब्राह्मणेन राज्ञा दण्डः कार्यः । दण्डमेव विभेदेषाच्च

प्राज्ञश्चे चपिवाक्योत्रिनि प्रथमसादयः कार्योप्राज्ञश्चाक्योत्रिनि
पुनः चपिचे मध्यमसादयः ॥ २७६ ॥

विट्शूद्रयोरेवमेव स्रज्जातिम्यति तत्त्वतः । छेद
वर्जं प्रथमनन्दपठसीति विनिययः ॥ २७७ ॥

विदिति । वैश्यशूद्रयोरन्योन्यजातिं प्रति पतनीयाक्योत्रे
प्राज्ञश्चपिचवत् वैश्ये शूद्राक्योत्रिनि प्रथमसादयः शूद्रे वैश्य
क्योत्रिनि मध्यमसादय इत्येवंरूपनन्दस्य प्रथमं विज्ञा
प्तेदरहितं चचावत्कर्तव्यमिति प्राज्ञनिश्चयः । एवञ्चैक
जातिर्दिवातीक्षिति प्रागुक्तविज्ञाप्तेदो वैश्ये निवारितो
प्राज्ञश्चपिवाक्योत्रविषय एवावतिष्ठते ॥ २७७ ॥

एव दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पादव्यस्य तत्त्वतः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपादव्यनिर्णयं ॥ २७८ ॥

एवदिति । ह्योऽनन्तरात्प्रोक्तवाक्पादव्यस्य चचावदस्य
विधिरन्तोऽनन्तरमाहनादेर्दण्डपादव्यस्य निर्णयं वक्ष्यामि
॥ २७८ ॥

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेष्टमन्यजः । हेत
व्यक्ततदेवास्त तन्मनोरनुशासनम् ॥ २७९ ॥

चेनेति । अन्यजः शूद्रोयेन केनचित्करचरबादिनाङ्गेन
याचाइच्छादिना व्यवहितेन वा दिवातिं प्रहरेत् तदेवाङ्ग
मस्तु हेतव्यमित्ययं मनोरुपदेवः मनुप्रहणमादरायं अस्ते
वोक्तरः प्रपञ्चः ॥ २७९ ॥

पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन् कोपात्यादच्छेदनमर्हति ॥ २८० ॥

पाणिमिति । प्रहर्तुं पाणिं दण्डं वोद्यम्य पाणिच्छेदं समते
पादेन कोपात्प्रहरन् पादच्छेदं प्राप्नोति ॥ २८० ॥

सहासनमभिप्रेषुस्तत्कष्टस्यापहृष्टजः । कर्त्या
कृताङ्गेनिर्व्यासः सिक्चं वास्यावकर्त्तयेत् ॥ २८१ ॥

सहेति । ब्राह्मणेन सहैकासनोपविष्टः शूद्रः कर्त्या तप्तसौच
कृतचिह्नोद्देशान्निर्व्यासमीधः सिक्चं वाऽस्य, यथा न क्षियते तथा
क्षेदयेत् ॥ २८१ ॥

अवनिष्ठीवतोदर्पाद्वावोष्ठौ हृदयेक्षुपः । अव
मूचवतोमेघमवग्रह्यतो गुदम् ॥ १८२ ॥

अवेति । दर्पेण चक्षुषा ग्राह्यमानमानयतः शूद्रस्य
राजा वावोष्ठौ हृदयेत् मूचप्रक्षेपेणपमानयतोमेघं वृद्धं
कुम्भितोगुदग्रह्यः तेनावमानयतोदर्पाच्च प्रमादात् गुदं हृद
येत् ॥ १८२ ॥

केत्रेषु पृष्ठतो हस्तौ हृदयेदविचारयन् । पाद
वोर्हाडिकावाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥ १८३ ॥

केत्रेति । दर्पादित्यनुवर्तते अहहारेण केत्रेषु ग्राह्यं
पृष्ठतः शूद्रस्य पीडाऽस्य जाता न जातावेत्यविचारयन् हस्तौ
हृदयेत् पादयोः शङ्खौ ग्रीवायां वृषणे च हिंसार्थं पृष्ठतो
हस्तद्वयहृदमेव कुर्यात् ॥ १८३ ॥

त्वग्भेदकः शतन्द्रस्त्रोषोहितस्य च दर्शकः । मांस
भेत्ता तु वस्त्रिष्कान् प्रवासास्त्रिभेदकः ॥ १८४ ॥

त्वग्भेदेति । चर्ममांसभेदकत्वमानजातिर्नतु शूद्रो ग्राह्यश्च
हस्तद्वयवात् पञ्चतन्द्रस्त्रीयः तथा रज्जोत्पादकोपि यच्च

व्रतमेव दण्डः मांसभेदी पक्षिष्कान् दाप्योऽस्त्रिभेदकस्तु देवा
निर्वाणः ॥ २८४ ॥

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगं यथा यथा । तथा
तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥ २८५ ॥

वनस्पतीनामिति । वृक्षाद्युद्भिदां सर्वेषां येन येन प्रकारेण उप
भोगः फलपुष्पपत्रादिना उत्तममध्यमाधमरूपोभवति तच्चा
तथा हिंसायामप्युत्तमसाहसादिर्दण्डोविधेय इति निश्चयः ।
तथाच विष्णुः । फलोपभोगद्रुमच्छेदीदृक्त्तमं साहसं पुष्पोपभोग
द्रुमच्छेदी मध्यमं वल्लीगुल्मजताच्छेदी कार्षीपक्षत्रतनूच्छेदेकं ।
कार्षीपक्षत्र पक्षएव मनुनाप्युक्तोवेदितव्यः ॥ २८५ ॥

मनुष्याणामप्यूनाञ्च दुःखाय प्रवृत्ते सति । यथा
यथा महदुःखन्दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥ २८६ ॥

मनुष्याणामित्यादि । मनुष्याणां प्यूनाम्पीडोत्पादनाय
अहारे कृते सति यथा यथा पीडाधिक्यं तथा तथा दण्डमप्य
धिकं कुर्यात् एवञ्च मर्षस्यानादौ तन्मेदनादिषु कृतेषु तन्मे
दकः व्रतदण्डः दण्डुतादप्यधिको दण्डोदुःखविशेषापेक्षया
कर्तव्यः ॥ २८६ ॥

अङ्गावपीडनाकाञ्च अथगोषितयोस्तथा ।
समुत्थानव्यवन्दायः सर्वदण्डमयापि वा ॥२८७॥

अङ्गेति । अङ्गानां करचरणादीनां अथगोषितवोच्य पीड
नायां यस्यां समुत्थानव्ययं चावता कासेन पूर्ववत्सा प्राप्तिरूप
समुत्थानव्ययम् भवति तत्रता का सेन पञ्चोषधादिना चावान
व्ययोभवति तमसौ दापनीयः । अथ तं व्यवपीडितात्पादकोन
दातुमिच्छति तदा चः समुत्थानव्ययो वस्य दण्डसमेनन्दस्य
मेन राज्ञा दाप्यः ॥ २८७ ॥

द्रव्याणि हिंस्याद्यो वस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञो दद्याच्च तत्समं ॥ २८८ ॥

द्रव्याणीति । द्रव्याण्यनुक्तविशेषदृष्टानि कटकतावधटा
दीनि यो वस्य ज्ञानादज्ञानादा नात्रवेत्य तस्य द्रव्याणारा
दिना तुष्टिमुत्पादयेत् राज्ञश्च विनाशितद्रव्यसमन्दस्य दद्यात्
॥ २८८ ॥

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठसोष्टमयेषु च । मूल्या
मन्त्रगुणोदण्डः पुण्यमूषफलेषु च ॥ २८९ ॥

चर्मेति । चर्मचटितवरणादौ चर्मकाष्ठकृत्तिका निर्मितेषु
च भाण्डेषु पुण्यमूषफलेषु परस्य नाशितेषु तन्मूल्या

त्यक्षमुषो दण्डो राक्षो देवः क्षान्तिवस्य तद्विद्वत्पादमोक्षैव
॥ २८८ ॥

यानस्य चैव यातुस्य यानस्वामिनएव च ।
दशातिवर्त्तनान्याहुः श्रेष्ठे दण्डो विधीयते ॥ २८० ॥

यानस्येति । यानस्य रथादेः यातुः सारथ्यादेर्व्यागस्वामि
नस्य यस्य तद्यागमोषाच्छिन्ननाम्नादीनि दशनिमित्तानि दण्ड
मतिक्रम्य वर्त्तन्ते एषु निमित्तेषु यस्तु प्राणिमारणे द्रव्यनाशे
च प्रकृते यानस्वाम्यादीनाम्नः श्रेष्ठो न भवतीति मन्वादवच्छाहुः
एतद्वनितिरिक्तनिमित्तेषु पुनर्दण्डोऽनुधीयते ॥ २८० ॥

हिंस्रनास्ये भग्नयुगे तिर्य्यक्प्रतिमुखागते ।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥ २८१ ॥
हेदने चैव यन्त्राणां योक्तरज्योस्तथैव च ।
आक्रन्देचाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥ २८२ ॥

हिंस्येति । हेदनइति । नासावाश्वनासं त्ररीरावधवत्वा
यत् । सा चेह वस्त्रवर्हादिनासासम्बन्धिनी रज्युः हिंस्रनास
रज्यौ वस्त्रवर्हादिके भग्नयुगाख्यं काष्ठे रथादौ भूमिवैवम्यादिना
तिरस्त्रीनं वा गते तथा चक्रान्तःप्रविष्टाचक्राडभङ्गे यन्त्राणां
आक्रन्देचाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥ २८२ ॥

ईदमे चपयरापयरेत्युचैः प्रष्टे शारयादिना कृते च वानेन
प्राधिहिंवाद्रव्यविनाशयोः कृतयोः शारयादेर्दण्डोनासीति
मनुराह ॥ २६१ ॥ २६२ ॥

वचापवर्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु । तत्र
स्वामी भवेद्विष्योधिंसायां द्विशतन्दमम् ॥ २६२ ॥

अथेति । अथ शारधेरकौप्रत्याशानमन्वया प्रवर्तते तत्र
हिंसायामप्रचितवारंविनिबोनात् स्वामी द्विशतं दण्डं दण्डः
जातु ॥ २६२ ॥

प्राजकस्येकवेदान्नः प्राजको दण्डमर्हति । युग्यस्या
प्राजकोऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतं ॥ २६४ ॥

प्राजक इति । यदि तु शारधिः कुत्रचः क्षान्तदा शारधिरे
वेत्तद्विशतं दण्डं वक्ष्यमाणं मनुष्यमारयद्रव्यादिकम्
कृतमर्हति न स्वामी अकुत्रचे तु तस्मिन्शारधिसामिबतिरिक्ता
अन्येपि क्षान्तादृष्टाचकुत्रचशारधिकक्षान्तादीदृष्टासर्वे प्रत्येकं
शतं शतं दण्ड्याः ॥ २६४ ॥

स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत्प्राणभृतस्तच्च दण्डो ऽविचारितः ॥ २८५ ॥

य चेदिति । सचेत्प्राणकः संमुखागतैः प्रचुरगवादिभिरथ
कारेण वा संरुद्धः स्वरथमनानवधानात्प्रत्यक्षमर्पणाद्यनः
सङ्कटेऽपि स्वरथतुरगान् प्रेरयन् तुरगैरथेन वा रथावच
वैर्वा प्राणिनो व्यापादयति तत्राविचारितो दण्डः कर्तव्य इव
॥ २८५ ॥

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्क्लिष्टपन्थावेत् ।
प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोद्गरयादिषु ॥ २८६ ॥

रथसङ्कटापराधे कीदृशरथाद् मनुष्येति । तत्र मनुष्य
मारणे प्राणकस्यानवधानात् घातेन कृते ग्रीष्मेव चौर
दण्डोत्तमसाहसो भवेत् न तु मारणरूपः प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं
मिति अवशात् । गोगजादिषु महत्सु प्राणिषु मारितेषु उत्तम
साहसस्यार्द्धमद्य व्रतपणो दण्डो भवेत् ॥ २८६ ॥

शुक्रकाणाम्पशूनां चिंसायां दिशतोदमः ।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शूभेषु मृगपक्षिषु ॥ २८७ ॥

युक्तेति । शुक्रकाणां पशूनां जातितोविशेषापदिष्टेतराणां वन
चरादीनां वधसा च किमोरादीनां मारणे दिशतोदण्डः स्यात्

एतेषु स्वनेषु ददृश्वतादिव पथिव च इत्यर्धपथारवादिषु
वचिवु एतेषु पञ्चाग्रत्पथो दृश्ये भवेत् ॥ २८७ ॥

गर्हभाजाधिकानान्तु दृष्टः स्वात्मश्चमासिकः ।
माषकस्तु भवेद्दृष्टः चण्डूकरनिपातने ॥ २८८ ॥

गर्हमेति । गर्हमहागैरुक्तानामनुसंधारणे पञ्चरूपमा
षकपरिमाणोदृष्टः स्वात् । नचाच चैरुक्तमाषकद्वयं उत्तरो
त्तरचतुर्दशभिधानात् चण्डूकरमारुतेषु पुनारौप्यमाष
परिमाणो दृष्टः स्वात् ॥ २८८ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च श्रियो धाता च सोदरः ।
प्राप्तपराधास्ताथाः सूरज्या वेषुदसेन वा ॥ २८९ ॥

भार्येति । भार्यापुत्रादयः कृतापराधा रज्ज्वाति
चतुर्वेद्युक्तकवा वा ताद्याभवेयुः श्रियार्थं ताडनविधानादय
दस्तापवादः ॥ २८९ ॥

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन । अतो
न्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्वाचौरकिष्कियम् ॥ २९० ॥

पृष्ठतरुति । रज्ज्वादिविरपि देहस्य पृष्ठदेशे ताडनीयाः
कस्तु विरपि कृतप्रकारव्यतिरेकेण प्रहरणे वाग्दण्डधनदण्ड
उपचौरदण्डं प्राप्नुयान् ॥ २९० ॥

एषो खिलेनाभिहितो दण्डपादव्यनिर्णयः । स्तेन
स्यातः प्रवक्ष्यामि विधिन्दण्डविनिर्णये ॥ ३०१ ॥

एवमिति । एष दण्डपादव्य निर्णयो निःशेषोक्तः अत ऊर्ध्वं
चौरदण्डविनिर्णये विधानं वक्ष्यामि ॥ ३०१ ॥

परमं यत्नमातिष्ठेत् स्तेनानान्निग्रहे नृपः । स्तेना
नां निग्रहादस्य यशोराष्ट्रञ्च वर्द्धते ॥ ३०२ ॥

परममिति । चौराणां निग्रमने राजा परममुत्कृष्टं यत्नं
कुर्यात् यस्याचौरनिग्रहाद्वाञ्छः स्यातिर्निग्रहवतश्च राष्ट्रं
च वृद्धिमेति ॥ ३०२ ॥

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततनृपः । सचं
हि वर्द्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥ ३०३ ॥

अभयस्येति । हि अवधारणे चौराणां नियमनेन यो नृपतिः
साधूनामभयं ददाति स एव पूज्यः सर्वेषां स्थायीभवति यत्नं
गवायनादिकृतुविशेषः यस्यात् यत्नमिव यत्नं तत्फलं
दानाचौरनिग्रहरूपाभयदक्षिणं सर्वदैव तस्य वृद्धिमेति
अव्यद्विषयं विवतकासीनं निवतदक्षिणञ्च एतन्नु सर्वं
कासीनमभयदक्षिणस्येति अतिरेकावधारः ॥ ३०३ ॥

सर्वतो धर्मपञ्चागो राज्ञो भवति रक्षतः । अथ
र्थादपि पञ्चागो भवत्यस्य रक्षतः ॥ २०४ ॥

वर्णतदिति । प्रचारयतो राज्ञः वर्णस्य भृतिदातुर्वर्षिणादे
भृत्पदादस्य शोचिवादेः सकाशात् धर्मपञ्चागो भवति अर-
क्षतश्चाधर्मादपि शोकेन कृतात् पञ्चागः स्वात्तस्याध्वजतः
शोचनिपदेण राजा रक्षयं कुर्यात् । न च भृतिश्रीतत्वात् राज्ञो
धर्मपञ्चागो न युक्त इति वाच्यम् । भृत्या धर्मपञ्चागेन च परि-
कृत्य शास्त्रीयत्वात् ॥ २०४ ॥

यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति । तस्य पञ्चाग
भाषाया सम्यग्भवति रक्षणात् ॥ २०५ ॥

यदिति । यः कश्चिज्जपमानदानदेवतार्चादीनि करोति
तस्य राज्ञा सम्यक् पात्रनेन पञ्चागमप्राप्नोति ॥ २०५ ॥

रक्षन्वर्मेव भूतानि राजा वर्धास्य घातयन् ।
यजतेऽहरद्वयैः सदस्यग्रतद्विधैः ॥ २०६ ॥

रक्षयिति । भूतानि वर्णादि सावरजद्रमादीनि यथाशास्त्रं
दण्डप्रवचनरूपेण धर्मेण रक्षन् वर्धास्य शोनादीन् ताडयन्
प्रत्यहं यजमानद्विवैर्ध्वजैर्वजते तज्जन्तं पुण्यं प्राप्नोतीति भावः ।
॥ २०६ ॥

योऽरचन् बलिमादत्ते करं शुक्लञ्च पार्थिवः ।
प्रतिभागञ्च दण्डञ्च स सद्योनरकं व्रजेत् ॥ ३०७ ॥

योऽरचयति । यो राजा रचामकुर्वन् बलिधान्यादेः वज्रा
गादिकं करं ग्रामपुरवासिभ्यः प्रतिमासं भाद्रपौषादिमासनिब
मेन वा याज्ञं शुक्लं स्यलजलपथादिना वणिज्याकारिभ्योनिय
तस्त्रात्रेषु द्रव्याऽनुसारेण याज्ञान्दानमिति प्रसिद्धं प्रतिभागंफल
कुसुमप्राकट्याद्युपायनत्यतिदिनयाज्ञं दण्डं व्यवहारादौ
वृत्ताति च मृतः सन् सद्य एव नरकं याति ॥ ३०७ ॥

अरचितारं राजानं बलिषङ्गागहारिणम् । तमाहुः
सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥ ३०८ ॥

अरचितारमिति । यो राजा न रचति अथ च धान्यादि
वज्रागादिकं बलिरूपं वृत्ताति तं सर्वलोकानां सकलपाप
हारिणं मन्वादयन्नाहुः ॥ ३०८ ॥

अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुप्यकम् । अर
चितारमन्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥ ३०९ ॥

अनपेक्षितमिति । संक्षितश्रास्त्रमर्यादं परलोकभावनद्वि
श्रास्त्रिनमनुषितदृष्ट्यादिना धनयादिकं रचयितं कर
वन्नादेर्भचितारं राजानं नरकगामिनं जानीयात् ॥ ३०९ ॥

अधार्मिकमिभिर्न्यायैर्निगृहीयात् प्रयत्नतः ।

निरोधनेन बन्धेन विविधेन बधेन च ॥ २१० ॥

अधार्मिकमिति । अधार्मिकद्वारादिमपराधाविषया
विभिन्नपापैः प्रयत्नेन निवृत्तयेत् । तावदाह । कारानारप्रवेष्ट
नेन विमर्शादिवन्धनेन तावन्मकरचरणादिच्छेदनादिनामा
प्रकारहिंसनेन ॥ २१० ॥

निग्रहेष हि पापानां साधूनां संग्रहेष च ।
दिवातवरवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥ २११ ॥

निग्रहेषेति । पापप्राप्तिनां निग्रहेष साधूनां संग्रहेष
दिवातवरव महावज्रादिभिः सर्वकाशं नृपतयः पवित्री
भवन्ति । तस्मादधार्मिकान् निगृहीयात् सार्धं बानुगृहीयात्
॥ २११ ॥

अन्तर्धं प्रभुषा निखं चिपतां कार्मिषां नृषाम् ।
वाचवृद्धातुरावाच कुर्वता चितमात्मनः ॥ २१२ ॥

अन्तर्धमिति । कार्म्यवतामर्थिप्रत्यर्थिनां दुःखेनापेक्षि
रचवतां तथा वाचवृद्धाधितानामाधिपतां वज्रमात्र
मास्त्रीयमुपकारमिच्छता प्रभुषा अमसीदम् ॥ २१२ ॥

यः क्षिप्रो मर्षयत्वार्षेस्तेन स्वर्गे महीयते। बह्वै
 च यथाक्षमते नरकगणेन गच्छति ॥ ११३ ॥

चः क्षिप्र इति । दुःखितैराक्षिप्तः सहते यः स तेन स्वर्गलोके
 पूजां लभते प्रभुत्वदर्पाक्ष सहते यः स तेन नरकं गच्छति
 ॥ ११३ ॥

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकोशेन धावता । आच
 खाणेन तत् स्तेयमेवं कर्मास्त्रिंशः प्राधि मां ॥ ११४ ॥

स्कन्धेनादाय मुषलं लघुडं वापि खादिरम् ।
 शक्तिञ्चोभयतस्तीक्ष्णामायसन्दण्डमेव वा ॥ ११५ ॥

राजेति । स्कन्धेनेति । यद्यपि सुवर्णसौवर्णदिप्रदत्यादिना
 प्राचक्षिप्तप्रकरणे वच्छति तथापि सुवर्णस्तेनं प्रति राज
 दण्डरूपतामस्य दर्शयितुं दण्डप्रकरणे पाठः । ब्राह्मणसुवर्णस्य
 चोरेण मुक्तकोशेन वेगाद्वृद्धता मया, ब्राह्मणसुवर्णमपहत
 मिति स्तेयं व्यापयता मुषलास्त्रमायुधं खादिरमयं वा दण्ड
 मुभयतस्तीक्ष्णं शक्तिं सोऽहमयं वा दण्डं स्कन्धे गृहीत्वा राज
 समीपे गन्तव्यं ततो ब्राह्मणसुवर्णहार्यहमतोऽनेन मुषलादिना
 मां व्यपादयेत्येवं राज्ञे वक्तव्यम् ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

प्राप्तमादा विमोचादा खेनः खेवादिमुच्यते । अग्रा
सित्वा तु तं राजा खेनप्राप्नोति किस्विषं ॥ २१६ ॥

प्राप्तमादिति । वस्तुमुपजादिप्रहारेण प्राप्तपरित्याजनाभ्युत्तक
कल्पस्य जीवतोपि वा परित्यागात् स सौरस्तस्यात्पापात्मनु
च्यते । अतएव चाश्रयकल्पः । अतकल्पः प्रहारार्तो जीवस्यपि
विद्मस्यतीति । तं पुनः खेनं कदादिभिरक्षता खेनस्य चत्पा
यन्मद्राजा प्राप्नोति ॥ २१६ ॥

अन्नादे भूषहा मार्ष्टि पत्नौ भार्यापचारिणी ।
गुरौ त्रिव्यस बाज्यस खेनोराजनि किस्विषं ॥ २१७ ॥

अन्नाददति । अन्नहा वस्तुसम्पत्तिं पोषमति तस्मिन्वै
खेवायं वंशानवति भूषहाभोग्नुः पापव्यवतीत्येतदप विव
क्षितं यत् अन्नः पापव्यवति तथा भार्या अभिचारिणी गार
यतिं चममावे नर्त्तरि पापं वंशेषति त्रिव्यस वन्वादिकार्यं
चकरव्यवत् पापं गुरौ वदमाने व्यवति बाज्यस विविमति
कावत् बाज्ये चममावे पापं निःक्षिपति खेनस्य राजन्युपेक्ष
मावे पापं वमर्षयति तस्माद्वाजा खेनोनिपद्येतः ॥ २१७ ॥

राजनिर्भूतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्माणाः स्वर्गमाप्नोति सक्तः सुकृतिनो यथा ॥ ३१८ ॥

राजेति । सुवर्षसेवादीनि पापानि कृत्वा पश्चाद्गामिनि
विहितदण्डामनुयाः प्रतिबन्धकदुरिताभावात् पूर्वार्थित
पुण्यवन्नेन बाधवः सुकृतकारिष्वदव स्वर्गं गच्छन्ति एवञ्च
मावक्षितवदण्डा अपि पापवचहेतुलमुक्तम् ॥ ३१८ ॥

यस्तु रज्जुङ्घटं कृपाद्वरेक्षिण्याच्च यः प्रपाम् । स
दण्डं प्राप्नुयान्मावन्तश्च तस्मिन्समादरेत् ॥ ३१९ ॥

वक्षिति । कृपयमीपे रज्जुषटयोः षष्ठोद्गरणात् धृतयो
रज्जुङ्घटं वा यो हरेत् । यो वा पापी च दानद्वन्द्वविदारणेन यौवर्षं
मावन्त्सं प्राप्नुयात् अनिर्दिष्टम् यौवर्षं मावन्तश्च प्रकल्पये
दिति कात्यायनवचनात् । तच्च रज्ज्वादि तस्मिन् कूपे समर्पयेत्
॥ ३१९ ॥

धान्यद्व्यंशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकान्नधः ।
शेषेऽप्येकादशगुणन्दाप्यस्तस्य च तद्वनं ॥ ३२० ॥

धान्यमिति । द्विपञ्चमशतश्रेणो विंशतिद्रोणश्च कुम्भः द्वात्र्यंशे
भ्यः कुम्भेभ्योऽधिकान्नान्नं हरतो वधः यच्च हर्तृक्षानि

मुच्यतापेक्षया तादृशान् हस्तच्छेदमारयात्प्रकोष्ठेषुः श्रेष्ठे पुनरेक
 खादारम् दद्यात्कुम्भपर्यन्तपर्यन्तं निष्कृतैकादशगुणं दद्यात्
 दायः क्षामिनश्चापहतं ॥ १२० ॥

तथा चरिममेयानां श्रतादभ्यधिके वधः । सुवर्ष
 रजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ॥ १२१ ॥

तथेति । यथा धान्ये वध उक्तस्तथा तुलापरिच्छेदानां
 सुवर्षरजतादीनामुत्कृष्टानाञ्च वाससाम्प्रादीनाम्यस्यता
 धिकेऽपहते वधः कर्त्तव्य इव विषयसमीकरणेन देवकासा
 पदार्थप्रत्यक्षामिवातिगुणायेषथा परिहरणीयं एवमुत्तरापि
 श्रेष्ठम् ॥ १२१ ॥

यश्चाश्रतस्यभ्यधिके हस्तच्छेदनमिच्छते । श्रेष्ठे त्वे
 कादशगुणं मूल्याहण्डमकल्पयेत् ॥ १२२ ॥

यथेति । पूर्वोक्तानाम्यश्चाश्रतञ्जर्हं श्रतं चावदपहारे कृते
 हस्तच्छेदनं मन्त्रादिभिरभिहितं । श्रेष्ठे पुनरेकपञ्चादारम्
 यश्चाश्रतस्यपर्यन्तापहारे अपहतधनादेकादशगुणद्वयं
 दायः ॥ १२२ ॥

पुरुषाणां कुलीनामाशारीणाञ्च विशेषतः । मुख्या
 नाञ्चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥ १२३ ॥

पुरुषाणामिति । महाकुलजातानां मनुष्याणां विशेषेण स्त्रीणां

महाकुचप्रसूतायां मेढानाञ्च रत्नाणां वज्रवैदूर्यादीनां
अपहारे बध्ममर्हति ॥ २२२ ॥

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च । काल
मासाद्य कार्यञ्च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥ २२४ ॥

मर्हति । महतामशूनां हस्त्यश्वगोमहिषादीनान्तयां
खडादीनामस्त्राणां कल्याणघृतादेरौषधस्य दुर्भिक्षादिरूपं
कालं कार्यसंयोजनं च सदसदिनियोगरूपं निरूप्य राजा
ताडनाद्वच्छेदनवधरूपदण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २२४ ॥

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु कूरिकायाश्च भेदने । पशूनां
हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्द्धपादिकः ॥ २२५ ॥

गोम्विति । ब्राह्मणसमन्वितीनामपहारे वन्ध्यायाश्च
गोवाहमार्थं नासाहेदने पशूनाञ्चापेडकानां हस्त्यश्वस्त्राणां
गायथ्यानां हरणेऽनन्तरमेव द्विषार्द्धपादिकः कार्यः ॥ २२५ ॥

सूत्रकार्पासकिष्कानां गोमयस्य गुडस्य च । दध्नः
क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य दण्डस्य च ॥ २२६ ॥

वेणुवैदलभाण्डानां खवणानाम्तथैव च । मृक्ष
यानाञ्च हरणे मृदोभक्षण एव च ॥ २२७ ॥

मत्स्यानाम्यविद्याश्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
 मांसस्य मधुमस्यैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥ १२८ ॥
 अन्येषाञ्चैवमादीनामद्यानामोदनस्य च । पक्का
 ज्ञानाञ्च सर्वेषां न्यूत्थाद्भिर्गुणो दमः ॥ १२९ ॥

सूतेति । वेबुवेदसेति । मत्स्यानामिति । अन्येषामिति ।
 जर्वादिष्वपि कार्पाषिकस्य च क्लिप्तस्य सुरावीजप्रवस्य
 स्रक्कवेबुस्यनिर्मितवसाहरवभासादीनां च दन्त्यपशुस्य
 वक्षस्यमर्चस्यद्रुद्रादि अन्येषामप्येवंविधानामसारप्राचाराणां
 ममःत्रिसादीनां मद्यानां दाद्वानां पक्काज्ञानामोदनस्यतिरिक्ता
 नामपूपमोदकादीनाञ्च कार्पाषादिब्रह्मार्चानाञ्चविद्वानाञ्च
 पक्षारेऽवहतप्रवन्मूलाद्भिर्गुणो दमः कार्यः ॥ १२९ ॥ १२७ ॥
 ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

पुष्पेषु हरितेषु धान्ये गुल्मवल्लीनमेषु च । अन्येष्व
 हरिपूतेषु दण्डः स्नात्यञ्चकृष्यसः ॥ १३० ॥

पुष्पेष्विति । पुष्पेषु हरितेषु चेष्वप्येव धान्ये गुल्मवल्लीनमेषु
 च हरिपूतेषु चनपाकपुलाकेषु वक्ष्यमाणेष्वप्येव धान्यनिर्देशात्
 हरिवनवस्यवाच अन्येषु धान्येषु वमर्षपुदवभारदार्येषु
 र्हेतेषु देवकासाद्यपेयवा सुवर्चस्य रीयस्य वा पक्षकृष्यस्य
 हरिमाषो दण्डः स्नात् ॥ १३० ॥

परिपतेषु धान्येषु शाकमूलफलैषु च । निरन्वये
शतन्दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतन्दमः ॥ ३३१ ॥

परीति । निष्पुष्पाकीकृतेषु धान्येषु शाकादिषु चापहतेषु
अन्वयो द्रव्यसामिनां सम्बन्धः येन सह कश्चिदपि सम्बन्धो नास्ति
एकग्रामवासादिः तत्र शतं दण्डः सान्वये तु पञ्चाशत्पणोदमः
शतश्लेषु धान्येषु अर्धन्दण्डः तत्र हि परिपूयन्ते गृहस्थिते
श्लेषादत्र गुणोदण्डः प्रागुक्तः ॥ ३३१ ॥

स्यात्साहसन्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।
निरन्वयश्च वेत् स्तेयं हत्वापञ्चयते च यत् ॥ ३३२ ॥

आदिति । चङ्गान्वापहारादिकर्म्म द्रव्यसामिसमर्थं
वशात् हतं तस्याहं स्यात् सहोवसं तद्गवं वाह्यं अतएव स्तेय
दण्डो न कार्यः एतदर्थं स्तेयप्रकरणेऽप्युक्तं पाठः यत्पुनः सामिप
रोच्चापहतं तत् स्तेयं भवेत् च च हत्वा अपञ्चयते तदपि स्तेय
मेव ॥ ३३२ ॥

यस्त्वेतान्युपकुम्भानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः । तमा
यन्दण्डयेद्राजा यस्याग्निं चोरयेद्गृहात् ॥ ३३३ ॥

यस्त्वेतानीति । यः पुनरेतानि सुखादिद्रव्याणि उपभोगार्थं
कृतसंस्काराणि मनुष्यचोरयेत् । यस्य चेताग्निं गृह्णाग्निं वा.

अग्निपुष्टाचोरं चेत्तं राजा प्रथमं बाहवन्मुख्येत् अग्निस्त्रामिने
 द्वाधानोपचोदातकः । गोविन्दराजस्य सौमिकमयस्त्रिं
 चोरचतोऽं दृष्टदत्त्याह तदयुक्तम् अस्यापराधे गुरदस्य
 खान्वाय्यमात् ॥ १११ ॥

येन येन यथाङ्गेन क्षेनोनृषु विचेष्टते । तत्तदेव
 हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ ११४ ॥

चेनेति । येन चेनाङ्गेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण सन्धि
 च्छेदादिना चौरमनुष्येषु विरुद्धं धनापहारादिकं चेष्टते
 तस्य तदेवाङ्गस्य निवारणाय राजा हरेदचेत् । तच्च धन
 क्षाम्युत्कर्षणेनाकर्षापेक्षयाऽयमङ्गच्छेदः ॥ ११४ ॥

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः । नाह
 ण्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मो न तिष्ठति ॥ ११५ ॥

पितेति । पिताचार्यमिषभ्रातृमातृपत्नीपुत्रपुरोहितानां
 मन्त्रात्स्वधर्मो योनावतिष्ठते यः राज्ञोऽदृष्टमीषोनास्ति अपितु
 दृष्टमीष इव ॥ ११५ ॥

कार्वाणस्य भवेदृण्यो वचाम्यः प्राकृतो जनः । तच्च
 राजा भवेदृण्यः सुहृत्समिति धारणा ॥ ११६ ॥

कार्येति । वचापराधे राजवतिरिक्तो जनः कार्वाणस्य दृष्ट
 मीषो भवेत्तस्मिन्पराधे राजा पञ्चदशवर्षदृष्टमीष इति

योऽरचन् बलिमादत्ते करं शुक्लञ्च पार्थिवः ।
प्रतिभागञ्च दण्डञ्च स सद्योनरकं व्रजेत् ॥ ३०७ ॥

योऽरचयित्ति । यो राजा रक्षामकुर्वन् बलिं धान्यादेः वज्रा
गादिकं करं ग्रामपुरवादिभ्यः प्रतिमासं भाद्रपौषादिमासनिव
मेन वा याज्ञं शुक्लं स्याज्जलपथादिना वणिज्याकारिभ्योनिव
तस्त्रात्रेषु द्रव्याऽनुसारेण याज्ञान्दानमिति प्रसिद्धं प्रतिभागंफल
कुसुमत्राकटकाद्युपायनत्यतिदिनयाज्ञं दण्डं व्यवहारादौ
गृह्णाति स मृतः सन् सद्य एव नरकं याति ॥ ३०७ ॥

अरचितारं राजानं बलिषद्भागहारिणम् । तमाहुः
सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥ ३०८ ॥

अरचितारमिति । यो राजा न रचति अथ च धान्यादि
वज्रागादिकं बलिरूपं गृह्णाति तं सर्वलोकानां सकलपाप
हारिणं मन्वादयन्नाहुः ॥ ३०८ ॥

अनपेक्षितमर्थ्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् । अर
चितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥ ३०९ ॥

अनपेक्षितमिति । संक्षितत्रास्यमर्थ्यादं परलोकभावनद्वि
त्रासिनमनुचितदण्डादिना धनयादिषु रक्षय्यरहितं कर
वस्त्रादेर्भक्षितारं राजानं नरकगामिनं जानीयात् ॥ ३०९ ॥

अधार्मिकमिभिर्न्यायैर्निगृहीयात् प्रयत्नतः ।

निरोधनेन बन्धेन विविधेन बधेन च ॥ २१० ॥

अधार्मिकमिति । अधार्मिकस्योरादिमपराधापेक्षया
विभिन्नपापैः प्रयत्नेन निवृत्तयेत् । तानाह । कारानारप्रवेष्ट
नेन विमलादिवन्धनेन तावन्नकरचरणादिच्छेदनादिनामा
प्रकारधिवनेन ॥ २१० ॥

नियहेष हि पापानां साधूनां संयहेष च ।
दिवातवरवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥ २११ ॥

नियहेषेति । पापप्राप्तिनां नियहेष साधूनां संयहेष
दिवातवरव महावज्रादिभिः सर्वकाशं नृपतयः पवित्री
भवन्ति । तस्मादधार्मिकान् निगृहीयात् साधूनामुपगृहीयात्
॥ २११ ॥

अन्तर्गम्यं प्रभुषा मित्तं क्षिपतां कार्यिषां नृषाम् ।
वाकवृद्धातुरावाच्य कुर्वता क्षितमात्मनः ॥ २१२ ॥

अन्तर्गम्यमिति । कार्यवतामर्षिप्रत्यर्चिनां दुःखेनापेयोक्तिं
रचयतां तथा वाकवृद्धावाधितानामाक्षिपतां वज्रमात्र
मास्त्रोपमुपकारमिच्छता प्रभुषा अमखीयम् ॥ २१२ ॥

यः क्षिप्रो मर्षयत्वार्यैस्तेन स्वर्गे महीयते । बह्वै
 यथासक्षमते नरकस्तेन गच्छति ॥ ११३ ॥

यः क्षिप्र इति । दुःखितैराक्षिप्तः बहते यः यतेन स्वर्गलोके
 पूजां सभते प्रभुत्वदर्पाच्च बहते यः यतेन नरकं गच्छति
 ॥ ११३ ॥

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता । चाच
 चाणेन तत् स्तेयमेवं कर्मास्मि श्राधि मां ॥ ११४ ॥

स्कन्धेनादाय मुषसं लगुडं वापि खादिरम् ।
 शक्तिञ्चोभयतस्तीक्ष्णामायसन्दण्डमेव वा ॥ ११५ ॥

राजेति । स्कन्धेनेति । यद्यपि सुवर्णसौवर्णदिप्रहत्यादिना
 प्राचक्षितप्रकरणे वक्ष्यति तथापि सुवर्णस्तेन प्रति राज
 दण्डरूपतामस्य दर्शयितुं दण्डप्रकरणे पाठः । ब्राह्मणसुवर्णस्य
 क्षौरेण मुक्तकेशेन वेगाद्वृद्धता मया ब्राह्मणसुवर्णमपहत
 मिति स्तेयं व्यापयता मुषसास्त्रमायुधं खादिरमयं वा दण्ड
 मुभयतस्तीक्ष्णं शक्तिं सोहमयं वा दण्डं स्कन्धे दृष्टीमा राज
 समीपे मन्त्रयं ततो ब्राह्मणसुवर्णस्यार्थमतोऽमेव मुषसादिना
 मां यथादधेत्येवं राज्ञे वक्तव्यम् ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

प्राप्तमादा विमोक्षादा सोमः सोवादिमुच्यते । अत्रा
सित्वा तु तं राजा सोमस्याप्नोति किंश्चिपं ॥ ३१६ ॥

प्राप्तमादिति । वक्रशुषकादिप्रहारेण प्राप्तपरित्याजनामृतक
कस्यस्य जीवतीति वा परित्यागात् स सौरशस्यात्यापात्ममु
च्यते । अतएव चाश्ववक्ष्यः । अतकस्यः प्रहारार्तो जीवन्नपि
विद्युक्षतीति । तं पुनः सोमं कदवादिभिरहत्वा सोमस्य चत्पा
पन्नाद्राजा प्राप्नोति ॥ ३१६ ॥

अत्रादे भूषदा मार्ष्टि यत्नौ भार्यापचारिणी ।
गुरौ त्रिवस वाज्वस सोमोराजनि किंश्चिपं ॥ ३१७ ॥

अत्रादरति । वक्रशुषकादिसमन्वि चोक्तमपि तस्मिन्सौ
सुवार्थं संक्रामयति भूषदासमोक्तः पापस्यवतीत्येतदप्येव
स्मिन् नर्तुं वक्रशुषकाः पापस्यवतीतया भार्या अभिचारिणी नार
यतिं चममाचेमर्त्तारि पापं संक्षेपयति त्रिवस वज्र्याग्निकार्या
सकलस्यवत् पापं गुरौ बहमाने व्यसति वाज्वस विधिमति
कामन् वाचके चममाचे पापं निःक्षिपति सोमस्य राजन्मुपेक्ष
माचे पापं समर्पयति तस्माद्राजा सोमोविद्योतयः ॥ ३१७ ॥

राजनिर्दूतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्माणाः स्वर्गमाप्नानि सन्तः सुकृतिर्भोयथा ॥ ११८ ॥

राजेति । सुवर्षसेषादीनि पापानि कृत्वा पञ्चाङ्गावभि
र्विहितदण्डामनुष्ठाः प्रतिबन्धकदुरिताभावात् पूर्वोन्मिश्रित
पुण्यवशेन साधवः सुकृतकारिणश्च स्वर्गं गच्छन्ति एवञ्च
मावक्षितवहस्येष्टापि पापवशहेतुलमुक्तम् ॥ ११८ ॥

यस्तु रज्जुघटं कूपाद्वरेद्भिन्नाच्च यः प्रपाम् । स
दण्डं प्राप्नुयान्मावन्तच्च तस्मिन्समाहरेत् ॥ ११९ ॥

यस्मिन्मिति । कूपयन्मीपे रज्जुघटयोः वसोद्वरणाव धृतयो
रज्जुघटं वा योहरेत् । योवापापीयदानयुष्टविदारसेत्तत्रैवैवं
मावन्दण्डं प्राप्नुयात् अनिर्दिष्टानु यैवैवं मावन्तच प्रकल्पये
दिति कात्यायनवचनात् । तच्च रज्ज्वादि तस्मिन् कूपे समर्पयेत्
॥ ११९ ॥

धान्यन्दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकमन्वधः ।
शेषेप्येकादशगुणन्दाप्यस्तस्य च तद्वनं ॥ १२० ॥

धान्यमिति । द्विपञ्चतन्त्रोषोविंशतिद्रोणस्य कुम्भः दशसंख्ये
भ्यः कुम्भेभ्योऽधिकमन्वान् हरतोवधः यच्च हर्षुषामि

मुच्यन्तापेक्षया तादृशान् हृष्टोदमारुहात्मकौ श्रेयः श्रेष्ठे पुनरेक
 सादारभ्य दृष्टकुलपर्वणाहरणे निष्ठुतैकादशगुणं दृष्टं
 दायः सामिगस्यापहतं ॥ १२० ॥

तथा वरिममेयानां ग्रतादभ्यधिके वधः । सुवर्ष
 रजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ॥ १२१ ॥

तथेति । यथा धान्ये वध उक्तस्तथा तुलापरिच्छेदानां
 सुवर्षरजतादीनामुत्कृष्टानाञ्च वाससाम्पटादीनाम्यस्यता
 धिकेऽपहते वधः कर्त्तव्य इव विषयसमीकरणेन देवकाला
 पदार्थैश्च सामिगतिगुणपेक्षया परिहरणीयं एवमुत्तराणि
 श्रेयम् ॥ १२१ ॥

यथाग्रतस्त्वभ्यधिके दृष्टोदममिष्यते । श्रेष्ठे त्वे
 कादशगुणं मूल्याहण्डम्यकल्पयेत् ॥ १२२ ॥

यथेति । पूर्वोक्तानाम्पञ्चाग्रतस्तर्द्धं ग्रतं चावदपहारे कृते
 हृष्टोदमं मन्वादिभिरभिहितं । श्रेष्ठे पुनरेकपञ्चादारभ्य
 पञ्चाग्रत्यस्य पर्वणापहारे अपहतधनादेकादशगुणदृष्टं
 दायः ॥ १२२ ॥

पुरवाणां कुलीनानाञ्जारीणाञ्च विशेषतः । मुख्या
 नाञ्चैव रत्नानां हरणे वधमर्चति ॥ १२३ ॥

पुरवाणानिति । महाकुलजातानां मनुष्याणां विशेषेण कीर्णा

महाकुलप्रसूतायां भेदनाच्च राजानां वज्रवैदूर्वादीनां
अपहारे वधमर्हति ॥ २२३ ॥

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च । काल
मासाद्य कार्यञ्च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥ २२४ ॥

मर्हेति । महतामशूनां हस्त्यश्वगोमहिषादीनान्तयां
खट्वादीनामस्त्राणां कल्याणघृतादेरौषधस्य दुर्भिक्षादिरूपं
कालं कार्यसंयोजनं च सदसदिनियोगरूपं निरूप्य राजा
ताडनाद्वच्छेदवधरूपदण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २२४ ॥

गोषु ग्राह्यसंस्थासु कूरिकायाश्च भेदने । पशूनां
हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्द्धपादिकः ॥ २२५ ॥

गोस्त्विति । ग्राह्यसम्बन्धिनीनाम्नवामपहारे वन्ध्यायाश्च
गोर्वाहनाय नासाद्धेदने पशूनाञ्चाजैरुकाणां दण्डश्चस्त्राणां
गार्थ्यानां हरणेऽनन्तरमेव द्विषार्द्धपादिकः कार्यः ॥ २२५ ॥

सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च । दध्नः
क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य दण्डस्य च ॥ २२६ ॥

वेणुवैदलभाण्डानां खवणानामथैव च । मृस्त
यानाञ्च हरणे मृदोभक्षणएव च ॥ २२७ ॥

मत्स्यानाम्यविद्याश्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
 मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥ १२८ ॥
 अन्येषाञ्चैव मादीनामद्यानामोदनस्य च । पक्का
 ज्ञानाञ्च सर्वेषामन्यूष्याद्विगुणो दमः ॥ १२९ ॥

इति । वेष्टुवैदसेति । मत्स्यानामिति । अन्येषामिति ।
 सर्वादिष्वपि कार्पाविकस्य च किसस्य सुरावीजद्रवस्य
 स्रक्त्रवेष्टुस्य निर्मितमसाहरणभासादीनां यदन्वत्यशुबन्ध
 वक्ष्यमन्येषाञ्चैव मादीनामद्यानामोदनस्यतिरिक्ता
 मनःत्रिषादीनां मद्यानां दादन्नानां पक्काज्ञानामोदनस्यतिरिक्ता
 नामपूपमोदकादीनाञ्च कार्पावादिष्वर्धाणाञ्चविह्वानाञ्च
 पक्षारेऽपहतद्रव्यनूष्याद्विगुणो दण्डः कार्यः ॥ १२६ ॥ १२७ ॥
 ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

पुष्पेषु हरितेषु धान्ये गुल्मवल्लीनमेषु च । अन्येष्व
 परिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चद्वयस्य ॥ १३० ॥

पुष्पेति । पुष्पेषु हरितेषु च येन धान्ये गुल्मवल्लीनमेषु
 अपरिपूतेषु चनपाशपुष्पाकेषु वक्ष्यमाचक्षोके धान्यनिर्हेयात्
 परिपूतमवश्याच्च अन्येषु धान्येषु समर्चपुरवभारहार्येषु
 हतेषु देवकाकाशपेषु च सुवर्चस्य रीषस्य वा पक्षद्वयस्य
 परिमाणी दण्डः स्यात् ॥ १३० ॥

महाकुलप्रसूताकां भेदनाच्च राजानां वज्रवैदूर्वादीनां
अपहारे वधमर्हति ॥ ३२३ ॥

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च । कालं
मासाद्य कार्यञ्च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

मर्हेति । महतामशूनां हस्यसगोमहिषादीनान्तयां
खट्वादीनामस्त्राणां कल्याणघृतादेरौषधस्य दुर्भिषादिरूपं
कालं कार्यस्यधोमनं च सदसद्दिनियोगरूपं निरूप्य राजा
ताडनाद्वच्छेदनवधरूपदण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

गोषु ब्राह्मणसंस्थानेषु कूरिकायाश्च भेदने । पशूनां
हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्द्धपादिकः ॥ ३२५ ॥

गोमिति । ब्राह्मणसमन्वितीनामपहारे वन्ध्यायाश्च
गोवाह्नयार्थं नासाद्धेदने पशूनाञ्चाजैडकानां दण्डभ्रवस्त्राणां
मासार्थानां हरणेऽनन्तरमेव द्विषार्द्धपादिकः कार्यः ॥ ३२५ ॥

सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च । दध्नः
शोरस्य तक्रस्य पानीयस्य दण्डस्य च ॥ ३२६ ॥

वेणुवैदलभाण्डानां खवणानामथैव च । मृस्त-
यानाञ्च हरणे मृदोभक्षणएव च ॥ ३२७ ॥

मत्स्यानाम्यधिष्ठाश्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
 मांसस्य मधुमस्यैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥ १२८ ॥
 अन्येषाञ्चैवमादीनामद्यानामोदनस्य च । यक्षा
 ज्ञानाञ्च सर्वेषामन्यूष्याद्विगुणो दमः ॥ १२९ ॥

इत्येति । वेद्यवेदसेति । मत्स्यानामिति । अन्येषामिति ।
 अर्वादिष्वपि कार्पायिकस्य च किसस्य सुरावीजप्रवस्य
 स्रक्वेद्युस्यनिर्मितजलाहरवभासादीनां यदन्त्यशुष्यस्य
 वक्ष्यमवर्ष्यद्वृष्टादि अन्येषामप्येवंविधानामधारप्राचाराणां
 मनःत्रिषादीनां मद्यानां दाद्वानां यक्षाज्ञानामोदनस्यतिरिक्ता
 नामपूपमोदकादीनाञ्च कार्पायादिप्रवर्षाणांअधिष्ठानाञ्च
 यक्षारेऽवहतप्रवन्मूष्याद्विगुणो दमः कार्यः ॥ १२६ ॥ १२७ ॥
 ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

पुण्येषु हरिते धान्ये गुल्मवर्णीनमेषु च । अन्येष्व
 हरिपूतेषु दण्डः स्वात्पञ्चकृष्यसः ॥ १३० ॥

पुण्येति । पुण्येषु हरिते च येन च धान्ये गुल्मवर्णीनमेषु
 च हरिपूतेषु जनपाशपुत्राकेषु वक्ष्यमावहोके धान्यनिर्ज्ञात
 हरिचवनयथावाच अन्येषु धान्येषु समर्षपुदवभारदार्येषु
 हतेषु देवकाकासपेचया सुवर्षस्य रौप्यस्य वा पञ्चस्रस्य
 परिमाणी दण्डः स्यात् ॥ १२० ॥

परिपतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च । निरन्वये
शतन्दण्डः सान्त्वयेऽर्द्धशतन्दमः ॥ ३३१ ॥

परीति । निम्बुलाकीकृतेषु धान्येषु शाकादिषु चापहतेषु
अन्वयो द्रव्यसामिनां सम्बन्धः येन सह कस्यिदपि सम्बन्धो नास्ति
एकयामवासादिः तत्र शतं दण्डः सान्त्वये तु पञ्चाशत्यष्टोदमः
खल्लेषु धान्येषु अर्धन्दण्डः तत्र हि परिपूयनो गृहस्थिते
वेकादश गुणोदण्डः प्रागुक्तः ॥ ३३१ ॥

स्यात्साहसन्त्वन्वयवत् प्रसभं कर्मा यत्कृतम् ।
निरन्वयम्वयेत् स्तोत्रं हत्वापङ्कयते च यत् ॥ ३३२ ॥

आदिति । चङ्कान्वापहारादिकर्णं द्रव्यसामिसमर्थं
वशात् इतं तस्याहं स्यात् यद्येवमं तद्भवं साहसं अतएव स्तोत्रं
दण्डो न कार्यः एतदर्थं स्तोत्रप्रकरणेऽप्युक्तं यत्पुनः सामिष
रोवापहतं तत् स्तोत्रं भवेत् चच हत्वा अपङ्कयते तदपि स्तोत्रं
मेव ॥ ३३२ ॥

यस्त्वेतान्युपकृप्तानि द्रव्याणि स्तोत्रयेन्नरः । तमा
यन्दण्डयेद्राजा यस्याग्निं चोरयेद्गृहात् ॥ ३३३ ॥

यस्त्वेतानीति । यः पुनरेतानि सूत्रादिद्रव्याणि उपभोगार्थं
कृतयस्त्वेतानि मनुष्यस्योरजेत् । यस्य चेताग्निं गृह्णाग्निं वा

अग्निपुष्टाचौरचेतं राजा प्रथमं बाहवन्मुखेत् अग्निसामिने
आधानोपचोदातयः । गोविन्दराजस्य सौमिकमथग्निं
चौरचेतोर्धं दृष्टवत्याह तदयुक्तम् अस्यापराधे गुरदस्य
आन्वाय्यतात् ॥ ३२२ ॥

येन येन यथाङ्गेन सेनोन्मृषु विचेष्टते । तत्तदेव
हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ ३२४ ॥

येनेति । येन सेनाङ्गेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण सन्धि
च्छेदादिना चौरोगमुद्येषु निरुद्धं धनापहारादिकं चेष्टते
तस्य तदेवाङ्गस्य निवारणाय राजा हरेदचेत् । तत्र धन
आन्मृत्कर्षसेनाकर्षापेक्षयाऽयमङ्गच्छेदः ॥ ३२४ ॥

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः । माह
एषो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मो न तिष्ठति ॥ ३२५ ॥

पितेति । पिताचार्यमिषध्याहमाहपत्नीपुत्रपुरोहितानां
मन्त्रात्स्वधर्मो योनावतिष्ठते स राज्ञोऽदृष्टवीथिनासि अपितु
दृष्टवीथयः ॥ ३२५ ॥

कार्पायस्यभवेहृष्यो वचान्वः प्राहृतो जनः । तत्र
राजा भवेहृष्यः सप्तसमिति धारणा ॥ ३२६ ॥

कार्वेति । कार्पायराधे राजव्यतिरिक्तो जनः कार्पायस्यं दृष्ट
वीथो भवेत्तस्मिन्पराधे राजा पञ्चदशवर्षद्विषयति

नियमः । स्तार्थदण्डानु अणु प्रवेष्टयेत् ब्राह्मणेभ्यो वा दद्यात् ।
ईशोदण्डस्य वदण इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २२६ ॥

अष्टापाद्यन्तु शूद्रस्य स्तोत्रे भवति कित्त्वपं । षोड
शैव तु वैश्यस्य द्वाविंशत्तत्रियस्य च ॥ २२७ ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि व्रतगुणेन ।
द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः ॥ २२८ ॥

अष्टेति । ब्राह्मणस्येति । तद्दोषगुणविद्धि यदिति सर्वत्र संब
ध्यते यस्मिन् स्तोत्रे षोडशोक्तः स स्तोत्रगुणदोषद्वयस्य शूद्रस्याष्ट
भिरापद्यते गुण्यते इति अष्टगुणः कर्त्तव्यः । षोडशगुणोऽगुण
दोषद्वयस्य वैश्यस्य । द्वाविंशद्गुणस्य त्रिगुणविधिस्य । चतुःषष्टि
गुणोऽगुणदोषविदुषो ब्राह्मणस्य । व्रतगुणो वा । अष्टाविंशत्यधिक
व्रतगुणो वा । गुणातिव्रतापेक्षया ब्राह्मणस्यैव ॥ २२७ ॥ २२८ ॥

वानस्यत्यं मूलफलन्दार्वाग्न्यर्थगतयैव च । तृणञ्च
गोभ्योग्रासार्थमस्त्येयं मनुरब्रवीत् ॥ २२९ ॥

वनस्यत्यमिति । वीरद्वयस्यतोनामुप्याधि सवदाह
हीत फलानि चापरिहृतानां इति गीतजनकत्वात् । अपरिहृत

वानवाद्यादीनां मूलाफलं होमीयान्मर्षश्च दाह गोपायार्थश्च
ब्रह्मन्तरकीचमर्षेण मनुराह तस्मादिह न दण्डोनामर्षः

॥ ३३८ ॥

योऽदत्तादायिनोदस्ताक्षिप्तेन ब्राह्मणो धनं । याज
नाध्यापनेनापि यथास्तेनस्तथैव सः ॥ ३४० ॥

योऽदत्तेति । अदत्तादायिनस्यैरक्ष इत्यात् यो ब्राह्मणो
यामनाध्यापनप्रतिपदैरपि परकीचधनं ज्ञात्वा लभुमिच्छेत्
कैरक्षकैरक्षोन्नेयः अतः स इव दण्डः ॥ ३४० ॥

द्विजोध्यगः क्षीयवृत्तिर्दायिषू द्वे च मूलके । आद
दानः परचेनात्र दण्डन्दातुमर्हति ॥ ३४१ ॥

द्विजइति । द्विजातिः पथिकः क्षीयपाथेयः दायिषुदस्यो द्वे च
मूलके परकीचचेनाद्रुहन् दण्डदानयोग्यो भवति ॥ ३४१ ॥

असन्धितानां संधाता सन्धितानाञ्च मोचकः ।
दासाश्चरवर्त्ता च प्राप्तः स्यात्कैरक्षिष्वपि ॥ ३४२ ॥

असन्धेति । अवज्ञानान्यादीनान्तरकीचानां चोदयेत्
सन्धिता ब्रह्मानां मनुरादौ मोचयिता चोवा दासाश्चरवाप
हारी च कैरक्षं प्राप्नुवाञ्च नुदस्यपराधानुसारेण माद
कद्रुच्छेदनधनासपहाररूपो भोजकः ॥ ३४२ ॥

अनेन विधिना राजा कुर्व्याद्यः स्तेननिग्रहं ।
यशोऽस्मिन् प्राप्तुयाद्वोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखं ॥ २४२ ॥

अनेनेति । अनेनोक्तविधानेन राजा चौरनिवमनं कुर्व्याद्यः
इह लोके स्थातिमरलोके चोत्कृष्टसुखस्याप्नुयात् ॥ २४२ ॥

ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेषुर्यशश्चाक्षयमव्ययम् । नोपेक्षेत
क्षयमपि राजा साहसिकञ्जरम् ॥ २४४ ॥

ऐन्द्रमिति । सर्व्याधिपत्यक्षणं पदं स्थातिं चाविनाशिकी
मनपक्षवाद्यातिव्रयेन प्राप्तुमिच्छन् राजा वक्षेन गृहदाहधन
यह्नकारिणं मनुष्यं क्षयमपि नोपेक्षेत ॥ २४४ ॥

वाग्दुष्टात्तस्कराश्चैव दण्डेनैव च हिंसतः । साह-
सस्य नरः कर्त्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥ २४५ ॥

वागिति । वाक्पादव्यक्तचौराद्य दण्डपादव्यकारिणश्च
मनुष्यासाहसकान्मनुष्योऽतिव्रयेन पापकारी बोद्धव्यः ॥ २४५ ॥

साहसे वर्त्तमानस्तु यो मर्षयति पार्थिवः । स
विनाशं व्रजत्यागु विद्वेषञ्चाधिगच्छति ॥ २४६ ॥

साहसरति । यो राजा साहसे प्रवर्त्तमानं क्षमते स पाप
कृतानुपेक्षयादधर्मबुद्ध्या विनश्यति अपक्रियमाचराद्वतया
जनविद्वेषश्च गच्छति ॥ २४६ ॥

न मित्रकारणाद्वाजा विपुलादा धनागमात् ।
समुत्पृजेत्याहविकान्सर्वभूतभयावधान् ॥ ३४७ ॥

नमिचेति । मित्रवाक्येन वज्रधनप्राप्ता वा सर्वभूतभय
जनकान् साहविकान् राजा न त्यजेत् ॥ ३४७ ॥

अस्त्रं दिजातिभिर्घ्राष्टं धर्मोपयोपबध्यते । दिजा
तीनाञ्च वर्षानां विश्वे काशकारिते ॥ ३४८ ॥

आत्मनश्च परिचाणे दक्षिणामाञ्च सङ्गरे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्मोपपन्नं दुष्यति ॥ ३४९ ॥

अस्त्रमिति । आत्मन इति । आस्त्रादिभिस्त्रिभिर्धर्मैः
वज्राद्याद्युधं यहीतयं वस्त्रिन् काशे वर्षानामाश्रमिषाञ्च साह
वकारादिभिर्धर्मैः कर्तुं न दोषते तथा चैवर्षिकानामराज
केषु राज्ञेषु परराजानमनादिकाश्च जिते स्त्रीधर्मरादौ प्राप्ते ।
तथास्त्ररक्षार्थं दक्षिणाधनमवापहारनिमित्ते च ध्यामे
स्त्रीप्राप्तादिरक्षार्थं धर्मवृद्धेनागन्वमतिक्रमार्थं परान् हिंसन्
न दोषमानी भवति परमारुहेष्य च साहवदष्टो न कार्यः
॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा वज्रश्रुतम् ।
आततायिनमायानं हन्यादेवाविचारयन् ॥ ३५० ॥

गुरुं वेति । गुरुबालवृद्धवज्रश्रुतब्राह्मणानामन्वतमं बधो
यतमागच्छन्तं विद्यावृत्तादिभिरुत्कृष्टं पञ्चायनादिभिरपि
स्त्रनिस्तरणाग्रतौ निर्विचारं हन्यात् अतएव उच्यते । वृद्धीत
ब्रह्ममाततायिनं हत्वा न दोषः । कात्यायनस्य भृगुब्रह्मो
ल्लेखेन मनुस्योकमेव व्यक्तं व्याख्यातवान् । आततायिनि
षोत्कृष्टे तपःस्नाध्यायजपमतः । बधस्तत्र तु नैव स्नात्पापे
हीने बधो भृगुः । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ
च धर्म्येण व्रतं न दुष्यतीति पूर्वस्नायमनुवादः । गुर्व्यादिक
मपि हन्यात् किमुतान्यमपीति व्याचष्टाते ॥ ३५० ॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं
वाप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥ ३५१ ॥

नाततेति । जन यमचं रहसि वा बधोयतस्य मारणे हन्तुर्न
कश्चिदपि अधर्मदृष्टः प्रायश्चित्ताख्यो दोषो वा भवति ब्रह्माह
नृगतोमन्युः क्रोधाभिमाविवी देवता हन्यमानयतं क्रोधं
निवर्त्तयति । साहये चापराधगौरवापेक्षया मारणादुच्छेदव
धनयहवाद्योदृष्टाः कार्य्याः ॥ ३५१ ॥

परदारमिमर्षेषु प्रवृत्तास्तृणपीयतिः । उद्वेज
नकरैर्दंष्ट्रैश्चिंत्नयित्वा प्रवासयेत् ॥ ३५२ ॥

इदानीं स्त्रीसंग्रहमाह परदारेति । परदारसंयोगेषु
प्रवृत्तान् मनुष्यगणानुद्वेजनकरैर्दंष्ट्रैर्नासैर्दन्तकर्तनादिभिरह
यित्वा रागा देवादिः प्रवासयेत् ॥ ३५२ ॥

तत्समुत्थौ हि लोकस्य जायते वर्षसङ्करः । येन
मूषहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥ ३५३ ॥

तदिति । यस्मात् परदारमिगमनात्संभूतो वर्षस्य सङ्करः
जनयते तेन वर्षसङ्करेण विशृङ्खल्यतीकयजमानाभावात्
चमो प्राणादितिः यस्मादित्यमुपनिषत्तत्त्वज्ञाभावे यति
संज्ञास्त्वयमसूत्रविनाशधर्मोऽयमस्मात्तत्र यमयते ॥ ३५३ ॥

परस्य पत्न्या पुरुषः सम्प्राप्तो योजयन् रक्षः । पूर्वं
माचारितो दौषैः प्राप्नुवात्पूर्वसाहसं ॥ ३५४ ॥

वरयेति । तत्स्त्रीप्रार्थनादिदौषैः पूर्वमुत्पन्नमित्रापः
पुरुषवचनितकारयतिरेकेण परभार्यया सह सम्प्राप्तं
सुखं प्रथमसाहसं यस्यामुवात् ॥ ३५४ ॥

वस्त्वनाचारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् । न
दोषम्याप्नुयात्किञ्चित् तस्य व्यतिक्रमः ॥ ३५५ ॥

यस्त्विति । यः पुनः पूर्वन्तस्त्रीप्रार्थनाभिशापरहितः
केनचित् कारणेन जनसमक्षमभिभाषणं कुर्यान्न स पुनर्द
ण्डादिदोषम्याप्नुयात् यस्माच्च कश्चित्तस्यापराधास्ति ॥ ३५५ ॥

परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीनां वापि सम्भेदे संसंग्रहणमाप्नुयात् ॥ ३५६ ॥

परेति । तीर्थारण्यवनादिकं निर्ज्वनदेवोपसङ्गपार्थं वः
पुरुषः परस्त्रियमुदकावतरणमार्गेऽरण्ये ग्रामादहिर्गुल्मा
जताकीर्षे निर्ज्वने देवे वने वज्रवृक्षयन्तते नदीनां सङ्गमे पूर्वं
मनाचारितोपि कारणादपि सम्भाषेत् स संग्रहणं दण्डं सहस्र
पञ्चवक्ष्यमाणमाप्नुयात् । सम्यग्युज्यते ज्ञायते चेन परस्त्री
सम्भोगाभिजायदति संग्रहणम् ॥ ३५६ ॥

उपचारक्रिया केलिः स्पर्शाभ्युषणवाससा । सह
खट्वासनञ्चैव सर्व्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

उपचारेति । समगन्धानुलेपनप्रेषणासुपचारकरणं केलिः
परीक्षायाकिङ्कनादिः अलङ्कारवस्त्राणां स्पर्शनमेकखट्वाहन
मित्येतस्मै संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

स्त्रियं सृष्टेददेष्टे यः सृष्टोवा मर्षयेत्तया ।
परस्परस्नानमते सर्वं संघर्षं स्मृतम् ॥ १५८ ॥

स्त्रियमिति । यः सृष्टुमनुचिते स्नानवचनादिदेष्टे स्त्रियं
सृष्टेत्तया वा दृष्ट्यादिके सृष्टः समते तदाऽन्योन्याङ्गीकरण
द्वयं सर्वं संघर्षं मत्वादिभिः स्मृतम् ॥ १५८ ॥

अत्रास्त्राद्यः संघर्षो प्राणानन्दलभ्यमिति । चतु
र्वीमपि वर्णानान्दारारक्ष्यतमाः सदा ॥ १५९ ॥

अत्रास्त्राद्यदिति । अत्रास्त्राद्योऽथ शूद्रः दस्यभूवत्सत् । आस्त्र
स्नानमिच्छन्त्वामुत्तमं संघर्षे प्राणानन्दलभ्याप्नोति चतुर्वी
मपि आस्त्रादीनां वर्णानान्धनपुत्रादीनामप्यादिति श्रवेण
दाराः वर्जदा रक्षणीयाः तेन प्रयत्नमिदमर्थं उत्कृष्टसंघर्षा
दपि वर्ज्यवैभार्या रक्षणीयाः ॥ १५९ ॥

मिशुकावन्दिनस्यैव दीक्षिताः कारवस्तयाः । सन्ना
यं सह स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥ १६० ॥

मिच्छति । मिश्रान्निविनः स्तुतिपाठकाः चक्षार्थं कृतदीक्षकाः
स्वकारादयश्च मिश्रादिस्त्रिणां र्थं युहिस्त्रीभिः सह संभाव
यमिवारिताः कुर्युः । एवमेवा संघर्षमात्रः ॥ १६० ॥

न सञ्जायाम्परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् । निषि
द्धोभाषमाणस्तु सुवर्षं दण्डमर्हति ॥ २६१ ॥

न सञ्जायामिति । स्त्रामिना निषिद्धः स्त्रीभिः सञ्जाययस्य
कुर्व्यात्प्रतिषिद्धः संभाषणमाचरेन् राज्ञः षोडशमासात्मक
सुवर्षदण्डयोग्योभवति ॥ २६१ ॥

नैष चारणदारेषु विधिर्ज्ञात्तोपजीविषु । सञ्ज
यन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥ २६२ ॥

नैष इति । परस्त्रियं योभिवदेदित्यादिष्वभाषणनिषेध
विधिर्नटगायनादिदारेषु नास्ति तथा भार्यापुत्रः स्वकातनु
रित्युक्तत्वात् भार्यैवात्मा अनया उपजीवन्ति धनसाभाव
तस्याभारं चमन्ते ये तेषु नटादिव्यतिरिक्तेष्वपि ये दारास्ते
व्यथेवं निषेधविधिर्नास्ति चत्वारणां चात्तोपजीविनश्च पर
पुरुषानानीय तेः स्वभार्याः संक्षेपयन्ते स्ववमागतांश्च परपु
रान् प्रच्छन्नाभूत्वा स्वाज्ञानं विभावयन्तोऽथवहारयन्ति ॥ २६२ ॥

किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात्सञ्जायां ताभिराचरेन् ।
प्रीत्यास्तु चैकभक्तास्तु रक्षः प्रव्रजितास्तु च ॥ २६३ ॥

किञ्चिदिति । निर्वर्जनदेवे चारणात्तोपजीविस्त्रीभिः
संभाषणं कुर्वन् सत्यदण्डक्षेत्रं राज्ञा दाप्यः तावामपि

परदारमात् तदा दासीभिरवदद्वाभिरौद्वादिमल्लकारिणी
मिश्र वधायां दुर्नम् किञ्चिद्व्यभारं दास्यः सात् ॥ २६२ ॥

योऽकामान्दूषयेत्कन्यां स संशोबधमर्हति । सका
मान्दूषयंसुख्यो न बधस्याभुवाक्षरः ॥ २६४ ॥

योऽकामामिति । बसुकाजातिरनिच्छन्तीं कन्याङ्गमिति
स तद्व्यादेव ब्राह्मणेनरोचिङ्गच्छेदनादिकं बधमर्हति
दृष्टन्तीं पुनर्नच्छन् वधार्होमनुव्योम भवति ॥ २६४ ॥

कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टा किञ्चिदपि दापयेत् ।
अधन्यं सेवमानान् संयतां वासयेद्भुजे ॥ २६५ ॥

कन्यामिति । कन्या संशोभार्थमुत्कृष्टजातिपुरुषं सेवमानां
कन्यमपि द्रष्टुं न दापयेत् शोभजातिभुजः सेवमानां वज्रा
दापयेत् चावस्था निवृत्तकामा सात् ॥ २६५ ॥

उत्तमां सेवमानान् अधन्योबधमर्हति । मुकुन्द
शाल्येवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥ २६६ ॥

उत्तमामिति । शोभजातिरुत्कृष्टजातीयां कन्यामिच्छन्ती

अभिच्छन्तीं वा गच्छन् जात्येष्वयाऽङ्गच्छेदममारणात्मकं
 बधमर्हति समानजातीया पुनरिच्छन्तीं गच्छन् यदि पिता
 मन्यते तदा पितुः शुक्लानुरूपमर्थं दद्यात्तत्र दण्डः सा च
 कन्या तेनैव वोढव्या ॥ २६६ ॥

अभिषद्या तु यः कन्यां कुर्याद्दुर्पेण मानवः। तस्याशु
 कर्त्ये अकुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥ २६७ ॥

अभीति । योमनुष्यः प्रषद्या बलात्कारेण समानजातीयां
 गमनवर्ज्यमद्वारेणाङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाशयेत्तस्य त्रीण
 मेवाङ्गुलिदण्डच्छेदः कर्तव्यः षट् पणव्रतानि चार्थं दण्डः
 स्यात् ॥ २६७ ॥

सकामान्दूषयंस्तुल्योनाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
 द्विशतन्तु दमं दाप्यः प्रसंगविनिवृत्तये ॥ २६८ ॥

सकामामिति । समानजातिरिच्छन्तीं कन्यामङ्गुलिप्रक्षेप
 मात्रेण नाशयेत्तस्य त्रीणमेवाङ्गुलिच्छेदमाप्नोति किन्त्वऽतिप्रयत्ननिवार
 णाय द्विशतन्दण्डदाप्यः ॥ २६८ ॥

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतोदमः ।
 शुक्लश्च द्विगुणन्दद्याच्छिफासैवाप्नुयाद्दण्डः ॥ २६९ ॥

कन्यैवेति । या कन्यैवापरांकन्यामङ्गुलिप्रक्षेपेण नाशयेत् तस्या

दित्रतोदयः सात्त्विकान्द्रियस्य दिगुषं कन्यापितुर्दद्यात् विष्ठा
प्रहारांस दत्तं प्राप्नुयात् ॥ ३६८ ॥

या तु कन्याम्रकुर्यात् स्त्री सा सद्योमौल्यमर्हति ।
अङ्गुल्योरेव च च्छेदङ्गुरेणोदहनमया ॥ ३७० ॥

यामिति । या पुनः स्त्री कन्या अङ्गुलिप्रक्षेपेण नात्रयेत्या
तत्त्वसादेव त्रिरोमुखं च नुबन्धापेक्षयाङ्गुल्योरेव च्छेदनं
मर्दनेन च रात्रिमार्गे वहनमर्हति ॥ ३७० ॥

मर्त्तारं सङ्गयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता । तां
शभिः सादवेद्राजा संस्थाने वज्रसंस्थिते ॥ ३७१ ॥

मर्त्तारमिति । या स्त्री प्रवक्ष्यधनिकपिपादिवात्प्रवर्धयेत्
वैश्वदेव्यादिनुषदपेक्ष वा पतिं पुद्गलान्तरपनमनाङ्गयेत् ।
तां राजा वज्रवनाकोर्षे देवे शभिर्मर्षयेत् ॥ ३७१ ॥

पुमांसन्दाहयेत्पापं शयने तप्तपायसे । अभ्या
दध्यक्ष काष्ठानि तत्र दह्येत पापहृत् ॥ ३७२ ॥

पुमांसमिति । अवन्तरोक्तं कारणापकारित्वं पुद्गलमयो
वक्ष्यधने प्रवक्षिते राजा दाहयेत्तत्र शयने वक्ष्यधातिनः
काष्ठानि निःशिषेयुः पापत्यापकारी दग्धः स्यात् ॥ ३७२ ॥

संवत्सराभिग्रहास्तस्य दुष्टस्य दिगुषोदमः। ब्राह्मया
सह संवासे चाष्टाख्या तावदेव तु ॥ २०३ ॥

संवत्सरेति । परस्त्रीगमनेन दुष्टस्य पुंसोऽदक्षितस्य
पुनः संवत्सरातिक्रमेतस्यामेवाभिग्रहास्तस्य पूर्वदक्षादिगुषोदमः
कार्यः । तथा ब्राह्मजायागमने षोदक्षः परिकल्पितः
चाष्टाख्यासह निर्देवात् चाष्टास्त्रीगमनरूपः तथा चाष्टास्त्री
गमने षोदक्षः सहस्रत्वनववस्त्रमिति संवत्सरे लतीते यदि
तामेव ब्राह्मजायामामेव चाष्टास्त्रीं पुनर्गच्छति तदा दिगुषः
कर्तव्यः । एतच्च पूर्वस्यैवोदाहरणद्वयं ब्राह्मजायागमनेषु
चाष्टास्त्रीगमनदक्षप्रदर्शनार्थं सर्वस्यैव तु पूर्वाभिग्रहादक्षि
तस्य संवत्सरातिक्रमे पुनस्यामेव गच्छतः पूर्वदक्षादिगुषो
दक्षो ऽद्वयः ॥ २०३ ॥

शूद्रो गुप्तागुप्तं वा द्वैजातं वर्षमावसन्। अगुप्तागुप्तं
सर्वस्यैव गुप्तं सर्वेषु दीयते ॥ २०४ ॥

शूद्र इति । मर्षादिभिरक्षितामरक्षिता वा क्षिप्तातिक्षिप्तं
यदि शूद्रो गच्छेत्तदाऽरक्षिता रक्षारक्षिताङ्गच्छन् सिद्धसर्वं
स्वाभ्यां विधेयमीदृशः अथाङ्गविभेदाज्जबोधेऽपि चार्थस्य भिन्नमने

विज्ञोद्धारः सर्वस्य हरणं मुक्तां चैदधोऽधिकरतिनीतमवचना
विमर्शदः । रचितास्तु गच्छन् प्ररीरधवहीनः कर्तव्यः ॥ २०४ ॥

वैश्यः सर्वस्य दण्डः स्यात्संवत्सरनिरीधतः ।
सहस्रं च नियो दण्डो मौख्यं मूत्रेषु चार्हति ॥ २०५ ॥

वैश्यरति । वैश्यस्य मुक्तप्राज्ञधीनमने संवत्सरवत्समादनन्तरं
सर्वस्य पचदण्डोदण्डः कार्यः । चचिदानमने तु वैश्यस्य चचि
कामिति वक्ष्यति । चचिचोमुक्ता प्राज्ञधीनमने सहस्रदण्ड
वीरः । हरणेषु चान्न मुद्यमं कर्तव्यम् ॥ २०५ ॥

प्राज्ञधीं यद्यमुक्तास्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ । वैश्य
मय्यग्रतं कुर्यात्चचिवस्तु सहस्रिधं ॥ २०६ ॥

प्राज्ञधीमिति । चरचितां तु प्राज्ञधीं यदि वैश्यचचिचा
कृष्यतः तदा वैश्यं पचग्रतदण्डवृत्तं कुर्यात् । चचिधं पुनः
सहस्रदण्डोदण्डं । वैश्यं चाचन्यग्रतदण्डः मूत्राधमादिना
निर्मुक्तमिति मायोपधीविप्राज्ञधीनमन्विषयः तदितरप्राज्ञधी
मय मे तु वैश्यचाचि सहस्रदण्डवत् ॥ २०६ ॥

उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह विभुतौ
शूद्रवदृष्टौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥ ३७७ ॥

उभाविति । तावेवोभावपि चचिषवैश्वौ ब्राह्मण्यारचितया
सह कृतमैथुनौ शूद्रवत् सर्वेष्वधीयते गुप्तं इति दृष्टौ । वदा
कटेन आवेश्य दग्धव्यौ तत्र वैश्वं सोहितदर्भैः चचिषं ब्रह्म
पचैर्वावेष्ट्य इति वज्रिष्ठोक्तो विजेषोपाद्यः पूर्वं सहस्रं चचियो
दण्डो वैश्वः सर्वस्वमित्युक्तत्वादयमप्राणान्तिकदण्डो गुह्य
वद्ब्राह्मणीममनविषयो बोद्धव्यः ॥ ३७७ ॥

सहस्रम्राह्मणो दण्डो गुप्तां विप्रां बलाद्भजन् ।
शतानि पञ्च दण्डाः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥ ३७८ ॥

सहस्रमिति । रचितां विप्रां ब्राह्मणो बलानोपगच्छन् सहस्रं
दण्डाः स्यात् । इच्छन्त्या पुनः सहस्रमैथुने पञ्चशतानि दण्डानि
योमवेत् ॥ ३७८ ॥

मौष्यमप्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते । इत
रेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥ ३७९ ॥

मौष्यमिति । ब्राह्मणस्य बधदण्डस्थाने त्रिरोमुखम
न्दसः प्राक्षेपी परिश्रुते चचिषादीनामुनरक्तेन चातेन
दण्डो भवति ॥ ३७९ ॥

न आतु ब्राह्मणं चत्वार्यस्रपापेभ्यपि स्थितम् ।
राष्ट्रादेनं बहिःकुर्व्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥ १८० ॥

मन्थानिश्चादि । ब्राह्मणं चत्वार्यपापकारिभ्यमपि कदापि
चत्वार्य । अपितु चत्वार्यपापमक्षतप्ररोरं राष्ट्रानिर्व्यापयेत्
॥ १८० ॥

न ब्राह्मणवधाम्भूयानधर्मो विद्यते भुवि । तस्मा
दस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् ॥ १८१ ॥

न ब्राह्मणेति । ब्राह्मणवधान्महान्पृथिव्यामधर्मो नास्ति
तस्माद्भूया चत्वार्यपापकारिणो ब्राह्मणस्य मनसापि वधश्चिन्त
येत् ॥ १८१ ॥

वैश्वसेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ।
यो ब्राह्मणस्यामगुप्तायान्तावुभौ दण्डमर्हतः ॥ १८२ ॥

वैश्वसेति । रक्षितां क्षत्रियां यदि वैश्वोगच्छेत्क्षत्रियो वा
यदि रक्षितां वैश्यां तदा तयोर्ब्राह्मणस्यामगुप्तायाङ्गमने यौ
दण्डावुभौ वैश्वं पञ्चव्रतद्वयात् क्षत्रियन्तु बह्विधमिति
हावेव तौ दण्डौ वैश्वक्षत्रिययोर्भवतः अथ च वैश्यास्य रक्षित
क्षत्रियाममने पञ्चव्रतरूपो दण्डो क्षत्रियान्तात् गुह्यवदेव
विगुह्यवातिमात्रोपजीविक्षत्रियाणाः शूद्राभ्यामादिमम

विषयोबोद्धव्यः चचिषस्य रचितवैश्यायां ज्ञानतियुक्तस्य
सहस्रदशः ॥ १८२ ॥

सहस्रम्ब्राह्मणोदण्डायोगुप्ते तु ते व्रजन् ।
शूद्रायां चचियविशोः साहसोवै भवेद्दमः ॥ १८३ ॥

सहस्रमित्यादि । चचिया वैश्ये रचिते ब्राह्मणोत्रजसहस्र
दशं दापनीयः शूद्रायां रचितायां चचिवैश्योर्गमने
सहस्रमेव दशः स्यात् ॥ १८३ ॥

चचियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतदमः । मूचेव
मौण्डमिच्छेत्तु चचियोदण्डमेव वा ॥ १८४ ॥

चचियेति । अरचितचचियागमने वैश्यस्य पञ्चशतानि
दशः स्यात् । चचिषस्य तरचितचचियागमने गर्दभमूचेव
मुखनं पञ्चशतरूपं वा दशमाप्नुयात् ॥ १८४ ॥

अगुप्ते चचियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणोत्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्डाः स्यात्सहस्रं त्वन्यजस्तियं ॥ १८५ ॥

अगुप्ते इति । अरचितां चचियां वैश्यां शूद्रां वा ब्राह्मणो
त्रजन् पञ्च शतानि दण्डाः स्यात् अतो भवोऽन्यजः यस्यादधमो
नास्ति वास्याजादिस्यस्य स्तियं गच्छस्यहसन्दण्डाः ॥ १८५ ॥

वस्य खेजः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् । न
साहसिकदण्डग्नौ स राजा शक्रलोकभाक् ॥ १८६ ॥

वस्येति । वस्य राज्ञोराज्ञे चौरः परदारगामी पदवनादी
दुष्टदाहादिवाच्यकारी दण्डपादव्यकर्ता च नास्ति स राजा
शक्रपुरं याति ॥ १८६ ॥

इतेषाम्निग्रहोराज्ञः पञ्चानां विषये स्वके । साक्षा
व्यहस्यजात्येषु लोके चैव वशस्कारः ॥ १८७ ॥

इतेषामिति । इतेषां सेनादीनान्यहानां खराज्ञे नियमः
वमानवातीयेषु रावसु मध्ये राज्ञः वाचाव्यक्तत्वं दृष्टं लोके च
वशस्कारो भवति ॥ १८७ ॥

अस्मिन् वस्यजेद्याज्यो वाज्यं चर्त्वित्वजेद्यदि । शतं
कर्मस्य दुष्टश्च तयोर्दण्डः शतं शतं ॥ १८८ ॥

अस्मिन्निति । यो वाज्यः अस्मिन् कर्मानुष्ठानवमर्षे चति
वातकादिदोषरहितं अस्मिन् वाज्यमदुष्टं त्यजति तयोः
शतं शतं दण्डः कार्य इति दण्डप्रवृत्तादिदमुक्तम् ॥ १८८ ॥

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्यागमर्हति । त्यज
अपतितानेतावाद्या दण्डः शतानि षट् ॥ १८९ ॥

न मातेति । मातृपित्रमार्थापुत्राः ज्ञानं पोषणमनुपपत्त्या

यकरणात्मकं नार्हति तस्मादेतान् पातकादिदोषरहितान्
परित्यजन् एकैकपरित्यागे राज्ञा षट् व्रतानि दक्ष्याः ॥ ३८८ ॥

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मियः । न
विभ्रूयानृपो धर्म्मश्चिकीर्षन् हितमात्मनः ॥ ३८९ ॥

आश्रमेऽस्त्विति । द्विजातीनां गार्हस्थ्याद्याश्रमविषये कार्ये
अयं ब्राह्मणोऽनाथं ब्राह्मणार्ह इति परस्परञ्चातविवादानां
राजा स्त्रीयहितश्चिकीर्षुरयं ब्राह्मणार्ह इति सहसाविभेदेन
ब्रूयात् ॥ ३८९ ॥

यथार्हमेतानभ्यर्थ्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्म्मं प्रतिपादयेत् ॥ ३९० ॥

यथार्हमिति । योयादृशीं पूजामर्हति तन्मया पूजयित्वा
अन्यैर्ब्राह्मणैस्सह प्रथममप्रीत्या अपगतकोपं कृत्वा ततश्चा-
यः स्वधर्म्मः तं बोधयेत् ॥ ३९० ॥

प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिदिने ।
अर्हावभोजयन् विप्रो दण्डमर्हति माषकं ॥ ३९१ ॥

प्रातीति । निरन्तरवृहवासी प्रातिवेश्यः तद्वत्तरवृहवासी
अनुवेश्यः वस्त्रिभुसवे विंशतिरन्त्ये ब्राह्मणानीष्यन्ते तच्च प्राति-
वेश्यानुवेश्यौ प्रातिवेश्यब्राह्मणातिक्रमकारी चेति विष्णुवचनात्

ब्राह्मणो भोजनार्थं भोजयन् ब्राह्मणं उत्तरं चैरसादिपह
सादिह रीत्यभाषन् प्रमर्शति ॥ ३८२ ॥

ओषिधः ओषिधं साधुभूतिकृत्स्नं भोजयन् । तदन्नं
दिगुबन्दाप्योहिरण्यमैव माषकं ॥ ३८३ ॥

ओषिध इति । विद्याचारवान् तथाविधमेव गुणवन्तं विभक्त्य
कार्येषु विवाहादिषु प्रकृतत्वात् प्रातिवेश्यानुवेश्यावेवाभोजनं
सद्व्यमभोजिताय दिगुषं दाप्योहिरण्यमाषकञ्च राज्ञः ।
॥ ३८२ ॥

अन्धोऽजः पीठसर्पी सप्तत्या स्त्रविरस्य यः । ओषि
धेवपकुर्वन् न दाप्याः केनचित्करम् ॥ ३८४ ॥

अन्ध इति । अन्धोऽवधिरः पंगुः बन्धून् वृत्ततिवर्षः वृत्तत्येति
प्रकृत्यादिभ्यश्चपञ्चानमिति इतीया । ओषिधेऽनु धनधान्य
प्रभृषादिभ्योपकारकहते केनचिदपि शीघ्रमेवेवापि राज्ञा
सकाङ्क्षकरं न दापनीयाः ॥ ३८४ ॥

ओचिर्य व्याधितार्त्ता च वासवद्वारकिञ्चनम् ।
महाकुलीनमार्यञ्च राजा संपूजयेत्सदा ॥ ३८५ ॥

ओचिर्यमिति । विद्याकारवत्त्वं ब्राह्मणं रोगिणं पुत्रत्रियो
गादिदुःखितं वासवद्वारकिञ्चनमहाकुलप्रसूतोदारचरितान्
राजा दानमानहितकरणैः संपूजयेत्सदा ॥ ३८५ ॥

ब्राह्मणीफलके श्लाघणे नेनिज्यान्नेजकः शनैः । न च
वासांसि वासेभिर्निर्धरेन्न च वासयेत् ॥ ३८६ ॥

ब्राह्मणीति । ब्राह्मणादिवृक्षसम्बन्धिफलके अपरद्वये रजकः
शनैः शनैर्वासांसि प्रक्षालयेत् न च परकीयैर्वस्त्रैरन्वयस्याधि
नयेत् न चान्यवासांसि अन्यपरिधानार्थं दद्यात् यथेवं कुर्यात्
दास्यौ दण्डाः स्यात् ॥ ३८६ ॥

तन्नुवाचो दशपञ्चदद्यादेकपञ्चाधिकम् । अतो
न्यथावर्त्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥ ३८७ ॥

तन्नुवाचरति । तन्नुवाचो वस्त्रनिर्माणाश्चन्द्रपञ्चादि वस्त्रं
शुद्धीना पिष्टभक्ताद्यनुप्रवेशादेकादशपञ्चं वस्त्रदद्याद्यदि

ततोऽप्यनन्तरा द्वादश पञ्चाद रात्रौ रात्रः क्षान्तिमय
तुष्टिः कर्तव्ये ॥ ३८७ ॥

इत्युक्तानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः । कुर्य
रथं यथापण्यन्ततो विंशं नृपो हरेत् ॥ ३८८ ॥

• इत्येति । सप्तपण्यव्यवहर्त्तोरानयाक्षोभागः इत्युक्तं
तत्र व्यवहारेषु वै कुशलाः तथा सर्वपण्यानीं चाराचरणाः
तेष्वेतेषु यमस्य मूलमनुकूलं कुर्युः ततोऽप्यभयनादिं प्रतिभार्ग
रात्रौ तुष्टीयात् ॥ ३८८ ॥

रात्रः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिपिड्यानि यानि च ।
तानि निर्हरतो लोभात्सर्वहारं हरेन्नृपः ॥ ३८९ ॥

रात्र इति । रात्रः सम्प्रतिपद्यमाना विविधद्रव्याणि प्रख्या
तानि रात्रोपयोगिनि चक्षुषादीनि तद्देशोद्भवानि तथाचानि
च प्रतिपिड्यानि यथा कुर्मिषे क्षान्तिदेशान्तरं च मेवमिति तानि
लोभाद्देशान्तरं यचतीत्यर्थः सर्वहरणं रात्रौ कुर्यात्
॥ ३८९ ॥

शुक्लस्थानम्परिहरन्नकाशे क्रयविक्रयी । मिच्छा
वादी च संस्थाने दाप्योऽष्टगुणमत्नयं ॥ ४०० ॥

शुक्लमिति । शुक्लमोषणाय उत्पद्येन गच्छति अकाशे
रात्र्यादौ वा क्रयविक्रयं करोति शुक्लखण्डनार्थं विक्रेयद्रव्यं
वा अस्यां संस्थां वक्ति राजर्हेयमपक्षपितमष्टगुणदण्डरूप
तथा दाप्यः ॥ ४०० ॥

आगमं निर्गमं स्थानन्तथा वृद्धिचयावुभौ । विचार्य
सर्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ ॥ ४०१ ॥

आगममिति । किञ्चित्तदूरादागतमिति देशान्तरीयद्रव्य
आगमं किञ्चदूरं नीयतइति स्वदेशोद्भवस्य निर्गमं किञ्चत्काष्ठं
स्थितं किञ्चभूखं समतइति स्थानं तथा किञ्चित् वृद्धिरथ तथा
कर्त्तृकाराणां भक्ताच्छादनादिना किञ्चानुपचयइत्येवं विचार्य
अथ वणिजां क्रेतृणां च पीडा न भवति तथा सर्वपण्यानां
क्रयविक्रये कारयेत् ॥ ४०१ ॥

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेय वा गते । कुर्वीत
चैषामत्यक्षमर्चसंस्थापनश्रुपः ॥ ४०२ ॥

पञ्चरात्रइति । आगमनिर्गमोपयोगादेः पञ्चानाम

विद्यतत्वात् । अक्षिरार्थाद्यामक्षराद्ये पक्षराद्ये नते क्षिर
प्राकारार्थाद्यामक्षे पक्षे नते वक्षिजामर्षविदात्मन्यथं नृपतिरात्त
पुरवैर्जवक्षां कुर्व्यात् ॥ ४०२ ॥

तुल्यमानं प्रतिमानं सर्व्वञ्च स्यात्सुखक्षितम् ।
षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

तुल्येति । तुल्यमानं सुवर्णादीनामरिच्छेदार्थं यत् क्रियते
प्रतिमानं प्रक्षाल्योपादितस्यैव स्निग्धपितं यथा स्यात् षट्सु
षट्सु मासेषु नतेषु पुनस्तस्यैव वभ्रपुरवैर्नृपतिः परीक्षयेत्
॥ ४०३ ॥

यद्यं वान्तरे दाप्यमौख्योऽर्द्धपणनरे । पादस्य
श्लुष्य बोधिष्य पादार्द्धं रिक्तकः पुमान् ॥ ४०४ ॥

यद्यमिति । भास्वपूर्वादि जानानीति वक्ष्यति तेन रिक्त
ब्रह्मडादिजानं तरविषये यद्यन्दायं एवं पुरववाक्षमारोर्द्धं
यद्यन्तरपद्यन्दायः यद्युच्य नवादिः यद्यचतुर्धभागं भाररहि
तोमयुजः यद्यष्टमभागान्दापनीयः ॥ ४०४ ॥

भाण्डपूर्णीनि यानानि तार्थन्दाप्यानि सारतः ।
रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित्युमासश्चापरिच्छदाः ॥ ४०५ ॥

भाण्डेति । पण्डित्यपूर्णीनि ब्रकटादीनि द्रव्यगतोत्कर्षापे
क्षया आतरं दाप्यानि द्रव्यरहितानि च मोषीकण्डोलादीनि
यत्किञ्चित्संस्त्यं तार्थन्दाप्यानि अपरिच्छदादरिद्रासक्तपदा
रूढानापेक्षया यत्किञ्चिदापनीयाः ॥ ४०५ ॥

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालमनरोभवेत् । नदी
तीरेषु तद्विद्यात्ममुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥ ४०६ ॥

दीर्घेति । पूर्वं पारावारतरणार्थमुक्तं रदानां नदीमार्गेषु
दूराध्वनि गम्ये प्रवक्ष्येगस्त्रिरोदकमद्यादिदेशघीमवर्षादि
काक्षापेक्षया तरमूखं कल्पनीयं एतच्च नदीतीरेषु बोद्धव्यं
समुद्रे तु वाताधीनयोतगमनत्वात् स्वायत्तत्वाभावे तरपथ्य
विशेषज्ञापकं नदीवर्षाजनादिव नास्ति यतस्तत्तत्तमेव
तरपथ्यं याज्यम् ॥ ४०६ ॥

गर्भिणी तु दिमासादिस्तथा प्रव्रजितौमुनिः । ब्राह्म
णालिंगिनश्चैव नदाप्यास्तारिकन्तरे ॥ ४०७ ॥

गर्भिणीति । संजातगर्भा स्त्री मयदद्यादूर्ध्वं तथा प्रव्रजितौ
भिषुर्मुनिर्वानप्रसो ब्राह्मणश्च लिंगिनो ब्राह्मणारिचः तरमूखं
तरे न दाप्याः ॥ ४०७ ॥

कञ्जमि निषिद्धाभ्यां निशीर्षेतापराधतः ।
तदाग्रेरेव दातव्यं समागम्य स्तोत्रतः ॥ ४०८ ॥

यथावीति । मौक्तिकानां चत्किञ्चिन्नाविकापराधेन नष्टं
द्रव्यं तन्नाविकैरेव निषिद्धा यथाभागमदातव्यम् ॥ ४०८ ॥

एष मौक्तिकानामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः । दाशा
पराधतस्तोत्रे दैविके नास्ति नियमः ॥ ४०९ ॥

एव नाविति । नाविकापराधात् यदुदके नष्टं तन्नाविकैरेव
दातव्यमिति पूर्वोक्तमनूदितं दैविके नास्ति नियम इति विधातुं
मौक्तिकानामेव व्यवहारस्य निर्णयकतः देवोपजातवात्यादिना
मौक्तिकेन धनादिनामे नाविकानां न द्रव्यः ॥ ४०९ ॥

वाचिष्यं कारयेद्वैश्यं कुशीदं क्षत्रिमेव च । पशूनां
रक्षयश्चैव दास्यं शूद्रं दिजम्भनाम् ॥ ४१० ॥

वाचिष्यमिति । वाचिष्यकुशीदक्षत्रिपशुरक्षयानि वैश्यं
कारयेत् शूद्रश्च राजा दिजम्भनां दास्यं कारयेत् । चतुर्वाचौ
वैश्यशूद्रौ राजादण्ड्यावित्येवमर्थोपनिषोपदेवः ॥ ४१० ॥

चचिवश्चैव वैश्यश्च ब्राह्मणोवृत्तिकर्षितौ । विभू
वाहानृश्रीश्रीन स्तानि कर्माणि कारयन् ॥ ४११ ॥

चचिवमित्यादि । ब्राह्मणः चचिववैश्यौ मृत्यभावेन पीडितौ

करव्या सामि कर्माणि रचयन्त्यादीनि कारवन् साका-
 ष्चादनादिना पेषयेत् । एवं धनवान् ब्राह्मणः तादुपमताव
 विभत् राज्ञा दण्डभीषदति प्रकरवसामर्थाद्भवते ॥ ४११ ॥

दास्यन्तु कारयंस्त्रोभाद्ब्राह्मणः संस्त्रतान् विजान् ।
 अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्डः शतानि षट्
 ॥ ४१२ ॥

दास्यन्त्विति । प्रभवतोभावः प्राभवत्यं ब्राह्मणः कृतोपमव
 नान् विजातीननिच्छतः प्रभुत्वेन सोभादास्यकर्त्तृषादधाव
 नादि कारवन् षट् शतानि दण्डः ॥ ४१२ ॥

शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा । दास्या
 यैव हि सृष्टोसौ ब्राह्मणस्य स्वयन्मुवा ॥ ४१३ ॥

शूद्रन्त्विति । शूद्रन्मुनर्भक्तादिभृतमभृतं वा दास्यं कारवेत्
 यस्यादसौ ब्राह्मणस्य दास्यायैव प्रजापतिना सृष्टः ॥ ४१३ ॥

न सामिना निरुष्टोपि शूद्रोदास्यादिमुच्यते ।
 निसर्गजं हि नत्तस्य कस्तस्मात्तदपोदति ॥ ४१४ ॥

न सामिनेति । यस्यादसौ ध्वजादतलादिना दास्यं नतः
 स तेन त्यक्तः सदासाभावेपि शूद्रोब्राह्मणस्य दास्याय

विनुचते वस्त्रादार्थं शूद्रस्य वस्त्रं कः शूद्रतयातिमिव दास्य
मपनयति चट्टार्थमप्यवस्थं शूद्रेण मास्त्रादिदिनशुभ्रवा
कर्त्तव्येत्वेवपरमेतत् अन्यथा वस्त्रमात्रदास्यकरणपरिगणन
मनर्थकं स्यात् ॥ ४१४ ॥

ध्वजाहतो भक्तदासो वृद्धजः क्रीतदक्षिणौ ।
पैचिकोदण्डदासश्च सप्तैते दासयोनवः ॥ ४१५ ॥

ध्वजेति । वंशमेव ध्वजमिति भाष्येन भक्तसीमाभ्युपगत
दासो भक्तदासः तथा कदाचीपुत्रः मूखेन क्रीतोऽयमिव दत्तः
पिक्तदिकमानतः दण्डादिधनशुद्धिं क्रीतदासभावद्वये
तानि वत्त ध्वजाहतमादीनि दास्यकरणानि ॥ ४१५ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च चरवाधनाः स्मृताः ।
वत्ते समधिगच्छन्ति वत्स ते तस्य तद्वनम् ॥ ४१६ ॥

भार्येति । भार्यापुत्रदासकन्योऽमी निर्दूना इव मन्वा
दिभिः स्मृता वस्त्रात् चट्टनयोऽर्थवन्ति वत्स ते भार्यादश्च
वत्स तद्वनवन्ति एतच्च भार्यादीनाम्पारतन्त्रप्रदर्शनार्थं

परं यद्यन्वादेः यद्विधस्य स्त्रीधनस्य वक्ष्यमाणत्वात् धन
साध्यादृष्टार्थकर्मोपदेशाच्च भार्यादीनामभ्यधिकरणे यस्या
अपि यागाधिकारस्य उक्तत्वात् स्त्रीपुंसधोर्मध्यएकधने चानु
मतिदारेण स्त्रिया अपि कर्तव्यात् ॥ ४१६ ॥

विश्वम्नं ब्राह्मणः शूद्राद्व्योपादानमाचरेत् । न
हि तस्यास्ति किञ्चित्त्वं भर्तृहार्यधनो हि सः ॥ ४१७ ॥

विश्वम्नमिति । निर्भिचिकिसमेव प्रकृतादायशूद्राङ्गन
यद्वत् कुर्व्यात् ब्राह्मणः यतस्तस्य किञ्चिदपि स्वं नास्ति यस्या
कर्तव्यपाङ्गधनोऽसौ । एवञ्चापदि वसादपि दायात् ब्राह्मणो
धनं गृह्यन् राज्ञा दक्षमीचरत्येवमर्चमेतदुच्यते ॥ ४१७ ॥

वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् । तौ
हि श्रुतौ स्वकर्मभ्यः शोभयेतामिदञ्च गत् ॥ ४१८ ॥

वेद्येति । वैश्यं कृष्यादीनि शूद्रश्च दिजातिशूद्रादीनि
कर्माणि यत्नतो राजा कारयेत् यस्यासौ स्वकर्मभ्यश्चुतावशा
स्त्रीव्योपार्जितधनमदादिना यमदाङ्गुलीकुर्व्याताम् ॥ ४१८ ॥

अद्वयद्वयवेक्षेत कर्माणाम् वादनानि च ।
आयव्ययौ च निवृत्तावाकरान् कोपमेव च ॥ ४१८ ॥

अद्वयीति । प्रत्यक्षमद्विज्ञतद्वारेण प्रारब्धदृष्टादृष्टार्थं
कर्माणां निवृत्तिं नृपतिर्निरूपयेत्तथा दृश्यवादीनि किमपि
प्रविष्टं किं निःसृतमिति सुवर्चरत्नाद्युत्पत्तिस्त्राणानि भाष्यं
नारदं चावेक्षेत व्यवहारदर्शनाद्यपि राजा धर्माच्च परित्यजे
दिति दर्शयितुमुक्तञ्चापि पुनर्वचनम् ॥ ४१८ ॥

एवं सर्वानिमायाजा व्यवहारान्समापयन् ।
व्यपोह्य किरिषं सर्वमप्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ४१९ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण हतासर्वानृषादानादीन्
व्यवहारान् तत्त्वतो निर्बन्धेनात्मनश्च राजा पापं सर्वमपहृष्य
कर्मादिप्राप्तिरूपामुत्कृष्टां गतिं लभते ॥ ४१९ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहिताया
महर्षोऽध्यायः ॥ ० ॥

इति श्रीकृष्णभट्टविरचितायां मन्वर्धमुक्तावज्ञामहर्षो
ऽध्यायः ॥

ओवियं व्याधितार्त्ता च वासवद्वारमिच्छन्म् ।
महाकुलीनमार्यश्च राजा संपूजयेत्सदा ॥ ३८५ ॥

ओवियमिति । विद्याचारव्रतं ब्राह्मणं रोमिषं पुष्यविद्यो
गादिदुःखितं वासवद्वारमिच्छन्महाकुलप्रसूतोदारचरितान्
राजा दानमानहितकरणैः संपूजयेत्सदा ॥ ३८५ ॥

ग्राह्यलीफलके श्लक्ष्णे नेनिज्यान्नेजकः ग्रनैः । न च
वासांसि वासेभिर्निर्धरेन्न च वासयेत् ॥ ३८६ ॥

ग्राह्यलीति । ग्राह्याद्यादिदृश्यमन्त्रिफलके अपरद्वे रजकः
ग्रनैः ग्रनैर्वासांसि ग्राह्यस्येत् न च परकीयैर्वस्त्रैरन्वयस्यापि
नयेत् न चान्यवासांसि अन्यपरिधानार्थं दद्यात् यद्येवं कुर्यात्त
दास्ये दण्डः स्यात् ॥ ३८६ ॥

तन्नुवाचो दशपलन्दद्यादेकपलाधिकम् । अतो
न्यथावर्त्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥ ३८७ ॥

तन्नुवाचरति । तन्नुवाचो वस्त्रनिर्माणाद्यन्त्रपलादि द्रव्यं
शुद्धीना पिष्टभक्ताद्यनुप्रवेष्टादेकादशपलं वस्त्रन्दद्याद्यदि

ततोऽन्यथाज्ञानदा दारुणं पथान् राज्ञा दायः क्षामिनश्च
तुष्टिः कर्तव्ये ॥ ३८७ ॥

शुक्लस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः । कुर्वन्
रथं यथापण्यन्ततो विंशं नृपो हरेत् ॥ ३८८ ॥

शुक्लेति । सप्तमसप्तपथव्यवहर्त्तोरानयाज्ञोभागः शुक्लं
तथा व्यवस्थानेषु वै कुशलाः तथा सर्वपण्यानां धाराधारज्ञाः
ते पथेषु यत्रैव मूलमनुरूपं कुर्युः ततोऽप्यभयनादिं प्रतिभानं
राजा दृष्टीयात् ॥ ३८८ ॥

राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिविद्धानि यानि च ।
तानि निर्धरतो लोभात्सर्व्वहारं हरेन्नृपः ॥ ३८९ ॥

राज्ञ इति । राज्ञः सम्बन्धितानि यानि विविधद्रव्याणि प्रख्या-
तानि राजोपयोगिन्यानि चक्षुष्यादीनि तद्देशोद्भवानि तथा यानि
च प्रतिविद्धानि यथा शुभ्रिणे क्षात्रदेवानां च मेवमिति तानि
लोभाद्देवानां च भवतीत्यर्थः सर्व्वहरणं राजा कुर्यात्
॥ ३८९ ॥

शुक्लस्थानम्परिहरणकाले क्रयविक्रयी । मिथ्या
वादी च संस्थाने दाप्योऽष्टगुणमत्वर्यं ॥ ४०० ॥

शुक्लमिति । शुक्लमोषवाच उत्पद्येन गच्छति अकाले
रात्र्यादौ वा क्रयविक्रयं करोति शुक्लखण्डनाथं विक्रेयद्रव्यस्य
वा अस्यां संख्यां वक्ति राजदेयमपक्षपितमष्टगुणदण्डरूप
तथा दाप्यः ॥ ४०० ॥

आगमं निर्गमं स्थानमथा वृद्धिचयावुभौ । विचार्य
सर्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ ॥ ४०१ ॥

आगममिति । किञ्चित्तूरादागतमिति देवान्मरीचद्वय
आगमं किञ्चदूरं नीयतइति खदेभोद्भवस्य निर्गमं किञ्चत्काष्ठं
स्थितं किञ्चभूखं समतइति स्थानं तथा किञ्चित् वृद्धिरथ तथा
कर्मकाराणां भक्ताच्छादनादिना किञ्चानुपचयइत्येवं विचार्य
अथा वणिजां क्रेतृणां च पीडा न भवति तथा सर्वपण्यानां
क्रयविक्रयौ कारयेत् ॥ ४०१ ॥

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेय वा गते । कुर्वीत
चैवाम्नात्यक्षमर्चसंस्थापनश्रुपः ॥ ४०२ ॥

पञ्चरात्रइति । आगमनिर्गमोपयोगादेः पञ्चानाम

विद्यततात् । अक्षिरार्थाद्यामक्षराणे पक्षराणे गते क्षिर
 प्राचार्थाद्यामक्षरे पक्षे गते वक्षिणामर्धविदास्यक्ष्यं नृपतिराश
 पुरवैर्भवसां सुर्व्यात् ॥ ४०२ ॥

तुष्टामानं प्रतीमानं सर्व्वञ्च स्यात्सुखक्षितम् ।
 षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

तुष्टेति । तुष्टामानं सुवर्णादीनामरिच्छेदायै चत्क्रियते
 प्रतिमानं प्रक्षोभादितत्सर्व्वं स्मिन्नपितं यथा खात् षट्सु
 षट्सु मासेषु गतेषु पुनस्तत्सर्व्वं यथापुरवैर्नृपतिः परीक्षयेत्
 ॥ ४०३ ॥

यद्यं चान्तरे दाप्यमौढयोऽर्द्धपणनरे । पादस्य
 म्रुच्योपिच पादार्द्धं रिक्तकः पुमान् ॥ ४०४ ॥

यद्यमिति । भास्वपूर्वादि चानानीति वक्ष्यति तेन रिक्त
 वक्रडादिचानं तरविषये पचन्दाप्यं ह्यं पुरववाञ्जमारोर्द्धं
 पचन्तरपचन्दाप्यः पचुच मवादिः पचचतुर्ष्वभानं भाररदि
 तोमयुचः पचाहुममानन्दापनीचः ॥ ४०४ ॥

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्थन्दाप्यानि शरतः ।
रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमासश्चापरिच्छदाः ॥ ४०५ ॥

भाण्डेति । पञ्चद्रव्यपूर्णानि ब्रकटादीनि द्रव्यगतोत्कर्षापे
क्षया आतरं दाप्यानि द्रव्यरहितानि च गोषोकृषोसादीनि
यत्किञ्चित्सत्त्वं तार्थन्दाप्यानि अपरिच्छदादरिद्रासक्तपदा
ईदानीमपेक्षया यत्किञ्चिद्दापनीयाः ॥ ४०५ ॥

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालन्तरोभवेत् । नदी
तीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥ ४०६ ॥

दीर्घेति । पूर्वं पारावारतरणार्थमुक्तं इदानीं नदीमार्गेषु
दूराध्वनि गमये प्रवक्ष्ये गच्छिरोदकनद्यादिदेशे प्रतीयमानादि
काक्षापेक्षया तरमूखं कल्पनीयं एतच्च नदीतीरेषु बोद्धव्यं
समुद्रे तु वाताधीनपोतगमनत्वात् स्थाय्यत्वाभावे तरपक्ष
विशेषज्ञापकं नदीवर्षेजनादिकं नास्ति अतस्तत्प्राप्तिमेव
तरपक्षं याच्यम् ॥ ४०६ ॥

गर्भिणी तु दिमासादिस्तथा प्रव्रजिते मुनिः । ब्राह्म
णालिंगिनश्चैव न दाप्यास्तारिकन्तरे ॥ ४०७ ॥

गर्भिणीति । संजातगर्भा स्त्री मासद्वयादूर्ध्वं तच्च प्रव्रजिते
भिर्मुनिर्वागप्रसो ब्राह्मणाश्च लिंगिनो ब्रह्मचारिणः तरमूखं
तरे न दाप्याः ॥ ४०७ ॥

वन्नाभि किञ्चिद्वाद्यानां निशीर्षेतापराधतः ।
तद्वागैरेव दातव्यं समागत्य स्वतोऽग्रतः ॥ ४०८ ॥

वन्नाभीति । नौकाकूटानां चत्किञ्चिन्नाविकापराधेन नष्टं
द्रव्यं तन्नाविकैरेव निशिजा वन्नाभागम्दातव्यम् ॥ ४०८ ॥

एष नौवायिनामुक्तो व्यवहारस्तु निर्णयः । दाशा
पराधतस्तोये दैविके नास्ति नियदः ॥ ४०९ ॥

एष नाविति । नाविकापराधात् यदुदके नष्टं तन्नाविकैरेव
दातव्यमिति पूर्वोक्तमनूदितं दैविके नास्ति नियदिति विधातुं
नौवायिनामेव व्यवहारस्तु निर्णयकः देवोपजातवात्यादिना
वैभवेन धनादिनामे नाविकानां न दण्डः ॥ ४०९ ॥

वाचिष्यं कारयेद्वैश्यं कुशीदं क्षत्रियेव च । पशूनां
रक्षयश्चैव दास्यं शूद्रं दिजम्भनाम् ॥ ४१० ॥

वाचिष्यमिति । वाचिष्यकुशीदक्षत्रियश्चरक्षयश्चानि वैश्यं
कारयेत् शूद्रश्च राजा दिजम्भनां दास्यं कारयेत् । चतुर्वाचौ
वैश्वशूत्रौ राज्ञोदण्ड्यावित्येवमर्थोऽपि विशेषतः ॥ ४१० ॥

चचिष्यश्चैव वैश्यश्च ब्राह्मणोऽनुत्तिकर्षितौ । विभृ
वाहानृशंखीन स्तानि कर्माणि कारयन् ॥ ४११ ॥

चचिष्यमित्यादि । ब्राह्मणः चचिष्यवैश्यौ मृत्यभावेन पीडितौ

कदम्बया स्नायि कर्मोयि रक्षयकृत्वादीनि कारयन् वाचा
 च्छादनादिना पोंवचेत् । एवं धनवान् ब्राह्मणः तादुपमताय
 विभत् राज्ञा दण्डनीय इति प्रकरयसामर्थ्याद्भवते ॥ ४११ ॥

दास्यन्तु कारयंस्त्रोभाद्राह्मणः संस्त्रतान् द्विजान् ।
 अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्ड्यः श्रतानि षट्
 ॥ ४१२ ॥

दास्यन्त्विति । प्रभवतोभावः प्राभवत्यं ब्राह्मणः कृतोपनय
 नान् द्विजातीननिच्छतः प्रभुत्वेव त्रोभाद्राह्मणकर्मपादपाव
 नादि कारयन् षट् श्रतानि दण्ड्यः ॥ ४१२ ॥

शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा । दास्या
 यैव हि खटोसौ ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवा ॥ ४१३ ॥

शूद्रमिति । शूद्रन्तुगर्भजादिभृतमभृतं वा दास्यं कारयेत्
 यस्मादसौ ब्राह्मणस्य दास्यायैव प्रजापतिना खटुः ॥ ४१३ ॥

न स्वामिना निखटोपि शूद्रोदास्यादिमुच्यते ।
 निसर्गजं हि न तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥ ४१४ ॥

न स्वामिनेति । यस्मादसौ ध्वजादतलादिना दास्यं नतः
 स तेन त्यक्तः सदास्वामावेपि शूद्रो ब्राह्मणस्य दास्याय

विमुच्यते यथादार्थं शूद्रस्य बहजं कः शूद्रत्वजातिमिव दास्य
मपनयति च दृष्टार्थं मप्यवश्यं शूद्रेण ग्राह्यादिदिनशूद्रा
कर्त्तव्येति वपरमेतत् चन्मया यज्जमायदास्यकरणपरिगणन
जन्यं च ज्ञात् ॥ ४१४ ॥

ध्वजाहतो भक्तदासो यद्वजः क्रीतदन्विमौ ।
यैचिकोदण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥ ४१५ ॥

ध्वयेति । यन्मामे सामिबकाग्राजितो भक्तसीमाभ्युपगत
दासो भक्तदासः तथा कदाचीपुत्रः मूखेन क्रीतोऽयमेव दत्तः
विषादिकमानतः दद्यादिधनशूद्रार्थं खीकृतदासभावद्वये
तामि वन्न ध्वजाहतमादीनि दास्यकरणानि ॥ ४१५ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च चयश्च बाधनाः क्षृताः ।
वन्ते समधिगच्छन्ति यस्त ते तस्य तद्वनम् ॥ ४१६ ॥

भार्येति । भार्यापुत्रदासाज्जोऽमी निर्द्वेना एव मन्वा
दिनिः क्षृता यज्जान् चद्वनोऽर्थं यन्ति यस्त ते भार्यादश्च
स्तस्य तद्वनमवति एतच्च भार्यादीनाम्वारतत्त्वप्रदर्शनार्थं

परं चयन्वादेः वद्विधस्य स्त्रीधनस्य वक्ष्यमाणत्वात् धन
साध्यादृष्टार्थकर्मोपदेवाच्च भार्यादीनामव्यधिकरणे यस्या
अपि यागाधिकारस्य उक्तत्वात् स्त्रीपुंसयोर्मध्यएकधने चानु
मति दारेण स्त्रियाचपि कर्तव्यात् ॥ ४१६ ॥

विस्वव्यं ब्राह्मणः शूद्राद्व्योपादानमाचरेत् । न
हि तस्यास्ति किञ्चित्त्वं भर्तृदार्ढ्यधनो हि सः ॥ ४१७ ॥

विस्वव्यमिति । निर्विचिकित्समेव प्रकृतादावशूद्राङ्ग
गृह्यं कुर्यात् ब्राह्मणः यतस्तस्य किञ्चिदपि स्वं नास्ति यस्या
कर्तव्याद्यधनोऽसौ । एवञ्चापदि वसादपि दायात् ब्राह्मणे
धनं गृह्यस्य राज्ञा दस्यमीयदत्येवमर्थमेतदुच्यते ॥ ४१७ ॥

वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् । तौ
हि प्युतौ स्वकर्माभ्यः शोभयेतामिदञ्च गत् ॥ ४१८ ॥

वेद्येति । वैश्यं कृष्यादीनि शूद्रश्च दिवातिशुश्रूषादीनि
कर्माणि यत्नतोरजा कारयेत् यस्यानौ स्वकर्माभ्यस्तुतावशां
स्त्रीयोपार्जितधनमदादिना जगदाकूलीकुर्याताम् ॥ ४१८ ॥

अद्वयद्वयवेक्षेत कर्माणाम् वादनानि च ।
आयव्यवौ च निवृत्तावाकरान्कोषमेव च ॥ ४१८ ॥

अद्वयमिति । प्रत्यक्षमद्वयमित्येतद्वारेण प्रारब्धदृष्टादृष्टार्थं
कर्मेणां निवृत्तिं नृपतिर्निरूपयेत्तथा द्रव्यवादीनि किमस्य
प्रविष्टं किं निःसृतमिति सुवर्चरत्नाद्युत्पत्तिस्त्राणानि भाष्या
नारदं चावेक्षेत व्यवहारदर्शनमात्रेणैव राजा धर्माच्च परित्यजे
दिति दर्शयितुमुक्त्यापि पुनर्वचनम् ॥ ४१८ ॥

एवं सर्वानभिमायाया व्यवहाराण्युमापयन् ।
व्यपोष्य किंश्चिदं सर्वमाप्नोति परमां गतिम् ॥ ४१९ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण हतात्मनो नृणां राजादीन्
व्यवहारान् तत्त्वतो निर्धेनान्तवन् राजा पापं सर्वमपहाय
कर्मणादिप्राप्तिरूपानुत्कृष्टां गतिं लभते ॥ ४१९ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहिताया
महमोऽध्यायः ॥ ० ॥

इति श्रीकृष्णकभट्टविरचितायां मन्वर्धमुक्तावजामहमो
ऽध्यायः ॥

॥ ८ नवमोऽध्यायः ॥

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्तमानि तिष्ठतोः ।
संयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १ ॥

पुरुषश्चेति । पुरुषस्य पत्न्याश्च धर्म्याश्च हितेऽन्योन्याऽप्यभि
चारस्य च वै वर्तमानि वर्तमानयोः संयुक्तयोर्विषययोश्च धर्मान्
पारमर्थ्यागतत्वेन नित्यान्वक्ष्यामि दम्पत्योः परस्परधर्म
व्यतिक्रमे सत्यन्यतराज्ञापितेन राज्ञा दृष्टेनापि सधर्मव्यवस्था
पनं कर्तव्यमिति व्यवहारमध्ये ऽस्योपदेष्टः ॥ १ ॥

असत्तन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः सौर्द्धिवानिग्रम् ।
विषयेषु च सञ्जन्तः संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥ २ ॥

असत्तन्त्रादिति । स्त्रीवैर्भर्त्तादिभिः यदा स्त्रियः साधीनाः
कार्याः अनिविद्धेभ्यः रूपरसादिविषयेषु प्रवञ्जन्त्यः प्रवृत्तं
कुर्वाणा आत्मवशाः कार्य्याः ॥ २ ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति बौवने।
रक्षन्ति स्थाविरे पुत्रान स्त्री स्नातव्यमर्थति ॥ ३ ॥

पितेति । पिता विवाहात्पूर्व स्त्रियं रक्षेत्पश्चाद्भर्ता तद्
भावे पुत्राः तस्मात् स्त्री कस्याश्चिदप्यवस्थायां स्नातव्यमर्थति ।
भर्ता रक्षति बौवन इत्यादिप्रायिकं अभर्तृपुत्रावास्तुच्चिदि
तायाः पित्रादिभिरपि रक्षणात् ॥ ३ ॥

कासेऽदाता पिता वाच्योवाच्यस्यानुपयन् पतिः ।
मृते भर्तारि पुत्रस्तु वाच्योमातुररक्षिता ॥ ४ ॥

कासे इति । प्रदानकासे पिता तामददत् मर्जोभवति
प्रदानस्यामृतोरिति गोतमवचनात् मृतोः प्राक् प्रदानकासः
पतिश्च मृतुकासे पत्नीमममृन् मर्जोभोभवति पत्यौ मृते
मातरमरचन् पुत्रे निष्कः स्यात् ॥ ४ ॥

दुःखोभोपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियोरप्याविशेषतः ।
दुर्बोर्धि दुःखयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ ५ ॥

दुःखोभवति । दुःखोभोपि दुःखङ्गेभोदोः प्रीत्यवपादके
भोविशेषेण स्त्रियोरप्युच्यते किंपुनर्गदहः यस्यादुपेक्षितरक्ष
णाहोः पितृभर्तृमणयोः वन्तापन्दापवेयुः ॥ ५ ॥

इमं हि सर्ववर्षाणां पश्यकोधमनुत्तमम् ।
यतनो रक्षितुमार्थान्मर्त्तारो दुर्वृत्ता अपि ॥ ६ ॥

इममिति । सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्षाणां आर्यारक्षसक्षत्रं
चैव वक्ष्यमाणलोकरीत्या सर्वधर्मोभयत्कृष्टज्ञानमोऽन्ध
प्रमादयोपि भार्या रक्षितुं यतेरन् ॥ ६ ॥

स्वां प्रकृतिश्चरिन्श्च कुलमात्मानमेव च । स्वञ्च
धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति ॥ ७ ॥

स्वामिति । वस्राह्वार्या वज्रतो रक्षणे चयंकीर्षविश्वरूपां
पत्योत्पादनेन स्वयन्नतिं तथा त्रिष्टयमाचारं पित्रपितामहा
स्वययं आत्मानं विश्वरूपमाननिमित्तौर्द्वेदिककाभेन स्वध
र्मञ्च विश्वरूपमार्थसाधनादावप्यधिकाराप्रकृति तस्मात्स्व
लो रक्षितुं यतेतेति पूर्वस्य विभेदः ॥ ७ ॥

पतिर्भार्या संप्रविश्य गर्भोभूत्वेह जायते ।
जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्याञ्जायते पुनः ॥ ८ ॥

पतिरिति । पतिः शुक्ररूपेण भार्या संप्रविश्य गर्भतामापाद्य
तस्याभार्यायां पुनरूपेण जायते । तथा च भ्रूतिः । आत्मा वै
पुत्रनामासीति । जायायास्तदेव जायात्वं यतोऽस्यां पतिः पुन
र्जायते । तथा च बह्वृचब्राह्मणं पतिर्जायां प्रविशति गर्भोभूत्वेह

यातुं । तदा पुनर्नयोभूता इत्यने मासि जायते । तस्याया
जाया भवति च दद्याद्वायते पुनः । ततश्चासौ रक्षणीयेत्येतदर्थं
कामनिर्वचनम् ॥ ८ ॥

वाहग्रन्थजते हि स्त्री सुतं कृते तयाविधम् ।
तस्मात्प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत्प्रयत्नतः ॥ ९ ॥

वाहग्रन्थमिति । चक्षाद्याह्वं पुद्वं ग्राह्येष विहितं प्रति
विद्वं वा स्त्री ताह्वं ग्राह्योक्तपुद्वयेवनेनोत्कृष्टं निविद्वपुद्व
येवनेन च निवृष्टं पचन्नभवति तस्मादपत्यविशुद्ध्यर्थं ग्राही
चमनोरचेत् ॥ ९ ॥

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसङ्ग परिरक्षितुम् ।
एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥ १० ॥

कथं रक्षणीयेत्यत आह नेति । कश्चिद्व्यासं दोषादिनापि
क्षिपेरक्षितुं प्रयत्नश्चापि क्षमिष्यारदर्शनात् । किञ्चित्तेवञ्च
आक्षेपरक्षणेपाप दोषेणा रक्षितुं समर्थाः ॥ १० ॥

अयं च संग्रहे चैनां व्यये चैव निबोधयेत् ।
ग्रीचे चर्मेन पत्न्याश्च पारिषाद्यश्च वेद्यते ॥ ११ ॥

तामुपायमाह चर्मेति । चमनं संग्रहं विविधोपे च

ब्रह्मचर्यीरशुद्धौ भर्त्तृशिशुभूषादिकेऽन्यथाधने पोरिवास्तस्य
शुद्धोपकरणस्य ब्रह्मचर्यनकुलकटाहादेरवैचक्षण्यनानिवेक
धेत् वेचषे अवगादिषोपः ॥ ११ ॥

अरचितागृहे दृढाः पुरुषैराप्तकारिभिः ।
आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरचिताः ॥ १२ ॥

अरचिताइति । आप्ताश्च ते आप्ताकारिणश्च तैः पुरुषै
रुंहे दृढाश्च अरचिताभवन्ति यादुःश्रोतया नात्मानं
रचन्ति यास्तु धर्मज्ञतया आत्मानमात्मना रचन्ति ताएव
सुरचिताभवन्ति अतो धर्मा धर्मफलस्वर्गनरकप्राप्त्यनुपदेजेन
आशां संवमः कार्यइति मुखरचषोपायकथनपरमिदम्
॥ १२ ॥

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽनम् ।
सोमोन्यगेदवासश्च नारीसंदूषणानि षट् ॥ १३ ॥

पानमिति । मद्यपानं अद्यत्पुद्गलसंसर्गः भर्त्ता सह विरहः
इतस्ततश्च भ्रमश्च अकालस्नापः परपृथुनिवासइत्येतानि षट्
स्त्रियायभिचारोपजनकानि तस्मादेतेभ्योऽप्येतारचषोपाः
॥ १३ ॥

नैतरूपमरीचने नासां वयसि संस्थितिः ।
सुरूपम्वा विकल्पम्वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १४ ॥

नैतादिति । नैताः कमनीयं रूपं विचारयन्ति न चासां
सौवर्णादिके वयसि आदरो भवति किन्तु सुरूपं कुरूपं वा
पुमानित्येतावतैव तमुपभुञ्जते ॥ १४ ॥

पौष्टस्याच्चक्षित्ताच्च नैस्तेष्ट्याच्च स्वभावतः ।
रक्षितायन्नतोपीह भर्तृव्येता विकुर्वते ॥ १५ ॥

अपि च पौष्ट्यादिति । पुंसोदर्शनेन यत्पौष्ट्याभिजाय
प्रीयतात् चित्तसौख्यभावात्स्वभावतः स्नेहरक्षितत्वाच्च एता
बलेनापि सौख्ये रक्षिताः यत्पौष्ट्याभिचारामयणेन भर्तृपु
विक्रियायुञ्जन्ति ॥ १५ ॥

एवं स्वभावं ज्ञात्वा साम्रज्यापतिविसर्गजम् ।
परमं ब्रह्ममातिष्ठेत् पुरुषोरक्षयमिति ॥ १६ ॥

इवमिति । एवं लोकद्वयोक्तमाथा स्वभावं हिरण्यगर्भ
सृष्टिकाव्यजितं ज्ञात्वा रक्षार्थं प्रकृतं ब्रह्म पुरुषः कुर्यात्
॥ १६ ॥

श्रद्धासनमखङ्गारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।
द्वोदभावं कुचर्याञ्च स्त्रीभ्योमनुरकल्पयत् ॥ १७ ॥

अथेति । अथनोपवेष्टनाखङ्गरश्चश्रीललकामक्रोधानार्जव
परहिंसाकुम्भिताचारत्वाणि सर्गादौ मनुः स्त्रीभ्यः कल्पितवान्
तस्माद्यज्ञतो रक्षणीयाः ॥ १७ ॥

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मो व्यवस्थितः ।
निरिन्द्रियाश्चमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ १८ ॥

नास्तीति । जातकर्मादिक्रिया स्त्रीषामन्त्रैर्जासि इत्येषा
ब्राह्ममर्त्यादा व्यवस्थिता ततश्च मन्त्रवत्संस्कारगणभावाच्च
निष्पापान्तःकरणादन्ध्रियमात्रं धर्मप्रमाणमुत्तिष्ठतिरहित
त्वाच्च धर्मज्ञा अमन्त्राः पापपनोदनमन्त्रजपरहितत्वात्
जातेऽपि पापे तन्निर्णेयमात्रमात्रः अनृतवदशुभाः स्त्रियदिति
ब्राह्ममर्त्यादा तस्माद्यज्ञतो रक्षणीया इत्यत्र तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

तथा च श्रुतयो बह्वो निगीता निगमेभ्यपि ।
स्वास्वच्छप्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ॥ १९ ॥

यमिचारश्रीललं स्त्रीणां स्वभावइत्युक्तं तच्च श्रुतिं प्रमाण
तथोपन्यस्यति तथा चेति । बह्वः श्रुतयो बह्वनि श्रुतिवा
द्यानि नचैतदिदो ब्राह्मणाः सोऽब्राह्मणावेत्येवमादीनि निग

मेवु सावच्छब्दं स्त्रीया व्यभिचारशीलत्वं तत्परिज्ञानार्थं पठि
तमपि तायां भुतोनां मध्ये वा निष्कृतिरूपाव्यभिचारप्रायश्चित्त
भूताद्याः भुतोः वृषुत एकस्याः भुतेर्वक्ष्यमाणत्वात् भुतिं वृषुते
त्यर्थः सुपोसुपोभवन्तीति द्वितीयैकवचने वञ्चवचनम् ॥ १८ ॥

यन्मे माता प्रलुसुभे विचरन्त्यऽपतिव्रतां । तन्मे
रेतःपिता वृक्षाभिव्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥ २० ॥

अदिति । कश्चित्पुत्रोमातुर्मानसव्यभिचारमवमन्य भूते मर्गे
वाह्यावकर्षेभिः पतिव्यतिरिक्तमुद्वं वा न कामयते वा पति
व्रता ततोऽन्वा अपतिव्रता मम माता अपतिव्रता यती परपु
त्रान् मच्छन्ती चत्प्रलुसुभे परपुद्वयति वञ्चातलोभा ऽभूत्त
त्परपुद्वयवद्वयदुष्टं माह्वरजोरूपं रेतोमम पिता बोधयति
त्यस्य वृक्षतस्य स्त्रियाव्यभिचारशीलत्वेतदितिकरणत्वं
मन्त्रपादचवं आपन्नं चषक्ष मन्त्रसातुर्मासादिषु विविधुक्तः
॥ २० ॥

ध्यावत्यनिष्टं यत्किञ्चित्पापिग्राहस्य चेत्तसा ।
तस्यैव व्यभिचारस्य निःश्वः सम्यगुच्यते ॥ २१ ॥

वक्षति मानसव्यभिचारप्रायश्चित्तरूपतामस्य मन्त्रसाध
यत्यतीति । भर्तुरभिवं चत्किञ्चित्पुद्वयान्तरममं स्त्री मन
साविधिनायति तस्य मानसस्य व्यभिचारस्य एव प्रकृत्यमन्त्रः

श्रद्धासनमखङ्कारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।
द्वेष्टभावं कुचर्याञ्च स्त्रीभ्योमनुरकल्पयत् ॥ १७ ॥

अथेति । अथनोपवेष्टनाखङ्कारश्चस्त्रीसत्कामक्रोधानार्जव
परहिंसाकुम्बिताचारत्नानि सर्वादौ मनुः स्त्रीभ्यः कल्पितवान्
तस्माद्यत्नतो रक्षणीयाः ॥ १७ ॥

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मो व्यवस्थितः ।
निरिन्द्रियाश्चमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ १८ ॥

नास्तीति । आतर्क्यादिक्रिया स्त्रीषामन्त्रैर्नास्ति इत्येषा
ब्राह्ममर्यादा व्यवस्थिता ततश्च मन्त्रवत्संस्कारगणाभावाच्च
निष्पापान्तःकरणान्द्रियसमाप्तं धर्मप्रमाणश्रुतिसृतिरहित
त्वाच्च धर्मज्ञा अमन्त्राः पापापनोदनमन्त्रवपरहितत्वात्
आतेपि पापे तन्निर्बेजनाचमाः अनृतवदशुभाः स्त्रिय इति
ब्राह्ममर्यादा तस्माद्यत्नतो रक्षणीया इत्यत्र तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

तथा च श्रुतयो वदन्तो निगीता निगमेभ्यपि ।
स्वास्वस्थपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ॥ १९ ॥

यमिचारस्त्रीसत्तं स्त्रीणां स्वभावदत्तुक्तं तच्च श्रुतिं प्रमाण
तयोपन्यसति तथा चेति । वदन्तः श्रुतयो वदन्ति श्रुतिना
आनि नचैतदिदो ब्राह्मणाः सोऽब्राह्मणावेत्वेवमादीनि निज

मेवु सावच्छब्दं स्त्रीणां व्यभिचारभीक्ष्णं तत्परिज्ञानार्थं पति
 त्वमि तायां मुतोमां मध्ये वा भिक्षुतिरूपाव्यभिचारप्रायश्चित्त
 अताहाः मुतोः वृषुत एकहाः मुतेर्वक्ष्यमावतात् मुतिवृषुते
 स्वर्धः सुपोसुपोभवन्तीति द्वितीयेकवचने वज्रवचनम् ॥ १८ ॥

यन्मे माता प्रसुसुभे विचरन्त्यऽपतिव्रतां । तन्मे
 रेतःपिता वृक्तामिव्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥ २० ॥

अदिति । कश्चित्पुत्रोमातुर्मानवव्यभिचारमवमन्व ब्रूते मर्गे
 वाक्कावकर्षभिः पतिव्यतिरिक्तमुद्वं वा न कामयते वा पति
 व्रता ततोऽन्वा अपतिव्रता मम माता अपतिव्रता सती परपु
 शन् मच्छन्ती वात्प्रसुसुभे परपुद्वयति वञ्चातसोभा ऽभूत्
 त्परपुद्वयद्वयदुष्टं माद्वरवोरूपं रेतोमम पिता बोधयति
 स्वयं वृक्ततस्य स्त्रियाव्यभिचारभीक्ष्णस्यैतदितिकरणानं
 मन्मपादवचं आपन्नं अथ च मन्मसातुर्मासादिषु विविधुक्तः
 ॥ २० ॥

आवत्यनिष्टं यत्किञ्चित्पाणिप्रादस्य चेतसा ।
 तस्यैव व्यभिचारस्य निरुधः सम्यगुच्यते ॥ २१ ॥

अथति मानवव्यभिचारप्रायश्चित्तरूपतामस्य मन्मसाव
 च्यतेति । भर्तुरग्नियं चत्किञ्चित्पुद्वयान्नरममं स्त्री मम
 वाविधिनाचति तस्य मानवस्य व्यभिचारस्य एव प्रकृत्यमस्यः

सम्बन्धो धर्मो मन्त्रादिभिर्दध्यते मातेति अयथात्पुत्रस्यैवार्हं
प्रायश्चित्तरूपो मन्त्रो न मातुः ॥ २१ ॥

यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेषेव निस्त्रगा ॥ २२ ॥

यादृग्गुणेनेति । यथारूपेण भर्त्रा बाधुनाऽबाधुना वा स्त्री
विवाहविधिना संयुज्यते सा भर्तृसदृशगुणा भवति यथा समुद्रेष
संयुज्यमाना नदी स्वादूदकापि चारजसा जायते भर्तुरा
त्मसंयमनाख्यस्त्रीरक्षणेपायान्तरोपदेशार्थमिदं ॥ २२ ॥

अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ।
शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्क्षणीयताम् ॥ २३ ॥

अनेत्कर्षे दृष्टान्तमाह अचेति । अक्षमालाख्या निरु
द्वयोनिजा वशिष्ठेन परिणीता तथा चटका मन्दपालाख्येन
अपिषा सङ्गता पूज्यताङ्गता ॥ २३ ॥

एताद्यान्यास लोकेऽस्मिन्नपहृष्टप्रकृतयः । उत्कर्ष
योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥ २४ ॥

एतादृति । यद्यपि द्वे प्रकृते तथापि प्रदर्शनार्थमवधो
र्मला एतादृति वज्रवचनं कृतं एताद्यान्यास सत्यवत्यादयो

निरुद्धप्रसूतयः समर्हन्तुः प्रकटैरस्मिन् लोके उत्कृष्टता
प्राप्ताः ॥ २४ ॥

एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा ।
प्रेत्येह च सुखोदकीन् प्रजाधर्मास्त्रिवोचत ॥ २५ ॥

एवेति । एष लोकाचारोवाचापतिविषयः सदा शुभउक्तः
इदानीमिह लोके परलोके च उत्तरकायसुखहेतुम् किं
चेन्नलोऽपत्यमुत बीजिनइत्यादीन्प्रजाधर्मान् शृणुत ॥ २५ ॥

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हाश्चहृदीप्तयः ।
स्त्रियः त्रिवस्य गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ २६ ॥

प्रवेति । वयस्याद्यां रचयार्थं देवाउक्तास्तथापि प्रक्य
प्रतीकारमादिहदेवाभावः एतास्त्रियोमहोपकारगर्भोत्पा
दनार्थमङ्गकलासमावनभूताः वस्त्रालङ्कारादिदानेन वस्या
नार्हाः सगृहमेवाकारिणः । स्त्रियः त्रिवस्य गेहेषु तुल्यरूपा
मानसोर्विशेषोविद्यते यथा निःश्रीकं गृहं नराजते एवं निः
स्त्रीकमिति ॥ २६ ॥

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यहं स्त्रीनिबन्धनम् ॥ २७ ॥

अपिच उत्पादनमिति । अपत्यञ्च जननं जातस्य परिपालनं

प्रतिदिनञ्चातिथिभिश्चमौजनादेश्लोकव्यवहारस्य प्रत्यक्षं भार्यैव
निदानम् ॥ २७ ॥

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।
दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृषामात्मनश्च ह ॥ २८ ॥

अपत्यमिति । अपत्योत्पादनमुक्तमप्येतदभ्यर्हितत्वं
प्रापनार्थं पुनरभिधानं धर्मकार्याणि अग्निहोत्रादीनि परि-
चर्या उत्कृष्टा रतिः पितृषामात्मनश्चापत्यजननादिनास्वर्ग-
इत्येतत्सर्वं भार्याधीनम् ॥ २८ ॥

पतिं वा नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता । सा
भर्तृलोकानाप्नोति सङ्गः साध्वीति चोच्यते ॥ २९ ॥

पतिमिति । सा स्त्री मनोवाग्देहसंयता यती विभेदबो-
धादानसामर्थ्यान्मनोवाग्देहेरेव न व्यभिचरति सा भर्ता
सहार्जितात्मस्वर्गादिलोकानाप्नोति इह लोके विप्रिष्टैः साध्वी
उच्यते ॥ २९ ॥

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
शृङ्गाक्षयानिञ्चाप्नोति पापरोगैश्च पीयते ॥ ३० ॥

व्यभिचारादिति । पुरुषान्तरचर्यकात् स्त्री लोके निन्द्यतां
जन्मान्तरे च शृङ्गाक्षयानिञ्चाप्नोति पापरोगादिभिश्चपीयते

वक्ष्यमाणाये स्त्रीधर्मवृत्तमप्येतत् शोकद्वयं वदपत्यसम्पत्तयं
तेन महाप्रयोजनतया पुनः पठितम् ॥ ३० ॥

पुत्रमृत्युदितं सङ्गिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ।
विज्ञजन्वमिमं पुण्यमुपन्यासन्निबोधत ॥ ३१ ॥

पुत्रमिति । पुत्रमधिकृत्य त्रिष्टैर्मन्त्रादिभिः पुत्रीत्यज्ञैश्च
महर्षिभिः अभिहितमिमं वक्ष्यमाणं सर्वजनहितं विचारं
शृणुत ॥ ३१ ॥

भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैषन् भर्त्तरि ।
आहुतत्पादकक्षेपिदपरे चेन्निर्यं विदः ॥ ३२ ॥

भर्त्तरिति । भर्तुः पुत्रोभवतीति मुनयोमन्वन्ते भर्त्तरि द्विः
प्रकारा श्रुतिर्वर्त्तन्ते केचिदुत्पादकमबोडारमपि भर्त्तारं तेन
पुत्रेण पुत्रिणमाहुः अन्ये तु बोडारभर्त्तारमनुत्पादकमपि
अन्वजनिनेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः ॥ ३२ ॥

चेचभूता श्रुता नारी बीजभूतः श्रुतः पुमान् ।
चेचबीजसमायोगात्सम्भवः सर्वदेहिनां ॥ ३३ ॥

चेचेति । ग्रीष्माद्युत्पत्तिस्त्राणं चेचं तत्पुत्रा स्त्री मुनिभिः
श्रुतं वदन् च ग्रीष्मादिबीजतुल्यः श्रुतः वक्ष्यपि रेतोबीजं
तथापि तदधिकरचनात् पुरुषोबीजमिति अपदिशते

चेचवीजसमाधोगात्सर्वप्राणिनामुत्पत्तिः एवसौभयोः कारण
तस्याविशिष्टत्वात् युक्ता विप्रतिपत्तिः ॥ २३ ॥

विशिष्टं कुत्रचिद्वीजं स्वीयेनिस्त्वेव कुत्रचित् ।
उभयन्तु समं यत्र सा प्रकृतिः प्रशस्यते ॥ २४ ॥

किं यत्सम्बन्धिष्वेवं तस्यापत्यं उत चदीयं बीजमस्येति
विशिष्टमिति । कचिद्वीजप्रधानं जाता ये तनियुक्तायामिति
न्यायेनोत्पन्नोबीजिनोबुध इव सोमस्य तथा व्याघ्रस्यशृङ्गा
दयोर्वीजिनामेव सुताः कचित् चेचस्य प्रधानं यथा यस्यस्यजः
प्रमीतस्य इति वक्ष्यति अतएव विचित्रवीर्येष्वेव चचिबायां
ब्राह्मणोत्पादिता अपि धृतराष्ट्रादयः चेचियाः चेचिणएव
पुत्रावभूवुः यच्च पुनर्वीजयोन्मोः सामान्यतः केदैव जन्मविता
तदपत्यमप्यस्यभवति ॥ २४ ॥

बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ।
सर्वभूतप्रकृतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥ २५ ॥

तच्च बीजप्रधान्यापेक्षन्तावदाह बीजस्येति । बीजेष्वेवोर्वीजं
प्रधानमभिधीयते यस्मात्सर्वेषां भूतारम्भानां उत्पत्तिर्वीज
मतवर्णरूपादिचिह्नैः उपलक्षिता दृश्यते ॥ २५ ॥

वाह्यशून्यते बीजं चेचे कासोपपादिते ।
तादृशोऽति तत्तस्मिन्बीजं सैव्यञ्जितं गुणैः ॥ ३६ ॥

वाह्यमिति । चञ्जातीयं बीजं ग्रीष्मादि ग्रीष्मादिकाद्ये
कर्षादिना संकृते चेचे उच्यते तज्जातीयमेव तदीयमात्मोपै
र्ज्वलादिभिदपञ्चितमस्मिन् चेचे जायते ॥ ३६ ॥

इवभूमिर्हि भूतानां शान्दती योनिरुच्यते । नच
योनिगुणान् कांसिदीजमुच्यति पुष्टिषु ॥ ३७ ॥

इवमन्वयप्रकारेण बीजप्राधान्यं प्रदर्शयति रेकमुद्येन
दर्शयितुमाह इवमिति । हिरवधारणे इवमेव भूमिर्भूतार
आनामरनुस्रसतादीनां नित्या योनिः कारणं चेष्टात्मकं वर्ण
योदैरुच्यते नच भूम्याज्ज्योनिधर्मान् कांसिदपि स्वरूप
तादीन् बीजं स्विकारेषु चक्षुरकाष्ठाद्यवस्थासु भवते भव
वर्धनात् पुच्यतेः वर्धनात् तस्यायोनिगुणानुवर्तनाभावाच्च
चेच प्राधान्यं ॥ ३७ ॥

भूमावप्येककेदारे कासोपानि ह्यपीवसैः ।
नामारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥ ३८ ॥

अपिच भूमाविति । भूमाविकस्मिन् अपि केदारे कर्षवैर्ज्वयन

फ

काशोक्तानि त्रीहिमुद्गादीनि नानारूपाश्चैव बीजस्वभावाज्जायन्ते नतु भूमेरेकत्वादेकरूपाणि भवन्ति ॥ ३८ ॥

त्रीहयः शालयोमुद्गास्तिलामाषास्तथा यवाः ।
यथाबीजम्प्ररोहन्ति लघुनानीक्षवस्तथा ॥ ३९ ॥

तथाहि त्रीहीति । त्रीहयः षष्टिकाः शालयः कलमाद्याः
तथा मुद्गादयोबीजस्वभावानतिक्रमेण नानारूपाणि जायन्ते
॥ ३८ ॥

अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते । उष्यते
यद्वि यदीजं तत्तदेव प्ररोहन्ति ॥ ४० ॥

एवञ्चयति अन्यदिति । त्रीहिरुक्तेमुद्गादिर्जायते इत्येतन्न
सम्भवति यस्याद्यद्यदेव बीजं उष्यते तत्तदेव जायते एवं बीजमु-
द्यानुवर्त्तनात् क्षेत्रधर्मानुवृत्तेस्तु त्रीक्षादौ मनुष्येभ्यःपि बीज-
प्राधान्यं ॥ ४० ॥

तत्प्राप्तेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना । आयु-
ष्कामेन वसन्त्यं न जातु परयोषिति ॥ ४१ ॥

यश्चाति क्षेत्रप्राधान्यमाह तदिति । तदीजं यद्यत्रप्रजायता-
पिचादिभिरनुवृत्तेन ज्ञायतेऽनेनेतिज्ञानं वेदः एवं विज्ञानं

मयि तद्वृत्तिर्वासावि तदेदिना चाचुरिच्छता न कदाचित्
परमावाचा वपनीयम् ॥ ४१ ॥

अथ गायावायुगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।
यथा बीजं नवप्लव्यं पुंसां परपरिग्रहे ॥ ४२ ॥

अथेति । अतोतकास्तत्रा अस्मिन्नर्थे वाचुप्रोक्तागायाः
हन्धोविज्ञेययुक्तानि वाक्यानि कथयन्ति यथा परपुरुषेषु पर
पत्न्यां बीजं न वपन्यमिति ॥ ४२ ॥

नश्यतीषुर्यथा विदुः स्वे विदुमनुविद्यतः । तथा
नश्यति वै क्षिप्रं बीजमपरपरिग्रहे ॥ ४३ ॥

नश्यतीति । यथायमेव विदुः मृगं कृष्यदारं तस्मिन्नेव स्थिते
वशादन्वयविद्यतः आविदुः क्षिप्तः प्रदोनिष्कसोभवति पूर्व
वन्मैव इतत्वात् तथैव तन्मृगसाभात् एवं परपत्न्यां पुत्रं बीजं
प्रीत्यमेव निष्कृतं भवति नर्मपद्वानन्तरं चेद्विदुः अपत्य
कृतसाभात् ॥ ४३ ॥

पृथोरपीमां पृथिवीं भार्ग्या पूर्वविदोविदुः ।
साधुच्छेदस्तु केदारमाहुः शक्यवतोमृगम् ॥ ४४ ॥

ह्येतिरिति । इमानपि पृथ्वीं पृथुना पूर्वमपरिपृहीतत्वात्
सर्वेदारानववन्मयेपि पृथोर्भार्यानिष्कृतीतज्ञा जानन्ति तथा

स्वायं हिन्दन्ति स्वायुहेदः कर्षस्वप्नं येन स्वायुमुत्पाद्य चेत्
 कृतं तस्यैव तस्येवं वदन्ति तथा ब्रह्मादिब्रह्मं येन पूर्वं सृजे
 चिह्नं तस्यैव तं सृजमाहुः एवञ्च पूर्वपरिगृहीतुः स्वामित्वाद्वा
 दुरेवापत्यभवति न चनयितुः ॥ ४४ ॥

एतावानेव पुरुषोयज्ज्यायात्मा प्रजेति च ।
 विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्योभर्त्ता सा सृताङ्गना ॥ ४५ ॥

एतावानिति । नैकः पुरुषोभवति अपितु भार्यास्तदेहमप
 त्यानीत्येतत्परिमाण्वेव पुरुषः तथाच वाजसनेयब्राह्मणं ।
 अर्द्धोह वा एष आत्मनो यज्ज्याया तस्मात् चावज्ज्यायां न
 विन्दते नैतावत्प्रजायते असर्व्वोहि तावद्भवति अथ यदेव जायां
 विन्दतेऽथ प्रजायते तर्हि सर्व्वोभवति । तथाचैतदेदविदो
 विप्रावदन्ति योभर्त्ता सैव भार्या सृतेति एवञ्च तस्मात्मुत्पा
 दितं भर्त्तुरेवापत्यभवतीति ॥ ४५ ॥

न निष्क्रयविसर्गाभ्यामर्त्तर्भार्या विमुच्यते ।
 एवं चर्म्म विजानोमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितं ॥ ४६ ॥

यतश्च दम्यथोरैक्यमतः चेति । निष्क्रयो विक्रयः विवर्ग
 ज्ञागः न ताभ्यां स्त्री भर्त्तुर्भार्यात्वादपैक्षेवं पूर्वं प्रजापतिना

क्षुतं निजं धर्मं मन्वामहे एवञ्च कृपादिनापि परस्मिन्मात्रा
वात्कृता तदुत्पादितापत्वं चेत्पिबहव भवन्ति च बीजिनः ॥४६॥

सकृदंशोनिपतति सकृत्कन्या प्रदीयते । सकृ
दाह ददानीति चीप्सेतानि सतां सकृत् ॥ ४७ ॥

यकृदित्यादि । पिबादिधनविभागो भ्रातृणां धर्मतः कृतः
यकृदेव भवति न पुनरन्यथा क्रियत इति तथा कन्या पिबा
दिना यकृदेकस्यै दत्ता न पुनरन्यस्यै दीयते एवञ्च अन्येन पूर्वं
मन्यस्यै दत्तायां पश्चात्पिबादिभिः प्राप्तायामपि ज्ञातमपत्वं
न बीजिनोभवतीत्येतदर्थमस्योपन्यासः तथा कन्यातोन्वसि
क्षपि नवादिद्रव्ये यकृदेव ददानीत्याह न पुनरादन्यस्यै दीय
त इति चीप्सेतानि बाधूनां यकृद्भवन्ति । यद्यपि कन्यादानस्य
यकृत्कारणं प्रकृतोपबृणं तथापि प्रयुक्तादं ददानस्योरपि यकृ
त्तामिधानं यकृदाह ददानीत्यनेनैव कन्यादानस्यापि यकृत्क
रविविधौ प्रकृतोपयोनितादेव पृथगभिधानम् ॥ ४७ ॥

यथा गोशोद्गदासीषु मर्षिष्वजाविकासु च ।
नीत्यादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्यपि ॥ ४८ ॥

यचेति । यथा नवादिषु परकीयेवात्मावृषमादिर्षं निवृज्य
वशोत्पादकोऽव तद्भागो तथा परकीयमार्ज्यास्यपि नीत्यादकः
प्रजाभागी भवति ॥ ४८ ॥

येऽक्षेत्रिणो वीजवन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः । ते वै
शस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥ ४८ ॥

ये इति । क्षेत्रस्वामिनो ये न भवन्ति अथ च वीजस्वामिनः
वन्तः परक्षेत्रे वीजं वपन्ति ते तत्र क्षेत्रजातस्य धान्यादेः फलं
क्वचिदपि क्षेत्रे न लभन्त इति प्रकृतस्य दृष्टान्तः ॥ ४८ ॥

यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् । गोमि
नामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम् ॥ ५० ॥

यदन्येति । यदन्यदीयगवोषु वृषभो वत्सव्रतमपि जन
येत्सर्व्वे ते वत्साः स्त्रीगवोस्वामिनो भवन्त्येव न वृषभस्वामिनः
वृषभस्य यत् शुक्रसेचनं तद्वृषभस्वामिनो निष्फलमेव भवति
यथा गोमोष्ट्रेत्यनेनोत्पादकस्य प्रजाभागित्वं न भवतीत्येतत्पर
त्वेन दृष्टान्तउक्तः अथन्तु क्षेत्रस्वामिनः प्रजाभागित्वमभवतीत्ये
तत्परत्वेन अतो न पुनरुक्तिः ॥ ५० ॥

तथैवाक्षेत्रिणो वीजं परक्षेत्रप्रवापिणः । कुर्व्वन्ति
क्षेत्रिणामर्थं न वीजी लभते फलम् ॥ ५१ ॥

तथैवेति । यथा गवादिगर्भेषु तथैव स्थपत्यस्वाम्यरहिताः
वन्तः परकीयभार्यायां ये वीजं वपन्ति ते क्षेत्रस्वामिनामेवापत्त
यस्यस्यार्थं कुर्व्वन्ति वीजसेक्ता लपत्याहं फलं न लभते ॥ ५१ ॥

फलममभिसन्धाय चेचिणां बीजिमान्तया ।
प्रत्यक्षं चेचिणामर्थी बीजाद्योनिर्गरीयसी ॥ ५२ ॥

फलमिति । यदस्यामुत्पत्त्यतेऽपत्यं तदावयोदमयोरेवैवं
यच्च निवमो न कृतस्तच्च निःसन्दिग्धमेव चेचिणोऽपत्यं उक्त
रीत्या बीजाह्वेचमसवत् ॥ ५२ ॥

क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्बीजार्यं यत्प्रदीयते । तस्यैव
भागिनौ दृष्टौ बीजी चेचिकएव च ॥ ५३ ॥

क्रियेति । यदद्यापत्यं भविष्यति तदावयोरेवेति निवमौ
तद्वत्त्वं सामिना बीजवपनार्थं यद्बीजिनो दीयते तस्यापत्यस्य
लोके बीजिचेचिणो दावपि भागिनौ दृष्टौ ॥ ५३ ॥

योधवाताहतं बीजं यस्य चेचे प्ररोहति ।
चेचिकस्यैव तद्बीजस्य वपना समते फलम् ॥ ५४ ॥

योधेति । यद्बीजस्य जवेगवाताभ्यां यन्मदीयचेचादानीं
यस्य चेचे जायते तद्वत्त्वसामिनएव तद्बीजमभवति नतु चेन
बीजमुप्तं च तत्पक्षं जयते एवञ्च सामार्थाभमेव परमार्था
वमने ममाद्यन्तुो भवितेत्यवगमेपि चेचिकएवापत्यमित्यनेन
दर्शितम् ॥ ५४ ॥

एषधर्मो गवाश्च दास्युद्गाजाविकस्य च ।
विहङ्ग मदिषीणाश्च विज्ञेयः प्रसवस्यति ॥ ५५ ॥

एतदिति । एषैव व्यवस्था गवाश्चादीनां वसति स्यति ज्ञातव्या
वस्तुष्वस्मान्नेव गवाश्चादिवसति स्मामी न तु वृषभादिस्मामी
नियमे तु कृते सत्येतद्वारेव वसति स्माम्यम् ॥ ५५ ॥

एतद्दः सारफल्गुत्वं बीजयोन्योः प्रकीर्तितं । अतः
परम्प्रवक्ष्यामि योषितान्धर्ममापदि ॥ ५६ ॥

एतदिति । एतद्बीजयोन्योः प्राधान्याप्राधन्यं युष्माकमुक्तं
अतोऽनन्तरं स्त्रीणां वसनाभावे यत्कर्त्तव्यं तद्वक्ष्यामि ॥ ५६ ॥

धातुर्ज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा ।
यवीयसस्तु या भार्या क्षुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥ ५७ ॥

धातुरिति । ज्येष्ठस्य धातुर्या भार्या सा कनिष्ठस्य धातु
गुरुपत्नी भवति कनिष्ठस्य च धातुर्या भार्या सा ज्येष्ठधातुः
क्षुषा मुनिभिः स्मृता ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठोयवीवसो भार्या यवीयान्वाग्रजस्तियं ।
पतितौभवतोगत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥ ५८ ॥

ज्येष्ठरति । ज्येष्ठकनिष्ठभातरावितरेतरभार्याकृमा यना
वाभावं विना नियुक्तावपि पतितौ ज्ञाताम् ॥ ५८ ॥

देवरादा सपिण्डादा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।
प्रज्येष्ठिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचये ॥ ५९ ॥

देवरादिति । यनान्नभावे स्त्रिया पत्यादिमुदनिबुक्तया
देवरादन्वसादा सपिण्डात् सम्यङ्नियुक्तावप्यनापदिनिषम
वत्युद्वनमनेनेहा प्रजा उत्पादयितव्या ईषितेत्यभिधाव
मर्चात्कार्याचमपुत्रोत्पत्तौ पुनर्ममनार्थम् ॥ ५९ ॥

विधवायाश्चियुक्तस्य घृताक्तोवाग्यतोनिग्रि । एक
मुत्पादयेत्युच्यते द्वितीयं कथञ्चन ॥ ६० ॥

विधवायामिति । विधवायामित्यपत्योत्पादनचोम्यपत्यभाव
वरमिदं जीवत्यपि पत्यो चोम्यपत्यादि मुदनिबुक्तोघृताक्तवर्ग
माचोमौमी रापावेकं पुत्रं जनयेत् न कथञ्चिद्वितीयम् ॥ ६० ॥

द्वितीयमेके प्रजनमन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः । अनि
र्वृत्तस्त्रियोगार्थम्यश्नन्तो धर्मात्तस्तयोः ॥ ६१ ॥

द्वितीयेति । अन्ये पुनराचार्यानिधोगात्पुत्रोत्पादनविधिज्ञा
नपुत्रएकपुत्रद्विष्टप्रवादादनिष्यक्षं निधोगप्रयोजनं मन्त्र
मानाः स्त्रीषु पुत्रोत्पादनं द्वितीयं धर्मात्तो मन्यन्ते ॥ ६१ ॥

विधवायान्नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथाविधि । गुरु
वच्च क्षुषावच्च वर्त्तेयाताम्यरस्वरम् ॥ ६२ ॥

विधवायामिति । विधवादिकायान्नियोगप्रयोजने गर्भधारणे
यथाग्राह्यं सन्त्यजे सति ज्येष्ठो भ्राता कनिष्ठभाद्रभार्या च
परस्परं गुरुवत् क्षुषावच्च व्यवहरेताम् ॥ ६२ ॥

नियुक्तौ यौ विधिं दित्वा वर्त्तेयातान्तु कामतः ।
तावुभौ पतितौ स्यातां क्षुषागगुरुतत्पगौ ॥ ६३ ॥

नियुक्ताविति । ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरौ परस्परभार्यायाश्चि
युक्तौ वृताक्तादिविधानन्वक्ता स्नेहातो वर्त्तेयाताम्ता क्षुषाग
गुरुदारगौ पतितौ भवेतां ॥ ६३ ॥

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या दिजातिभिः ।
अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मी हन्युः समातनं ॥ ६३ ॥

एवं निजोगमविधाय दूषयितुमाह नान्यस्मिन्निति ।
ब्राह्मणादिभिर्विधवा स्त्री भर्तुरन्यस्मिन् देवरादौ न निजो
जमीया वस्त्रात् स्त्रियमन्यस्मिन्निषुञ्जानाः ते स्त्रीणामेकपतित
धर्ममगादिषिद्धं नावश्येषु ॥ ६४ ॥

नोदाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते कश्चित् ।
न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनम्युनः ॥ ६५ ॥

नोदाहिकेति । अर्थमर्थं नुदेवमित्येवमादिषु विवाह
प्रबोदनकेषु मन्त्रेषु कश्चिदपि ब्राह्मणाद्य निजोगः कथ्यते नच
विवाहविधावकब्राह्मेऽन्वेन पुरषेषु सह पुनर्विवाह उक्तः ॥ ६५ ॥

अयं द्विजैर्हि विदग्धिः पशुधर्मो विगर्हितः । मनु
ष्याणामपि प्रोक्तो वेष्टे राज्यमृग्रासति ॥ ६६ ॥

अथमिति । वस्त्रादयं पशुधर्मो मनुष्याणामपि व्यवहारो
विदग्धिर्निन्दितः शोचमधार्मिके वेष्टयन्ते राज्ञि राज्यं कुर्वाण्ये

तेन कर्त्तव्यतया प्रोक्तः अतोवेषादारभ्य प्रवृत्तोद्यमादिमा
निति निश्चयते ॥ ६६ ॥

स महीमखिलाभ्युञ्जवाजर्षिप्रवरः पुरा । वर्षानां
सङ्करश्चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ६७ ॥

य महीमिति । य वेषो महीं समयां पूर्वव्यास्यन्न चतएव
राजर्षिं श्रेष्ठो न तु धार्मिकत्वात्कामोपहतबुद्धिर्भाद्रभार्यादि
गमनरूपं वर्षसङ्करं प्रावर्त्तयत् ॥ ६७ ॥

ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकोऽस्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ ६८ ॥

ततइति । वेषकासात्प्रभृति यो मृतभर्त्तकादिस्त्रियं ब्राह्म
यांश्चानादपत्यनिमित्तं देवरादौ नियोजयति तं साधवो निश्चतं
गर्हयन्ते अथ च श्लोक्तनियोगनिषेधः कलियुगविषयः तदाह
वृहस्पतिः । उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु । युग
ज्ञायाद्ब्रह्मोद्यं कर्त्तुमन्यैर्विधानतः । तपोज्ञानसमायुक्ताः कृत
चेतायुगे नराः । दापरे च कसौ नृणां ब्रह्मिहानिर्हि निर्मिता ।
अनेकधा कृताः पुत्रा अविभिर्नैः पुरातनैः । न ब्रह्मणेऽधुना
कर्त्तुं ब्रह्मिहानैरिदन्तनैः । अतो यद्भोविन्द्रराजेन युगविशेष
व्यवस्थामश्नात्वा सर्वदेव सन्तानाभावे नियोगादनियोगपक्षः
अस्यानिति स्वमनीषया कल्पितं तन्मनुन्यासाविरोधाद्वादिष्य

अहे । प्राप्नोति मनुवाक्येषु मुनिव्याख्यामहं लिखन् । नापरा
योस्त्रिविदुषां कथं वर्णयिष्येः कुधीः ॥ ६८ ॥

यस्यास्त्रिवेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । ताम
नेन विधानेन निजोविन्देत देवरः ॥ ६९ ॥

निजोऽगमप्रकरणात्कन्यागतं विजेष्यमाह यस्यादिति । यस्याः
कन्याया वाग्दाने कृते यति भर्ता लिखते तामनेन वक्ष्यमाणे
मायुष्ठानेन भर्तुः योऽदरधाता परिचयेत् ॥ ६९ ॥

यथा विध्यधिगम्यैर्नां शुक्लवस्त्रां शुचित्रिताम् ।
मित्रो भजेताप्रसवात्सुकृत्सुकृदतावृतौ ॥ ७० ॥

यथेति । स देवरो विवाहविधिना एनां स्वीकृत्य शुक्लवस्त्रां
काचवाष्पनःशौचप्राप्तिर्नोमानर्भयहृष्टात् रक्षयि अतावता
वेकैकवारं कृष्येत् । एवं कन्यायानिजोऽगमप्रकारतात् विवाह
कायहाच नमोपदेष्टावस्यै वाग्दत्ता तस्यैव तदपत्यम्
वति ॥ ७० ॥

न दत्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।
दत्वा पुनः प्रवच्छन् हि प्राप्नोति पुत्रवानृतं ॥ ७१ ॥

न दत्तेति । कस्यचिदाया कन्या दत्ता तस्मिन्मृते दानमुच्यते
दोषज्ञानामवस्यै न दद्यात् । यस्यादेकस्यै दत्ताऽन्यस्यै दद

तेन कर्त्तव्यतया प्रोक्तः अतोवेद्यादारभ्य प्रवृत्तोद्यमादिमा
निति निश्च्यते ॥ ६६ ॥

स महीमखिलाभ्युज्जवाजर्षिप्रवरः पुरा । वर्षानां
सङ्करञ्चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ६७ ॥

स महीमिति । स वेष्टो महीं समयां पूर्वस्यास्य चतएव
राजर्षिभेदो न तु धार्मिकत्वात्कामोपहतबुद्धिर्भाद्रभार्यादि
गमनरूपं वर्षसङ्करं प्रावर्त्तयत् ॥ ६७ ॥

ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ ६८ ॥

ततइति । वेषकास्ताप्रभृति यो मृतभर्तृकादिस्त्रियं प्राप्ता
र्याज्ञागादपत्यनिमित्तं देवरादैर्नियोजयति तं साधवो निवर्त्त
गर्हयन्ते अथ च स्त्रोक्तनियोगनिषेधः कलियुगविषयः तदाह
दृष्टयतिः । उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु । युग
द्वाद्यादब्रह्मोयं कर्त्तुमन्यैर्विधानतः । तपोज्ञानसमायुक्ताः कृत
चेतायुगे नराः । दापरे च कसौ नृणां ब्रह्मिहानिर्धि निर्मिता ।
अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्धैः पुरातनैः । न ब्रह्मन्ऽधुना
कर्त्तुं ब्रह्मिहैरिदन्तनैः । अतो यद्भोविन्दराजेन युगविशेष
व्यवस्थामज्ञात्वा सर्वदेव सन्तानाभावे नियोगादनियोगपक्षः
अथानिति स्मरणीयतया कल्पितं तन्मुनिव्याख्याविरोधाच्चाद्रिया

नरे । प्राचक्षो मनुवाक्येषु मुनिव्याख्यामहं लिखन् । नापरा
चोक्तिविदुषा कष्टं बर्त्सविदः कुधीः ॥ ६८ ॥

वस्त्राद्वियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । ताम
नेन विधानेन निजोविन्देत देवरः ॥ ६९ ॥

निजो न प्रकरत्वात्कन्यागतं विज्रेषमाह वस्त्रादिति । वस्त्राः
कन्याया वाग्दाने कृते सति भर्ता लिखते तामनेन वस्त्रमाद्ये
नायुष्ठानेन भर्तुः सोदरभ्राता परिषवेत् ॥ ६९ ॥

यथा विध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचित्रिताम् ।
मित्रो भजेता प्रसवात्सुकृत्सुकृदतावृतौ ॥ ७० ॥

यथेति । य देवरो विवाहविधिना हनां लीकृत्य शुक्लवस्त्रां
काचवाङ्मनःप्रीत्यप्राप्तिनोमानभंगदद्यात् रक्षि च्छतावृता
वेत्येकवारं कुर्यात् । एवं कन्यायानिजो न प्रकरत्वात् विवाह
सायहाय न मनोपदेनाद्यसौ वाग्दत्ता तस्यैव तदपत्यम
वति ॥ ७० ॥

न दत्त्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।
दत्त्वा पुनः प्रवच्छन् हि प्राप्नोति पुद्वानृतं ॥ ७१ ॥

न दत्तेति । कस्यचिदाया कन्या दत्ता तस्मिन्कृते दातृमुप
दोषप्रकामव्यसौ न दद्यात् । वस्त्रादेकसौ दत्ताऽन्यसौ दद

तुदवानृतं बहसं पुदवानृतदत्युक्तदोषमाप्नोति सप्तपदी
करणात्मातनात् भार्यात्वानिष्यन्तेः पुनर्दानाद्वापामिदं
वचनम् ॥ ७१ ॥

विधिवत्प्रतिगृह्णापि त्यजेत्कन्यां विगर्हितां ।
व्याधितां विप्रदुष्टां वा कृद्गना चोपपादिताम् ॥ ७२ ॥

विधिवदिति । अङ्गिरेव दिजायाणामित्येवमादिविधिना
प्रतिगृह्णापि कन्यां वैधव्यादिसङ्गोपेतां रोगिणीं चतसोनि
त्वाद्यभिप्रायवतीमधिकाङ्गादिगोपनच्छोपपादितां सप्तपदी
करणात्माक् कृतां त्यजेत्ततश्च तत्त्यागे दोषाभावइत्येतदर्थं
नतु त्यागार्थम् ॥ ७२ ॥

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ।
तस्य तद्वितथं कुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥ ७३ ॥

यस्त्विति । यः पुनर्दोषवतीं कन्यां दोषाननभिधायददति
तस्य कन्यादातुर्दुरात्मनो दानं तत्रत्यर्पणेन व्यर्थं कुर्यात् ।
एतदपि त्यागे दोषाभावकथनार्थम् ॥ ७३ ॥

विधाय वृत्तिभार्यायाः प्रवसेत्कार्यवाञ्छरः ।
अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि ॥ ७४ ॥

विधायेति । कार्ये सति मनुष्यः पत्न्यायावाच्छादनादि

प्रकल्प्य देवान्तरपुत्रेत् । यस्याङ्गायासभावपीडिता स्त्री
श्रीलवस्तपि पुत्रवान्तरपुत्रकर्मक्षयेत् ॥ ७४ ॥

विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छस्यैरगर्हितैः ॥ ७५ ॥

विधावेति । भक्ताच्छादनादि दत्ता पत्न्यौ देवान्तरपुत्रे
देहप्रवाधनपरपुत्रममनरहिता जीवेत् अदत्ता पुनर्गते सूत्र
निर्वाणादिभिरनिन्दितस्त्रियेन जीवेत् ॥ ७५ ॥

प्रोषितो धर्मकार्यार्थं प्रतीक्ष्योष्टौ नरः समाः । वि
द्यार्थं षट् वप्रोऽर्थं वा कामार्थं चोत्सु वत्सरान् ॥ ७६ ॥

प्रोषित इति । गुण्याङ्गासंवाहनादिधर्मकार्यनिमित्तं
प्रोषितः पतिरष्टौ वर्षाणि पत्न्या प्रतीक्षणीयः ऊर्द्धं पतिवधि
धिपुत्रेत् । तदाह वज्रिडः । प्रोषितपत्नी अष्टवर्षास्तुपासीत
ऊर्द्धं पतिवकाशं गच्छेदिति । विद्यार्थं प्रोषितः षड्वर्षाणि
प्रतीक्षाः निजविद्यादिविभावनेन चमोर्धमपि प्रोषितः पतिः
वडेव भार्यान्तरोपभोगाद्यर्थं गतस्त्रीणि वर्षाणि ॥ ७६ ॥

संवत्सरम्यतीक्षेत द्विषन्ती प्रोषितम्यतिः । ऊर्द्धं
संवत्सरास्तेनां दायं हत्वा न संवसेत् ॥ ७७ ॥

संवत्सरमिति । पतिविषये वक्ष्यातदेवां स्त्रियं वर्षं यावत्

प्रतीचेत तत ऊर्ध्वमपि दिषन्तीं स्वदत्तं मलमृदादिधर्ष्य हमा
नोपगच्छेत् या सा ह्यदममाचक्षु देयमेव ॥ ७७ ॥

अतिक्रामेत् प्रमत्तं या मत्तं रोगार्त्तमेव वा । सा
चीन्मासान् परित्वाऽप्याऽविभूषणपरिच्छदा ॥ ७८ ॥

अतीति । या स्त्री घृतादिप्रमादवत्तं मदजनकपानादिना
मत्तं व्याधितं वा द्रुमूषाद्यकरणेनावमानाति सा विगता
कङ्कारत्रयादिपरिच्छदा चीन्मासाञ्चोपगन्तव्या ॥ ७८ ॥

उन्मत्तम्यतितं स्त्रीवमबीजम्यापरोगिणम् । न
त्यागोऽस्ति दिषन्त्याश्च न च दायापवर्त्तनं ॥ ७९ ॥

उन्मत्तमिति । वातादिद्योभादप्रकृतिस्थं पतितमेकदत्रा
ध्याये वक्ष्यमाणं नपुंसकमबीजं बाध्यरेतस्त्रादिना बीजरहितं
कुण्डाद्युपेतञ्च पतिमपरिचरन्त्याख्यागोन करणीद्योन च धन
यत्नं करणीयम् ॥ ७९ ॥

मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् । व्याधि
ता वाधिवेत्तव्या हिंसाऽर्यग्री च सर्व्वदा ॥ ८० ॥

मद्येति । निषिद्धमद्यपानरता असाध्याचारा मर्त्युः प्रति
कूलाचरग्रीवा कुण्डादिव्याधियुक्ता भृत्यादिताडनग्रीवा

वतममजिष्यकारिणी वा भार्या भवेद्याधिवेत्तव्या तस्यां
सञ्ज्ञामन्योविवाहः कार्यः ॥ ८० ॥

वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याम्बे दशमे तु वृतप्रजा ।
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रिववादिनी ॥ ८१ ॥

वन्ध्येति । प्रथमचतुमारम्भाविद्यमानप्रसूता चतुमे वर्षे
ऽधिवेदनीया वृतापत्या दशमे वर्षे स्त्रीजनन्येकादशेऽप्रिव
वादिनी तु सद्य एव सद्यपुत्रा भवति पुत्रवत्यानुत्तमान्धर्माप्रजा
सम्बन्धे दारे नान्तां कुर्वीतान्यतरापात्रे तु कुर्वीतेत्यापसम्ब
न्धिविधादधिवेदनञ्च कार्यम् ॥ ८१ ॥

वारोगिणी स्नातु हिता सम्यक्का चैव शीघ्रतः । सानु
ष्ठाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ॥ ८२ ॥

येति । वा पुनर्याधिता वती पत्युरनुकूला भवति शीघ्र
वती च स्नात्तामनुष्ठाप्यान्योविवाहः कार्यः कदाचिचायै
नावमाननीया ॥ ८२ ॥

अधिविज्ञा तु वा नारी निर्मण्ड्रेऽप्युपिता दृष्टात् ।
सा सद्यः सन्निरोद्धव्या व्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥ ८३ ॥

अधीति । वा पुनः ज्ञाताधिवेदना स्त्री उपिता दृष्टात्

निर्गच्छति सा तदहरेव रज्ज्वादिना बद्धा स्थापनीया
आकोपनिवृत्तेः पिनादिकुलसन्निधौ वा त्याज्या ॥ ८३ ॥

प्रतिषिद्धापि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि । प्रेक्षा
समाजं गच्छेद्वा सा दण्ड्या छण्णलानि षट् ॥ ८४ ॥

प्रतीति । या पुनः चचिद्यादिस्त्री भर्त्तादिनिवारिता
विवाहाद्युत्सवेष्वपि निषिद्धमद्यमिवेत् नृत्यादिस्नानजनय
मृद्धौ वा गच्छेत् सा सुवर्णछण्णलानि षट् व्यवहारप्रकरणा
द्वाद्या दण्डनीया ॥ ८४ ॥

यदि स्वाश्वापराश्वैव विन्देरन् येषितो द्विजाः ।
तासां वर्णक्रमेण स्थाज्जैष्ठ्यं पूजा च वेक्ष्य च ॥ ८५ ॥

यदीति । यदि द्विजातयः स्वजातीयाविजातीयाश्चभार्त्या
उदहेयुस्तदा तासां द्विजातिक्रमेण वाक्स्नानदायविभा
गात्कर्षार्थं व्येष्टत्सम्पूजा च वस्त्रासङ्कारादिदानेन गृहस्थ
प्रधानं स्यात् ॥ ८५ ॥

भर्त्तुः शरीरशुश्रूषान्धर्माकार्यञ्च नैत्यिकम् ।
स्वा चैव कुर्यात्सर्वेषां नास्वजातिः कथञ्चन ॥ ८६ ॥

भर्त्तुरिति । भर्त्तुर्देहपरिचर्यामज्जदानादिरूपान्धर्माका
र्यञ्च भिषादानातिथिपरिवेष्टनहोमीयद्रव्योपकल्पनादिप्राप्त्य

दिकं यन्मेवां दिवातीनां यजातिभार्थ्यैव कुर्व्यात् नतु कदापि
दिवातीयेति ॥ ८६ ॥

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयान्यया ।
यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्व्वदृष्टयैव सः ॥ ८७ ॥

यस्त्विति । यः पुनः सजातीयया यन्निहितया देहशुश्रूषा
दिकं कर्त्तव्यं विजातीयया मौर्खात् कारयेत् य यथा ब्राह्मणां
शूद्राज्जातो ब्राह्मणचाण्डालः तथैव पूर्व्वैर्द्विभिर्दृष्टइति
पूर्व्वानुवादः ॥ ८७ ॥

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च । अप्रा
प्तामपि तान्तस्मै कन्यान्दद्याद्यथाविधि ॥ ८८ ॥

उत्कृष्टेति । सुखाचारादिभिरुत्कृष्टाय सुरूपाय समान
जातीयाय वरायाप्राप्तकालामपि विवाहवेददृष्टव्यामेवं धर्मो न
हीयते इति दक्षस्मृत्यात् तस्यादपि कात्यायनागपि कन्या
ब्राह्मविवाहविधिना दद्यात् ॥ ८८ ॥

काममामरणात्तिष्ठेद्भवे कन्यर्त्तुमत्यपि । न चैवैनां
प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ ८९ ॥

काममिति । संजातार्त्तवापि कन्या वरं मरुत्पर्य्यन्तं पिब

दृष्टे तिष्ठेत् न पुनरेतां विद्यागुणरहितां च कदाचित्पिचादि
दर्श्यात् ॥ ८८ ॥

चोषि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती । अर्द्धं नु
कालादेतस्मादिन्देत संदृशंपतिम् ॥ ८९ ॥

चोषीति । पिचादिभिर्गुणवदराचादीयमाना कन्या वंजा
तार्त्तवा सती चोषि वर्षाणि प्रतीक्षेत वर्षचघात्पुनः अर्द्धमधि
कगुणवराभागे समानजातिगुणं वरं स्वयं दृषीत ॥ ८९ ॥

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
नैनः किञ्चिद्वाप्नोति न च यं साधिगच्छति ॥ ९० ॥

अदीयमानेति । पिचादिभिरदीयमाना कुमारी यद्येक
काले यदि भर्तारं स्वयं दृष्टुते तदा वा न किञ्चित्पापव्या
प्नोति न च तत्पतिः पापं प्राप्नोति ॥ ९० ॥

अलङ्कारं नाददीत पितृं कन्या स्वयम्बरा ।
मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥ ९१ ॥

अलङ्कारमिति । स्वयंदत्तपतिका कन्या वरस्त्रीकरवात्पूर्व
पितृमातृभ्रातृभिर्दत्तमलङ्कारं तेभ्यः समर्पयेत् चदा नार्प
येत्तदा चोरी स्यात् ॥ ९१ ॥

पित्रे न दद्याच्छतृन्मु कन्यास्तुमतीं वरम् ।
स हि स्वाभ्यादतिक्रामेदत्तनाम्नतिरोधनात् ॥ ८३ ॥

पित्रे नेति । अतुषुतां कन्यां वरःपरिष्वजन् पित्रे शृङ्खलं न
दद्यात् । यस्यास्य पिता अतुकार्थपत्न्योत्पत्तिनिरोधनात्
कन्यायाः स्वामित्वाद्दीयते ॥ ८३ ॥

त्रिंशद्वर्षोवहेत्कन्यां दद्याद् द्वादशवर्षिकीम् ।
षष्ठ्यवर्षोऽष्टवर्षाभ्यां धर्मो सीदति सत्वरः ॥ ८४ ॥

त्रिंशदिति । त्रिंशद्वर्षः पुमान् द्वादशवर्षवयस्कं मनो
हारिणीं कन्यामुदहेत् अतुर्विंशतिवर्षोवाऽष्टवर्षो नार्हस्त्यधर्मे
ऽवसादं अहति तत्रावात् एतच्च योग्यकाकप्रदर्शनपरं नतु
निबन्धार्थं प्रायेचेतावता कासेन गृहीतवेदोभवति चिन्मात्र
वयस्का च कन्या बोधुर्बुधोऽप्येति गृहीतवेदस्यापकुर्वाणको
गृहस्थान्नमं प्रति न विद्यतेति सत्वरदत्तकार्थः ॥ ८४ ॥

देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः ।
तां सार्धं विभूयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥ ८५ ॥

देवेति । भनोर्धमाववितापुरन्धिमंही बोधुर्बोधपत्न्या च देवा
दत्तादिमन्त्रविद्वान् वा देवैर्दत्ता भार्या तां पतिर्हमते यत्

स्तेष्वपि तां वतीं देवानास्त्रियं कुर्वन् यासां ष्ठादनादिना
ब्रह्मा देवाद्युपेतामपि पोषयेत् ॥ ६५ ॥

प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थञ्च मानवाः ।
तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥ ६६ ॥

प्रजनेति । यस्माद्गर्भपहणार्थं स्त्रियः सृष्टा गर्भाधानार्थञ्च
मनुष्याः तस्माद्गर्भोत्पादनमिवानयोरग्न्याधानादिरपि धर्मः
पत्न्या सह साधारणः सौमे वसानावग्नीनादधीयातामित्यादि
वेदेऽविहितः तस्माद्गर्भा विभृयादिति पूर्वोक्तस्य शेषः ॥ ६६ ॥

कन्यायान्दत्तशुक्लायां विधेयं यदि शुक्लदः ।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥ ६७ ॥

कन्येति । कन्यायां दत्तशुक्लायां सत्यामर्षजातविवाहायां
यदि शुक्लदो वरो विधेयं तदा देवराय पिशादिभिरथैव
कन्या दातव्या यदि सा स्वीकरोति यस्याविधेयेति प्रागुक्तं
नियोगरूपं ददन्तु शुक्लपहणविषयम् ॥ ६७ ॥

आददीत न शुद्धेऽपि शुक्लं दुहितरन्ददत् ।
शुक्लं हि गृह्णन् कुरुते ह्यसं दुहित्वविक्रयं ॥ ६८ ॥

आददीतेति । ब्राह्मणभिश्चः शुद्धेऽपि पुत्रीं ददत् शुक्लं
न गृहीयात् । किन्तु नः ब्राह्मणविद्विजातिः यस्मात् शुक्लं

दुष्टम्भुतं दुष्टविक्रयं कुरुते । न कन्यायाः पितेत्यनेन निषिद्धं
मपि शुल्कपदं कन्यायामिति दृष्टीतशुल्कायां ब्राह्मीयनिषयम्
दर्शनात् शुल्कपदस्य ब्राह्मीयत्वब्रह्माणां पुनस्तन्निषिध्यते ॥ ८८ ॥

एतत्तु न परे चक्रुर्वापरे जातु साधवः । यद्
न्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥ ८९ ॥

एतदिति । एतत्पुनः पूर्व्वे विष्टा न कदाचित्कृतवन्मोहा
द्यपरे वर्त्तमानकाशीनाः कुर्वन्ति यदन्यस्य कन्यामप्रीकृत्य
पुनरन्यस्य दीयत इति एतच्च दृष्टीतशुल्ककन्याविषयं नदत्ता
कस्यचित्कन्यामिति दृष्टीतशुल्कविषयम् ॥ ८९ ॥

नानुशुभ्रम् आत्मेतत्पूर्व्वेव्यपि हि जन्मसु । शुल्क
संश्लेन मूल्येन कस्यं दुष्टविक्रयम् ॥ ९० ॥

नेति । पूर्व्वकस्येव्येतदुक्तमिति कदाचित् वचस्य भुत
वन्मोहतः शुल्कमिधानेन मूल्येन कस्यिन्साधुर्नूढदुष्टविक्रय
मकार्षीदिति शुल्कनिषेधानुवादः ॥ ९० ॥

अन्योन्यस्यान्यभिचारोभवेदामरयान्तिकः । एव
वर्जः समासेन श्रेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ ९१ ॥

अन्योन्येति । भार्यापत्योर्मरणात्तं यावत् धर्मावकाशेषु

परस्परानभिचारः स्यादित्येषसंश्लेषतः स्त्रीपुंसयोः प्रकृत्यो-
धर्मो ज्ञातव्यः ॥ १०१ ॥

तथा नित्यं यत्तेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।
यथानाभिचरेताम्नौ विद्युक्तावितरेतरम् ॥ १०२ ॥

तथाच सति तथेति । स्त्रीपुंसौ कृतविवाहौ तथा वदा-
यत्नं कुर्यातां यथा धर्मार्थकामविषये विद्युक्तौ परस्परस-
मभिचरेतां ॥ १०२ ॥

एषस्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वीरतिसंहितः । आपत्य-
पत्यप्राप्तिश्च दायभागस्त्रिवोधतः ॥ १०३ ॥

एव इति । एष भार्यापत्योरन्योन्यानुरागयुक्तो धर्मो युष्माक-
मुक्तः समानाभावे आपत्यप्राप्तिरुक्ता । इदानीं दीयत इति
दायः पित्रादिधनं तस्य विभागव्यवस्थां शृणुत ॥ १०३ ॥

ऊर्द्धमिति स मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् । भजे-
रन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ १०४ ॥

ऊर्द्धमिति । भ्रातरो मिथिला पितृमरणादूर्द्धं पैतृकं
मातृमरणादूर्द्धं मातृकं धनं समं कृत्वा विभजेरन् ज्येष्ठगोचर-
तयोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वात् समभाजोऽयं ज्येष्ठजातरि

परस्परानभिचारः स्त्रादिस्त्रेवसंचेषतः स्त्रीपुंसयोः प्रकृत्यो
धर्मो ज्ञातव्यः ॥ १०१ ॥

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।
यथानाभिचरेताम्तौ वियुक्तावितरेतरम् ॥ १०२ ॥

तथाच सति तथेति । स्त्रीपुंसौ कृतविवाहौ तथा सदा
यत्नं कुर्यातां यथा धर्मार्थकामविषये वियुक्तौ परस्परम्
अभिचरेतां ॥ १०२ ॥

एषस्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वीरतिसंहितः । आपत्य
पत्यप्राप्तिश्च दायभागनिबोधत ॥ १०३ ॥

एव इति । एष भार्यापत्योरन्योन्यानुरागयुक्तो धर्मो युष्माकं
मुक्तः सन्तानाभावे चापत्यप्राप्तिरुक्ता । इदानीं दीयत इति
दायः पित्रादिधनं तस्य विभागव्यवस्थां शृणुत ॥ १०३ ॥

ऊर्द्धमितुश्च मातुश्च समेत्य धातरः समम् । भजे
रन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ १०४ ॥

ऊर्द्धमिति । धातरोमिलिता पितृमरणादूर्द्धं पैतृकं
मातृमरणादूर्द्धं मातृकं धनं यत्नं कृत्वा विभजेरन् ज्येष्ठगोचर
तपोद्वारस्य वक्ष्यमाणत्वात् यमभानोऽयं ज्येष्ठजातरि

उद्धारमनिवृत्तिरिति बोद्धव्यः पित्र्येर्मरणादूर्ध्वं विभागेहेतुमाह ।
 चक्षान्ते पुत्रा जीवतोः पित्र्येष्टदीर्घकाले चामिनो न भवन्ति
 मातुरपि प्रकृतत्वात्पैत्र्यकमित्यनेन मातृकस्यापि यद्वचं
 चक्षपि पित्र्यमरचानन्तरं विभागो जीवतः पितुरिच्छाभावे
 द्रष्टव्यः । पितुरिच्छया जीवत्यपि तस्मिन्विभागः । तदाह
 चाश्ववद्वचः । विभागश्चेत्येता कुर्वादिच्छया विभजेत्तुता
 निति ॥ १०४ ॥

अष्टेन तु गृहीयात् पितृव्यन्धनमशेषतः । शेषा
 क्षामुपजीवेयुर्यथैव पितरन्तथा ॥ १०५ ॥

अथा पुनर्व्येष्टो धार्मिको भवति तदा अष्टेन । अष्टेनैव पित्र्य
 वन्धनधनं यत्नं गृहीयात्कनिष्ठाः पुनर्व्येष्टं भक्ताच्छादनाद्यर्थं
 पितरमिव उपजीवेत्तुः एवञ्च सर्वेषां सर्वैवावस्थानम् ॥ १०५ ॥

अष्टेन ज्ञातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः । पित
 क्षामनृचक्षैव स तस्मात्सर्व्यमर्हति ॥ १०६ ॥

अष्टेनेति । उत्पन्नमात्रेण अष्टेन वंशकाररहितेनापि मनुष्यः
 पुत्रवान् भवति ततश्च नापुत्रश्च लोकोस्तीति मुतेः पुत्रलोका
 भावपरिहारो भवति तदा प्रवृत्त्या पित्र्यमष्टेन मुतेः पुत्रेण
 ज्ञातमात्रेण पितृक्षामनृचक्ष भवति अतो अष्टेनैव सर्व्यं धनं
 अर्हतीति पूर्व्यं त्रयः ॥ १०६ ॥

यस्मिन्नुचं सन्नयति येन चानन्यमश्रुते । स एव
धर्माजः पुनः कामजानितरान् विदुः ॥ १०७ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् जाते अचं बोधयति येन जातेना
मृतत्वमाप्नोति । तथा च श्रुतिः अचमस्मिन्समुजयत्यमृतत्वञ्च
गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्च जीवतोमुखमिति । स
एव पितुर्दुर्बल्ये हेतुना जातः पुनोभवति तेनैकेन एव अष्टापम
चनाद्युपकारस्य कृतत्वात् । इतरांस्तु काममात्रहेतुकजन्येनो
मुजयो जानन्ति ततश्च स एव सर्वव्ययं गृहीत्वादित्यस्यैवाद्यमपि
ब्रह्मः ॥ १०७ ॥

पितेव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातृन् यवीयसः ।
पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ १०८ ॥

पितेवेति । ज्येष्ठो भ्राता विभागाभावे अनुजान् भ्रातृन्
भक्ताच्चादनादिभिः पितेव विभृत्वात् अनुजास्य भ्रातरः पुत्रा
इव ज्येष्ठे भ्रातरि धर्माद्य वर्त्तेरन् ॥ १०८ ॥

ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः । ज्येष्ठः
पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सङ्गिरगर्हितः ॥ १०९ ॥

ज्येष्ठ इति । अस्तविविभागे ज्येष्ठो यदि धार्मिको भवति तदा
नुजानामपि तदनुयायित्वेन धार्मिकत्वात् ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति

अति अत्यधिकोभवति तदाऽनुवाकामपि तदनुवाचितात्
 ज्येष्ठः कुसलाभवति तथा अनुवाकं ज्येष्ठोद्योके पूज्यतमः बाधुनि
 आगर्हितोभवति ॥ १०८ ॥

यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।
 अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात्स सम्पूज्यस्तु बन्धुवत् ॥ ११० ॥

यो ज्येष्ठ इति । यो ज्येष्ठोऽनुजेषु भ्रातृषु पित्रवदर्थेन स पितेव
 मातेवाऽगर्हणीयोभवति अः पुनस्तथा न वर्त्तेत स मातुसादि
 बन्धुवदर्थनीयः ॥ ११० ॥

एवं सहस्रसेवुर्न्या पुत्रन्याधर्मकाम्यया । पुत्र
 निवर्द्धते धर्मस्तस्माद्दुर्न्या पुत्रकृत्तिना ॥ १११ ॥

एवमिति । एवमविभक्ताभातरः सह संवसेतुः अदि वा
 धर्मकामनया कृतविभागाः पुत्रनसेतुः अस्मात्पुत्रनवस्थाने
 अति पुत्रकृ पुत्रकृ पञ्चमहावक्त्राद्यनुष्ठानादुर्ध्वसेवां वर्द्धते
 तस्मादिभानक्रिया धर्मार्था । तथाच उच्यते । एकपाद्येन
 वयतामिददेवदिनार्चनम् । एकअवेदिभक्तानामदेव साद्रुचे
 इति ॥ १११ ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याश्च यद्दरम् । ततो
ऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यवीयसः ॥ ११२ ॥

ज्येष्ठस्येति । उद्घृतयत इत्युद्धारः ज्येष्ठस्याविभक्तसाधारण
धनादुद्घृत्य विंशतितमोभागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यत् ज्येष्ठनादात्
यम् । मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमोभागो देवः कनिष्ठस्य पुनरशीति
तमोभागो दातव्यः अत्र त्रिष्टयं समं कृत्वा विभजनीयम् ।
॥ ११२ ॥

ज्येष्ठस्यैव कनिष्ठस्य संचरेतां यथोदितम् ।
येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमन्धनं ॥ ११३ ॥

ज्येष्ठस्येति । ज्येष्ठकनिष्ठौ पूर्वोक्ते यथोक्तमुद्धारं गृहीषातां
ज्येष्ठकनिष्ठयतिरिक्ताये मध्यमाक्षेपामवान्तरज्येष्ठकविहता
मनपेक्ष्य मध्यमस्योक्तचत्वारिंशद्भागः प्रत्येकन्दातव्यः मध्य
मानामवान्तरज्येष्ठकनिष्ठतयाभागे वैषम्यवारणार्थमिदम्
॥ ११३ ॥

सर्वेष्वान्धनजातानामाददीताव्यमग्रजः । यश्च
सातिशयं किञ्चिद्दशतस्याभुयादरम् ॥ ११४ ॥

सर्वेष्वामिति । सर्वेष्वान्धनप्रकाराणां मध्यात् यत् ज्येष्ठान्धनं
ज्येष्ठसङ्कनं गृहीषात् सर्वद्रव्याश्च यद्दरमित्युक्तमनूदितं समु

चक्षुषोऽपि चक्षुषोऽपि प्रकृतं कथं विद्यते तदपि ज्योतिष्य
 नृहीयात्तथा द्रवतः पशुनामिति मोतमस्वरथात्। द्रवभे
 नवादिपशुभ्यैवैकं ज्योतिष्योक्तमते इदञ्च यदि ज्योति
 मुच्यमानितरे निर्गुणादिपञ्च ॥ ११४ ॥

उद्धारो न द्रवस्त्वस्ति सम्प्रज्ञानां स्वकर्म्मसु।
 यत्किञ्चिदेव देयन्तु ज्यायसे मानवर्द्धनं ॥ ११५ ॥

यज्मेवां वममुच्यते तु उद्धाररति। द्रवतः प्राप्नुयादरमिति
 योचमुद्धाररक्तः योचमयचनादिकर्म्मवस्तुनां भातृणां
 ज्योतिष्य नास्ति तथापि यत्किञ्चिदप्यपि कथं पूजाद्वि
 करज्योतिष्य देवं एवञ्च वममुच्येवूद्धारप्रतिषेधदर्शनात्पूर्व
 मुचोत्कर्ष्णपेचयोद्धारवैयर्थ्यं योद्धव्यम् ॥ ११५ ॥

एवं समुद्भूतोद्धारो समानंशान् प्रकल्पयेत्।
 उद्धारोऽमुद्भूते तेषामियं स्यादंशकल्पना ॥ ११६ ॥

एवमिति। एवमुक्तप्रकारेण समुद्भूतविंशद्भागानादिके धने
 यमान् भागान् भातृणां कल्पयेत्। विंशतितमभागादौ
 पुनरमुद्भूतद्वयं यज्जमाद्यभाजकल्पना भवेत् ॥ ११६ ॥

एकाधिकं हरेऽध्वेष्टः पुनोध्यर्हन्ततोऽनुजः ।
अंगमंगं यवीयांसइति धर्मोऽव्यवस्थितः ॥ ११७ ॥

एकेति । एकाधिकमंगं दावंत्राविति यावत् अष्टपुनोऽष्टी
यात् । अधिकमर्हं यवांग्रे यार्हमंगं अष्टादनकारजातोऽष्टी
यात्कनिष्ठाः पुनरेकैकमंगं यष्टीयुरिति व्यवस्थितोऽध्वः इदमु
अष्टतदनुजयोर्विद्यादिगुणवत्तापेक्षया कनिष्ठानाञ्च निर्गुणत्वे
बोद्धव्यं अष्टतदनुजयोरधिकदानदर्शनात् ॥ ११७ ॥

स्वेभ्योऽग्नेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्धातरः पृथक् ।
स्वात्त्वादंशाश्चतुर्भाग्यतिताः स्युरदित्सवः ॥ ११८ ॥

स्वेभ्यइति । ब्राह्मणचरित्रवैश्वशूद्राश्चत्वारोऽधातरः
स्वजात्यपेक्षया स्वेभ्यश्चतुरेऽंगान् हरेदिप्रदत्यादिना वक्ष्यमा
स्वेभ्योऽग्नेभ्यः प्रात्मीयादात्मीयाङ्गानाश्चतुर्थभागमृचक्षुष्यक्
कन्याभ्योऽनूठाभ्योऽभगिनीभ्यः या यश्च सोदर्याभगिनी
तस्या एव संस्कारार्थमित्येवन्दद्युः सोदर्याभावे विमाहजैरत्कृ
ष्टैरपहृष्टैरपि संस्कार्या एव तथाच याज्ञवल्क्यः । असं
कृतास्तु संस्कार्याभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्च निजादंशा
इत्वांगानु तुरीयकम् । यदि भगिनीसंस्कारार्थश्चतुर्भागश्चातु
जेऽग्नि तदा पतिताभवेद्युः एतेनैकजातीयवैमाचेयवज्रपुष

मज्झिमेवङ्गावेपि सोदर्यमभिगीभ्यस्तुर्धभागदानमवगन्तव्यम्

॥ ११८ ॥

अत्राविकं सैकशफसजातु विषममज्जेत् । अत्रा
विकन्तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥ ११८ ॥

अथेति । एकत्रफाअन्नादयः हागमेवादि एकत्रफवहितं
विभागकाले समं कृत्वा विभक्तुमत्रक्यन्तस्य विभजेत्किन्तु ज्येष्ठ
स्यैव तस्यात् गतु तत्तुल्यद्रव्यान्तरदानेन समीकृत्य विधीय वा
तन्मूलं विभजेत् । अत्राविकमिति पशुदन्तादिभावयैक
वङ्गावः ॥ ११८ ॥

ववीचान् ज्येष्ठभार्य्याम्युचमुत्पादयेद्यदि ।
समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मोऽव्यवस्थितः ॥ ११९ ॥

ववीचानिति । कनिष्ठोऽपि ज्येष्ठभार्य्यायाश्चिबोमेन
पुत्रजनयेत्तदा तेन पित्रज्येष्ठ सह तस्य चेपवस्य समोऽपि
भानः स्यात्तु पित्रवस्योद्धारोभवति इतिभानव्यवस्था निश्चिता
अनिबोमोत्यस्यकानंशितं वक्ष्यति यद्यपि समेक्य चातरः
सममित्युक्तमन्वाप्यस्यार्देव सिद्धात्पौत्रस्यापि मृतपित्रकस्य
पैतामहधने पित्रवदिभानोऽस्तीति नम्यते ॥ ११९ ॥

उपसर्जनमप्रधानस्य धर्म्मतो नोपपद्यते । पिता
प्रधानमजने तस्माद्धर्म्मेण तन्मजेत् ॥ १२१ ॥

उपेति । ज्येष्ठजातः चेन्नजः पुत्रोपि पितेव सोऽद्वार
विभागी युक्तदत्तीमां ब्रह्मा निराकृत्य पूर्वोक्तमेव द्रव्यति अत्र
धामं चेन्नजः पुत्रः प्रधानस्य चेन्नजः पितुर्द्वर्त्तयेत् सोऽद्वारविभाग
ग्रहणरूपेण न सम्बध्यते चेन्नपि पिता चेन्नदारेणापत्योत्पादने
प्रधानं स्नात्तस्मात्पूर्वोक्तमेव धर्म्मेण विभागव्यवहाररूपेण पितृ
शेषेण सह तंचेन्नजं विभजेदिति पूर्वस्यैव शेषः ॥ १२१ ॥

पुत्रः कनिष्ठोज्येष्ठायां कनिष्ठायाञ्च पर्वजः ।
कथन्तत्र विभागः स्यादिति चेत्संग्रयोभवेत् ॥ १२२ ॥

पुत्रदिति । यदि प्रथमोऽङ्गां कनीषान् पुत्रो जातः पश्चाद्
डायाञ्च ज्येष्ठस्यदा तत्र कथं विभागो भवेदिति संग्रयो
यदि स्नात्किं मातुर्दत्तादकमेव पुत्रस्य ज्येष्ठतमुत स्वव्याक्रमे
येति तदा ॥ १२२ ॥

एकं वृषभमुद्धारं संचरेत् स पूर्वजः । ततोऽप्य
रेऽज्येष्ठवृषास्तदूनानां समावृतः ॥ १२३ ॥

एकमिति । पूर्वस्यां जातः पूर्वजः व्यापोः संग्राहन्द्वांशं
अकमिति ब्रह्मत्वं यः कनिष्ठोऽप्येकं वृषभमुद्धारं वृषीणां ततः

श्रेष्ठदृष्टभादन्ये चे सन्त्यश्रेष्ठदृष्टभाः ते तस्याञ्ज्यैष्ठिमेवात्
माहृतजनानां कनिष्ठिमेवानां प्रत्येकं एकैकशोभवन्तीति
मातृदाहक्रमेण ज्यैष्ठ्यं ॥ १२२ ॥

ज्यैष्ठ्यं जातो ज्यैष्ठ्यायां चरेदृष्टभषोऽंशाः । ततः
समाहृतः श्रेष्ठाभजेरक्षिति धारणा ॥ १२३ ॥

ज्यैष्ठ्येति । अथमोहायाम्नुगर्षोपातोपमना च भाहृतो
ज्यैष्ठ्यः च दृष्टमः षोडशोपायां गवाम्नाष्टुष्टीयात् पञ्चदशमा
हकं दृष्टममित्यर्थः ततोऽनन्तरं चेऽन्ये बह्वीभ्योमाहृतो
पाताद्ये समातृगतोदाहज्यैष्ठ्यतापेक्षया श्रेष्ठानाविभजेरक्षिति
निश्चयः ॥ १२४ ॥

सहस्रस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः । न
माहृतो जैष्ठ्यमक्षि जन्मतो जैष्ठ्यमुच्यते ॥ १२५ ॥

बह्वेति । ब्रह्मण्यस्त्रीषु जातानां पुत्राणां जातिगत
विशेषाभावे सति न माहृतक्रमेण जैष्ठ्यमक्षिभिर्दध्यते किन्तुवत्स
क्रमेणैवातः कनिष्ठानोपि पूर्वोक्तक्रमेण विंशभागश्राद्धादिकं
ष्टुष्टीयात् एवञ्च माहृतज्यैष्ठ्यं विहितप्रतिविद्भूमान् षोडशी
सहस्रापहवदिक्रमः यच्च नृपवन्निर्मुच्यतया भातृणां नृप

उपसर्जनमप्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते । पिता
प्रधानमजने तस्माद्धर्मोऽपि तन्मजेत् ॥ १२१ ॥

उपेति । ज्येष्ठमातुः चेन्नजः पुत्रोऽपि पितेव सोद्धार
विभागी युक्तदत्तीमां ब्रह्मा निराकृत्य पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यमिति अत्र
धानं चेन्नजः पुत्रः प्रधानस्य चेन्नजः पितुर्द्धर्मोऽपि सोद्धारविभाग
ग्रहणरूपेण न सम्बध्यते चेत्पि पिता चेन्नदारेणापत्योत्पादने
प्रधानं स्थापयित्वा पूर्वोक्तमेव धर्मोऽपि विभागव्यवहाररूपेण पितृ
ध्येयं स ह तंचेन्नजं विभजेदिति पूर्वस्यैव शेषः ॥ १२१ ॥

पुत्रः कनिष्ठोज्येष्ठायां कनिष्ठायाञ्च पर्वजः ।
कथं न च विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥ १२२ ॥

पुत्र इति । यदि प्रथमोऽप्यायं कनीयान् पुत्रो जातः पश्चाद्
डायाञ्च ज्येष्ठसदा तत्र कथं विभागो भवेदिति संशयो
अदि स्थातिकं मातुर्दत्तावक्रमेण पुत्रस्य ज्येष्ठतमस्य स्थापयित्वा क्रमे
णेति तदा ॥ १२२ ॥

एकं वृषभमुद्धारं संदरेत स पूर्वजः । ततोऽप
रेऽज्येष्ठवृषास्तदूनानां समादृतः ॥ १२३ ॥

एकमिति । पूर्वस्यां जातः पूर्वजः व्यापोः संज्ञाहन्द्गोर्ध
ज्जमिति ब्रह्मत्वं यः कनिष्ठोऽप्येकं वृषभमुद्धारं वृष्टीयात्ततः

श्रेष्ठदृष्टभादन्ये चे यन्मश्रेष्ठदृष्टभाः ते तस्माज्ज्यैष्ठिनेषात्
मादृतजनानां कनिष्ठिनेषाणां प्रत्येकं एकैकशोभवन्तीति
मादृदादक्रमेण ज्यैष्ठ्यं ॥ १२२ ॥

ज्येष्ठसु जातो ज्येष्ठायां वरेष्ट्वमेषोऽंशाः । ततः
समादृतः शेषाभजेरक्षिति धारणा ॥ १२४ ॥

ज्येष्ठ इति । प्रथमोऽंशान्मुनयो जातो यन्मना च धातुभ्यो
ज्येष्ठः च दृष्टमः सोऽंशोऽंशां गवान्मादृष्टीयात् पञ्चदशमा
हकं दृष्टममित्यर्थः ततोऽनन्तरं चेऽन्ये वक्ष्यन्ते मादृष्टो
जातास्तैः समातुगतोदाहज्येष्ठतापेक्षया शेषानाविभजेरक्षिति
मिदमः ॥ १२४ ॥

सहस्रवर्षीषु जातानां पुत्राणां विभक्तः । न
मादृतो ज्यैष्ठ्यमक्षि ज्योतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥ १२५ ॥

सहस्रेति । समानजातीयवर्षीषु जातानां पुत्राणां जातिमत
विभेदाभावे सति न मादृष्टमेव ज्यैष्ठ्यमविभक्त्यते किन्तु यन्म
क्रमेणैवातः कनिष्ठाद्योपि पूर्वोक्तमेव विभक्तानां शादिकं
दृष्टीयात् दृष्टम मादृष्टमेव विहितप्रतिषिद्धमात् सोऽंशी
पञ्चदशमदृष्टमः यच्च नृपदन्तिर्नृपतया धातुर्वा नृप

समुत्पन्नममाश्रयस्थितः । अतएव जन्मविद्यागुणज्योतिर्ज्ञानं
दादादवाप्नुयात् इति दृष्टस्याद्यादिभिर्जन्मज्येष्ठस्य विद्या
द्युत्कर्षेणोद्धारोत्कर्षउक्तः । एवञ्च निर्गुणलोकवृत्तमिति
मन्दगुणस्य वृत्तभषोडशादिति मादृज्येष्ठ्याश्रयणेन उद्धारो
नोद्भूयः । मादृज्येष्ठ्यविधित्वार्थवादं मेधातिथिर्वदन् । न चस्य
गाह गोविन्दराजस्त्वन्यमतं जगौ ॥ १२५ ॥

जन्मज्येष्ठेन चाङ्गानं स्वमाश्रयास्वपि स्मृतम् ।
यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतोज्येष्ठता स्मृता ॥ १२६ ॥

न केवलं विभागे जन्मज्येष्ठं किन्तु ज्योति । स्वमाश्रयास्वो
मन्मोज्योतिष्टोमे इन्द्रस्याङ्गानार्थं प्रयुज्यते तच्च प्रथम
पुत्रेण पितरमुद्दिश्याङ्गानं क्रियते अमुकस्य पिता यजते इत्येव
वृषिभिः स्मृतं तथा यमयोर्गर्भे एककाशं निषिक्तयोरपि
जन्मक्रमेणैव ज्येष्ठता स्मृता गर्भेय्यिति वज्रवचनं स्वीयज्जता
येवचा ॥ १२६ ॥

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।
यदपत्यमवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥ १२७ ॥

अपुत्ररति । अविद्यमानपुत्रोयदस्यामपत्यं जायेत तन्मम
मादृशोर्द्धदेधिककरं स्यादिति कन्यादानकाशे जामाया यद
अपत्यमिति रूपेण विधानेन दुहितरं पुत्रिकां कुर्यात् ॥ १२७ ॥

अनेन तु विधानेन पुरा चमोऽय पुचिकाः ।
विवृद्ध्यर्थं स्ववंग्रस्य स्वयं दक्षः प्रजापतिः ॥ १२८ ॥

अथ परब्रह्मरूपमर्चवादमाह अनेनेति । दक्षः प्रजा
पतिः पुत्रोत्पादनविधिज्ञः स्ववंग्रदृष्ट्यर्थमनेनोक्तविधानेन
कृत्वा दुहितुः पूर्वं पुचिकाः स्वयं कृतवान् कात्स्न्येन च ग्रन्थः
॥ १२८ ॥

ददौ स दश धर्माय कश्यपाय चयोदश । सोमाय
राक्षे सत्कृत्य ग्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥ १२९ ॥

ददाविति । स दशो भाविपुचिकापुचकाभेन ग्रीतात्मा अथ
हारादिना सत्कृत्य दश पुचिका धर्माय चयोदश कश्यपाय
सप्तविंशतिश्चन्द्राय दिव्यानामीशधीनाञ्च राक्षे दत्तवान्
सत्कारवचनमन्येनामपि पुचिकाकरणे सत्कारे चिह्नं दत्ते
त्वादि च बङ्गीनामपि पुचिकाकरचज्ञापकम् ॥ १२९ ॥

चयैवात्मा तथा पुचः पुचेषु दुहिता समा । तथा
मात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्योधनं करेत् ॥ १३० ॥

चयैवेति । आत्माज्ञानीयः पुचः आत्मा वै पुचन्तमासीति
जन्मविज्ञात् तस्मात् स दुहिता तथा च यष्टीभ्यस्त्यादान् । अत

सत्यानुषंगिकामितुरात्मस्वरूपां विद्यमानां चामपुत्रस्य
मृतस्य पितुर्द्वयं शुचिकाम्यतिरिक्तः कथमन्यो हरेत् ॥ १२० ॥

मातुस्तु यौतकं यस्यात्कुमारीभाग एव सः । दौहि-
त्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलन्धनम् ॥ १२१ ॥

मातुरिति । मातुर्धनं तत्तस्यां मृताया कुमारीभाग
एव स्यात् न पुत्राणां तत्र भागः । कुमारी चानुद्धाभिप्रेता
तथाच गौतमः । स्त्रीधनं दुहितृषामदत्तानां प्रतिष्ठितमाह ।
अपुत्रस्य च मातामहस्य मृतस्य दौहित्र एव प्रकृतमात्यौषिके
चः समपन्धनं गृहीयात् ॥ १२१ ॥

दौहित्रोद्धाखिलं ऋषयमपुत्रस्य पितुर्हरेत् । स
एव दद्याद्दौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥ १२२ ॥

दौहित्र इति । दौहित्रः प्रकृतमात्यौषिकेव एव तस्य माता
महधनग्रहणं जननरोक्तजनकधनग्रहणपिण्डदानार्थं च
भारतः पित्राहृतस्य तत्रैव प्रविद्धत्वात् अन्यस्य पौषिकेचः
पुत्रान्तरहितस्य जनकस्य समपन्धनं गृहीयात् वयं पित्र
मातामहाभ्यां दौ पिण्डौ दद्यात् पिण्डदानं आहोयस्यवर्षार्थं
पौषिकेचनेन जनकधनग्रहणपिण्डदानस्यानोदनिरावार्थं च
नम् ॥ १२२ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोकं न विज्ञेयोऽस्ति चर्कतः ।
तयोर्वि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥ १२२ ॥

पौत्रेति । पौत्रपौत्रिकेययोर्लोकं धर्मकृत्ये च न कश्चिद्विज्ञे
यस्ति चक्ष्मात्तयोर्मातापितरौ तस्य देहादुत्पत्तिरिति पूर्वस्यै
वापुवादः ॥ १२२ ॥

पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते । सम
स्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ १२४ ॥

पुत्रिकायामिति । कृतायान्तुपुत्रिकायां यदि तत्कर्तुः पुत्रो
ऽनन्तरं जायते तदा तयोर्विभागकाये समोविभागोभवेत्
नोद्धारः पुत्रिकायै देवः चक्ष्माज्ज्येष्ठायाश्चपि तस्याउद्धार
विषयेज्येष्ठता नादरणीया ॥ १२४ ॥

अपुत्रायां कृतायान्तु पुत्रिकायां कथञ्चन ।
धनन्तपुत्रिकाभर्ता हरेत्तैवाविचारयन् ॥ १२५ ॥

अपुत्रेति । अपुत्रायापुत्रिकायां कथञ्चन कृतायां तदी
यवयं तद्वर्त्तैवाविचारयन् कृतीयापुत्रिकायाः पुत्रधनमेवान
कञ्चन पत्नीरहितस्य कृतपुत्रस्य पितृधनमवहवयवमौ तसि
वारचार्यमिदं वचनम् ॥ १२५ ॥

अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।
पौत्री मातामहस्येन दद्यात्पिण्डं हरेद्वनम् ॥१४६॥

अकृतेति । अकृता वा कृतावेति पुत्रिकाया एव देविध्यं तत्र
चदपत्यं भवेदस्मान्नगम स्नात्स्वधाकरमित्यभिधाय कस्या
दानकाखे वरानुमत्या या क्रियते या कृता अभिसन्धिमात्र
कृता वाम्ब्रवहारेण न कृता । तथाच गोतमः अभिसन्धि
मात्रात्पुत्रिकेत्येकेषामिति अतएव पुत्रिकाधर्मवद्भवेति प्राग
विवाह्यत्वमुक्तम् । पुत्रिकैव कृता अकृता वा यं पुत्रं समानजाती
यादौदुहत्यादयेनो न दौहित्रेण पौत्रकार्यकरणात्पौत्रिकेयवा
न्मातामहः पौत्री तथाचासौ तस्मै पिण्डं दद्यात् । गोविन्दराज
स्वकृता वेत्यपुत्रिकैव दुहिता तत्पुत्रोपि मातामहधने पौत्रि
केयद्वय मातामहादिसत्त्वेष्वधिकारीत्याह तत्र पुत्रिकाया
एव पुत्रतुल्यत्वेन अपुत्रिकातत्पुत्रयोस्तुल्यत्वाद्योगादिति
॥१४६॥

पुत्रेण लोकान् अयति पौत्रेणानन्त्यमश्रुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति पिष्टपम् ॥१४७॥

पुत्रेवेति । पुत्रेण जातेन स्वर्गादिलोकान् प्राप्नोति पौत्रेण
तेज्येव चिरकाकमवतिष्ठते तदनन्तरं पुत्रस्य पौत्रेणादित्यसौ
कस्याप्नोति अथ च दायभागप्रकरणे अभिधानं पितुर्द्वये

वत्सादिबन्धुकेषु पुत्रस्य तदभावे पौत्रस्य इत्येवं पुंशन्ता
वाधिकारबोधनार्थम् ॥ ११७ ॥

पुत्राच्चोनरकायस्मान्नायते पितरं सुतः । तस्मा
त्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ ११८ ॥

पुत्राच्च इति । यस्मात्पुत्रात्मधेयनरकास्तुतः पितरन्नायते
तस्मात् चाद्यात् चात्मनेव ब्रह्मणा पुत्र इति प्रोक्तः तस्मान्महो
पकारकत्वात्पुत्रस्य युक्तं तदीयपुंशन्तानस्य दायभागित्वमिति
पूर्वदार्ढ्याच्चमिदम् ॥ ११८ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते । दौहि
त्रोऽपि ह्यमुच्येनं सन्तारयति पौत्रवत् ॥ ११९ ॥

पौत्रेति । दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः पौत्रदौहित्रयोर्लोके कश्चिदि
त्रेणैव वक्ष्यते यस्यादौहित्रोऽपि मर्तामहं परलोके निस्तार
यति इतच्च पौत्रिकेवच पौत्रेच साम्प्रतिपादनं पुत्रिका
करणानन्तरमातपौत्रेच सह धने तुल्यभागबोधनार्थम् ॥ ११९ ॥

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्बन्धेत्पुत्रिकास्तुतः ।
द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयन्तत्पितुः पितुः ॥ १२० ॥

मातुरित्यादि । पौत्रिकेचः प्रथमं मात्रे पिण्डं द्वितीयं
मातुः पित्रे तृतीयं मातुः पितामहाय दद्यात् । पितादीनास्तु
पित्रे मातामहाय चेत्युक्तत्वात्पितृक्रमेणैव पिण्डदानम् ॥ १२० ॥

उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दक्षिणः । स
हरेतैव तत्रिक्कं सम्प्राप्नोष्यन्यगोचरतः ॥ १४१ ॥

उपपन्न इति । पुत्राश्च कथं हराः पितुरिति दादन्नपुत्राणामेव
अकथहरत्वं वक्ष्यति दत्तापरे तु क्रमवदिति औरसचेष्टजा
भावे दत्तकस्य पितुर्अकथहरत्वं प्राप्तमेव अतः सत्य औरसपुत्रे
दत्तकस्य सर्वगुणोपपन्नस्य पितृश्च कथभागप्राप्तिर्धर्मिदं वचनं
यस्य दत्तकः पुत्रोऽप्ययनादिसर्वगुणोपपन्नो भवति सोऽन्य
गोत्रादागतोऽपि सत्य औरसे पितृरिक्कभागं गृह्णीयात् । अथ
एक एव औरसः पुत्रः पितृस्य वसुनः प्रभुरिति औरसस्य सर्वो
त्कर्षाभिधानात्तेन नास्य समभागित्वं किन्तु चेष्टजोऽकथभा
गित्वमेवास्य व्याख्यं । गोविन्दराजस्य औरसचेष्टजाभावे
सर्वगुणोपपन्नस्यैव दत्तकस्य पितृश्च कथभागित्वाधर्मिदं
वचनमित्यवोचत्तस्य कृषिमादीनामिर्गुणानामपि पितृश्च कथ
भागित्वदत्तकस्य तु तत्पूर्वपठितस्यापि सर्वगुणोपपन्नस्यैव
न निर्गुणस्येत्यन्याख्यत्वात् ॥ १४१ ॥

गोचरिक्के जनयितुर्न हरेद्दक्षिणः क्वचित् । गोत्र
श्च कथानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥ १४२ ॥

गोचेति । गोचधने जनकस्यन्विनी दत्तको न कदाचि

त्वाभुवात्। पिच्छस्य गोचरकथाकुगामी यद्य गोचरकथे
भजते तथैव अपिच्छोदीयते तस्मात्पुत्रं ददतो जनकस्य सखा
पिच्छमाह्लादि तत्पुत्रकर्मकजिवर्तते ॥ १४२ ॥

अनियुक्तासुतस्यैव पुत्रिष्ठाप्तस्य देवरात्।
उभौ तौ नार्हतौ भागं आरजातककामजौ ॥ १४३ ॥

अनिबुक्तेति । योगुर्भादिनियोगं विना जातोयस्य सपुत्राणां
नियोगेनापि देवरादेः कामादुत्पादितस्यावुभौ क्रमेण आरो
त्यस्यकामाभिजायजौ धनभागं नार्हतः ॥ १४३ ॥

नियुक्तायामपि पुमास्त्राय्यौ जातोऽविधानतः ।
नैवार्हः पैतृकं षट्कथम्यतितोत्पादितो हि सः ॥ १४४ ॥

निबुक्तायामिति । निबुक्तायामपि स्त्रियां वृताभक्तत्वादि
नियोगेति कर्त्तव्यतां विना पुत्रो जातः स चेन्निकस्य पितुर्द्वनं
कथं नार्हति यस्यादसौ पतितेनोत्पादितः निबुक्तौ चो विधिं
हितेत्यनेन पतितस्योक्तत्वात् ॥ १४४ ॥

इरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्रोययौरसः । चेन्न
कस्य तु तदीजं धर्मातः प्रसवस्य सः ॥ १४५ ॥

इरेदिति । तत्र निबुक्तायां यो जातः चेन्नयः पुत्रयौरस

इव धनं हरैत् यस्माद्यत्तस्य कारणभूतं वीजन्तस्तेष्वस्मानि न
 एव तत्कार्यकरणत्वात्। अपत्यमपि धर्मतस्तदर्थमेव। यवीयान्
 ज्वेष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदीत्यनेन चेचजस्य पितामह
 धने पितृत्वेन सह समभागस्य प्रोक्तत्वात्। गुणवतः चेच
 जस्य श्रीरघवस्योद्धारभागप्राप्त्यर्थमिदं श्रीरघुस्तत्त्वाविधानं
 ॥ १४५ ॥

धनं योविभृयाद्भातुर्मृतस्य स्त्रियमेव च। सोऽ
 पत्यं भातुस्तथाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥ १४६ ॥

धनमिति। योऽमृतस्य भातुः स्त्रावरजङ्गमन्धनं पत्न्या
 रक्षणाद्यमया समर्पितं रचेत् तास्य पुष्पीयात् य निधोग
 धर्मेष्व तस्यां भातुरपत्यमुत्पाद्य तस्यापत्यस्य दद्यात् एतच्च
 धनं योविभृयात् भातुरित्यभिधानात् विभक्तधात्वविषयं
 यवीयान् ज्वेष्ठभार्यायामिति तु अविभक्तविषयं समभागाभि
 धानात् ॥ १४६ ॥

या नियुक्तान्यतः पुत्रं देवरादाप्यवाप्नुयात्।
 तं कामजमरिक्थीयं वृथोत्पन्नं प्रचक्षते ॥ १४७ ॥

येति। या स्त्री गुर्वादिभिरनुज्ञाता देवरादाऽन्वतोवा
 यपिष्ठात्पुत्रमुत्पादयेत् य यदि कामजो भवति तदा तम
 रिक्थभाजं मन्वादयोवदन्ति अकामजएव चक्षुभागी यच्च

वाहृतोत्तरदेन । मुखात् मुखपरिहरन् गात्रेर्गात्राक्षरं
सुव्रज् । कुक्षे तदवग्रेषे च यन्नामार्थं न कामतदिति ॥ १४७ ॥

एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु । वङ्गीषु
चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥ १४८ ॥

एतदिति ॥ समानजातीयास्तु भार्यास्तु एकेन भर्ता
जातानामेष विभागविधिर्बोद्धव्यः । इदानीं नानाजातीयास्तु
स्त्रीषु वङ्गीषु उत्पन्नानां पुत्राणां विभागं ब्रूयुत ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्थानुपूर्वेषु चतसस्तु यदि स्त्रियः । तासां
पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ॥ १४९ ॥

ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्य यदि क्रमेण ब्राह्मणस्यास्यतस्तस्यो
भार्याभवेयुः तदा तासां पुत्रेषूत्पन्नेषु अयं वक्ष्यमाणो विभाग
विधिर्ब्रह्मादिनिर्दिष्टः ॥ १४९ ॥

कीनाशोगोषोषायाममखङ्कारस्य वेष्टा च । विप्र
सौहृदिकं देवमेकाग्रस्य प्रधानतः ॥ १५० ॥

कीनाश इति । कीनाशः कर्षकः जवां वेष्टा दृषोषायामश्वादि
वखङ्कारो चक्रुरोषकादिः वेष्टा दृष्टश्च प्रधानं चावकाशोऽत्रा

सौख्यिकः प्रधानभूतोऽत्र इत्येतद्ब्राह्मणीपुत्रोद्धारार्थं देवं
अवशिष्टं वक्ष्यमाणरीत्या विभजनीयम् ॥ १५० ॥

व्यंशंदायाद्वरेदिप्रोदावंगौ क्षत्रियासुतः ।
वैश्याजः सार्द्धमेवांशमंशं शूद्रासुतोदरेत् ॥ १५१ ॥

व्यंशमित्यादि । चीनंशान् ब्राह्मणीपुत्रोपधनादृहीयात्
इति क्षत्रियापुत्रः सार्द्धं वैश्यापुत्रः अंशं शूद्रासुतः एवञ्च यत्र
ब्राह्मणीक्षत्रियापुत्रौ दावेव विद्येते तत्र पञ्चधाकृते धने त्रयो
भागाब्राह्मणस्य द्वौ क्षत्रियापुत्रस्य अत्रयैव द्विधा ब्राह्मणी
वैश्यापुत्रादौ द्विचतुष्टयादौ च कल्पना कार्या ॥ १५१ ॥

सर्व्वम्वा रिक्थजातन्तु दशधा परिकल्प्य च ।
धर्म्यं विभागं कुर्व्वीत विधिनानेन धर्म्यवित् ॥ १५२ ॥

सर्व्वमिति । यदा सर्व्वमृक्थप्रकारमनुकृतोद्धारं दशधा
कृत्वा विभागधर्म्यज्ञाधर्म्यादनपेतं विभागं अनेन वक्ष्यमाण
विधिना कुर्व्वीत ॥ १५२ ॥

चतुरोऽंशान्द्वरेदिप्रः स्त्रीनंशान् क्षत्रियासुतः ।
वैश्यापुत्रोदरेष्टांशमंशं शूद्रासुतोदरेत् ॥ १५३ ॥

चतुरदति । चतुरोभागान् ब्राह्मणो गृहीयात् चीन्

अचिवापुत्रोदौ वैष्णवापुत्रः एवं शूद्रावः अथपि ब्राह्मणी
अचिवापुत्रसङ्गावे सप्तधा कृते धने चमारोभामात्राह्वयस्य
चवः अचिवापुत्रस्य एवं ब्राह्मणीवैष्णवापुत्रादौ दिवङ्मृत्युनेषु च
कल्पना कार्या ॥ १५२ ॥

यद्यपि स्थातु सत्पुत्रोप्यसत्पुत्रोपि वा भवेत् ।
नाधिकं दशमाहयाच्छूद्रापुत्राय धर्मातः ॥ १५४ ॥

अथपीति । यदि ब्राह्मणोद्विजातिस्त्रीषु वर्णासु विद्यमान
पुत्रः स्थातु अविद्यमानपुत्रोवा तथापि शूद्रापुत्राद्यानन्तराधि-
कारी वसीषु दशमभागानधिकं धर्मातो न दद्यात् । एवञ्च
शूद्रापुत्रविषये निषेधादविद्यमानवजातिपुत्रस्य अचिवावैष्णा-
पुत्रौ वर्मच्छब्दहरी स्थातां ॥ १५४ ॥

ब्राह्मणश्च निषवित्रां शूद्रापुत्रो न ऋषयभाक् ।
वदेवास्त पिता दद्यात्तदेवास्त धनमभवेत् ॥ १५५ ॥

ब्राह्मणेति । ब्राह्मणश्च निषवित्राणां शूद्रापुत्रो धनभाक् न
भवति किन्तु वदेव धनमसौ पिता दद्यात्तदेव तस्य भवेत् एवञ्च
पूर्वोक्तविभागनिषेधात् विकल्पः यच्च नृपवदनृषापेक्षः अथवा
चतुःशूद्रापुत्रविषयोऽयम् दशमभागनिषेधः ॥ १५५ ॥

समवर्णासु ये जाताः सर्वे पुत्रादिजन्मनाम् ।
उद्धारं ज्यायसे दत्त्वा भजेरन्नितरे समम् ॥ १५६ ॥

समवर्णास्त्रिति। द्विजातीनां समानजातिभार्यासु ये पुत्रा जाता
सो सर्वे ज्येष्ठायोद्धारन्दत्त्वा अवन्नितं समभागं दत्त्वा ज्येष्ठेन
सहान्वे विभजेरन् ॥ १५६ ॥

शूद्रस्य तु सर्वर्षेव नान्या भार्या विधीयते । तस्या
ज्जाताः समांशाः सूर्यदि पुत्रव्रतं भवेत् ॥ १५७ ॥

शूद्रस्येति । शूद्रस्य पुनः समानजातीचैव भार्यापदिश्रुते
नोत्कृष्टा अवकृष्टा वा तस्यास्तु ये जातासो यदि पुत्रव्रतमपि
तदा समभागाएव भवेयुः तेनोद्धारः कस्यचिन्न देयः ॥ १५७ ॥

पुत्रान् द्वादश यानाश्च नृणां स्त्रायन्मुवोमनुः ।
तेषां षड्वन्मुदायादाः षडदायादवान्धवाः ॥ १५८ ॥

पुत्रानिति । यान् द्वादश पुत्रान् चैरक्षगर्भोमनुराश्च तेषां
मथादायाः षड्वान्धवाः गोचदायादाश्च तस्याह्वान्ववलेन
वपिण्डसमानोदकानां पिण्डोदकदानादि कुर्वन्धनमनरा
भावे च गोचदायं दृढमिति पिण्डव्यवहाराश्च पुत्राश्चक्षुराः

वितुरिति दादत्रविधपुत्राणामिव वक्ष्यमाणत्वात् । उत्तरे षट्
न गोचधनहराभवन्ति बान्धवास्तु भवन्ति ततस्तु बन्धुकार्यं
मुदकक्रियादि कुर्वन्ति । मेधातिथिस्तु षडदायादबान्धवा
इत्युत्तरवङ्कसादायादलमबान्धवलक्ष्याह तस्य बौधावनेन
बन्धुलक्ष्मिहितत्वात् तदाह । कानीनस्तु सरोठस्तु क्रीतं
पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तमिवाहस्तु गोचभाजः प्रचक्षते
॥ १५८ ॥

शौरसः शैवजस्यैव दत्तः कृत्रिमएव च । गुढो
त्यस्रोऽपविद्वस्तु दायादाबान्धवास्तु षट् ॥ १५९ ॥

शौरसरति । शौरसादयोवक्ष्यमाणस्तथाः षट् स्वय
भाजोबान्धवास्तु भवन्ति ॥ १५९ ॥

कानीनस्तु सरोठस्तु क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वय
न्दत्तस्तु शौद्रस्तु षडदायादबान्धवाः ॥ १६० ॥

कानीनस्येति । कानीनादयोवक्ष्यमाणस्तथाः षट् गोचस्तु
स्वहराण भवन्ति बान्धवास्तु भवन्तीति ॥ १६० ॥

यादृशम्लमाप्नोति कुष्ठवैः सन्तरन् असम् ।
तादृशम्लमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरंस्तमः ॥ १६१ ॥

औरसेन सह चेचजादीनाम्याठास्तुल्यत्वाद्वायां तन्निरा
चार्यमाह चादृशमिति । दृष्टादिनिर्मितकुत्सितोदुपादिभिर्द
दकन्तरन् यथाविधम्लं प्राप्नोति तथाविधमेव कुपुत्रैः चेच
जादिभिः पारलौकिकं दुःखं दुरुत्तरं प्राप्नोति इत्यनेन चेच
जादीनां मुखौरसपुत्रवत्सम्पूर्णकार्यकरश्चमलं न भवतीति
दर्शितम् ॥ १६१ ॥

यद्येकश्चक्षिनौ स्थातामौरसचेचजौ सुतौ ।
यस्य यत्पैतृकं चक्ष्यं स तद्गृहीत नेतरः ॥ १६२ ॥

यदीति । अपुत्रेण परस्मैने नियोगोत्पादितः सुतः । उभयो
रप्यसौ चक्षी पिच्छदाता च धर्मात इति याज्ञवल्क्योक्तविषये
यदा चेचिकस्य पितुः चेचजानन्तरमौरसः पुत्रोभवति तदा
तावौरसचेचजौ एकश्चक्षिनौ एकस्य पितुर्ग्रन्थपि चक्ष्याहो
भवतः तथापि यस्यस्य जनकसम्बन्धि धनं तदेव स गृहीयात् न
चेचजः चेचिकपितुः । यस्तु वक्ष्यति यद्वन्तु चेचजस्याग्रं प्रदद्यात्पै
तृकाङ्कनात् । औरसोविंशजन्दायमिति तत्पुत्रवदीजिविषयं ।
यस्तु याज्ञवल्क्येन । उभयसम्बन्धिचक्ष्यहरत्नमुक्तमात्तचेचिक
पितुरौरसपुत्राभावे बोद्धव्यं । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु

शौरसमनिपुक्तापुनश्च विषयीकृत्यैवं शौर्यं व्याचष्टाते । तच्च
अनिपुक्तापुनश्चापेक्षमादनिपुक्तासुतस्येत्यनेन तच्च अथ
यद्वचनिवेधात् यस्यैकचक्षुर्नावित्यन्यथाच ॥ १६२ ॥

एकशौरसः पुनः पितृस्य वसुनः प्रभुः । श्रेष्ठा
शामानुश्रंसार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥ १६३ ॥

एक इति । व्याधादिना प्रथमशौरसपुत्राभावे चेवमादिषु
कृतेषु पक्षादौषधादिना विगतव्याधेशौरसे उत्पन्ने यतीद
मुच्यते शौरसहवैकः पुनः पितृधनस्वामी श्रेष्ठाणां चेवव
चतिरिक्तानां तच्च वडांशदेर्नष्टमावतात् पापयन्मपरि
हारार्थं याथाज्ञादनन्दयात् ॥ १६२ ॥

वडन्तु चेवजस्यांशं प्रदद्यात्तैतृकाहनात् । शौर
शेविभजन्दायमित्यं पञ्चममेव वा ॥ १६४ ॥

वडमिति । शौरसः पुनः पितृधनमिदायं विभजन् चेव
जस्य ततः वडमंशं पञ्चमं वा दद्यात् निर्गुणवपुषापेक्षार्थं
विक्रयः ॥ १६४ ॥

शौरसचेवजौ पुनौ पितृस्य वसुस्य भागिनौ ।
दद्यापरे तु क्रमशोगोचरवशांशभागिनः ॥ १६५ ॥

शौरसेति । शौरसचेवजौ पुनपुनप्रकारेण पितृधनशरी

द्यातां अन्ये पुनर्दत्त दत्तकादयः पुत्रागोचभाजोभवन्ति
पूर्वाभावेपरः परदत्त्येवं क्रमेण धनां हरास ॥ १६५ ॥

स्वे क्षेत्रे संस्क्रतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्वि यम् ।
तमौरसं विजानीयात्पुत्रस्य यमकल्पितम् ॥ १६६ ॥

स्वदत्ति । स्वभार्यायां कन्यावस्त्रायामेव हतविवाह
संस्कारायां यं स्वयमुत्पादयेत् तन्पुत्रं औरसं मुख्यं विद्यात् ।
स्वर्णायां संस्क्रतायां स्वयमुत्पादितमौरसपुत्रं विद्यादिति
पौधाद्यनदर्शनात् सजातीयायामेव स्वयमुत्पादितमौरसो
भवेत् ॥ १६६ ॥

यस्तप्यजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा । स्वध
र्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ १६७ ॥

यदिति । बोधतस्तु नपुंसकस्य प्रभवविरोधित्याप्नुयितस्य वा
भार्यायां घृताभक्त्यादिनियोगधर्मेण गुह्यविद्युक्तायां जातः
स क्षेत्रजः पुत्रो मन्वादिभिः स्मृतः ॥ १६७ ॥

माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमापदि ।
सदृशम्रीतिसंयुक्तं स क्षेत्रोदन्निमः स्मृतः ॥ १६८ ॥

मातेति । दृक्करोषितमन्वावः पुरषो मातापितृनिमित्तकः

तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवत इति वज्रिष्ट
स्मरणात् माता पिता वा परस्परानुज्ञया च पुत्रं परियहीतुः
समानजातीयं तस्यैव पुत्राभावनिमित्ताद्यामापदि प्रीतिशुभं
नतु भ्रातादिना उदकपूर्वं दद्यात् स दक्षिमाक्षः पुत्रो विज्ञेयः
॥ १६८ ॥

सदृशन्तं प्रकुर्व्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् । पुत्रं
पुत्रगुणैर्यत्नं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥ १६९ ॥

सदृशमिति । चतुर्णः समानजातीयमिषोः पारलौकिक
आत्मादिकरणाकरणाभां गुणदोषो भवत इत्येवमादिष्टं
पुत्रगुणेषु मातापितोराराधनादिशुभं पुत्रं कुर्यात् स कृत्रि
माक्षः पुत्रो बोद्धव्यः ॥ १६९ ॥

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः । स
गृहे गूढउत्पन्नस्तस्य स्थायस्य तस्यजः ॥ १७० ॥

उत्पद्यत इति । यद्य गृहे च वसितायाश्चार्थ्याणां पुत्रउत्प
द्यते समातीयोऽवस्थवतीति ज्ञानेपि कस्यात्पुत्रविज्ञेयाच्चातो
याविति न ज्ञायते स गृहे च प्रकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्रः स्थायसी
जायाश्चार्थ्याणां जातः ॥ १७० ॥

मातापितृभ्यामुत्पुष्टमयोरन्यतरेष वा । यं
पुत्रं परिगृहीयादपविद्धः स उच्यते ॥ १७१ ॥

मातेति । मातापितृभ्यामन्यत्र तयोरन्यतरमरणे अन्यत
रेष वा त्यक्तं पुत्रं स्वीकुर्यात् अपविद्धास्त्रः पुत्रउच्यते ॥ १७१ ॥

पितृवेस्मिन् कन्या तु यं पुत्रञ्जनयेद्गृहः । तं
कानोनं वदेन्नास्त्रा वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥ १७२ ॥

पितृति । पितृगृहे कन्या यं पुत्रं अग्रकात्रं जनयेत् तं कन्या
परिषेत्तुः पुत्रं नास्त्रा कानोनं वदेत् ॥ १७२ ॥

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाता ज्ञातापि वा सती ।
वोढुः स गर्भोभवति सवोढइति चोच्यते ॥ १७३ ॥

चेति । या गर्भवती अज्ञातगर्भा ज्ञातगर्भा वा परिषीयते
स गर्भसखा ज्ञातः परिषेत्तुः पुत्रोभवति सवोढइति अप
दिश्यते ॥ १७३ ॥

क्रीडीयाद्यस्वपत्यार्थं मातापित्रोर्मन्त्रिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोपि वा ॥ १७४ ॥

क्रीडीयादिति । यः पुत्रार्थं मातापित्रोः सकाशात् यं क्रीडी
यात् स क्रीतकस्तस्य पुत्रोभवति जेतुर्गुणैस्तुल्योहीनोवा भवेत्

न तत्र क्षातिः बाह्यैर्वाहये। यजातीयेष्वप्योक्तस्मरणेषु
मवाविधिरिति चाहवज्जनेन यजेवामेव पुषायां यजातीयता
मिधामात्तेन मानवेपि क्रीतव्यतिरिक्ताः यजे पुषाः यजातीया
वाह्याः ॥ १७४ ॥

वा यत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।
उत्पादयेत्पुनर्भूत्या स पौनर्भव उच्यते ॥ १७५ ॥

चेति । वा मर्षा परित्यक्ता वृत्तमर्तृका वा स्वेच्छया चम्यस्य
पुनर्भार्या भूत्वा चमुत्पादयेत्स उत्पादकस्य पौनर्भवः पुन
उच्यते ॥ १७५ ॥

सा चेदक्षतयोनिः स्नातप्रत्यागतापि वा ।
पौनर्भवेन भर्ता सा पुनः संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

वाचेदिति । सा स्त्री अक्षतयोनिः वत्सन्वमानवेत्तदा
तेन पौनर्भवेन भर्ता पुनर्विवाहाय संस्कारमर्हति अद्या
कौमारव्यतिमुद्यन्वान्वमाश्रित्य पुनश्चमेव प्रत्यागता भवति
तदा तेन कौमारेण भर्ता पुनर्विवाहाय संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

मातापितृविहीनोयस्यक्तोवा स्यादकारणात् ।
आत्मानं स्पर्शयेद्यसौ स्वयन्दत्तस्तु स स्मृतः ॥ १७७ ॥

मातेति । यो मृतमातापितृकस्त्वागोचितकारणं विना देवा
दिना ताभ्यां त्यक्तोवा आत्मानं यसौ ददाति स स्वयन्दत्तास्यः
तस्य पुत्रोमत्यादिभिः स्मृतः ॥ १७७ ॥

यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायाङ्गामादुत्पादयेत्सुतम् । स
पारयस्त्रेव श्रवस्तस्मात्पारश्रवः स्मृतः ॥ १७८ ॥

यमिति । विज्ञास्त्रेषविधिः स्मृत इति याज्ञवल्क्यदर्शनात् परि
षीतायामेव शूद्राणां ब्राह्मणः कामाद्यं पुत्रश्चनयेत्स जीवस्त्रेव
श्रवतुस्त्य इति पारश्रवः स्मृतः यद्यप्ययं पित्रुपकारार्थं आङ्गादि
कं करोति तथाप्यसंपूर्णोपकारकत्वात् श्रवस्यपदेनः ॥ १७८ ॥

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतोभवेत् ।
सोऽनुज्ञातोऽपरेदंशमिति धर्मोऽव्यवस्थितः ॥ १७९ ॥

दास्यामिति । ध्वजाहताद्युक्तस्य चापान्दास्यां दासस्य
न्विन्यां वा दास्यां शूद्रस्य यः पुत्रोऽजायते स पित्रा अनुज्ञात
परिषीता पुत्रैः समानभागभागभवेदिति तुल्यभागं लभत इति
ब्राह्मणव्यवस्था नियता ॥ १७९ ॥

चेचजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥ १८० ॥

चेचजेति । एतान् चेचजादीन् एकादश पुत्रान्पुत्रोत्पादय
विधिसोपः पुत्रकर्तव्यमाहूदिसोपस्य माभूदित्येवमर्थं पुत्र
प्रतिहन्द कान्यवचाहुः ॥ १८० ॥

य एतेऽभिहितः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ।
वस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ १८१ ॥

वदति । य एते चेचजादयोऽन्यबीजोत्पन्नाः पुत्राश्चौरस्य
पुत्रप्रसङ्गेनोक्ताः ते यद्विजोत्पन्नास्तस्यैव पुत्रा भवन्ति न चचिका
देरिति सत्यौरस्ये पुत्रे पुत्रिकायाश्च सत्यां न ते कर्तव्या इत्येव
अरमिदं अन्यबीजजा इत्येकादशपुत्रोपस्य चार्थं स्वीयजाता
वपि यौनर्भववैद्वौ न कर्तव्यो अतएव दृष्टुं दृश्यतिः । आन्यं
विना चचा तैस्तं वद्विः प्रतिनिधिः कृतं । तच्चैकादशपुत्रास्तु
पुत्रिकौरस्योर्भिना ॥ १८१ ॥

आतृषामेकजातानामेकस्येत्युचयान् भवेत् । सर्व्या
स्तीक्ष्णेन पुत्रेण पुत्रियोमनुरव्रवीत् ॥ १८२ ॥

आतृषामिति । आतृषामेकमातापित्रकायां न चैवयोकः

पुत्रवान् स्यात् अन्वेष पुत्ररहितासदा तेनैकपुत्रेण सर्वाण्
 भ्रातृभ्यपुत्राभ्यमनुराह ततश्च तस्मिन्सति अन्वे पुत्रप्रतिविधयेन
 कर्त्तव्याः स एव पिण्डदोषहरश्च भवतीत्यनेनोक्तं एतच्च पत्नी
 दूहितरश्चैव पितरौ भ्रातरश्च वा । तस्युत इति चाश्रवणस्य
 वचनाद्भादपर्वणाभावे बोद्धव्यं ॥ १८२ ॥

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्युचिणी भवेत् ।
 सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मानुः ॥ १८३ ॥

सर्वायामिति । एकपतिकानां सर्वाणां स्त्रीणां मध्ये वधेका
 पुत्रवती स्यात् । तदा तेन पुत्रेण सर्वास्ताः पुत्रयुक्तामनुराह
 ततश्च सपत्नीपुत्रे सति स्त्रिया न दत्तकादिपुत्राः कर्त्तव्या इत्येत
 दर्शयितुं ॥ १८३ ॥

अथ सः अथ सोभावे पापीयानृक्त्वमर्थति । बह
 वक्षेत्तु सदृशाः सर्वे च वक्ष्यस्य भागिनः ॥ १८४ ॥

अथ स इति । औरसादीनां सर्वेषां पुत्राणाञ्छतत्वात् और
 सादीनुपक्रम्य तेषां पूर्वः पूर्वः अथान्श एव दावहरः सचान्वा
 न्निभृवादिति विष्णुवचनात् । औरसादीनां पुत्राणां पूर्वपूर्वा
 भावे परःपरश्चक्ष्यमर्थति पूर्ववद्भावे परवद्वर्जनं स एव
 कुर्यात् । एवञ्च विद्धे पुत्रत्वे शूद्रापुत्रश्च दाहश्चपुत्रमध्ये पाठः

चेचमादिवक्त्रावे चनावर्तलक्षापन्नर्चनेन वार्चकः चन्वया तु
 चविवावैष्ठापुत्रवदौरसत्वात् चेचमादिवक्त्रावैपि धनं जमेत ।
 पूर्वस्य परवर्तलक्षणमात्राद्यापवादेतरविवक्षे ब्रह्मं चेचमनुचर
 इत्यनुचरोः पञ्चमं वडंवा भानं चौरयोदद्यादिति विहित
 त्वात् । अदितु समानरूपाः यौगर्मवादचोवहवः पुत्रासदा
 वर्त्मह्य विभज्य चक्यं दृष्टीषु ॥ १८४ ॥

न भ्रातरो न पितरः पुत्राश्चक्यहराः पितुः ।
 पिता चरेदपुत्रस्य चक्यं भ्रातर एव च ॥ १८५ ॥

मेति । न चोदरभ्रातरो न पितरः किन्तु चौरयामावे चेच
 मादयोगैवपुत्राः पित्रश्चक्यहराभवन्तीति जनेनाच्यते चौर
 स्य तु एकहवोरसः पुत्रदत्तनेनैव विदुस्तात् । अविद्यमान
 मुक्त्यामुक्तपुत्रस्य पत्नीदुहितरहितस्य च पिता धनं दृष्टीषा
 ज्ञेया मातुषाभावे भ्रातरोधनं दृष्टीषुः एतयानन्तरमुपचयि
 यामः ॥ १८६ ॥

चवाचामुदकद्वार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते । चतुर्थः
 सव्यदातैवान्यश्चमो नोपपद्यते ॥ १८७ ॥

इदानीं चेचमादीनामपुत्रपितामहादिधनेष्वधिकारं
 दर्शयितुमाह चवाचा मिति । चवाचाभिजादीनां उदकदानं

कार्यं विभक्त्यै च तेभ्यः पिच्छोद्वेगः चतुर्थस्य पिच्छोद्वेगो
 र्ज्ञाना चक्षुमन्वाच धनम्योनासि तस्मात्पुत्रोऽपुत्रपितामहादि
 धने नौचपौचाध्यामधिकारः शौरस्यपुत्रपौत्रयोश्च पुत्रेच
 योक्तान् जयतीत्यनेनैवपितामहादिधनभाविनमुक्तम् ॥१८६॥

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनमभवेत् । अत
 ऊर्द्धं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्यएव वा ॥ १८७ ॥

अनन्तर इति । अथ सामान्यवचनस्योक्तौ रसादिषपिण्ड
 मात्रविषयत्वे वैयर्थ्यात्तत्त्वानुक्तपत्न्यादिदायप्राप्त्यर्थमिदं ।
 सपिण्डमध्यामभिरुह्यतरोचः सपिण्डः पुमान् स्त्री वा तस्य
 कृतधनमभवति तत्रैकएवोरसः पुत्रदत्तपुत्रतामहव मृतधने
 ऽधिकारी चेन्नगुणवद्भक्तयोश्च यद्योक्तं पक्षमं षष्ठं वा
 भानन्द्यात् कृषिमादिपुत्राणां संबर्द्धनमात्रं कुर्यात् । शौरस्य
 भावे पुत्रिकातत्पुत्रस्य । दौहित्रएव च हरेदपुत्रस्यासिद्धमभन
 मित्युक्तत्वादौरस्यपुत्ररहितएव तत्रापुत्रोविवक्षितः तदभावे
 चेन्नदादयएकादशपुत्राः क्रमेण पितृधनाधिकारिणः । परि
 शीतशूद्रापुत्रस्य दत्तमभागमात्राधिकारी नाधिकन्दत्तमाह
 स्यात् शूद्रापुत्रावेत्याद्युक्तत्वात् दत्तमभागावभिरुह्यन्तं यत्र
 कृष्टसपिण्डोऽपुत्रीयात् पयोदत्रविधपुत्राभावे पत्नी सर्वमर्ह
 धनभागिनी । यदाह चाश्ववक्त्रः । पत्नी दुहितरस्यैव पितरौ

आमरस्यवा । तदुतेमेचमोवन्तुः शिवसुमन्त्रचारिणः ।
 हवाममावेपूर्वक वनमावुत्तरोत्तरः । सर्वगतस्य अपुत्रस्य
 सर्ववर्षेयस्य विधिः । दृष्टान्तिरप्याह । आद्यावे स्मृतितन्त्रे च
 सोकाचारे च हरिभिः । वरीराईं कृता माया पुष्पापुष्पफणि
 वमा । वस नोपरता भार्या देहाईं नक्ष जीवति । जीवत्यईं
 वरीरे तु कचमन्त्रः स्यात्पुत्रात् । वक्तुस्त्रैर्विद्यमानैस्तु विद्व
 माहवनाभिभिः । अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्वामहारिणी ।
 पूर्वप्रसीताशिशिषं मृते भर्त्तरि तद्वनम् । विन्देत्पतिव्रता नारी
 धर्मैव वनातनः । जङ्गमं स्थावरं हेम कुप्यन्मान्ममस्मान्तरम् ।
 आदाय दापयेच्छाईं मासवाप्साविकादिकम् । विद्वत्समुद
 दौहित्रान् भर्त्सयसीधमातुषान् । पूजयेत् कस्यपूर्ताभां दृष्ट्वा
 वधातिर्षीस्त्रियः । तस्यपिच्छावान्धवावा चे तस्याः परिप
 त्तिनः । हिंसुर्धनाभि तायाजा सौरदष्टेन प्रावयेत् । दृष्ट्वा
 मनुः । अपुत्रा वचनमर्त्तुः पासवमो व्रते क्षिता । पत्न्येव दष्ट
 नत्पिच्छं कष्टमर्षं समेत च । वदुतः । स्त्रीषाम्पु जीवनन्द
 सादिति संबर्द्धनमाचवचनं तदुःप्रीत्याधारिकवधिकारधौव
 नक्षपत्नीविवचं चतोचमोधातिविना पत्नीनामंत्रमावित्रं
 निविष्टं तदवन्मद्वम् । पत्नीनामंत्रभागितं दृष्ट्वाद्यादिवच
 तम् । मेधातिथिर्निराकुर्वन् न प्रोधाति वतावनः । पत्न्यभावे
 अपुत्रिका दुहिता तदभावे पिता माता च तयोरेभावे सोदर्थं
 धाता तदभावे तस्युतः । मातर्यपि च दृष्ट्वाद्यानितुर्ध्याता

इरेद्वयं इति वक्ष्यमावत्तात् पितृमाता । तदभावे ज्येष्ठेऽपि
 वक्ष्येद्वयपिच्छोऽमृतधनं दृष्टीयात् । तद्यथा पितामहसन्ताने
 ऽविद्यमाने प्रपितामहसन्तान एव एवमन्वदेषूच्चं अत ऊर्ध्वं
 वक्ष्येद्वयसन्तानाभावे समानोदकभाचार्यः त्रिव्यस्र क्रमेण
 धनं दृष्टीयात् ॥ १८० ॥

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणाश्च वक्ष्यभागिनः ।
 जैविद्याः शुचयो दान्तास्तथाधर्मी न हीयते ॥ १८८ ॥

सर्वेषामिति । एषामभावइति वक्तव्ये सर्वेषामभावइति
 च दुक्तमात्रब्रह्मचार्यादेरपि धनहारित्वार्थं सर्वेषामभावे
 ब्राह्मणा वेदचयाध्यायिनो वाङ्मान्तरत्रौचवृत्ताजितेन्द्रियाधन
 हारिणो भवन्ति तएव च पिण्डदाः तथायति धनिनोऽमृतस्य
 आहूतिर्धर्महानिर्धर्म भवति ॥ १८८ ॥

अर्ह्यं ब्राह्मणद्वयं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।
 इतरेषाम् वर्णानां सर्व्याभावे इरेद्वयः ॥ १८९ ॥

अर्ह्यमिति । ब्राह्मणसम्बन्धिधनं न राज्ञा कदाचिद्वाच्य
 मिति ब्राह्मणमर्ह्यादा किन्तु कस्यचन ब्राह्मणाभावे ब्राह्मण

आवेष्टोमि देवं चरित्रादिधनं पुनः पूर्वोक्तचक्रहराभावे
राजा दृष्टीयात् ॥ १८८ ॥

संक्षिप्तस्यानपत्यस्य समोचात्पुत्रमाचरेत् । तत्र
वदन्वजातं स्नाततस्निग् प्रतिपादयेत् ॥ १८९ ॥

संक्षिप्तमेति । अनपत्यस्य द्युतस्य भार्या समानमोचात्
पुंशोमुदनिबुक्ता यती नियोगधर्मैश्च पुत्रमुत्पादयेत् तस्मिन्
द्युतविवहे चत् धनजातस्यैतत्तस्मिन् पुत्रे समर्पयेत् । देव
रादा अपिच्छादा इत्युक्तत्वात् समोचाभिबोगप्राप्त्यर्थं तस्य
च च चक्रभाविमार्चमिदम् ॥ १९० ॥

दौ तु यौ विवदेयातां दाभ्यां जातौ स्त्रियाधने ।
तयोर्यस्यस्य पितृयं स्नातस्य दृष्टीत नेतरः ॥ १९१ ॥

दाविति । चक्षेकचक्रिनो स्नातानित्यौरवचेपजबोदत्त
मिदन्तौरवपौनर्भवविषयं चदोत्यौरवभर्तुर्द्व्यतमात् वाचा
पत्यतया स्नामिधनं स्त्रीकृत्य पौनर्भवभर्तुः वक्षामात्पुत्रान्तरं
जनयेत् तस्यापि च पौनर्भवस्य भर्तुर्द्व्यतमात् चक्रहरान्तरा
भावात् धनं दृष्टीतवती यदातौ दाभ्यां जातौ यदि विवदे

धातां स्त्रीद्वयगतध्वी तदा तद्योर्वस्य वक्ष्यमकवन्वधिधनं च
तदेव गृहीत्वात् नलन्यपिद्वयोन्वजनकस्य ॥ १८१ ॥

जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे सौदराः ।
भजेरन्मातृकं कृत्वा भगिन्यस्य सनाभयः ॥ १८२ ॥

जनन्यामिति । मातरि मृतायां सोदर्यन्मातरोभगिन्यस्य
सोदर्याग्रनूठाः मातृधनं समं कृत्वा गृहीयुः ऊठास्तु धनानु
रूपं सन्मानं लभन्ते । तदाह गृह्यतिः । स्त्रीधनं सादपत्यानां
दुहिता च तद्विनी । अप्रप्ता चेत्समूठा तु लभते मानमात्र
कम् । ततश्चानूठानामिदधनद्वयोठाणां मातृधनं भावा स्त्रा
दं वाचतुर्थभागोदेयः ॥ १८२ ॥

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।
मातामह्याधनान् किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकं ॥ १८३ ॥

वा इति । तासां दुहितृणां या अग्रनूठा दुहितरः ताभ्योपि
मातामहीधनाद्यथा तासां पूजा भवति तथा प्रीत्या किञ्चिद्वात
यम् ॥ १८३ ॥

अथान्वाध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्म्मणि ।
आहमाहपितृप्राप्तं वद्विधं स्त्रीधनं कृतम् ॥ १८४ ॥

अथह्येति । अथप्रीत्यवर्चविभक्तिसमीपेत्यादिना सूत्रेण
वमीपार्थे अथस्त्रीभावः विवाहकाले अग्निवन्निधौ चत्पिपादि
दत्तं तदध्यग्नि स्त्रीधनं तदाह कात्यायनः । विवाहकाले
चत्स्त्रीभोदीयते अग्निवन्निधौ । तदध्यग्निकर्त्त वद्विः स्त्रीधनं
परिकीर्त्तितम् । अतु पितृगृहाङ्गर्त्तगृहं नीयमानया सत्यं
तदध्यावाहनिकम् । तथाच कात्यायनः । अत्युनर्चभते गारी
भीयमाना तु पैत्रकात् । अध्यावाहनिककाले तत् स्त्रीधनमुदा
हृतम् । अतु प्रीतिहेतुकर्म्मणि मर्चादिदत्तं तथा आया पिपा
वमवान्मरे बहत्तं एवं बट्प्रकारकं स्त्रीधनं कृतम् ॥ १८४ ॥

अन्वाधेयञ्च बहत्तम्यस्या प्रीतेन चैव बत् । यत्नौ
जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्वमभवेत् ॥ १८५ ॥

अन्वाधेयमिति । अन्वाधेयं आख्यातह्याख्यायनेन । विवाहात्प
रन्नेवतु सत्यवर्त्तकुले स्त्रिया । अन्वाधेयनादुक्तानु सत्यं वन्मु
कुले तथा । विवाहादूर्द्ध्वं भर्त्तकुले पितृकुले वा चरिस्त्रिया सत्यं
मर्चा च प्रीतेन दत्तं बत् अथग्यादि पूर्वसौक्यकृत्तनाङ्गर्त्तरि
जीवति वृत्तायाः स्त्रियाः सत्यधनं तदपत्यानायवति ॥ १८५ ॥

ग्राह्यदेवार्थमाभ्यर्च्यग्राजापत्येषु वदन् । अप्र
जायामतीतायाभ्यर्चरेव तद्विध्यते ॥ १८६ ॥

ग्राह्येति । ग्राह्यादिषु यद्वत्तु विवाहेषूक्तसचक्षेपु चत्विषः
वद्विधमपिधनं तदनपत्यायां मृतायाभ्यर्चरेव मन्वादिभिरिष्यते
॥ १८६ ॥

यत्त्वस्याः स्याद्वनन्दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।
अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तद्विध्यते ॥ १८७ ॥

यदिति । यत्पुनः स्त्रियाश्वासुरराक्षसपैशाचेषूक्तसचक्षेपु
विवाहेषु चत्विषाः वद्विधमपिधनं तदनपत्यायां मृतायां
मातापित्रोरिष्यते ॥ १८७ ॥

स्त्रियान्तु यद्ववेदितमपिचादत्तं कथञ्चन । ग्राह्यणी
तद्वरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ १८८ ॥

स्त्रियामिति । ग्राह्यस्य नानाजातीयासु स्त्रीषु वधि
यादिस्त्रियामनपत्यपतिकायां मृतायां तस्याः पितृदत्तं धनं
वजातिविजातिषापत्यकन्यापुत्रवद्भावेपि ग्राह्यणी चापत्येवी
कन्या नृहीयात्तदभावे तदपत्यस्य तद्वनन्दवेत् ॥ १८८ ॥

न निर्धारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बादङ्गमङ्गगात् ।
सकादपि च विप्ताहि सस्य भर्त्तरनाशवा ॥ १८८ ॥

येति । आषादिवज्जवाधारवात्कुटुम्बघनात् मार्त्तान्दिभिः
स्त्रीभिरमाशङ्काराद्यर्थं यनवस्यवनम कर्त्तव्यं नापि च मर्त्तु
राज्ञां विना भर्त्तृघनादपि कार्यं ततश्च नेदं स्त्रीघनम् ॥ १८८ ॥

यस्यै जीवति यः स्त्रीभिरसङ्कारो घृतो भवेत् ।
न तन्मजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ २०० ॥

यस्याविद्यादि । भर्त्तरि जीवति तन्ममत्वा चोऽसङ्कारः
स्त्रीभिर्दुर्गतः तस्मिन्मृते विमानकाद्ये तं पुत्रादयो च भजेरन् ।
भजमानाः पापिनोभवन्ति ॥ २०० ॥

अनंग्रौ स्त्रीवपतिनौ आत्मन्धवधिरौ तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च क्षेपिभिरिन्द्रियाः ॥ २०१ ॥

अनंग्रविति । अपुंशकवतितजात्मन्धवधिरौ च विकलौ मत्तवज
मूकाः ये च कुक्षिपन्मादयो विकलौन्द्रियास्ते निषादिघनहरा
न भवन्ति किन्तु सायाच्छादयमानिनः ॥ २०१ ॥

सर्वेषामपि तु स्वात्तं दातुं शक्त्वा भवीषिष्या ।
प्रासादाद्गमत्यनाम्यतितो ह्यददद्भवेत् ॥ २०२ ॥

तद्देशाद् सर्वेषामिति । सर्वेषामेषां क्रीवादीनां प्रासादोऽन
प्रासादविरिक्तं प्रावर्त्तयितुं शक्त्वा प्रासादाद्गम्येवं च दद
त्पत्नी स्यात् ॥ २०२ ॥

वधयिष्यता तु दारैः स्यात् क्रीवादीनां कथञ्चन ।
तेषामुत्पन्नतन्मूनामपत्यं दायमर्हति ॥ २०३ ॥

वदीति । कथञ्चनेत्यभिधानात् क्रीवादयो विवाहानर्हा
इति सूचितं यदि कथञ्चिदेषां विवाहेऽप्या भवेत् तदा क्रीवश्च
चेचजउत्पन्ने तेषामुत्पन्नापत्यानामपत्यं धनमागम्यति ॥ २०३ ॥

यत्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठो ऽधिगच्छति ।
भागोयवोयसान्तश्च यदि विद्यानुपाखिनः ॥ २०४ ॥

यत्किञ्चिदिति । पितरि वृत्ते वति भावमिः यथाविभक्तो
ज्येष्ठः यत्किञ्चित् क्षेत्रे पौरुषेण धनं कर्मते ततो धनात् विद्या
भाषयतां कनिष्ठभ्रातृणां भागो भवति नेतरेषाम् ॥ २०४ ॥

अविद्यानाम्नु सर्वेषामीषातयेदमन्वेत् । सम
स्त्वन्विभागः स्वादपित्वइति वारणा ॥ २०५ ॥

अविद्यानामिति । यन्त्रां ज्ञानां कृषिकृष्यादि
चेष्टया यदि धनं ज्ञात् तदा पितृवर्जिते तस्मिन् धने ज्ञानिते
यमीविभागः ज्ञात् गद्वद्भारइति निश्चयः ॥ २०५ ॥

विद्याधनम्नु यद्यस्य तत्तस्यैव धनमन्वेत् । मैत्र्य
मौदादिवत्तस्यैव माधुपर्किकमेव च ॥ २०६ ॥

विद्येति । विद्यामैत्रीविद्याद्विहितं माधुपर्किकं मधुपर्कं
दानकाले पूजनयां यज्ञं तस्यैव तस्मात् अस्मिन्निति वितरी
त्युक्ताऽयमपवादः । विद्याधनञ्च यज्ञं चाद्याधनेन । पर
मज्ञप्रदानेन प्राप्ता विद्या चदान्यतः । तथा प्राप्तञ्च विधिना
विद्याप्राप्तमनुच्यते । उपन्यसे च यज्ञं विद्याया उपन्यस्य
यम् । विद्याधनम्नु तद्विद्यात् विभागे न विभज्यते । त्रिविधा
निज्यतः प्रज्ञात् यद्विद्यप्रज्ञनिर्धनात् । सञ्ज्ञानसंज्ञादादा
ज्ञं प्राप्यवाच्यं यत् । विद्याधनम्नु तस्याऽऽविभज्यते न
विभज्यते ॥ यमीत्येकानिधिनोमिन्द्रावाभां माधुपर्किकं
गानिज्यधनं चाद्यातं तदनुत्तं विद्याधनमन्नु ॥ २०६ ॥

धातृणां यस्तु नेचेत धनं शक्तः स्वकर्माणां । स
निर्भाज्यः स्वकादंशत्किञ्चिद्वत्तोपजीवनम् ॥ २०७ ॥

धातृणामिति । राजानुगमनादिकर्मणा यो धनमर्जितुं
ब्रह्मो धातृणां साधारणं धनं नेच्छति स स्वीयादंशात् किञ्चि
दुपजीवनन्दत्वा भ्रातृभिः पृथक्कार्यः तेन तत्पुत्रास्तत्र धने
काञ्चान्तरे न विवदन्ते ॥ २०७ ॥

अनुपपन्नं पितृद्रव्यं अमेव यदुपार्जयेत् । स्व
मीहितसर्वं तस्मात्कामो दातुमर्हति ॥ २०८ ॥

अनुपपन्नमिति । पितृधनानुपपातेन यत्कृत्वादिज्ञेयाद
र्जयेत् तत् सचेष्टा प्राप्तमिच्छन् भ्रातृभ्यो दातुमर्हति ॥ २०८ ॥

पैतृकम् पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् । न
तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ २०९ ॥

पैतृकमिति । यत्पुत्रः पितृव्यमभिधनं तेनायमर्जये
चित्त्वादनवाप्तं पुनः स्वयत्वा प्राप्नुयात्तत्स्वयमर्जितमिच्छन्
पुत्रैः सह न विभजेत् ॥ २०९ ॥

विभक्ताः स च जीवन्तोविभजेरन् पुनर्बहि । सम
स्तत्र विभागः स्वाज्ज्वैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥ २१० ॥

विभक्तादिति । पूर्व्योद्धारं निरुद्धारं वा विभक्ता भ्रातरः
सहादेकीकृत्य धनं सद्यजीवनो यदि पुनर्विभागं कुर्वन्ति तदा
तत्र समो विभागः कार्यः ज्येष्ठोद्धारो न हेतुः ॥ २१० ॥

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा वियेताग्रप्रदानतः ।
वियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न क्षुप्यते ॥ २११ ॥

येषामिति । येषां भ्रातृणां मध्ये कश्चिदिमानकाख्ये प्रवृत्त्या
दिना खांशाद्वीचेत मृतो वा भवेत्तस्य भागो न क्षुप्येत ॥ २११ ॥

सौदर्याविभजेरंस्तं समेत्य संहिताः समम् ।
भ्रातरो ये च संकष्टा भगिन्यश्च समाभयः ॥ २१२ ॥

किन्तु सौदर्यादित्यादि । सौदर्याभ्रातरः समागत्य
संहिताः भगिन्यश्च सौदर्यासमं वरं कृत्वा विभजेरन्
सौदर्याणां सपत्न्यानामपि मर्यादां ये भिन्नोक्तधनलेखेन
केनकेनाख्येविभजेषु न वर्गे सौदर्याः सपत्न्याः । इतश्च पुत्र
पत्नीपितृमाचभावे द्रष्टव्यम् ॥ २१२ ॥

यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत सोऽन्धाद्भ्रातृन् वशीकृतः ।
सोऽज्येष्ठः स्वादभानस्य विदनाय्यस्य राजनिः ॥ २१३ ॥

योज्येष्ठ इति । यो ज्येष्ठो भ्राता सोऽन्धात्कनीयसोऽन्धातृन् वश्य
येत्यज्येष्ठभ्रातृपूजाशून्यः सोऽन्धारभानरहितस्य राजदृष्ट्यास्य
भ्राता ॥ २१३ ॥

सर्व्वेहव विकर्म्मस्या नार्हन्ति भ्रातरो वनम् । न
चादत्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत धौतकम् ॥ २१४ ॥

सर्व्वेहवेति । अपतिता अपि चे भ्रातरो द्यूतवेद्यादेवादि
विकर्म्मोक्त्यासे चक्यं नार्हन्ति नच कनिष्ठेभ्योऽननुकृत्य ज्येष्ठः
साधारणधनादात्तार्चमसाधारणधनं कुर्यात् ॥ २१४ ॥

भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानम्वेत्सह । न पुत्र
भार्यं विषमं पिता दद्यात्कथञ्चन ॥ २१५ ॥

भ्रातृकामिति । भ्रातृणां पिता वक्ष्यव्यवस्थितानां अविभक्तानां
यदि वक्ष्यव्यवस्थितार्थमुत्थानम्वेत्सह विभक्त्यासेन कथं
चित्पुत्रस्याधिकमिता कदापिह भ्राता ॥ २१५ ॥

अर्द्धं विभागाभ्यातस्तु पितृमेव हरेद्वनम् ।
संस्तुताद्येव वा ये स्तुर्विभजेत स तैः सह ॥ २१६ ॥

अर्द्धमिति । यदा जीवतेव पित्रा पुत्राभ्यामिच्छा विभागः
कृतः तदा विभागादूर्द्धं मातः पुत्रः पितरि द्युते पित्रश्चक
मेव दृष्टीयात् । ये कृतविभागाः पित्रा सह पुनर्विजीकृतस
माद्येः यदाये पितरि द्युते विभजेत् ॥ २१६ ॥

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।
मातर्यपि च वृत्ताद्यामित्युर्वाता हरेद्वनम् ॥ २१७ ॥

अनपत्ययेति । अनपत्यस्य पुत्रस्य धनं माता दृष्टीयात् पूर्वं
पिता हरेदपुत्रस्य अन्वमित्युक्तत्वात् इह माता हरेदित्यनेन
वाच्यवक्ष्येन पितरावित्येकमेव करेयात् । विष्णुना च अपुत्रस्य
अनपत्यमिनामि तदभावे दुहितृनामि तदभावे पितृनामी
त्येकमेव सैव कृतत्वात् मातापितरौ विभज्य दृष्टीयातां ।
मातरि द्युताद्याम्वत्तीपित्रभ्रातृभ्रातृजाभावे पितृर्वाता धनं
दृष्टीयात् ॥ २१७ ॥

अथ धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि ।
यथादृश्येत वत्किञ्चित्सर्वं समतां नयेत् ॥ २१८ ॥

अथरति । अथे पित्रादिपार्श्वभावे धने च तदोभे सर्वस्मिन्

अथात्राहं विभक्ते इति पञ्चासत्किञ्चित्पैतृकं चतुर्व्यं न वा
विभागकासेऽज्ञातमुपसंभेत तत्सर्वं यमं कृत्वा विभज्यतीत्यं
न तु श्रोत्रं याज्ञं न वा ज्येष्ठस्योद्धारोदेवः ॥ २१८ ॥

वस्त्रम्यचमसङ्कारं कृतासमुदकं स्त्रियः । योजन
सोमग्रचारश्च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ २१९ ॥

वस्त्रमिति । वस्त्रं वाहनमाभरणं अविभाजकासे चक्षेणेय
मुक्तमस्तस्यैव न विभाज्यं एतच्च नातिन्यूनाधिकमूल्यविषयं
चतुः षड्मूल्यमाभरणादिकमतिभाज्यमेव तद्विषयमेव
विक्रीय वस्त्राभरणमिति वृहस्पतेर्विभागवचनं कृतासमुदक
ब्रह्मादि तच्च विभजनीयं तथातिप्रचुरतरमूल्यं ब्रह्मादि ताव
न्मात्रमूल्यधनेन कृतासं पाकृतास्तेन परिवर्त्य विभज्यतइति
वृहस्पतिवचनाद्विभजनीयमेव उदकं कूपादिगतं सर्वैरपभो
ग्यमविभजनीयं स्त्रियोदास्त्राद्यायास्तुल्यभागा न भवन्ति ता
न विभाज्याः किन्तु तुल्यं कर्षं कारयितव्याः शोगचेमं मन्त्रि
पुरोहितादि शोगचेमहेतुत्वात् प्रचारोमवादीनाञ्चचारमार्गः
एतत्सर्वं मन्त्रादयोऽविभाज्यमाहुः ॥ २१९ ॥

अथमुक्तोविभागो वः पुत्राणाञ्च क्रियाविधिः ।
क्रमशः श्रेष्ठजादीनां द्यूतधर्म्मनिबोधत ॥ २२० ॥

अथमिति । एष दासभानः पुत्राणां श्रेष्ठजादीनां क्रमेण

विभागकरणप्रकारोपुष्पाकमुक्तः । इदानीं द्यूतयवस्यो द्रष्टुत

॥ २२० ॥

द्यूतं समाह्वयश्चैव राजा राष्ट्राभिवारयेत् । राज्या
नाकरथावेतौ द्वौ द्वौ पृथिवीक्षिताम् ॥ २२१ ॥

द्यूतमिति । द्यूतसमाह्वयो वक्ष्यमाणकचयो राजा स्वराज्रा
विभर्त्तयेत् यस्मादेतौ द्वौ द्वौ राज्ञा राज्यविभाजकारिणो
॥ २२१ ॥

प्रकाशमेतत्तात्पर्यं यद्देवनसमाह्वयौ । तयो
र्नित्यमृतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥ २२२ ॥

प्रकाशमिति । प्रकटमेतत्तार्थं यत् द्यूतसमाह्वयो तस्मा
त्तद्विवारणे राजा नित्यं यत्नयुक्तः स्यात् ॥ २२२ ॥

अप्राप्तिभिर्यत्क्रियते तत्क्षोके द्यूतमुच्यते ।
प्राप्तिभिः क्रियते यस्तु स विजयेयः समाह्वयः ॥ २२३ ॥

अप्राप्तिभिरिति । अथप्रसादादिभिरप्रापैर्बन्धित्वेन तत्क्षोके
द्यूतं कथ्यते यः पुनः प्राप्तिभिः मेघकुण्डादिभिः पक्षपूर्वकं
क्रियते स समाह्वयो ज्ञेयः साकप्रविष्टो रथनयोर्ध्वजकचयं
परिहारार्थम् ॥ २२३ ॥

द्यूतं समाकृत्यैव यः कुर्यात्कारयेत वा । तान्म
र्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥ २२४ ॥

द्यूतमिति । द्यूतसमाकृत्यैव यः कुर्यात् योवा सभिकः
कारयेत्तेषामपराधापेक्षया राजा हस्तच्छेदादिवधं कुर्यात् ।
यज्ञोपवीतादिद्विजचक्रधारिणः शूद्रान् हन्यान् ॥ २२४ ॥

कितवान्कुशीलवान्क्रूरान्पाषण्डस्थांश्च मानवान्
विकर्मस्थान् श्रौण्डिकांश्च शिप्रं निर्व्वसयेत्पुरातन् ॥ २२५ ॥

कितवानिति । द्यूतादिष्वेविमोर्नर्त्तकगायनान्येदविद्विषः श्रुति
स्मृतिवाङ्मन्त्रधारिणः अनापदि परकर्त्तृजीविनः श्रौण्डिकान्
मद्यकरान् मनुष्यान् शिप्रं राजा राजान्निर्व्वसयेदिति कितव
प्रसङ्गेनान्येषामप्यभिधानं ॥ २२५ ॥

एते राष्ट्रे वर्त्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।
विकर्मक्रियया नित्यम्वधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ २२६ ॥

अथ हेतुमाह एतदिति । एते कितवादयोगूढौदारराष्ट्रो
राष्ट्रे वसन्तो नित्यं वधनात्मकक्रियया सज्जनान् पीडयन्ति
॥ २२६ ॥

धूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् । तस्मा
धूतस्य सेवेत दास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ २२७ ॥

धूतमिति । नेदानीमेवेदं किन्तु पूर्वस्मिन्नपि कल्पे धूत
मेतदतिशयेन वैरकरं दृष्टं अतः प्राज्ञः परित्यागार्थमपि तस्य
सेवेत ॥ २२७ ॥

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।
तस्य दण्डविकल्पः स्थाययेष्टं नृपतेऽद्या ॥ २२८ ॥

प्रच्छन्नमिति । यो मनुष्यः तत् धूतं गूढमकटं वा कृत्वा
सेवेत तस्य यथा नृपतेरिच्छा भवति तथाविधो दण्डो भवति ।
॥ २२८ ॥

अथविट्शूद्रयोनिस्तु दण्डन्दातुमशक्नुवन् ।
आनृष्यद्वर्माद्या गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः ॥ २२९ ॥

इदानीं पराविताणां धनाभावे वतीदमाह अचेति । अथ
वैश्यशूद्रजातीयोनिर्जनलेन धनं दातुमशमर्थः तदुचितकर्त्तव्यं
करणेन धनमोधनं कुर्यात् । ब्राह्मणः पुनः यथाशामं क्रमेण
इत्याद्य कर्त्तव्यकारितयः ॥ २२९ ॥

स्त्रीवाख्योन्मत्तवृद्धामान्दरिद्राणाञ्च रोमिणा ।
शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यामृपतिर्दमम् ॥ २३० ॥

स्त्रीति । स्त्रीवाखादीनां पुनः शिफावेषुदलप्रहाररज्जु
बन्धनादिभिर्दमनं राजा कुर्यात् ॥ २३० ॥

येनियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्थिणां ।
धनोन्मत्ता पथ्यमानास्तान्निस्वान्कारयेन्नृपः ॥ २३१ ॥

ये नियुक्तास्त्विति । ये व्यवहारावेष्ट्यादिषु कार्येषु
राज्ञा नियुक्ताऽत्कोपधनतेजसा विकारं भवन्तः अर्था
दीनां कार्याणि नात्रधेयुः तान् गृहीतसर्वज्ञान् राजा कारयेत्
॥ २३१ ॥

कूटशासनकर्तृं च प्रकृतीनाञ्च दूषकान् । स्त्री
बालब्राह्मणघातान् च हन्याद्विट्सेविनस्तथा ॥ २३२ ॥

कूटेति । कूटराजाश्चालेखकान् अमात्यानाञ्च भेदकान्
स्त्रीबालब्राह्मणघातिनः त्रनुसेविनश्च राजा हन्यात् ॥ २३२ ॥

तीरितञ्चानुशिष्टञ्च यच्च कचन यज्ञवेत् ।
कृतमन्तद्वर्म्मतोविद्यान् तद्भूयोनिवर्त्तयेत् ॥ २३३ ॥

तीरितमिति । यच्च कचिद्विद्यादानादिव्यवहारे यत्कर्म

धर्मनक्षिप्रितं पार तीर कर्षवमाप्ताविति पुराहो पाठात्
 वाक्च व्यवहानिर्णीतं अनुविष्टम्हृष्टपर्यन्तताच्च नीतं छात्
 तत्कृतमप्रीकुर्यात् न पुनर्निवर्त्तयेत् । एतच्चाकारणात् अतः
 स्मृत्यन्तं निवर्त्तयेदेव ॥ २३२ ॥

अमात्याः प्राङ्निवाको वा बत्कुर्युः कार्यमन्वया ।
 तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्तान्पुद्गलश्च दण्डयेत् ॥ २३४ ॥

अमात्या इति । राजामात्याः प्राङ्निवाको वा व्यवहारेष्वे
 नियुक्ता सदसम्बन्धव्यवहारनिर्णयं कुर्युः तत्स्वयं राजा कुर्यात्
 पद्मपुद्गलश्च तान् दण्डयेत् । इदञ्चोक्तोचधनपद्वेतरे
 विषयं उक्तोचपद्वे वे नियुक्तास्तित्युक्तत्वात् ॥ २३४ ॥

ब्रह्महा च सुरापस स्त्रीषी च गुरुतप्यगः । एते
 सर्वे प्रयक्त्वेया महापातकिनो नराः ॥ २३५ ॥

ब्रह्महेति । वो मनुष्यो ब्राह्मणं हतवान् च ब्रह्महा सुरापो
 दिमातिः पैशाः पाता ब्राह्मणस्य पैट्रीमाधीनौजोना तत्करो
 ब्राह्मणसुवर्णहारी मनुष्यः च कश्चिदुपपत्तीनामीत्येते सर्वे
 ब्रह्मेकं महापातकिनोबोद्धव्याः ॥ २३५ ॥

चतुर्थामपि चैतेषाम्प्रायश्चित्तमकुर्वन्नाम् ।
शरीरं धनसंयुक्तन्दण्डं धर्म्यमकल्पयेत् ॥ २३६ ॥

चतुर्थामिति । चतुर्थामप्येषां महापातकिनां प्रायश्चित्तम्
कुर्वन्तां शरीरं धनयहणेन च धनसम्पत्तं अपराधानुसारेण
धर्मादन्येन वक्ष्यमाणन्दण्डं कुर्यात् ॥ २३६ ॥

गुरुतस्ये भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
क्षेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यग्निराः पुमान् ॥ २३७ ॥

गुरुतस्येति । नांका राज्ञा खखाटे स्तुः इतिवक्ष्यमाण
त्वात् खखाटमेवाङ्गनस्नानमवगम्यते तच्च गुरुपत्नीगमने वाव
ज्जीवस्त्रायि तप्तलोहेन खखाटे भगाकृतिं गुरुपत्नीगमनचिह्न
ह्वार्य्य एवं सुरापाने कृते पातुर्हीर्षं सुराध्वजाकारं सुवर्षाप
हारे बत्यपहर्तुः कुकुरपादरूपं कार्यं ब्रह्महणि कबन्धः
पुमान् कर्त्तव्यः ॥ २३७ ॥

असंभोज्याद्यसंयाज्या असंपाद्याविवाहिनः ।
चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मावहिष्कृताः ॥ २३८ ॥

असंभोज्यादिति । अन्नादिकमेते भोजयितव्या न चैतेषाञ्जनीयाः

नाप्येते अध्यापनीया नाप्येतेः कन्वादानसम्बन्धः कर्तव्यः
एते च निर्द्वन्द्वत्वात् चाचन्यादिदेव्युक्ताः सर्वभौतादिकर्तव्य
विजिताः प्रथीत्यर्थेऽप्युः ॥ २३८ ॥

ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतसप्तधाः ।
निर्द्वयानिर्जमस्कारास्तत्तनोरनुशासनं ॥ २३९ ॥

ज्ञातीति । ज्ञातिभिः सम्बन्धिभिर्मातुसाद्यैरेते कृतास्तत्तन
जनीयाः नचैवा दद्या कार्या नाप्येते नमस्कार्या इतीह मनो
राज्ञा ॥ २३९ ॥

प्रायश्चित्तानु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।
माया राज्ञा खडाटे सुदीपास्तत्तमसादसं ॥ २४० ॥

प्रायश्चित्तमिति । प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तानुः कुर्वाणाराज्ञ
यादवस्योवर्षा राज्ञा खडाटे अहनीया न भवेयुः क्षतम
सादसं पुनर्दक्षनीयाः ॥ २४० ॥

आगःसु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसादसः ।
विवाहो वा भवेद्ब्राह्मणस्यैव सपरिच्छदः ॥ २४१ ॥

आगःश्रुति । इतरं कृतवन्तश्चित्युत्तरहोत्रे मूषमावाऽ

कामतदिति अत्रापि शोचनीयं तेनाकामतदिति ह्यपराधेषु
गुणवतो ब्राह्मणस्य मध्यमसाहसो दण्डः कार्यः पूर्वोक्तस्तम
साहसो निर्गुणस्य द्रष्टव्यः कामतस्तेष्वपराधेषु धनधान्यादि
परिच्छदसहितो ब्राह्मणो देवान्निर्व्यासः ॥ २४१ ॥

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः । सर्वस्व
हारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥ २४२ ॥

इतरइति । ब्राह्मणादन्ये पुनः क्षत्रियादयः एतानि पापानि
अभिच्छेत्ताः कृतवन्तः सर्वस्वहारणमर्हन्ति इदं च सर्वस्वहारणं
पूर्वोक्तेनोत्तमसाहसेन सह वृत्तापेक्षया व्यवस्थापनीयं इच्छया
पुनरेषामेतेष्वपराधेषु प्रवासनमर्हति प्रवासनमपरासन
क्षिप्रदनं निहिंसनमिति बधपर्यायं प्रवासनमब्धं पठन्वामि
धानिकाः ॥ २४२ ॥

नाददीत नृपः साधुर्माहापातकिनो धनम् । आद
दानस्तु तस्मैभाक्तेन दोषेण लिप्यते ॥ २४३ ॥

नाददीतेति । धार्मिको राजा महापातकिसमन्निधनं
दण्डरूपं न कृच्छीयात् शोभात् पुनस्तद्गृह्णन् महापातकदोषेण
संघव्यते ॥ २४३ ॥

असु प्रवेक्ष्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् । अतः
वृत्तोपपत्ते वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥ २४४ ॥

का तर्हि दण्डधनस्य प्रतिपत्तिरित्येतदर्थमाह अण्डिति ।
तद्दण्डधनं नद्यादिनद्ये प्रविश्य वरुणाय दद्यात् अतः वृत्तवत्पक्ष
ब्राह्मणाय वा दद्यात् ॥ २४४ ॥

ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञा दण्डधरो हि सः ।
ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारमः ॥ २४५ ॥

ईश इति । महापातकिदण्डधनस्य वरुणः स्वामी चक्षुः
ब्राह्मणमपि दण्डधारितात् प्रभुः तथा ब्राह्मणः समस्तवेदा-
ध्यायी सर्वस्य जगतः प्रभुः अतः प्रभुत्वात्तो दण्डधनमर्हतिः
॥ २४५ ॥

यच वर्जयते राजा पापकृद्भ्यो धनागमम् । तच
कायेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥ २४६ ॥

निष्पद्यन्ते च शस्त्रानि यथोक्तानि विधां पृथक् ।
वासाश्च न प्रमीयन्ते विह्वतश्च जायते ॥ २४७ ॥

यचेति । निष्पद्यन् इति । यच देवे प्रकृतं महापातकि-
धनं राजा न पृच्छति तच परिपूर्वेन कायेन मनुष्या ज्ञाय-

द्यन्ते दीर्घायुषस्य भवन्ति । वैश्यानाञ्च यथैव धान्यादिब्रह्मा
न्युत्तानि तथैव पृथक् पृथक् जायन्ते अकाशे न वासा विवन्ते
दीर्घजीविन इत्युक्तेष्वदरार्थं वासानां पुनर्वचनं व्यङ्ग्यं न
किञ्चित् भूतमुत्पद्यते ॥ २४६ ॥ २४७ ॥

ब्राह्मणान् बाधमानन्तु कामादवरवर्णजम् ।
इत्याञ्चित्रैर्वधोपायैरुद्देजनकरैर्नृपः ॥ २४८ ॥

ब्राह्मणानिति । अरीरपीडाधनग्रहणादिना शूद्रमिच्छातो
ब्राह्मणान् बाधमानं इत्युक्तेष्वदिति रैर्वधोपायैर्नृपो ह
न्यात् ॥ २४८ ॥

यावानवध्यस्य बधे तावान् बध्यस्य मोक्षणे ।
अधर्मी नृपतेर्दृष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः ॥ २४९ ॥

यावानिति । अबध्यस्य बधे यावानधर्मी नृपतेः ब्राह्मण
ज्ञातः तावानेव बध्यस्य त्यागेपि यथाब्राह्मणं दण्डं कुर्वतो
धर्मः स्नातस्नातं कुर्व्यात् ॥ २४९ ॥

उदितोयं विस्तरशो मिथो विवदमानयोः । अष्टा
दशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥ २५० ॥

उदितइति । अष्टादश अष्टादानादिषु व्यवहारपदेषु पर

सर्वं विवदमानचौरर्थिप्रत्यर्थिनोः कार्यनिर्बोधं विसरे
चोक्तः ॥ १५० ॥

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन्महीपतिः ।
देशानलब्धांसिषेत लब्धांस परिपालयेत् ॥ २५१ ॥

इत्यमिति । अनेनोक्तप्रकारेण धर्मादनपेतान् व्यवहारान्
निर्बधन् राजा जनानुरागात् असन्धानं देशान् समुन्मिश्रेत्
लब्धांस सम्यक् पालयेत् एवं सम्यग्व्यवहारदर्शनसालम्बदेव
प्राप्त्यर्थतमुक्तम् ॥ २५१ ॥

सम्यक्प्रविष्टदेशसु कृतदुर्गस्य शासितः । कण्टको
द्वारे निवृत्तमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥ २५२ ॥

इत्यमिति । जाङ्गलं वनस्यवन्धनं इत्युक्तरीत्या सम्यगाश्रित
देशस्य च सप्तमाध्यायोक्तप्रकारेण कृतदुर्गस्यौरबाहविकादि
कण्टकनिराकरणे प्रकटवत्तं यदा कुर्यात् ॥ २५२ ॥

रक्षणादार्यवृत्तानां कष्टकामाणां शोधनात् ।
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥ २५३ ॥

रक्षणादिति । यस्यास्याध्यापाराणां रक्षणाचौरादीनाञ्च

प्राप्तवान् प्रजापतिस्तुक्तारावायः स्वर्गं गच्छति । तस्मात्क
श्चकोद्भूतये यत्नं कुर्यात् ॥ २५२ ॥

अशासंस्तस्करान्यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥ २५४ ॥

अशासन्निति । यथापुनर्नृपतिचौरादीनमिराकुर्वन् वज्रा
नायुक्तं करं गृह्णाति तस्मै राष्ट्रवाणिजो जनाः कुप्यन्ति
कर्मान्तरार्जितायस्तु स्वर्गप्राप्तिरनेन दुष्कृतेन प्रतिवध्यते
॥ २५४ ॥

निर्भयन्तु भवेद्यस्य राष्ट्रम्बाहुवसात्रितम् । तस्य
तद्वर्द्धते नित्यं सिध्यमानइव द्रुमः ॥ २५५ ॥

निर्भयमिति । यस्य राष्ट्रोबाहुवीर्याश्रयेण राष्ट्रं चौरादि
भयरहितमभवति तस्य नित्यमवर्द्धिं गच्छति उदकसंकेनेव
वृक्षः ॥ २५५ ॥

द्विविधांस्तस्करान् विद्यात्परद्रव्यापहारकान् ।
प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥ २५६ ॥

द्विविधानिति । चारा एव चौराश्चाने हेतुनात् चक्षुरिव वक्ष्याचौ

रावा चारेरेव प्रकटमूढतया द्वित्रकारान् परधनसाहिष्य
जानीयात् ॥ २५६ ॥

प्रकाशवच्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।
प्रच्छन्नवच्चकास्तेषां वे सोनाटविकादयः ॥ २५७ ॥

प्रकाशेति । तेषां पुनश्चौरादीनां मयाद्ये तुष्टाप्रतिमानेष
चपापचवादिना हिरण्यादिपण्यविक्रयिणः परधनमनुचितेन
पुङ्गवि ते प्रकाशवच्चकाः सोनाः चौराः सन्धिर्द्धादिना
गुप्ताः प्रकटव्यामयास परधनं पुङ्गवि ते प्रच्छन्नवच्चकाः ॥ २५७ ॥

उत्कोचकास्योपधिकावच्चकाः कितवास्तथा ।
मङ्गलादेशवृत्तास्य भद्रास्येषणिकैः सह ॥ २५८ ॥
असम्यकारिणस्यैव महामात्राधिकित्यकाः ।
शिशोपचारयुक्तास्य निपुणाः पण्ययोधितः ॥ २५९ ॥
एवमादीन्विजानीयात्प्रकाशांशोक्तकण्टकान् ।
निगूढचारिणस्यान्यानमार्यान्मार्थसिद्धिनः ॥ २६० ॥

किञ्चउत्कोचकादिति । असम्यमिति । एवमिति । उत्कोचका
ये कार्यभोधनं पृथीना कार्यमवुक्तं कुर्वन्ति सोपाधिका

अयदर्शनात् चे धनमुपजीवन्ति वक्ष्यका ये सुवर्णादिद्रव्यं
 वृहीत्वाऽपद्रव्यप्रक्षेपेण वक्ष्यन्ति कितवाः द्यूतवमाह्वयदेविनः
 धनपुत्रलाभादिमङ्गलममत्वमादिश्य चे वर्तन्ते ते मङ्गला
 देववृत्ताः भद्राः कल्याणाचारप्रच्छन्नपापाये धनयाहिणः
 ईशिका हस्तरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभफलकथनजीविनः
 महामात्रा हस्तित्रिंशजीविनः चिकित्सकाः चिकित्साजीविनः
 अश्वमृगारिष इति महामात्रचिकित्सकविशेषं त्रिंशोपचार
 युक्तास्त्रिलोकाद्युपायजीविनः तेप्यनियुज्यमानत्रिंशोपाय
 प्रोत्साहनेन धनं वृद्धन्ति । पश्यस्त्रियस्य परवशीकरणकुत्रला
 इत्येवमादीन् प्रकारलोकवक्ष्यकान् चारैर्जानीयात् । अन्या
 नपि प्रच्छन्नचारिणः शुद्धादीन् ब्राह्मणादिवैश्वधारिणो धन
 याहिणो जानीयात् ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥

तान्विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ।
 चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत् ॥ २६१ ॥

तानिति । तानुक्तावक्ष्यकान्शब्दैः प्रच्छन्नैस्तत्कर्मकारिभि
 र्भविष्यज्ञेयै बभिमिरित्येवमादिभिः पुद्गलैरेतद्व्यतिरिक्तैः
 वपुमाध्यायोपदिष्टकापटिकादिभिश्चारैरनेकस्थानक्षेत्रांता
 प्रोत्साद्य स्ववशान् कुर्यात् ॥ २६१ ॥

तेषां दोषानभिख्याप्य खेसेकर्म्मणि तत्त्वतः ।
कुर्वीत शासनं राजा सम्यक् सारापराधतः ॥ २६२ ॥

तेषामिति । तेषाम्यकात्राप्रकात्रतस्कराणां स्वकर्म्मणि
सौख्यादौ च पारमार्थिकादोषाः सन्निष्पेदादयः तान् लोके
प्रख्याप्य तद्गतधनवरीरादिषामर्थ्यापेक्षया अपराधापेक्षया
च राजा दण्डं कुर्वीत ॥ २६२ ॥

न हि दण्डादते शक्यः कर्तुं पापविनिश्चयः । स्तेना
नां पापबुद्धीनाम्निभृतश्चरतां चितौ ॥ २६३ ॥

न हीति । अस्माद्योराणां पापाचरन्बुद्धीनां विनीतवेवेच
श्रुत्याश्चरतां दण्डव्यतिरेकेण पापक्रियाणां निश्चयं कर्तुं
मन्त्रकं अतएवा दण्डं कुर्वीत ॥ २६३ ॥

सभाप्रपापूपशाखावेशमद्यासविक्रयाः । चतु
ष्यवाचैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षयानि च ॥ २६४ ॥

जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशमानि च ।
शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥ २६५ ॥

एवं विधासृपो देशान् गुह्यैः स्थावरजङ्गमैः ।
तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥ २६६ ॥

चभेति । जीर्णेति । इवमिति । सभा यामननरादौ निश्चयं

जनसमूहस्थानसमाजसद्वानुष्ठानं चतुष्पथाः प्रख्यातवृक्षमूखानि जनसमूहस्थानानि जीर्णवाटिका अटव्यः त्रित्यगृहाणि प्रुन्यगृहाणि आस्रादिवनानि कृत्रिमोद्यानानि एवं प्रकारान् देशान् सैन्यैः पदातिसमूहैः स्थावरजंगमैः एकस्थानस्थितैः प्रचारिभिश्चान्यैश्चारैस्तत्परिनिवारणार्थं प्रचारयेत् प्रावेष्टैर्विधे देशेऽस्यपानस्त्रीसभोगाद्यन्वेषणार्थं तत्करा भवतिष्ठन्ते ॥ २६४॥२६५॥२६६॥

तत्प्रहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः । विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतत्कारैः ॥ २६७ ॥

तदिति । तेषां साहाय्यप्रतिपाद्यमानैस्तत्परितानुवृत्तिभिः । सन्धिच्छेदादिकर्मानुष्ठानवेदिभिः पूर्वसौरैश्चाररूपैश्चैरमाषानिपुणैः तत्करान् जमीयादुत्सादयेच्च ॥ २६७ ॥

भक्ष्यभोज्योपदेष्टैश्च ब्राह्मणानाञ्च दर्शनैः । शौर्यकर्मापदेष्टैश्च कुर्युऽस्तेषां समागमम् ॥ २६८ ॥

भक्ष्येति । ते पूर्वसौराश्चारभूताद्यागच्छतासङ्गहकृच्छ्रामः तत्र भोदकपायवादीन्यग्नीमः इत्येवभक्ष्यभोज्यव्याजेनासाकं

देने माह्वयेति विनिवृत्तिर्वाच्यं विद्धिं वाच्यतितन्मन्त्राभिरुच्यं
माह्वयावाह्यर्धैः कविदेकरव वज्रभिः सह येत्यतितन्मन्त्रा
म इत्येवं प्रार्थ्यकर्मभाजेन तेषां चौराणां राज्ञोदयधारक
पुरषाः समानमं कुर्युः पादयेषु ॥ २१८ ॥

ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलप्रणिहितास्तु ये । तान्प्रसङ्ग
नृपो हन्यात्समिचज्ञातिवान्भवान् ॥ २१९ ॥

वदति । ये चौरास्तत्र मन्त्रभोज्यादौ नियमवद्वा येष
सर्पेति ये च मूले राजनिबुक्तपुराणचौरवर्गे प्रणिहिताः वाच
यावन्मन्त्राः न तैः सह वज्रं भवन्ती तांचौरास्तेभ्यश्च ज्ञाता
मदेकतापवनिषिधादिज्ञातिखण्डवदितान् वचादाक्रम
राजा हन्यात् ॥ २१९ ॥

न चोडेन विना चौरं चातयेद्दार्ढ्यो नृपः ।
सचोर्ध्वं सोपकरचङ्गातयेदविचारवन् ॥ २२० ॥

न चोडेनेति । दार्ढ्ये राजा हतशस्त्रवन्निष्पेक्षोपकरच
ज्जतिरेकेषामिहितचौरभावं न चातयेत् किन्तु हतशस्त्र
चौराणां सोपकरचङ्गातयेदविचारवन् चातयेत् ॥ २२० ॥

ग्रामेऽपि च ये केचिच्चौराणाम्नास्तदावकाः ।
भाण्डावकाशदास्यैव सर्व्वीक्षानपि घातयेत् ॥ २७१ ॥

ग्रामेऽपि । ग्रामादिष्वपि ये केचिच्चौराणाञ्चौराणां ज्ञात्वा
भण्डाः चौर्य्योपयुक्तभाण्डादिगृहावसानं ये ददति तानपि
चौरान्नाशपराधगोचरापेक्षया घातयेत् ॥ २७१ ॥

राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्नामन्तास्यैव चोदितान् । अन्धा
घातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिव द्रुतं ॥ २७२ ॥

राष्ट्रेऽपि । ये राष्ट्रेषु रक्षा निवृत्ताः ये च धीमान्तवाचि
नाऽकूराः वनतः चौर्य्योपदेष्टे मध्यस्था भवन्ति तान् चौर
वह्निप्रदं दण्डयेत् ॥ २७२ ॥

यस्यापि धर्मसमवात्यच्युतो धर्मजीवनः । दण्डे
नव तमयोपेत्यकाद्वर्माद्वि विच्युतं ॥ २७३ ॥

यस्यापीति । चाजनप्रतिग्रहादिना परस्मै चागदानादि
धर्ममुत्पाद्य चो जीवति स धर्मजीवनो ब्राह्मणः योपि धर्म
मर्त्यादावाच्युतो भवति तमपि सधर्मात्यरिभट्टं दण्डये
यतापयेत् ॥ २७३ ॥

ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने । शक्ति
तो नाभिघातमो निर्वासाः सपरिच्छदाः ॥ २७४ ॥

यामेति । ग्रामसुच्छने तस्करादिभिः क्रियमाणे हिताभङ्गे
जघ्येत्तुमङ्गे घाते । जेघोत्पन्नप्रत्यनात्रने दुष्तिमङ्गेचेति मोषा
तिथिः । पथि चौरदर्शने तन्निकटवर्तिनो यथाशक्तितोवे
रथाथ कुर्वन्ति ते ब्रह्मागवान्नादिपरिच्छदयहिता देवाणि
र्व्यवनीयाः ॥ २७४ ॥

राजः कोषापहर्षस्य प्रतिकूलेषु च स्त्रितान् ।
घातयेद्विविधैर्दण्डैररीषाश्चोपजापकान् ॥ २७५ ॥

राजदति । राजोपघनपृष्टात् धनापहारिष्वप्य तदा
ज्ञात्वाघातकारिषः प्रपूषाच्च राज्ञा सह वैरद्विकारिषो
ऽपराधापेक्षया करचरवज्रिक्कादेहनादिभिर्मानाप्रकारदण्डे
घातयेत् ॥ २७५ ॥

सन्धिं कृत्वा तु ये चौरा रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।
तेषाञ्छ्रित्वा नृपो यस्तौ तीक्ष्णशूरे निवेद्ययेत् ॥ २७६ ॥

सन्धिमिति । ये रौ सन्धिच्छेदं कृत्वा परधनं तस्करा

मुष्णति तेषां राजा हस्तदयं हि जा तीक्ष्णं शूरे ताभारोक्ष्येत्
॥ २७६ ॥

अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य हेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये वस्तुचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥ २७७ ॥

अङ्गुली इति । पटप्राज्ञादिस्थितं सुवर्णादिकं ग्रन्थिमो
क्षणेन यक्षोरवति य ग्रन्थिभेदः सस्य प्रथमे द्रव्यग्रहे अङ्गुली
हेदयेत् ते चाङ्गुलतर्जनी । उत्प्रेषकग्रन्थिभेदो करसम्बन्ध
हीनकाविति याज्ञवल्क्यवचनात् । द्वितीये ग्रहे हस्तपादै
हेदयेत् तृतीये ग्रहे वधार्हः भवति ॥ २७७ ॥

अग्निदान्मत्तदास्यैव तथा शस्त्रावकाशदान् ।
सन्निधातृषु मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः ॥ २७८ ॥

अग्निदानिति । ग्रन्थिभेदादिकारिणो विज्ञाय अग्निमत
शस्त्रावस्त्राणप्रदान् मुख्यत इति मोषस्यौरधनं तस्यावस्थापकान्
चौरवद्राजा नियुञ्जीयात् ॥ २७८ ॥

तडागभेदकं हन्यादशु शुद्धवधेन वा । तदपि
प्रतिसंस्कार्याहायस्व तमसाक्षसम् ॥ २७९ ॥

तडागेति । यः क्षान्तानादिना जनोपकारकं तडागं वेत्ति

मिदंदिना विनाशयति नान्यसु मन्त्रमेव प्रकारान्तरि वा
हन्तात् । यदा यदि तदा मन्त्रः संस्क्रुर्वात्तदोत्तमवाहव
न्देष्टः ॥ २०८ ॥

कोष्ठामारायुधामारदेवतामारभेदकान् । हस्त्यश्वा
रथचतुर्हस्त्या हन्यादेवाऽविचारयन् ॥ २०९ ॥

कोष्ठेति । रात्रयन्निधानादिधनागारायुधगृहघोर्देवप्रति
मानुहस्य च वज्रधनजयवाधस्य विनाशकान् हस्त्यश्वरथस्य
चापचतुर्हस्त्या भीष्मेव हन्तात् यत्तु संक्रमध्वज्यष्टिदेवता
प्रतिमाभेदिनः पञ्चव्रतदण्डं वक्षति सोऽस्यादेव देवतामार
भेदकस्य वधविधानाकृत्यमभूनिमोऽभिरतदेवताप्रतिमाविवयो
दृष्टव्यः ॥ २०९ ॥

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।
आगमं वाप्यपां भिक्षास्य दाप्यः पूर्वसाहसं ॥ २१० ॥

वक्षति । यः पुनः प्रयार्थन्पूर्वं केनचित्कृतस्य तडागस्य
उदकमेव हृत्वाति हस्त्यतडागोदकनाशने वधदण्डः प्राप्नुतः
तथोदकमननमार्गं सेतुवत्यादिना यो नाशयति स प्रथम
वधवन्द्यः ॥ २१० ॥

समुत्सृजेद्भ्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि । स दौ
कार्वापणौ दद्यादमेध्यश्चाण्डु शोधयेत् ॥ २८२ ॥

समुत्सृजेदिति । अनार्तः सन् चोराजपथेषु पुरीषं कुर्व्यात्स
कार्वापणद्वयन्दष्टं दद्यात्तन्नामेध्यं शीघ्रमेवापसारयेत् ॥ २८२ ॥

आपद्गतोऽथवा वृद्धो गर्भिणी वा स एव वा । परि
भाषणमर्थेति तच्च शोधयामिति स्थितिः ॥ २८३ ॥

आपद्गत इति । व्याधितवृद्धगर्भिणीवासा न दण्डनीयाः
किन्तु ते पुनः किं छतमिति परिभाषणीयाः तन्नामेध्यं शोध
नीयादिति ब्राह्मणस्यार्थादा ॥ २८३ ॥

चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतान्द्रमः ।
अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥ २८४ ॥

चिकित्सकानामिति । सर्वेषां काचप्रज्ञादिभिषयां दुश्चिकित्सां
कुर्वन्तान्द्रष्टुः कर्तव्यः तच्च गवाद्यादिविषये दुश्चिकित्सायां
प्रथममाहवन्द्यो मानुषविषये पुनर्बन्धमवाहयः ॥ २८४ ॥

संक्रमध्वजयष्टीनाम्यतिमानाश्च भेदकः । प्रति कु
र्व्याश्च तत्सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥ २८५ ॥

संक्रमेति । संक्रमो जसोपरिगमनार्थे ह्यष्टीनादिभ्यः

भवः चिह्नं राजदादादौ बहिः पुष्करिण्यादौ प्रतिमास्यचुङ्गा
मृग्याद्यादयसासां विनाशकः पञ्चव्रतपञ्चान् दद्यात्तत्र विना
श्रितं वर्त्ममुनर्नवं कुर्यात् ॥ २८५ ॥

अदूषितामां ब्रव्याणान्दूषणे भेदने तथा । मयी
नामपवेधे च दण्डः प्रथमसादसः ॥ २८६ ॥

अदूषितामिति । अदुष्टद्वयाणां अपद्रव्यप्रवेपेव दूषणे
मयीनाञ्च माचिक्यादीनां अभेद्यानां विदारणे वेद्यानामपि
मुक्तादीनामनवस्थानवेधने प्रथमसादसो दण्डः कार्यः वर्त्मच
परकीचद्रव्यनाशे इत्यान्तरदानादिना क्षामितुष्टिः कार्या
॥ २८६ ॥

समैर्हि विषमं वस्तु चरेद्दैमूख्यतो पि वा । स प्राप्नु
वाहमभूर्त्यगरो मध्यममेव वा ॥ २८७ ॥

समैरिति । समैः सममूखदाहनिः वस्तोत्कृष्टापकृष्टद्वय
दानेन योविषमं व्यवहरति सममूखं द्रव्यम्ना चः कश्चपि
दृष्टमूखं कश्चपिद्वयमूखमिति विषमं मूखं दृष्टमिति योऽनु
वन्धविशेषावेष्टया प्रथमसादसं मध्यमसादसं वा दण्डं
प्राप्नुयात् ॥ २८७ ॥

बन्धनानि च सर्व्वेति राजमार्गे निषेधयेत् ।
 दुःखिता यत्र दृश्येरन्विष्टताः पापकारिणः ॥ २८८ ॥
 प्राकारस्य च भेत्तारम्परिखायाश्च पूरकम् । दारा
 णाञ्चैव भङ्गारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ २८९ ॥

बन्धनानीति । प्राकारस्तेति । बन्धनगृहादि सर्व्वजनदृष्टी
 राजमार्गे कुर्यात् यत्र निगडवन्धनासुपेताः चुत्तृणाभिभूता
 दीर्घकेशनखस्रगवः कृशाः पापकारिणोऽनैरकार्यकारिभिर
 कार्यनिवृत्त्यर्थं दृश्येरन् राजा गृहपुरादिसम्बन्धिनः प्राका
 रस्य भेदकमदीयानामेव परिखायां पूरयितारं तद्वतानां
 दाराणाञ्चकं क्षीप्रमेव देशादिर्व्यासयेत् ॥ २८८ ॥ २८९ ॥

अभिचारेषु सर्व्वेषु कर्त्तव्यो दिशतो दमः । मूल
 कर्म्मणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च ॥ २९० ॥

अभिचारेष्विति । अभिचारहोमादिषु शास्त्रीयेषु मारणे
 पात्रेषु लौकिकेषु च मूलनिखननपदपाण्डुपद्मादिषु कृतेषु
 अनुत्पन्नमरणफलेषु दिशतपक्षपक्षरूपोदयः कर्त्तव्यः ।
 मरणे तु मानुषमारणदयः एवं मातापितृभार्यादिव्यतिरिक्तैः
 अश्वत्थीर्वामोक्ष धनपद्माद्यर्थं वशीकरणे तथा कृत्यासु पाठ
 नापाठवादिहेतुषु क्रियमाणासु कान्याप्रकारासु दिशतपक्ष
 दण्डएव कर्त्तव्यः ॥ २९० ॥

अथोजविप्रवी चैव वीजोत्कृष्टतथैव च । मर्त्या
हामेदकचैव विज्ञतव्यामुवाच भम् ॥ २८१ ॥

अथोजेति । अथोजं पथोप्ररोहायमर्थं ग्रीष्मादिप्ररोहसम
र्थमिति ज्ञत्वा योविक्रीषीते तथा अपहृष्टमेव कतिपयोत्कृष्ट
प्रसेपेव वर्ज्यमिदं योत्कर्षमिति ज्ञत्वा योविक्रीषीते यच्च ग्राम
नगरादिसीमां विनाप्रवति य विज्ञतयायाकरचरचकर्षादि
रूपं वक्ष्यामुवात् ॥ २८१ ॥

सर्वकण्टकपापिष्टं हेमकारन्तु पार्थिवः । प्रवर्त्त
मानमन्याये ह्येदयेकवयः चुरैः ॥ २८२ ॥

वर्ज्येति । सर्वकण्टकानामप्येव अतिव्रजेन पापतमं सुवर्ष
कारं तुष्टाच्छकवपरिवर्त्तापद्रव्यप्रसेपादिना हेमादिपौर्वे
प्रवर्त्तमानं अनुवन्तापेक्षयाप्राविशेवेव वर्ज्यदेवं वक्ष्यते
ह्येदयेन ॥ २८२ ॥

सीताद्रव्यापहरणे प्रज्ञासामौषधश्च च । काच
मासाश्च कार्य्यश्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २८३ ॥

वीतेति । ज्ञानमायमिन्द्रियाणां रजसुहावादीनामपह

रथे वज्रादीनाञ्च ब्रह्माणां श्रीपथस्य च कक्षावधृतादेः सैव्ये
सत्युपधोमकाखेतरेकासापेक्षया प्रयोजनापेक्षया च राजा
दण्डं कुर्यात् ॥ २८३ ॥

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रकोषदण्डौ सुहृत्तथा ।
सप्तप्रकृतयोद्धेताः सप्तांगं राज्यमुच्यते ॥ २८४ ॥

स्वामीति । स्वामी राजा अमात्योमह्यादिः पुरं राष्ट्रः छत
दुर्गनिवासनगरं राष्ट्रं देवः कोषो वित्तनिषयः दण्डो हस्तस्य
रथपादातं मित्रमिविधं सप्तमाध्यायोक्तमित्येताः सप्त प्रकृतयो
ऽङ्गानि सप्ताङ्गमिदं राज्यमित्युच्यते ॥ २८४ ॥

सप्तानाम्प्रकृतीनाम् राज्यस्थासां यथाक्रमम् ।
पूर्वमूर्ध्वं गुरुतरं जानीयाद्वासनं महत् ॥ २८५ ॥

ततः किमित्याह सप्तानामिति । आद्यां राज्यस्य प्रकृतीनां
सप्तानां क्रमोक्तानामुत्तरस्याविनाशमपेक्ष्य पूर्वस्थाः पूर्वस्था
विनाशरूपं व्यसनं गरीयोजानीयात् । तथाहि मित्रव्यसनात्
स्वव्यस्यसनं गरीयः सम्यक्सवस्यस्यैव मित्रानुपदे सामर्थ्यात् ।
इवमस्मात्कोषोगरीयान् कोषनाम्ने बलस्यापि नात्रात् कोषा
त्राङ्गं गरीयः राष्ट्रनाम्ने कुतः कोषोत्पत्तिः एवं राष्ट्रदुर्गनाम्नेपि

दुर्मादेव च वसेन्नगदिसन्नाद्राध्यरचाविद्धिः दुर्मादमात्यो
जरीयान् प्रधानामात्यगान् सर्वान्नेकैकस्मात् । समात्यादपि
चात्मा सर्वस्वात्मार्यत्वात् तस्मादुत्तरापेक्षया पूर्वम् बलतो
रचेत् ॥ २८५ ॥

सप्ताङ्गस्यैव राज्यस्य विष्टम्बस्य चिद्वृण्वत् ।
अन्योन्यगुणवैशेष्यान् किञ्चिदतिरिच्यते ॥ २८६ ॥

यमेति । उक्तसप्ताङ्गवतो लोके राज्यस्य चिद्वृण्वदन्त्योन्म
बलम्बस्य परस्परविसर्गोपकरणस्य किञ्चिदङ्गमधिक
भवति यद्यपि पूर्वलोके पूर्वपूर्वाङ्गसाधिस्यमुक्तं तथाप्येषाम
ज्ञानां मन्त्रादन्त्याङ्गबलम्बिबलमपकारमन्त्रद्वङ्गं कर्तुं न
शक्नोति तस्मादुत्तरोत्तराङ्गमप्येषोचमित्येवमरोचमाधि
क्यमिषेयः अथ प्रविद्धं वतिचिद्वृण्वमेव दृष्टान्तः तद्धि चतुर
ङ्गुलमोवासवेष्टनादन्त्योन्मबलम्बस्य च तन्मात्रे चिद्वृण्वधारण
मात्सर्ये किञ्चिद्वृण्वधिको भवति ॥ २८६ ॥

तेषु तेषु तु ह्यत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते । येन
बलमाध्यते कार्यं तत्तस्मिन् येष्टमुच्यते ॥ २८७ ॥

तेति । यस्यान्तेषु तेषु यस्यान्तेषु कार्येषु तत्तदङ्गं याति
शब्दं भवति तत्कार्यमन्त्रेन कर्तुमशक्तेः इव च येनाङ्गेन

यत्कार्यं समाच्यते तस्मिन् कार्ये तदेव प्रधानमुच्यते । तत्तदा
न्योन्यगुणविशेषादिबहुतं तदेवानेन स्फुटीकृतम् ॥ २६७ ॥

चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणा । स्व
शक्तिम्यरशक्तिश्च नित्यं विद्यान्महीपतिः ॥ २६८ ॥

चारेणेति । यत्प्रमाणाधीनकापटिकादिना बलसोत्साह
योगेन कर्मणाश्च हस्तिवन्धवधिक्षपादीनामनुष्ठानेन ज्ञाता
ब्रह्मोरात्मनश्च शक्तिं राजा यदा जानीयात् ॥ २६८ ॥

पीडनानि च सर्व्याणि व्यसनानि तथैव च । चारं
भेत ततः कार्यं सञ्चिन्त्य गुरुखाद्यवम् ॥ २६९ ॥

पीडनामीति । पीडनानि मरकादीनि कामक्रोधोद्वानि
दुःखानि च अपरचक्रमतानि तेषाञ्च गुरुष्वनुभावं यस्यां
लोभ्य बन्धिविषादिकार्यमारभेत ॥ २६९ ॥

आरभेतैव कर्माणि आन्तः आन्तः पुनःपुनः ।
कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्जिषेवते ॥ ३०० ॥

आरभेतेति । राजा स्वराज्यवृद्धिपरायचयनिमित्तादि

कर्माणि कचक्षिदिदं यज्ज्ञातमिति कृतमपि चारभावा
क्षिप्तः पुनः पुनस्तान्मारमेतैव यस्यात्कर्माचारमभावं पुरुषं
श्रीर्षितरां वेते तथा च नात्राद्ये नानामये श्रीरसीति प्ररो
क्षितमपि श्रीचमेति नच पुनानुरूपेण कर्माणि कचमीति
राशोदाधितम् ॥ २०० ॥

कृतं चेतायुगञ्चैव दापरद्विरेव च । राशोद
त्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥ २०१ ॥

यतः कृतमिति । कृतचेतादापरकचयोराद्यैव चेद्वि
विशेषाः तैरेव यत्यादिविशेषप्रवृत्तेः तस्याङ्गाजैव कृतादियुगम
निधीयते ॥ २०१ ॥

कक्षिः प्रवृत्तो भवति स जाग्रद्दापरं युगम् । कर्मा
सम्पद्यतस्तीता विचरंस्तु कृतं युगम् ॥ २०२ ॥

कीदृक् चेद्विदं कृतादियुगमित्यत आह कक्षिरिति । यज्ज्ञा
नाद्यथादिना यदा निदयमो राजा भवति तदा कक्षिः
ज्ञात् । यदा जानन्नपि नानुतिष्ठति तदा दापरं । यदाकर्मा
नुष्ठाने यवक्षितस्तदा चेता । यथाशास्त्रं पुनः कर्मानुति
ष्ठन् विचरति तदा कृतयुगमस्याङ्गाङ्गा कर्मानुष्ठानपरेण
भावमिति यच्च तात्पर्यं न तु वाक्यवृत्तयुगाद्यवसायः ॥ २०२ ॥

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च । चन्द्र
स्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजो वृत्तं नृपस्यरेत् ॥ ३०३ ॥

इन्द्रस्येति । इन्द्रादिवन्मन्त्रिणो वीर्यस्थानुरूपश्चरितं राजा
नुतिष्ठेत्तथा च राजा कष्टकोद्गारेण प्रतापानुरागाभ्यां
संयुक्तः स्यात् ॥ ३०३ ॥

वार्षिकं चतुरो मासान् यथेन्द्रो ऽभिप्रवर्षति ।
तथाभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥ ३०४ ॥

कथमिन्द्रादिचरितमनुतिष्ठेदित्याह वार्षिकानिति ।
चतुसन्मत्सरपञ्चाशद्वर्षेण इदमुच्यते यथा आवर्षादींश्च
तुरो मासानिन्द्रः ब्रह्मादिषिङ्गुये वर्षति एवमिन्द्रचरितं अनु
तिष्ठन् राजा स्वदेवायातसाधून्भिक्षयितार्थैः पूरयेत् ॥ ३०४ ॥

अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
तथा हरेत् करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥ ३०५ ॥

अष्टाविति । यथासूर्यो मार्गशीर्षाद्यष्टमासान् रश्मिभिः
स्तोकं स्तोकं रसमीषन्तापेनादत्ते तथा राजा ब्राह्मीयकरान्
पीडया सदा राष्ट्राङ्गुलीयात् यस्मादेतदस्यार्कव्रतम् ॥ ३०५ ॥

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मादृतः ।
तथा चतैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्वि मादृतम् ॥ ३०६ ॥

प्रविश्येति । यथा प्राणाख्यो वायुः सर्वजन्तुष्वन्तःप्रविश्य
विचरति एवञ्चारदारोऽप्यपरमख्येषु चिकीर्षितार्थ
ज्ञानार्थमन्तः प्रवेष्टव्यम् । यस्मादेतन्मादृतश्चरितम् ॥ ३०६ ॥

यथा यमः प्रियदेव्यौ प्राप्ते काले निवच्छति ।
तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्वि यमव्रतम् ॥ ३०७ ॥

यमेति । यद्यपि यमस्य व्रतमिदं न खल्वपि तस्मिन्
कार्यकरोः व्रतमिदमप्यपव्रदेः यथा यमः व्रतमिदमवकाशे
तुल्यवन्निवच्छति एवं राज्ञाऽपराधकाशे रामदेवपरिहारोऽप्य
प्रजाः प्रायणीयाः यस्मादेतदस्य चान्यं व्रतम् ॥ ३०७ ॥

वदन्तेन यथा पापैर्वर्द्धयन्वाभिदृश्यते । तथा
पापान्निवृत्तीयाद्व्रतमेतद्वि वारुणम् ॥ ३०८ ॥

वदन्तेनेति । यो वदन्त्यस्य रज्जुभिर्जन्मवितुमिष्टः स यथा
तेनाविब्रूयितः पापैर्वर्द्धयन्वाभिदृश्यते तथा पापकारिणोऽपि
ब्रूयिता एव चावश्यं पारयन्ते तावच्छासयेत् । यस्मादेतदस्य
वारुणं व्रतम् ॥ ३०८ ॥

परिपूर्य' यथा चन्द्रं दृष्ट्वा दृश्यन्ति मानवाः ।
तथा प्रकृतयो यस्मिन्सचान्द्रप्रतिको नृपः ॥ २०८ ॥

परिपूर्णेति । यथा पूर्वेन्दुदर्शनेन मनुष्यादृश्यन्त्याद
यन्मेवममात्यादयो यस्मिन् दृष्टे तुष्टिमुपमन्वन्ति च चन्द्राणां
रचारी नरेन्द्रः ॥ २०८ ॥

प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्थात्पापकर्मास्तु । दुष्ट
सामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतम् ॥ २१० ॥

प्रतापयुक्त इत्यादि । पापकारिषु यदा दृष्टपातनेन प्रच
स्रोऽवहतः स्थातया प्रतिकूलामात्यहिंसनग्रीवो भवेत् तद
स्वाग्निषमन्धि व्रतं स्मृतम् ॥ २१० ॥

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ।
तथा सर्वाणि भूतानि विभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥ २११ ॥

यथेति । यथा पृथिवी सर्वाणि उच्चावचानि स्थावरजङ्ग
मानि उत्कृष्टापक्कृष्टानि समं कृत्वा धारयते तदत् विद्वद्भूमि
कगुणवद्भूतानि तदितराणि च दीनानाद्यादिसर्वभूतानि
रक्षयन्नदानादिना सामान्येन धारयतः पृथिवीषमन्धिव्रत
भवति ॥ २११ ॥

एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो वित्तमत्तद्धितः । क्षीयान्
राजा निपुणोवात्सराङ्गे परहृष च ॥ २१२ ॥

एतेरिति । एतैरुपायैरन्यैश्चानुक्तेरपि क्षुद्रिप्रभवे
युक्तो राजाऽनस्यः यन् खराङ्गे ये चौरा वसन्ति ये च परराङ्गे
वसन्तस्तेऽत्रमागत्य मुञ्चन्ति तान् उभयप्रकाराभिरुद्धीयान्
योऽग्निर्भवति वायुश्चेत्यादिना पूर्वं विदुषदुक्तमन्यादिरूपत्वं
राजः हृष तु तदुपयोगेन खुटीकृतमित्यपुनरुक्तिः ॥ २१२ ॥

परामप्यापदभ्याप्तो ब्राह्मणाश्च प्रकोपयेत् । ते क्षीर्ण
कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनम् ॥ २१३ ॥

परामिति । कोपयवादिना प्रकृत्यामप्यापदभ्याप्तो राजा
ब्राह्मणाश्च प्रकोपयेत् यस्मान्ने दृष्टाः सबलवाहनं हर्षं सबलव
त्रावाभिचारान्नां हन्युः ॥ २१३ ॥

यः कृतः सर्वभक्षोऽग्निरपेवञ्च मघोदधिः । क्षी
वाप्यायितः सोमः कोन नश्येत्प्रकोप्य तान् ॥ २१४ ॥

तथाहि चेति । यैर्ब्राह्मणैरभिघ्रापेन सर्वभक्षोऽग्निः कृतः
क्षुद्रहापेवञ्चसहस्रश्च ययुक्तः पश्चात्पूरितः तान् कोपयि
त्वा को न नश्येत् ॥ २१४ ॥

लोकानम्यान्मुजेयुर्षे लोकपालांश्च कोपिताः ।
देवान् कुर्वुरदेवांश्च कः क्षिप्यंस्तान्समृध्नुयात् ॥ २१५ ॥

किञ्च लोकानिति । ये स्वर्गादिलोकान् परानन्यांश्च लोक
पालान् खजन्तीति सम्भाव्यते देवांश्च प्रापेन् मानुषादीन्
कुर्वन्ति तान् पीडयन् कः समृद्धिं प्राप्नुयात् ॥ २१५ ॥

यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोकां देवाश्च सर्वदा ।
अस्मै चैव धनं येषां को हिंसास्तान्जिजीविषुः ॥ २१६ ॥

अपि च यानित्यादि । यान् ब्राह्मणान् यजनवाजनकर्तृ
कानामित्याग्नौ प्रास्ताडतिरिति न्यायेन इषिव्यादिलोका
देवाश्च क्षितिं सभन्ते वेद एव च येषां अभ्युदयसाधनतया
वाजनाध्यापनादिना धनोपायत्वाच्च तान् जीवितुमिच्छन्
को हिंसात् ॥ २१६ ॥

अविदांसैव विदांस ब्राह्मणो दैवतमाहत् । प्रणी
तस्याप्रणीतस्य यथाग्निर्दैवतमाहत् ॥ २१७ ॥

एवमर्हि विदांसं ब्राह्मणं वेवेतेत्यत आह अविदांसिति ।
यथाहितो ऽनाहितो वाग्निर्बहती देवता एवं मूर्खो विदांस
ब्राह्मणः प्रकृष्टादेवतेति ॥ २१७ ॥

आशानेऽपि तेजसी पावनो नैव दुष्मति । इव
मानस यज्ञेषु भूयएवाभिवर्द्धते ॥ २१८ ॥

आशानेऽपि इत्यादि । यथाग्निर्वर्द्धतेऽऽशानेऽवदाह
कार्येऽपि नैव दुष्टो भवति किन्तु पुनरपि यज्ञेषु इवमानोऽ
भिवर्द्धते ॥ २१८ ॥

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्माणि । सर्वथा
ग्राह्याः पूज्याः परमन्दैवतं हि तत् ॥ २१९ ॥

इवमिति । एवं कृत्स्नकर्माणि सर्वेषु यद्यपि
ग्राह्याः प्रवर्तन्ते तथापि सर्वप्रकारेण पूज्याः यस्मान् प्रकृतं
तदेवतं कृत्यार्थमाचार्य न यथानुतार्थविरोधः प्रहृषीतः
॥ २१९ ॥

यद्यस्मान्निष्ठेषु ग्राह्याऽप्युति सर्वत्रः ।
नद्यैव सन्निवन्तु सात्त्विकं हि ग्राह्यसम्बन्धम् ॥ २२० ॥

यद्यप्येति । यद्यप्यस्य ग्राह्यान् प्रति सर्वथा शीलानु

हृषीकेशः ब्रह्मणा एव आपाभिषारादिना बन्धयितव्यमाहः यस्या
हृषीको ब्रह्मणासम्भूतः ब्रह्मणो वाञ्छाप्रसूतमात॥ १२०॥

अज्ञोऽग्निर्ब्रह्मतः चक्रमश्ननोलोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्व्वचक्रमेजः स्वासु योनिषु ग्राम्यति ॥ २२१ ॥

तथाच अग्न्यदति । अक्षत्राह्वायपावाशब्धेभ्योऽग्निचपिचक्ष्वादि
जातानि तेषां सम्यग्नि तेजः सर्वत्र दहनाभिभवच्छेदनात्मकं
कार्यं करोति स्वकारणेषु अक्षत्राह्वायपावाशब्धेषु दहना
भिभवच्छेदनरूपं कार्यञ्च करोति ॥ १९१ ॥

नात्रह्य चचमृध्नोति नाचचमृह्य वर्द्धते । नह्य
चचमृद्य सम्युक्तमिह चामुच वर्द्धते ॥ २२२ ॥

जेति । ब्राह्मणरहित चचियो दृष्टिं न घाति ब्राम्हिकपौष्टिक
 व्यवहारेणवादिधर्मविरहात् । एवं चचिवरहितो पि ब्राह्मणो
 न वर्तते रक्षां विना चागादिकर्मानिष्यतेः किन्तु ब्राह्मणः
 चचिवत् परस्परव्यग्र एवेह लोके परलोके च धर्मार्थकाम
 मोक्षावाप्ता दृष्टिमेति । दण्डप्रकरणे चैवम्ब्राह्मणस्युतिः
 ब्राह्मणानामपराधिवामविषयहृष्टप्रयोगे निधमर्थः ॥१२२॥

इत्या धवन्तु त्रिमेभ्यः सर्वदण्डसमुत्थितम् ।
पुत्रे राज्यं समाह्वय कुर्वीत प्रायशं रणे ॥ ३२३ ॥

यदात्मनिष्टदर्शनेनाधिकित्सव्याधिना वा आसन्नमृत्यु
र्भवति तदा इत्येति । महापातकिधनव्यतिरिक्तविनियुक्ता
वनिष्टसर्वदण्डधनं ग्राह्येभ्यो इत्या पुत्रे राज्यं समर्थायन
मृत्युः फलानिब्रह्मप्राप्तये सद्गुणे प्रायत्यागं कुर्वीत् । संयामा
सन्नवे तनत्रनादिनापि ॥ ३२३ ॥

एवञ्चरन् सदायुक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः ।
हितेषु चैव लोकस्य सर्वान् भृत्याभियोजयेत् ॥ ३२४ ॥

एवमिति । एवमन्वाचनबोक्तराजधर्मेषु व्यवहरमाणो
राजा सर्वदा बलवान् प्रजाहितेषु सर्वान् भृत्याभियोजय
येत् ॥ ३२४ ॥

एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः समातनः ।
इमं कर्मविधिं विद्यात्क्रमशो वैष्णवद्वयोः ॥ ३२५ ॥

एवइति । एतद्व्यञ्जः कर्मानुष्ठानं पारम्पर्यागततत्त्वा
निष्ठं समयमुक्तं इदानीं वैष्णवद्वयोःक्रमेण वक्ष्यमाणं इदं
कर्मानुष्ठानं जानीयात् ॥ ३२५ ॥

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।
वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पशूनाञ्चैव रक्षणे ॥ २२६ ॥

वैश्यस्त्विति । वैश्यः कृतोपनयनपर्यन्तसंस्कारः विवाहादिकं
कृत्वा जीविकायां वज्रमावायां कृत्वादिकार्यार्थं पशुपालने
च सर्वदा युक्तः स्यात् । पशुरक्षकश्च वार्त्तामेपि प्राधान्य
स्थापनार्थं पृथग्विधानं तथा चोत्तरहोकाभावाधानवद्दर्श
यति ॥ २२६ ॥

प्राजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।
प्राज्ञाणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥ २२७ ॥

प्राजापतिरिति । चक्ष्राद्भ्रष्टा पशून् सृष्ट्वा रक्षार्थं वैश्यान्
दत्तवान् अतो वैश्येन रक्षणीयाः पत्रवदति पूर्वानुवादः ।
प्रजाश्च सर्वाः सृष्ट्वा प्राज्ञाणाय राज्ञे च रक्षार्थं दत्तवानिति
प्रसङ्गादेतदुक्तम् ॥ २२७ ॥

न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयम्यशून्यमिति । वैश्ये
चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन ॥ २२८ ॥

नचेति । पशुरक्षकं न करोमीति वैश्येन दृष्ट्वा न कार्यं

चतः कृत्वादिदृष्टिबलवैपि वैश्वेन पश्यत्तत्त्वमवश्यं करणीयं
वैश्वेन पश्यत्तत्त्वमवश्यं कुर्म्यस्यः पश्यत्तत्त्वमवश्यं करणीयः ॥ १२८ ॥

महिमुक्ताग्रवासाणां सोहानां तान्नवस्य च ।
गन्धामाश्च रसानाश्च विद्यादर्शवसावसम् ॥ १२९ ॥

किञ्च मयीति । महिमुक्ताविद्रुमखेदवसाणां गन्धानां
कर्पूरादीनां रसानां लवणादीनां च तन्ममममानान्देवकाणां
पेचवा मूत्रोत्कर्षापकर्षं वैश्वो जानीयात् ॥ १२९ ॥

बीजानामुप्तिविश्वं स्यात् चेचदोषगुणस्य च ।
मानयोगश्च जानीयात्तुष्टायोगांश्च सर्वशः ॥ १३० ॥

बीजानामिति । बीजानां वर्णेषां वषणविधिश्चः स्यात् । रदं
बीजमस्मिन् काये चतुर्षु प्रदीहत्त्वस्मिन्नेत्येवं तथेदमूपरमिदं
प्रत्यप्रदमित्यादि चेचदोषगुणस्य च स्यात् । मानोपायांश्च
प्रत्यप्रदीहत्वादीन् तुष्टोपायांश्च वर्णान् तज्जती जानीयात् । चक्षा
यो न वक्ष्यति ॥ १३० ॥

सारासारश्च भाष्यानान्देयानाश्च मुष्टागुष्ठान् ।
सामासाभश्च पण्डानां पशूनां परिवर्द्धनम् ॥ १३१ ॥

शरीरेति । रदमुत्कृष्टमेतदपकृतमित्येकजातीयानांमपि

द्रव्याणां विभेदं प्राचीनास्तथा देवानाश्चाक्षुषिभ्योऽदीनां
 कस्मिन्मूल्यं किं वज्रमूल्यं वेत्यादिदेवगुणदोषौ बुद्धेः
 विक्रयद्रव्याणां चेयता कास्तेन दद्यानपचयं उपचयोवेति
 विद्यान्तद्याऽस्मिन् देवे कास्ते अनेन च ह्योदकववादिना
 पत्रवीवर्ज्जने अनेन चीयन्तइत्येतदपि जानीयात् ॥ २१॥२

भृत्यानाञ्च भृतिं विद्याङ्गाषाञ्च विविधा नृणां ।
 द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ॥ २२॥

भृत्यानामिति । गोपाशमहिषपाशादीनामिदमस्य देवमिति
 देवकालकर्मानुरूपं वेतनञ्जानीयात् । गौडराशिषात्यादी
 नाञ्च मनुष्याणाञ्चानाप्रकाराभावा विक्रयाद्यर्थं विद्यान्तद्या
 इदमव्यमेवं स्थाप्यते अनेन च संयुक्तश्चिरनिष्ठतीति बुद्धेः
 तथेदं द्रव्यमस्मिन् देवे कास्ते चेयता विक्रीयतइत्येतदपि
 जानीयात् ॥ २२॥

धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् । दद्याच्च
 सर्वभूतानामक्षमेव प्रयत्नतः ॥ २३॥

धर्मेणेति । धर्मेण दिकप्रतादिना उक्तप्रकारेण धनद्वयो
 प्रकृतं यत्नं कुर्यात् हिरणादिदानमपेक्ष्याक्षमेव प्राविभ्यो
 विभेदेण दद्यात् ॥ २३॥

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।
शूद्रेष्वेव तु शूद्रस्य धर्मो नैःश्रेयसः परः ॥ ११४ ॥

विप्राणामिति । शूद्रस्य पुनर्वेदविदां गृहस्थानां सधर्मानु-
ष्ठानेन चोद्युक्तानां ब्राह्मणानां वा परिचर्या यैव प्रकृतः
कर्मादिभेदोचेदुर्ध्वः ॥ ११४ ॥

शूचिस्त्वष्टशूद्रेष्वुर्ध्वदुर्वागमद्वृत्तः । ब्राह्म-
णायाश्चो नित्यमुत्कृष्टां जातिस्मरते ॥ ११५ ॥

शूचिरिति । ब्राह्मणान्तरत्रोचोपेतः सजात्यपेक्षया उत्कृष्ट-
दिजातिपरिचरणीयोऽपदवभाषी निरद्वयः प्राधान्येन
ब्राह्मणाश्च तदभावे चर्चिवैश्चाश्रयोपि सजातित उत्कृष्टां
जातिस्मरति ॥ ११५ ॥

एषोऽनापदि वर्षानामुक्तः कर्मविधिः शूभः ।
आपद्यपि च वसोधां क्रमशस्तत्रिवोधत ॥ ११६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां
नवमोऽध्यायः ॥

इह इति । इहवर्षानामनापदि चतुर्थमपि कर्मविधि-
र्द्विर्धनः आपद्यपि वसोधां कर्मसंबन्धीर्धर्मवशादूर्ध्वं क्रमेण
द्वयुत ॥ ११६ ॥

इति श्रीकृष्णभट्टविरचितायां मनुसंहितायां नवमोऽध्यायः ।

॥ १० दशमोऽध्यायः ॥

अधीयीरस्त्वयो वर्णाः स्वकर्मस्वा विजातयः ।

प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषामेतराविति निश्चयः ॥ १ ॥

वैश्यभूद्रधर्मान्तरं सङ्कीर्णानाञ्च सम्भवमिति प्रति
ज्ञातत्वात् तस्मिन्वाच्ये वर्णेभ्य एव सङ्कीर्णानामुत्पत्तेः वर्णानु
वादार्थं चैवर्षिकस्य प्रधानधर्ममध्ययनं ब्राह्मणस्य चाध्यापन
मनुवदति अधीयीरन्निति । ब्राह्मणादयस्त्वयो वर्णाः अध्ययनानु
भूतस्वकर्मानुष्ठानातरो वेदमठेयुः । एषाम्युनर्मध्ये ब्राह्मण
एवाध्यापनं कुर्यात् न चनियवैश्यानित्ययन्निश्चयः । प्रब्रूया
द्ब्राह्मणस्त्वेषामित्यनेनैव चनियवैश्ययोरध्यापननिषेधसिद्धौ
नेतरावितिपुनर्निषेधवचनम्यायस्मिन्नगौरवार्थं ॥ १ ॥

सर्वेषां ब्राह्मणो विद्यादृत्युपायान् यथाविधि ।
प्रब्रूयादितरेभ्यस्व स्वयञ्चैव तथा भवेत् ॥ २ ॥

किञ्च सर्वेषामिति । सर्वेषां वर्णानां जीवनोपायं यथा
ब्राह्मणं ब्राह्मणो जानीयात्तेभ्योपदिशेत् स्वयञ्च यथोक्तवद्भि
यममनतिष्ठेत् अजानुवादः ॥ २ ॥

वैशेष्यात्प्रकृतिश्रैष्ठ्यात्निवमस्य च धारणात् ।
संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानाम्प्राज्ञाः प्रभुः ॥ ३ ॥

वैशेष्यादिति । आत्युत्कर्षात्प्रकृतिः कारणं हिरण्यमर्भोक्त
मात्ररूपकारणोत्कर्षात् निवमस्यतेऽनेनेति निवमो वेदस्य साध्य
वनाध्यापनस्याख्यानोपयुक्त्यतिव्यधारणात् अतएव ब्रह्मण
स्यैव धारणादिति सातिव्यवेदधारणेनैव प्राज्ञोत्कर्ष उक्तः ।
गोविन्दरायस्य सातकप्रतानान्धारणादितियाख्यातवान् ।
तत्तच्चरिवादिसाधारणात् । संस्कारस्योपनयनाख्यस्य चरिवा
द्यपेक्षया प्राधान्यविधानेन विशेषात् वर्णानामध्यापनदृष्ट्युप
देवबोर्प्राज्ञा एवेश्वरः ॥ ३ ॥

प्राज्ञाः चरियोवैश्यस्तयो वर्णा दिजातयः ।
चतुर्य एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥ ४ ॥

प्राज्ञा इति । प्राज्ञाद्यादयस्तयो वर्णा दिजातिर्ब्रह्माः क्षुद्रोवा
मुपनयनविधानात् । शूद्रः पुनस्तुर्बो वर्णः एकजातिरुपनयना
भावात् पञ्चमः पुनर्बो नास्ति बह्वीर्बजातीनां तऽन्यतरवत्
मातापित्रजातिव्यतिरिक्तजात्यनरत्वात् न वर्बतं चवस्य
जात्यनरोपदेवः प्राज्ञो ब्रह्मवह्मरचार्थः ॥ ४ ॥

सर्व्ववर्षेषु तुल्यासु पक्षीष्वक्षतयोनिषु । आनु
लोम्येन सम्भूता आत्मा क्षेया क्षाएव ते ॥ ५ ॥

सर्व्वेति । ब्राह्मणादिषु वर्षेषु चतुर्व्वर्षि समानजातीयासु
यथा ब्राह्मणपरिणीतासु अक्षतयोनिषु आनुलोम्येन ब्राह्मणेन
ब्राह्मणां चचियेष चचियायां इत्यनेनानुक्रमेण ये जातास्तो
मातापि भोजात्यायुक्तास्तस्यातीया एव ज्ञातव्याः । आनुलोम्य
यह्यश्चात्र मन्दोपयुगमुत्तरलोके उपबोध्यते । गवाश्वादि
वदवयवसन्निवेशश्च ब्राह्मणत्वादिजात्यभिव्यञ्जकत्वाभावा
देतद्ब्राह्मणादिलक्षणमुक्तम् । अत्र च पक्षीयह्यश्चादन्वपक्षी
जनितानामत्र ब्राह्मणादिजातित्वं । तथा च देवलः । द्वितीयेन तु
यः पित्रासर्वर्षायाश्च जायते । अवावट इति स्थातः शूद्रधर्मः स
जातितः । अतस्तीना न संस्कार्याः स्तनन्वास्तपि ये सुताः ।
उत्पादिताः सर्व्वेन ब्राह्म्या इव वहिष्कृताः । व्यासः । ये तु
जाताः समानासु संस्कार्याः स्युरतोऽन्यथा । याज्ञवल्क्योपि ।
सर्व्वेभ्यः सर्व्वेषां सु जायन्ते हि सजातयः । इत्यभिधात्र
विश्रास्तेव विधिः स्मृत इति ब्रुवाणः स्तनन्व्युत्पादितस्यैव ब्राह्मणा
दिदिजातित्वमिति सिद्धाय ॥ ५ ॥

स्त्रोम्यनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादिताम् सुतान् ।
सहस्रानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥ ६ ॥

स्त्रीमिति । आनुसोम्येनाश्ववहितवर्षजातीयासु भार्यासु
द्विजातिभिर्ये उत्पादिताः पुत्राः । यथा ब्राह्मणेन चभिषाचां
चभिषेचवैश्याचां वैश्वेन शूद्राचान्मात्मातृर्हीनजातीयमदोषेषु
गर्हितान् पितृसहस्रान् नतु पितृसजातीयान् मन्वाहवन्मातृः ।
पितृसहस्रस्य ह्यस्यामातृजातेरत्कुटुम्बाः पितृजातिनो निष्कृष्टा
श्वेयाः । एतेषाञ्च नाशानि मूर्द्धावसिक्तमाहिबकराश्वानि
चाश्ववक्त्रादिमिरक्तानि । नृत्तयशैवामुन्नमोक्ताः । हस्त
शरचक्रिणा अक्षधारणश्च मूर्द्धावसिक्तानाम् मृत्युगीतनचच
जीवनं चक्ररथा च माहिषाचां द्विजातिशुभ्रूषा धन
धान्याध्वजता रावयेवा दुर्गीतः पुररथा च पारश्रवोप
करधानामिति ॥ ६ ॥

अनन्तरासु जातामां विधिरेव समातनः ।
वेकान्तरासु जातामां धर्मविद्यादिमं विधिम् ॥ ७ ॥

अनन्तराश्रिति । एव पारम्पर्यामततयान्त्रो विधिरनन्तर
जाविभार्योत्पन्नानामुक्तः । एकेन दाभ्याञ्च वर्षाभ्यां व्यवहिता

सूतपत्न्यां यथा ब्राह्मणेन वैश्यायां चचियेष शूद्रायां ब्राह्मणेन
शूद्रायामिमं वक्ष्यमाणं धर्मादनपेतं विधिं जानीयात् ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते ।
निषादः शूद्रकन्यायां यः पारश्व उच्यते ॥ ८ ॥

ब्राह्मणादिति । कन्याग्रहणादत्र जडायामित्यध्याहार्यं
विवास्त्रेवविधिः स्मृत इति याज्ञवल्क्येन स्फुटीकृतत्वाच्च ब्राह्मणा
वैश्यकन्यायां जडायामम्बष्ठो जायते शूद्रकन्यायामूढायां
निषाद उच्यते यः संज्ञान्तरेण पारश्वस्योच्यते ॥ ८ ॥

चत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
चत्रशूद्रवपुर्जन्तुर्यो नाम प्रजायते ॥ ९ ॥

चत्रिवादिति । चत्रियाच्छूद्रकन्यायामूढायां क्रूरचेष्टः
क्रूरकर्मरतिस्य चत्रशूद्रस्वभाव उच्यते पुत्रो जायते ॥ ९ ॥

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्दयोः । वैश्यस्य
वर्णे चैकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः ॥ १० ॥

विप्रस्येति । ब्राह्मणस्य चत्रियादिचत्वार्यस्य चत्रिवस्य वैश्यादि

द्वयोस्त्रियोः वैश्वस्य च शूद्राणां वर्षचयाणां एते षट् पुत्राः
सर्वर्षगुणकार्यापेक्षया अपसदा निरुद्धाः स्मृताः ॥ १० ॥

अचियादिप्रकन्यायां कृतो भवति जातितः ।
वैश्वान्मागधवैदेशौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥ ११ ॥

एवमनुलोमानुक्ता प्रतिलोमानाह अचियादिति । अच
विवाहासम्भवात् कन्याग्रहणं लोमाचप्रदर्शनार्थम् । अथैव
श्लोके राजविप्राङ्गनासुतावितिदर्शनार्थं ब्राह्मणां अचिया
ज्जात्या सुतनामा संजायते । वैश्वस्यचाक्रमं अचिवब्राह्मणो
र्मागधवैदेशश्चौ पुत्रौ भवतः । एषाच्च कृतलोमनुगैवाभि
धास्यते ॥ ११ ॥

शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृषाम् ।
वैश्वराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्षसङ्हराः ॥ १२ ॥

शूद्रादिति । शूद्रादेवैवाचियाब्राह्मणोपु क्रमेणायोगवः
क्षत्ता नृषामधमश्चाण्डालश्च वर्षाणां सङ्हरा वेदु जनवितथेषु
ते वर्षसङ्हरा जायन्ते ॥ १२ ॥

एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोद्यौ यथास्मृतौ । क्षत्र
वैदेशौ तदत्रातिशोभ्येपि जन्मनि ॥ १३ ॥

एकान्तरमिति । एकान्तरेपि वर्षे ब्राह्मणादेवैवजन्माणा

मन्मथः अचिवाच्छूद्रकन्यायामुयः हतावानुसोम्येन यथा
 सार्धं सहा तददेकान्तरे प्रतिसोमजननेपि शूद्राश्च पिशाचं
 यन्ता वैश्याद्वा द्वाष्ट्यां वैदेहः हतावपि सार्धादियोग्यौ विज्ञेयौ
 एकान्तरोत्पन्नयोः सार्धाद्यभ्यनुज्ञानादर्थोदमन्तरोत्पन्नानां
 सूत मागधाद्योमवानां सार्धादियोग्यत्वं सिद्धमवति अतस्तथा
 खाद्य एवैकः प्रतिसोमजः सार्धादौ निरस्यते ॥ १३ ॥

पुत्रा येनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजम्भनाम् ।
 ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥ १४ ॥

पुत्रादिति । मातृदोषादिति हेतूपन्यासात् अनन्तरयश्च
 मनन्तरवच्चैकान्तरद्वयान्तरप्रदर्शनार्थं । ये द्विजातीनामनन्तरै
 कान्तरद्वयान्तरजातिस्त्रीषु आनुसोम्येन उत्पन्नाः पूर्वमुक्ताः
 पूजास्नान् हीनजातिमातृदोषान्मातृजातियपदेष्टव्यानाचक्षते ।
 मातापितृव्यातिरिक्तसङ्कीर्णजातित्वेपि इषां मातृजातियपदेष्ट
 कश्चन मातृजातिसंस्कारादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृते नाम जायते ।
 आभीरोऽन्वष्टकन्यायामायोगव्यान्तु धिग्बलः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणादिति । अचिधेय शूद्रायामुत्पन्ना उपा
 उपाचायौ कन्या चेति उग्रकन्या तस्याम्नाह्मणादावृतनामा

आचते । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पन्ना चमडा तस्यां ब्राह्मणा
दाभीराख्योवाचते । शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्ना चायोगवी तस्यां
ब्राह्मणाद्विम्बोवाचते ॥ १५ ॥

आयोगवस्य चप्ता च चाण्डालस्याधमोनृणाम् ।
प्रातिलोभ्येन आयन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥ १६ ॥

आयोगवदिति । आयोगवः चप्ता चाण्डालस्य मनुष्याणां
मधम इत्येते चोक्त्युक्तमेव वैश्याचरिणा ब्राह्मणीषु पुत्रकार्या
दपगतास्तत्रः शूद्राज्जायन्ते । पुत्रकार्याचमतप्रतिपादनार्थं
मुक्तानामपेक्षां पुनर्वचनं एवमुत्तरलोके उक्तानामपि ॥ १६ ॥

वैश्यान्मागधवैदेहौ चरियास्तूत एव तु । प्रतीप
मेते आयन्ते परेष्वपसदास्त्रयः ॥ १७ ॥

वैश्यादिति । चरिणा ब्राह्मणोर्मागधवैदेहौ चरिणा
ब्राह्मणां सत इत्येवं प्रातिलोभ्येनापरेष्वपि तत्रः पुत्रकार्यादप
गता जायन्ते ॥ १७ ॥

जातो निषादाश्चूद्राणां जात्या भवति पुच्छसः ।
शूद्राज्जातो निषाद्यान्तु स वै कुक्षुटकः स्मृतः ॥ १८ ॥

जातइति । निषादाश्चूद्राणां जातो जात्या पुच्छसो भवति
निषादां पुनः शूद्राद्यो जातः स कुक्षुटकनामा स्मृतः ॥ १८ ॥

चतुर्जातस्तथोग्रायां अपाक इति कीर्त्त्यते । वैदेह
केन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते ॥ १८ ॥

चतुरिति । शूद्रेण वैश्यायां जातः चत्वारिण्येण शूद्रायां
जाता उया तेन तस्यां जातः अपाक इत्युच्यते वैदेहकेन तु
अम्बष्ठ्यां ब्राह्मणेन वैश्याजातायां वेण इति कथ्यते ॥ १८ ॥

द्विजातयः सवर्णास्तु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् । तान्मा
वित्रीपरिश्रष्टान् ब्रात्या इति विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

द्विजातय इति । द्विजातयः सवर्णास्तु स्त्रीषु यान् पुत्रानुत्पा
दयन्ति ते चेदुपनयनाख्यव्रतहीनाभवन्ति तदा तानकृतोप
नयनान् ब्रात्या इत्यनया संज्ञया व्यपदिशेत् अत ऊर्ध्वं च योष्येते
इत्युक्तमपि ब्रात्यलक्षणं प्रतिलोमजपुत्रवदस्यापि उपकारा
द्यमपुत्रत्वप्रदर्शनार्थमस्मिन् संकीर्णप्रकरणे अनूदितम् ॥ २० ॥

ब्रात्यास्तु जायते विप्रात्यापात्मा भूर्जकण्टकः ।
आवन्यवाटधानौ च पुष्यधः शैखरव च ॥ २१ ॥

ब्रात्यादिति । ब्रात्यात् ब्राह्मणात् सवर्णास्तित्यनुवृत्तेः ब्राह्म
णां पापस्त्रभावो भूर्जकण्टको जायते तथा आवन्यवाटधान

पुण्यधर्मैश्चा जायन्ते एकस्य चैतानि देवभेदप्रविष्टानि नामानि
॥ २१ ॥

असौ मलस्य राजन्याद्वात्यामिच्छिविरेव च ।
नटस्य करणस्यैव खसो द्रविडएव च ॥ २२ ॥

असौमलस्येति । अचियात् प्रात्यात्सवर्णायां अलमलनि
च्छिवि नटकरणस्यद्रविडाश्चा जायन्ते । इतान्यप्येकस्यैव
नामानि ॥ २२ ॥

वैश्यास्तु जायन्ते प्रात्यात् सुधन्वाचार्यएव च ।
कादृषस्य विजम्भा च मैत्रः सात्वतएव च ॥ २३ ॥

वैश्यात्विति । वैश्यात् पुनर्प्रात्यात् सवर्णायां सुधन्वाचार्य
कादृषविजम्भामैत्रसात्वताश्चा जायन्ते । एकस्य चैतान्यपि
नामानि ॥ २३ ॥

अभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च । स्वकर्मा
द्यान्त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्हराः ॥ २४ ॥

अभिचारेणेति । ब्राह्मणादिवर्णानामन्योऽन्यस्त्रीममनेन
वर्णोपास्यविवाह्यविवाहेन उपनयनरूपककर्षत्यागेनच वर्ण

सङ्करो नाम जायते । अतिपुङ्गवमस्मिन् प्रकरणे ब्राह्मणानाम्
भिधानम् ॥ २४ ॥

सङ्कीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २५ ॥

सङ्कीर्णेति । ये सङ्कीर्णयोनयः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च परस्पर-
सम्बन्धात् जायन्ते तान् विप्रवेशेन वक्ष्यामि ॥ २५ ॥

सूतो वैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः । मागधः
क्षत्रजातिश्च तथायोगवएव च ॥ २६ ॥

सूत इति । एते षडुक्तसङ्ख्याः सूतादयः उत्तरार्थमनु-
द्यन्ते ॥ २६ ॥

एते षट् सदृशान्वर्णान् जनयन्ति स्त्रियोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥ २७ ॥

एत इति । एते पूर्वोक्ताः षट् प्रतिलोमजाः स्त्रियोनिषु सूतो
त्पत्तिं कुर्वन्ति । यथा शूद्रेण वैश्यायां जात आयोगव उच्यते
आयोगवामेव मातृजातौ वैश्यायां प्रवरासु च निष्ठाब्राह्मणी
योनिषु चकारादप्युल्लेख्यमपि शूद्रजातौ सर्वत्र सदृशान्
वर्णान् जनयन्ति सदृशस्य न पिचपेक्षया किन्तु मातृजात्या

चातुर्वर्ण्यं स्त्रीष्वेवपिदत्तोऽधिकगर्हितपुत्रोत्पत्तेर्भक्ष्यमात्रत्वात्
तस्मिन्पितृदत्तोऽधिकगर्हितान् स्त्रियातावपिजनवन्नीत्येताव
देवाप्राप्तत्वात् अनेन विधीयते। किन्तु वचनवर्धनोत्तमवर्धस्योप
जनितत्वात् क्रियादुष्टा आयोगवाद्याः प्रतिसोमजाः क्रियादुष्टा
भ्रातृमातापितृभ्रातृभ्यामपि जनित आयोगवादिपुत्रो
ब्रह्महन्तन्वतरजनितात् ब्रह्महन्तृमातापितृजनितवत् अधिक
दुष्ट एव न्यायः। ब्रह्मब्राह्मणादिजातीयेन ब्रह्मब्राह्मणादिजा
तीयाणां जनितः पित्रतुल्य एवेवितः नतु क्रियादुष्टोभवजनि
तोपि ॥ २७ ॥

यथा चवाणां वर्णानां द्वयोरात्मास्तु जायते। आन
नर्थात्स्वयोन्यान्तु तथा वाद्येवपि क्रमात् ॥ २८ ॥

यथेति। यथा चवाणां वर्णानां चविष्वैश्वरूपाणां मथा
ह्रयोवर्धयोः चविष्वैश्वर्योर्गमने ब्राह्मणक्षानुसोम्याद्विषय
यते वजातीयाबाह्व दिवो जायते। एवं वाद्येवपि
वैश्वचरिषाभां चविषाब्राह्मणोर्जातेषूत्कर्षापक्रमोभवति
ब्रह्मवातप्रतिसोमापेचवा दिवाद्युत्पन्नप्रतिसोमप्राब्रह्मार्च
मिदं। मेधातिथिस्तु दिवसप्रतिपादकमेतत् एवं वचनमुप
वचनार्थमित्याह। तत्र प्रतिसोमजास्तु वर्धनीनादिति नैत
नेन संस्कारनिवेधान् ॥ २८ ॥

ते चापि वाद्यान् सुवह्नस्ततोप्यधिकदूषितान्।
परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ २९ ॥

ते चापीति । ते आयोगवादयः षट् परस्परजातीयासु
भार्यासु सुवह्नन् आनुलोम्येप्यधिकदुष्टान् वत्क्रियावद्भिर्भू-
तान् जनयन्ति । तद्यथा । आयोगवः क्षत्तृजायायामात्मनो
हीनतरं जनयति । तथा क्षत्ताप्यायोगव्यामात्मनो हीनतरमुत्पा-
दयति । एवमन्येष्वपि प्रतिलोमेषु द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां वाद्याञ्जन्तुमसूयते । तथा
वाद्यतरं वाद्यास्तावर्ण्ये प्रसूयते ॥ ३० ॥

यथैवेति । यथा ब्राह्मण्यां शूद्रोऽपकृष्टं चास्त्रास्त्रा-
प्राणिनं प्रसूयते जनयति एवं वाद्यसंस्कारादिर्वर्णचतुष्टये
चास्त्रास्त्रादिभ्योऽपकृष्टं पुत्रं प्रसूयते ॥ ३० ॥

प्रतिकूलं वर्त्तमाना वाद्या वाद्यतरान् पनः ।
हीना हीनानान् प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशैव तु ॥ ३१ ॥

प्रतिकूलमिति । अथ मेधातिथिनोविन्दराजयोर्भ्याम्भानं
एतदेव विस्तारयति चातुर्वर्ण्यवाद्यासंस्काराद्ययोगवाः

शूद्रप्रभवास्तथातुल्यैर्गच्छन् आत्मनोहीनतरान् पर-
 स्परपेक्षयापकृष्टोत्कृष्टवर्षप्रभवत्वात् पञ्चदश वर्षान् सम्य-
 दयन्ति । तद्यथा चण्डालः शूद्रावामात्मनो हीनतरं वैश्याच्चि-
 चाब्राह्मणोजातेभ्य उत्कृष्टं जनयति एवं वैश्यायां शूद्रात्जात-
 अप्यदं चचियाब्राह्मणोजाताभ्यामुत्कृष्टं जनयति ततोप्यदं
 चचियायां ब्राह्मणोजातादुत्कृष्टं ततोपि हीनं ब्राह्मणां जन-
 यति एवं चचायोगवावपि चातुर्वर्ष्ये चतुरस्रतुरोजन-
 यत इत्येते शूद्रप्रभवचण्डालचचायोगवेभ्यः चातुर्वर्ष्ये द्वादश
 प्रभेदा उत्पद्यन्ते आत्मना च चाण्डालचचायोगवास्तथ
 इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चदश सम्यसन्ते एवं वैश्याच्चिच-
 ब्राह्मणप्रभवास्त प्रत्येकं पञ्चदश सम्यवन्ति एवं षष्टिसातु-
 र्वर्ष्येन सह चतुःषष्टिप्रभेदा भवन्ति ते तु परस्परगमनेन नागा-
 वर्षान् जनयन्तीति । नैतन्मनोहरं पूर्वश्लोके षडान्तिसोमजा-
 नां प्रकृतत्वात्तद्विस्तारकथनार्थत्वाच्चास्तथापि श्लोके प्रतिकूलं
 वर्तमाना इत्युपादानात् प्रतिसोमजमात्रविषयोयं श्लोको नानु-
 सोमज विषयः । तथा च वैश्याच्चिचब्राह्मणप्रभवास्त प्रत्येकं पञ्च-
 दशसम्यवन्तेवं षष्टिरिति न सङ्गच्छते । न च सम्भवमात्रेणैव दशं
 षष्टिरक्षा न दुष्टतया शूद्रप्रभवयोगवचनचण्डाला एव चातु-
 र्वर्ष्यं सम्यनोपेताः पञ्चदशगर्हिता इतिवाच्यं यतो वैश्याच्चिचा-
 भ्यामपि प्रतिसोमतउत्पादितानां चचायं हीनत्वान्नैरपि चातु-
 र्वर्ष्यजनितानां गर्हितत्वञ्च सम्भवात् । तथा ब्राह्मणतरं ब्राह्मणात्

सूत्रज्ञानां यथा ब्राह्मणेन वैश्यायां चत्रियेषु शूद्रायां ब्राह्मणेन
शूद्राचामिमं वक्ष्यमाणं धर्मादनयेतं विधिं आनीयात् ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते ।
निषादः शूद्रकन्यायां यः पारश्रव उच्यते ॥ ८ ॥

ब्राह्मणादिति । कन्याग्रहणादत्र जडायामित्यध्याहार्यं
विश्राखेयविधिः स्मृत इति याज्ञवल्क्येन स्फुटीकृतत्वाच्च ब्राह्मणा
वैश्यकन्यायां जडायामम्बष्ठो जायते शूद्रकन्यायामूढायां
निषाद उच्यते यः संज्ञान्तरेण पारश्रवस्योच्यते ॥ ८ ॥

चत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
चत्रशूद्रवपुर्जन्तुर्यो नाम प्रजायते ॥ ९ ॥

चत्रिवादिति । चत्रियाच्छूद्रकन्यायामूढायां क्रूरचेष्टः
क्रूरकर्मारतिश्च चत्रशूद्रस्वभाव उच्यते पुत्रो जायते ॥ ९ ॥

विप्रस्य त्रिषु वर्षेषु नृपतेर्वर्णयोर्दयोः । वैश्यस्य
वर्षे चैकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः ॥ १० ॥

विप्रस्येति । ब्राह्मणस्य चत्रियादित्रयस्त्रीषु चत्रियस्य वैश्यादि

इत्येस्त्रियोः वैश्याश्च च शूद्राणां वर्षचपाचां एते वद पुत्राः
सर्वर्षु चकार्यापेक्षया अपसदा निरुद्धाः स्मृताः ॥ १० ॥

अचियादिप्रकन्यायां स्मृतौ भवति जातितः ।
वैश्यान्मागधवैदेष्टौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥ ११ ॥

एवमनुलोमानुक्ता प्रतिलोमानाश्च अचियादिति । अच
विवाहासम्भवात् कन्यापदस्य स्त्रोमाचप्रदर्शनार्थम् । अथैव
श्लोके राजविप्राङ्गनासुताविति दर्शनार्थम् । ब्राह्मणां अचिया
ज्जात्या सुतनामा संजायते । वैश्याश्चपाकमं अचियब्राह्मण्यो
र्मागधवैदेष्टौ पुत्रौ भवतः । एषाश्च हस्तयोर्मनुनेवाभि
धास्यन्ते ॥ ११ ॥

शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालस्याधमो नृणाम् ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्षसङ्कराः ॥ १२ ॥

शूद्रादिति । शूद्रादेवैश्याश्च अचियाब्राह्मण्यो कमेवायोगवः
क्षत्ता नृणामधमस्याण्डालश्च वर्षाणां सङ्करो जेषु जनयितव्येषु
ते वर्षसङ्करा जायन्ते ॥ १२ ॥

एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठौ यथास्मृतौ । क्षत्र
वैदेष्टौ तदत्रातिशोभ्येपि जन्मनि ॥ १३ ॥

एकान्तर इति । एकान्तरेपि वर्षे ब्राह्मणादेवैश्याकन्याया

मन्मथः चचिवाच्छूद्रकन्यायामुपः हतावानुसोम्येन यथा
 स्यात्तदा तददेकान्तरे प्रतिसोमजननेपि भूद्राश्चचिवायं
 यत्ता वैश्याद्वाह्यां वैदेहः एतावपि स्यादियोग्यौ विज्ञेयौ
 एकान्तरोत्पन्नयोः स्याद्यभ्यनुज्ञानादर्थान्तरकरोत्पन्नानां
 सूत मागधायोमवानां स्यादियोग्यत्वं सिद्धमवति अतश्चा
 स्यात् एवैकः प्रतिसोमजः स्यादौ निरस्यते ॥ १२ ॥

पुत्रा येनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।
 ताननन्तरनाम्नस्तु माहदोषात्प्रचक्षते ॥ १४ ॥

पुत्रा इति । माहदोषादिति चेत्तदपन्यासात् अनन्तरपक्ष
 मन्तरवक्ष्येकान्तरद्वन्तरप्रदर्शनार्थं । ये द्विजातीनामनन्तरै
 कान्तरद्वन्तरजातिस्त्रीषु आनुसोम्येन उत्पन्नाः पूर्वमुक्ताः
 पूजास्तान् हीनजातिमाहदोषान्माहजातिव्यपदेश्यानाचक्षते ।
 मातापितृव्यतिरिक्तबन्धुर्षजातित्वेपि एषां माहजातिव्यपदेश
 कश्चन माहजातिसंस्कारादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृत्तो नाम आयते ।
 आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यान्तुधिग्वयः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणादिति । चचिबेद्य भूद्रायामुत्पन्ना यथा
 यथाचायौ कन्या चेति उपकन्या तस्मान्ब्राह्मणादावृतनामा

जायते । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पत्त्या चमडा तस्यां ब्राह्मणा
दाभीराख्यो जायते । शूद्रेण वैश्यायामुत्पत्त्या चायोगवी तस्यां
ब्राह्मणाद्विम्बो जायते ॥ १५ ॥

आयोगवस्य चत्ता च चाण्डालस्याधमो नृणाम् ।
प्रातिलोभ्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥ १६ ॥

आयोगवरति । आयोगवः चत्ता चाण्डालश्च मनुष्याणां
मधम इत्येते चोक्तमेव वैश्याचरिणा ब्राह्मणीषु पुत्रकार्या
दपगतास्त्रयः शूद्रा ज्ञायन्ते । पुत्रकार्याचमत्प्रतिपादनार्थं
मुक्तानामप्येषां पुनर्वचनं एवमुत्तरलोके चत्तानामपि ॥ १६ ॥

वैश्यान्मामधवैदेहौ चरियात्सूत एव तु । प्रतीप
मेते जायन्ते परेष्वपसदास्त्रयः ॥ १७ ॥

वैश्यादिति । चरिणा ब्राह्मणोऽर्थागधवैदेहौ चरिया
ब्राह्मणां सत इत्येवं प्रातिलोभ्येनापरेपि चतः पुत्रकार्यादप
गता जायन्ते ॥ १७ ॥

जातो निषादाच्छूद्राणां जात्या भवति पुङ्गवः ।
शूद्राज्जातो निषाद्यान्तु स वै कुङ्कुटकः स्मृतः ॥ १८ ॥

जात इति । निषादाच्छूद्राणां जातो जात्या पुङ्गवो भवति
निषादां पुनः शूद्राद्यजातः च कुङ्कुटकनामा स्मृतः ॥ १८ ॥

क्षत्तुर्जातस्तयोद्यायां अपाक इति कीर्त्यते । वैदेह
केन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते ॥ १८ ॥

क्षत्तुरिति । शूद्रेण वैश्यायां जातः क्षत्ता क्षत्रियेण शूद्रायां
जाता उद्या तेन तस्यां जातः अपाक इत्युच्यते वैदेहकेन तु
अम्बष्ठ्यां ब्राह्मणेन वैश्याजातायां वेण इति कथ्यते ॥ १८ ॥

द्विजातयः सर्वर्षास्तु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् । तान्मा
वित्रीपरिभ्रष्टान् ब्राह्म्या इति विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

द्विजातय इति । द्विजातयः सर्वर्षास्तु स्त्रीषु यान् पुत्रानुत्पा
दयन्ति ते चेदुपनयनाद्यव्रतहीनाभवन्ति तदा तानकृतोप
नयनान् ब्राह्म्या इत्यनया संज्ञया व्यपदिशेत् अत ऊर्ध्वं च योष्येते
इत्युक्तमपि ब्राह्म्यलक्षणं प्रतिलोमजपुत्रवदस्यापि उपकारा
जमपुत्रत्वप्रदर्शनार्थमस्मिन् संकीर्णप्रकरणे अनूदितम् ॥ २० ॥

ब्राह्म्यास्तु जायते विप्रात्यापात्मा भूर्जकण्टकः ।
आवन्यवाटधानौ च पुष्यधः शैखरव च ॥ २१ ॥

ब्राह्म्यादिति । ब्राह्म्यात् ब्राह्मणात् सर्वर्षास्त्रित्यनुदत्तेः ब्राह्म
णां पापस्वभावो भूर्जकण्टको जायते तथा आवन्यवाटधान

पुण्यधर्मैश्च जायन्ते एकस्य चैतानि देवभेदप्रविष्टानि नामानि
॥ २१ ॥

असौ मत्तस्य राजन्याद्वात्यान्निष्क्रियिरेव च ।
नठस्य करणस्यैव ससो द्रविडएव च ॥ २२ ॥

असौमत्तयेति । चचियात् प्रात्यात्यवर्षायां अत्तमत्तनि
ष्क्रियि नटकरणस्यद्रविडाश्च जायन्ते । एतान्वयेकस्यैव
नामानि ॥ २२ ॥

वैश्यास्तु जायन्ते प्रात्यात् सुधन्वाचार्यएव च ।
कारुषस्य विजम्भा च मैत्रः सात्यतएव च ॥ २३ ॥

वैश्यात्तिति । वैश्यात् पुनर्प्रात्यात् खवर्षायां सुधन्वाचार्य
कारुषविजम्भमैत्रसात्यताश्च जायन्ते । एकस्य चैतान्वपि
नामानि ॥ २३ ॥

व्यभिचारेण वर्षानामवेद्यावेदनेन च । स्वकर्मा
णाञ्च त्यागेन जायन्ते वर्षसङ्कराः ॥ २४ ॥

व्यभिचारेणेति । प्राज्ञाणादिवर्षानामन्वोऽन्वस्त्रीममनेन
वनीषाण्यविवाह्यविवाहेन उपनयनरूपसकर्मत्वात्तानेन च वर्ष

सङ्करो नाम जायते । अतोयुक्तमस्मिन् प्रकरणे ब्राह्मणानाम्
भिधानम् ॥ २४ ॥

सङ्कीर्णयोगो यो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
अन्योन्यव्यतिषक्तास्य तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २५ ॥

सङ्कीर्णेति । ये सङ्कीर्णयोगयः प्रतिलोमैरनुलोमेस्य परस्पर.
सम्बन्धात् जायन्ते तान् विभेदेष्वेव वक्ष्यामि ॥ २५ ॥

सूतोवैदेहकस्यैव चण्डालस्य नराधमः । मागधः
क्षत्रजतिस्तथायोगवएव च ॥ २६ ॥

सूत इति । एते षडुक्तसंज्ञकाः सूतादयः उत्तरार्थमनु-
द्यन्ते ॥ २६ ॥

एते षट् सदृशान्वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥ २७ ॥

एत इति । एते पूर्वोक्ताः षट् प्रतिलोमजाः स्वयोनिषु सूतो
त्पत्तिं कुर्वन्ति । यथा शूद्रेष्वेवैश्यायां जात आयोगव उच्यते
आयोगव्यामेव मातृजातौ वैश्यायां प्रवरासु क्षत्रिवात्राक्षणी
योनिषु चकारादपकृष्टायामपि शूद्रजातौ सर्वत्र सदृशान्
वर्णान् जनयन्ति सदृशत्वञ्च न पिचपेक्षया किन्तु मातृजात्या

चातुर्वर्ण्यं स्त्रीष्वेव पित्रतोऽधिकगर्हितपुत्रोत्पत्तेर्ब्रह्ममात्रत्वात्
तस्य ह्यत्रान्पित्रतोऽधिकगर्हितान् स्त्रियातावपि जनवन्तीत्येताव
देवाप्राप्तत्वात् अनेन विधीयते। किन्तु जचन्ववर्धेनोत्तमवर्धस्योपु
जनितात् क्रियादुष्टा आयोगवाद्याः प्रतिसोमजाः क्रियादुष्टा
भ्रातृमातापित्रभ्रानुस्त्राभ्यामपि जनिता आयोगवादिपुत्रो
ब्रह्महन्तन्वतरजनितात् ब्रह्महन्मातापित्रजनितवत् अधिक
दुष्ट एव व्याख्यः ब्रह्मब्राह्मणादिजातीयेन ब्रह्मब्राह्मणादिजा
तीवाचा जनिताः पित्रतुल्य एवेव चितः नतु क्रियादुष्टोभवजनि
तोपि ॥ २७ ॥

यथा चवाचां वर्णानां द्वयोरात्मास्य जायते। आन
नार्थात्स्वयोन्यान्तु तथा वाद्येभ्यपि क्रमात् ॥ २८ ॥

यथेति। यथा चवाचां वर्णानां चत्रिवैश्वरूपाणां मध्या
द्वयोवर्धयोः चत्रिवैश्वर्योर्गमने ब्राह्मणस्यानुसोम्याद्विवृत्य
यते वजातीवाचाश्च द्विजो जायते। एवं वाद्येभ्यपि
वैश्वर्यचित्राभां चत्रिवाब्राह्मणोर्जातेषूत्कर्षापक्रमोभवति
ब्रह्मजातप्रतिसोमापेचवा द्विजाद्युत्पन्नप्रतिसोमप्राप्तत्वात्
मिदं। मीधातिथिस्तु द्विजत्वप्रतिपादकमेतत् हर्षा वचनमुप
ययनार्थमित्याह। तत्र प्रतिसोमजास्तु चर्चहीना इति गीत
नेन संस्कारनिवेद्यात् ॥ २८ ॥

ते चापि वाङ्मान् सुवह्नस्ततोप्यधिकदूषितान् ।
परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ २८ ॥

ते चापीति । ते चायोगवादयः षट् परस्परजातीयासु
भार्यासु सुवह्नन् आनुलोम्येप्यधिकदुष्टान् सत्क्रियावद्भिर्भू-
तान् जनयन्ति । तद्यथा । आयोगवः क्षत्तृजायायामात्मनो
हीनतरं जनयति । तथा क्षत्ताप्यायोगव्यामात्मनो हीनतरमुत्पा-
दयति । एवमन्येष्वपि प्रतिलोमेषु द्रष्टव्यम् ॥ २८ ॥

यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां वाङ्माञ्जन्तुमसूयते । तथा
वाङ्मातरं वाङ्मासातुवर्ण्ये प्रसूयते ॥ २९ ॥

यथैवेति । यथा ब्राह्मण्यां शूद्रोऽपकृष्टं चाङ्मासाख्यं
प्राणिनं प्रसूयते जनयति एवं वाङ्मासङ्मासादिर्वर्ण्यचतुष्टये
चाङ्मासादिभ्योऽपकृष्टं पुत्रं प्रसूयते ॥ २९ ॥

प्रतिकूलं वर्त्तमाना वाङ्मा वाङ्मातरान् पनः ।
हीना हीनानान् प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशैव तु ॥ ३१ ॥

प्रतिकूलमिति । अत्र मेधातिथिनोविन्दराजयोर्बाङ्मानं
एतदेव विस्मारयति सातुर्वर्ण्यवाङ्मासङ्मासाद्योगवाः

शूद्रप्रभवास्तथातुर्वर्ण्ये गच्छन् आत्मनोहीनतरान् पर
 स्वरूपेण वा पक्ष्मणोत्कृष्टवर्णप्रभवत्वात् पञ्चदश वर्णान् सम्याद
 यन्ति । तद्यथा चण्डालः शूद्रावामात्मनो हीनतरं वैश्याच्च
 ब्राह्मणो जातेभ्य उत्कृष्टं जनयति एवं वैश्यायां शूद्रात् जात
 चपसदं चरिया ब्राह्मणो जाताभ्यामुत्कृष्टं जनयति ततोपसदं
 चरियायां ब्राह्मणो जातादुत्कृष्टं ततोपि हीनं ब्राह्मणां जन
 यति एवं च चायोगवावपि चातुर्वर्ण्ये चतुरस्रतुरोजन
 यत इत्येते शूद्रप्रभवचण्डालचचायोगवेभ्यः चातुर्वर्ण्ये द्वादश
 प्रभेदा उत्पद्यन्ते आत्मना च चाण्डालचचायोगवास्तथा
 इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चदश सम्यजन्ते एवं वैश्याच्च
 ब्राह्मणप्रभवास्तथा प्रत्येकं पञ्चदश सम्यजन्ति एवं षष्टिस्तु
 र्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिप्रभेदा भवन्ति ते तु परस्परगमनेन नाना
 वर्णान् जनयन्तीति । नैतन्मनोहरं पूर्वश्लोके षड्वाग्निसोमजा
 नां प्रकृतत्वात्तद्विशारकधनार्थत्वात्तथा च चापि श्लोके प्रतिकूलं
 वर्तमाना इत्युपादानात् प्रतिसोमजमात्रविषयोऽयं श्लोको नानु
 सोमज विषयः । तथा च वैश्याच्च ब्राह्मणप्रभवास्तथा प्रत्येकं पञ्च
 दश सम्यजन्तेवं षष्टिरिति न सङ्गच्छते । न च सम्यजन्मात्रेणैव इत्थं
 षष्टिरुक्ता न दुष्टतया शूद्रप्रभवायोगवच्चतुःषष्टाला एव चातु
 र्वर्ण्यं समानोपेताः पञ्चदश गर्हिता इति वाच्यं यतो वैश्याच्च
 भ्यामपि प्रतिसोमतउत्पादितानां चचाच्च हीनत्वात्तैरपि चातु
 र्वर्ण्यं जनितानां गर्हिततया सम्भवात् । तथा वाङ्मतं वाङ्मतात्

वर्धे प्रसूयत इति मनुजैवानन्तरं स्फुटमुक्तत्वात् युवाभ्यामपि
 तथैव व्याख्यातत्वाच्च चातुर्वर्ष्येन सह चतुःषष्ठिरिति सर्व्वथैवा
 प्रकृतम्। नहि सङ्कीर्णप्रकरणे शुद्धचातुर्वर्ष्यगणनोचिता किञ्च
 वर्षान् पञ्चदश प्रसूयन्ते इति भुवमावदाद्ब्रजननमत्का ते
 चात्मना चञ्चलचचायोमवास्त्वदत्येवं शुद्धप्रभवाः पञ्चदशेति
 न युक्तम्। अपि चात्मना सह पञ्चदश सम्पादयन्तीति न सङ्ग
 ष्यते असम्पाद्यत्वादात्मनः पञ्चदशसम्यजनदति व्याख्याने
 ऽध्याहारएव दोषः। तस्मादेवं व्याख्यायते प्रतिकूलं वर्त्तमानाः
 प्रतिसोमजा वाङ्मा द्विजप्रतिसोमजेभ्योनिष्ठत्वात् शुद्धप्रभ
 वायोगवचस्तृचण्डास्त्रयः पूर्व्वल्लोकादनुवर्त्तमाने चातुर्वर्ष्ये
 सजातौ च एते षट् सहस्रानित्यत्र सजात्युत्पन्नस्यापि पिहितो
 गर्हितत्वाभिधानात् आत्मापेक्षया वाङ्मतारान् प्रत्येकं पञ्चदश
 पुत्रान् जनयन्ति। तद्यथा। आयोगवत्चातुर्वर्ष्यस्त्रीषु आयोग
 व्यास्य आत्मनोनिष्ठान् पञ्च पुत्रान् जनयति एवं चतृचाण्डा
 लावपि प्रत्येकं पञ्च पुत्रान् जनयत इत्थं वाङ्मास्त्रयः पञ्च दश
 पुत्रान् जनयन्ति। तच्चानुसोमजेभ्यो हीना वैश्यचतुर्विधप्रभवा
 मानधवैदेहसूता आत्मापेक्षया हीनान् पूर्व्ववचातुर्वर्ष्यस्त्रीषु
 सजातौच प्रत्येकं पञ्च पुत्रान् जनयन्तो हीना अपि त्रयःपञ्च
 दशैव पुत्रान् जनयन्ति एवं विंशदेते भवन्ति। अथ वा वाङ्मा
 ब्रह्महीनब्रह्म ब्रह्मैव प्रतिसोमज्जायाह अथं वाङ्मास्त्रिंशस्र

अथाधोगवैदेहमागधसूताः षट् यथोक्तं रमयत्कवीत् प्रातिषो
 म्येन स्त्रीषु वर्तमाना वाञ्छतरान् पञ्चदशैव पुत्रान् जनयन्ति ।
 तथा । आद्याः अथादिषु पञ्चसु स्त्रीषु अन्ता आधोगव्या
 दिषु अन्तसु आधोगवो वैदेह्यादिषु तिष्ठसु वैदेहो मागधो
 सूतोः मागधः सूतां सूतस्य प्रातिषोमाभावात् प्रातिषोम्येन
 जनयत्येव एवमेते प्रातिषोम्येन पञ्चदशैव पुत्रान् जनयन्ति
 पुनरिति निर्द्देशात् शोनाः सूतादयश्चाष्टाश्वानाः षट् यथोक्त
 रमयत्कवीत् आनुलोम्येनापि प्रातिषोमोक्तरीत्या आपेक्षया
 शोनान् पञ्चदशैव पुत्रान् जनयन्ति एवं चिन्तयेते भवन्ति ॥ ११ ॥

प्रसाधनोपचारश्चमदासं दासजीवनम् ।
 वैरिन्नागुरावृत्तिं कृते दक्षुरयोगवे ॥ १२ ॥

प्रसाधनेति । क्षेत्ररक्षणादिः प्रसाधनकक्षीपचारश्च चमदासं
 उच्छिष्टमक्षणादिदासकर्मरहितं अक्षयव्याहनादिदासकर्म
 जीवनव्यावृत्त्यनेन श्रमादिवधाकृतत्वनरजीवनं वैरिन्ना
 गामानं मुक्ताद्दक्षपञ्चानामिति शोके वक्ष्यमाणोदक्षुरावो
 नवकीर्णतो श्रेष्ठे वैद्यानामुपश्रान्तां जनयति तथाच
 श्रमादिमारुतं देवपितृवधार्थं वैदितव्यम् ॥ १२ ॥

मैत्रेयकन्यु वैदेहोमाधूनां सत्यवते । नृन् प्रशं
 संत्यजसं यो वक्ष्यातावोदयोदवे ॥ १३ ॥

मैत्रेयकन्यमिति । वैद्यानां श्रान्तां कृतोवैदेहः प्रकृतायामावो

नम्यामैवेत्ताम् नमधुरभाषिणं जनयति यः प्रातर्षंष्टामाहृत्य
रात्रप्रभृतीन्सततं वृत्तार्थं कीति ॥ २३ ॥

निषादेनमार्गार्थं कर्त्ते दाशं नौकर्त्तजीविनम् ।
कैवर्त्तमिति यं प्राप्तरार्थ्यावर्त्तनिवासिनः ॥ २४ ॥

निषादइति । प्राक्षणेन ब्रूयाद्या जातेनिषादः प्रागुक्तः प्रकृत-
तायामायोग्यां मार्गवन्दापराणामानमौव्यवहारजीविन-
जनयति प्रार्थ्यावर्त्तदेववासिनः कैवर्त्तवर्त्तेन कीर्त्तयन्ति ॥ २४ ॥

वृत्तवस्त्रभृत्सुनारीषु गर्चिताद्यामनासु च ।
भवन्त्यायोगवीम्नेते जातिहीनाः पृथक्त्वयः ॥ २५ ॥

वृत्तेति । वैरिभ्रमेवेष्टमार्गवा हीनजातीद्यास्तयः वृत्तवस्त्र-
परिधानासु कूरास्तुष्टिमच्छासु योगवीषु पित्रभेदाङ्गिका-
भवन्ति ॥ २५ ॥

कारावरोनिषादास्तु चर्मकारः प्रचयते । वैदे-
दिकादन्त्रमेदौ वद्विर्ग्रामप्रतिश्रयौ ॥ २६ ॥

कारावरइति । वैदेक्षामेव जायतइति उत्तरव अवसान-
वशायाकाङ्क्षायां वैव संव्यते निषादादेदेक्षी जातः काराव

राक्षसमन्त्रेणकारि जायते अतएव औन्नयस्य कारावरा
 वाक्षमन्त्रेणचरचमेव दुर्नितेनोक्तम् । वैदेहकवैरग्न्यमे
 दाक्ष्यौ यामवर्धिर्यासिनौ अन्नरानिर्देवादेदेहकेन वैदेह्यां
 जातस्य नर्हितवैदेहकस्यायुचितत्वात् । कारावरनिषादभात्यो
 हाच सोमे उन्निधानात् कारावरनिषादक्षिणीरेव क्रमेण
 जायते ॥ १६ ॥

चण्डासात्याण्डुसोपाकस्त्वक्षरव्यवहारवान् ।
 आदिष्टिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥ १७ ॥

चण्डासादिति । वैदेह्यां चण्डासात्याण्डुसोपाकास्यो वैष्ण
 व्यवहारमीदृशो जायते निषादेन च वैदेह्यामेवादिष्टिकास्यो
 जायते चण्डच वज्रनखानेषु बाह्यसंरच्यकारादिष्टिकानामि
 त्थौन्नयस्य दुर्निरित्युक्ता । वज्रनखानाधिक्रमेण कारावरा
 दिष्टिकोर्दृष्टिभेदसंभवत्वात् अथदेवभेदः ॥ १७ ॥

चण्डासेन तु सोपाको मूत्रव्यसनदुर्निमान् ।
 पुण्ड्रस्यां जायते पापः सदा सज्जनमर्हितः ॥ १८ ॥

चण्डासेनेति । मूत्रावशिषादेन कानाशानुसङ्गीचण्डा
 सेन कृमिः सोपाकास्यः पापज्ञा वर्मदा बाधुनिर्मिदिते

मारयोचितापराधस्य मूलं वध्यस्य च यत्नं राजादेवेन
मारयं तेन हृत्तिर्यस्य स जायते ॥ ३८ ॥

निषादस्त्री तु चच्छासात्युन्नमन्त्यावसायिनम् ।
अज्ञानगोचरं कृते वाङ्मानामपि गर्हितम् ॥ ३९ ॥

निषादस्त्रीति । निषादी चच्छासात् अन्त्यावसायिसंज्ञं चच्छा
सादिभ्योऽपि दुष्टतमं अज्ञानवाणिनं तदृत्तिश्च जनयति ॥ ३९ ॥

सङ्करे जातयस्त्वेताः पित्रमाहप्रदर्शिताः । प्रच्छ
न्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्माभिः ॥ ४० ॥

सङ्करइति । वर्षसङ्करविषये एता जातयोद्यत्येवं जन
यिषी अथं जनकः स एवं जातीयो जात इत्येवं पित्रमाहकथन
पूर्वकन्दर्शिताः । तथा गूढाः प्रकटा वा तज्जात्युदितकर्मा
नुष्ठानेन ज्ञातव्याः ॥ ४० ॥

सजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः ।
शूद्राणाम् सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥ ४१ ॥

सजातिजेति । द्विजातीनां समानजातीनामु जाताः तथानुसो
त्सेनोत्पन्नाः ब्राह्मणेन चण्डिकावैश्ययोः चण्डिष्व वैश्याचामेवं

वदपुत्रा दिव्यशक्तिः उपवेद्याः । तावन्मरणादिति वदुतं
तत् तज्जातिव्यपदेशार्थं न संस्कारार्थमिति कश्चिद्भ्रमः स्यात्
अतएवा दिव्यशक्तिः संस्कारार्थमिदं वचनम् । ये पुनरन्ये दिवा
त्युत्पन्ना अपि सतादयः प्रतियोग्यास्तु ब्रूधर्मास्तु नैवामुप
नयनमस्ति ॥ ४१ ॥

तपोवीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे । उत्कर्ष
आपकर्षश्च मनुष्येभ्यश्च जन्मतः ॥ ४२ ॥

तप इति । यज्जातिव्यपदेशार्थः प्रभावेन विद्यानिचयदी
नप्रभावेन च अथ ब्रह्मादिवत्कृतचेतादौ मनुष्यमये जातु
त्कर्षश्च अपकर्षश्च वक्ष्यमाणहेतुना ज्ञानि ॥ ४२ ॥

ग्रनकैस्तु क्रियासोपादिमाः चरित्रजातवः । वृष
सत्त्वं गता सोके प्राज्ञाद्यादर्शनेन च ॥ ४३ ॥

ग्रनकैरिति । इमा वक्ष्यमाणाः चरित्रजातवः उच्यन्तनादि
क्रियासोपेन प्राज्ञाद्यानाञ्च जायमाना अपनप्राप्तविज्ञानार्थं
दर्शनभावेन ग्रनैः ग्रनैर्लोकैर्ब्रह्मतां प्राप्ताः ॥ ४३ ॥

पौण्ड्रकाक्षौ च वृषाः कामोजा जवनाः शकाः ।
पारदापङ्कवासीनाः किराता दरदाः सशः ॥ ४४ ॥

पौण्ड्रकाक्ष इति । पौण्ड्रादिदेवोद्भवाः वृषाः वनाः क्रिया
सोपादिना प्रकृतमायकाः ॥ ४४ ॥

मुखवाहस्यपञ्चानां या सोमे जातयो वशिः ।
शेच्छवाचस्यार्थवाचः सर्वे ते दस्यवः सुताः ॥ ४५ ॥

मुखेति । प्राज्ञश्च वृषिश्च वैश्यश्च द्राष्टाश्च क्रियासोपादिना या
जातयो वाच्या जाता शेच्छभावाद्युक्ता चार्थभाषोपेता वा ते
दस्यवः सर्वे सुताः ॥ ४५ ॥

ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः सुताः ।
ते निन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्माभिः ॥ ४६ ॥

य इति । ये द्विजानामनुसोम्येन उत्पन्नाः वसेतेऽपसदाः
सुता इति तेषामपि पिबतो जघन्यलेनापसदब्रह्मेण प्रागभि
धानात् ये चापध्वंसजाः प्रतिसोमजासो द्विजात्युपकारकैरेव
निन्दितैर्विष्णुमात्रैः कर्माभिर्विवेयुः ॥ ४६ ॥

सूतानामस्यसारथ्यमन्वष्ठानाश्चिकित्सितं । वैदेह
कानां स्त्रीकार्यन्त्यामथानां वधिकूपयः ॥ ४७ ॥

सूतानामिति । सूतानामस्य दमनवोचनादि रथवारथं
वीवनाथैः । अन्वष्ठानां रोगग्रान्वादिचिकित्सा वैदेहकानां
मन्त्रः पुररचयं मानधानां स्त्र्यपचवचिन्वा ॥ ४७ ॥

मत्स्यघातो निषादानां तद्विस्वायोगवस्य च ।
मेदान्त्रपुष्पुमङ्गूनामारण्यपशुहिंसनम् ॥ ४८ ॥

मत्स्येति । निषादानामुक्तानां मत्स्यवधः । चायोगवस्य काष्ठ
तवथं । मेदान्त्रपुष्पुमङ्गूनामारण्यपशुमारणम् । पुष्पुमङ्गुच
वैदेहकवन्दिस्त्रिषोर्मास्त्रवेवनातो वीधाचनेमोमौ मोङ्गुमौ
वन्दिस्त्रौ च वचिषेव शूद्राणां जाता तदुन्नीव याज्ञा ॥ ४८ ॥

चपुष्पपुष्पसामान्यं विद्योक्तोवधवन्धनम् । धिन्म
थानाश्चकार्यकार्यं वेद्यानाम्नाष्टवादनम् ॥ ४९ ॥

चपुष्पेति । चपादीनां विद्यनिवाचिमोधादिवधवन्धनं
धिन्मथानां चर्चकरं तद्विक्रयः । चर्चकरं तद्विक्रयः वीवमं
धिन्मथानानिस्त्रोत्रवदर्चनात् चतस्रः कारावरेभः एषां
वचिनेदः वेद्यानां कञ्जगुरवादिप्रवनाष्टवादनम् ॥ ४९ ॥

चैत्यद्रुमशशानेषु ग्रैलेषूपवनेषु च । वसेयुरेते
विज्ञाना वर्त्तयन्तः स्वकर्माभिः ॥ ५० ॥

चैत्येति । ग्रामादिशमीपे स्नातदृष्यचैत्यद्रुमः तन्मूले शशाना
नपर्वतवनशमीपेषु ग्रामी प्रकाशकाः स्वकर्माभिर्जीवन्तो वसेयुः
॥ ५० ॥

चण्डालश्चपचानान्तु बहिर्ग्रामात्मतिष्ठयः । अप
पात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां अगर्हभम् ॥ ५१ ॥

वासांसि मृतचेलानि भिक्षभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ण्यायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥ ५२ ॥

चण्डालेति । वासांसीति । प्रतिश्रयो निवासः चाण्डालश्चपा
कानान्तु ग्रामादहिर्निवासः स्नात पाचरहिताः कर्त्तव्या अप
लोहादिपात्रे तैर्भुक्तं तस्यंस्वृत्तापि न व्यवहर्त्तव्यं धनक्षेपां
कुक्षुरक्षरं न दृष्यमादि । वासांसि च ब्रववस्त्राणि भिक्षवरावा
दिषु च भोजनं लोहवस्त्रादि चाण्डालरसं वर्ज्यं च भक्षणं
श्रीकृतम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

न तैः समवमन्विच्छेत्युदयो धर्माचारम् । व्यव
हारो मित्यस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥

न तैरिति । धर्मानुशासनमपे चण्डालश्चपाकैः सह दर्शनादि

व्यवहारं न कुर्यात् । तेवाह्य व्यवहारपक्षपादिव्यवहारो विवा
हस्य समानवातीयेः व्यवहारोऽन्यं ज्ञात् ॥ ५३ ॥

अज्ञमेवाग्नराशीमं देयं स्याद्विभ्रभाजने । राशौ
न विचरेयुस्तो ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥

अज्ञमेवामिति । अज्ञमेवाग्नराशनं कार्यं वाचादेभ्यो
न देवं किन्तु ग्रेवैर्मिसपात्रे दातव्यम् । तेच राशौ ग्रामनगर
योर्न पर्वटेषु ॥ ५४ ॥

दिवा चरेयुः कार्याश्च चिह्निता राजशासनैः ।
अवान्धवं श्रवणैश्च निर्धरेयुरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥

दिवेति । दिवा ग्रामादी कचविक्रयादिकार्याश्च रात्रौ च वा
चिह्नाङ्किताः वक्ताः पर्वटेषुः अवाच्यं त्वं ग्रामनिर्धरेयु
रिति शास्त्रमर्थादा ॥ ५५ ॥

वर्थाश्च वन्द्युः सततं वक्ताशास्त्रं नृपाक्षया । वध्य
वासांसि युक्तीयुः श्रव्याशास्त्राणि च ॥ ५६ ॥

वर्थावेति । वर्थाश्च शास्त्रानि वन्द्युः श्रव्यारोपणादिना

वर्षहा राजाश्रया इत्युः तदस्त्रव्यासहारांश्च वृहीषुः
॥ ५६ ॥

वर्षापेतमविज्ञातन्नरंकलुषयोनिजम् । आर्य्य
रूपमिवानार्य्य कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ ५७ ॥

वर्षेति । वर्षात्तादपेतं मनुष्यं बह्वरजातं यं लोकैस्तथात्वेना
विज्ञातं अतएवार्य्यबहुत्रं वस्तुतः पुनरनार्य्यं निन्दितद्योन्वु
रूपाभिस्त्रेष्टाभिर्विज्ञेयमाणाभिर्निश्चिनुवात् ॥ ५७ ॥

अनार्य्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।
पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ५८ ॥

अनार्य्यतेति । निष्ठुरत्वपदवभाषितहिंस्रत्वविहिताऽननु
ष्टाहलानि बह्वरजातिं नरं अस्मिन् लोके प्रकटीकुर्वन्ति
॥ ५८ ॥

पितृयं वा भजते शीलं मातुर्वैभवंमेव वा । न
कथञ्चन दुर्ध्येनिः प्रकृतिं स्वान्नियच्छति ॥ ५९ ॥

वशात् पितृमेति । अथैव बह्वरजातो दुष्टयोगिः

विद्वत्तन्मिदुहकभावनं वेदते मातृवन्मिदोभयवन्मि
वा नकदाधिदशावात्माकारं गोपयितुं प्रकरोति ॥ १८ ॥

कुक्षे मुख्येपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसङ्करः ।
संयमत्येव तच्छीलश्रुत्यमपि वा वज्र ॥ १९ ॥

कुक्षे इति । महाकुक्षप्रसूतस्यापि यस्य योनिसङ्करः
प्रच्छन्नो भवति यमनुयो जनकस्य भावं लोकशुचिं वा वेदत
एव ॥ १९ ॥

यत्र त्वेते परिध्वंसाज्जायन्ते वर्षदूषकाः । राद्रिकैः
सह तद्गाढं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ २० ॥

वर्षेति । यस्मिन्नाद्रे एते वर्षवद्गुरा वर्षानां दूषका
ज्जायन्ते तद्गाढं राद्रिवादिभ्यैः सह क्षीप्रमेव नाशयेति । तस्मा
द्गाढा वर्षानां वद्गुरो निरवधीयः ॥ २० ॥

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्वागोनुपकृतः ।
स्त्रीवासाभ्युपपन्नौ च ब्राह्मणानां सिद्धिकारकम् ॥ २१ ॥

ब्राह्मणार्थं इति । नो ब्राह्मणस्त्रीवासानामन्यतमस्यापि
परिवासाद्यैः दृष्टप्रयोजनानपेक्षः प्रायश्चानः प्रतिजोनयानां
कार्त्तम प्राप्तिकारकम् ॥ २१ ॥

अर्चिसा सत्यमसीयं श्रीचमिहिरिनिग्रहः ।
एतं सामासिकं वर्षं चातुर्वर्ष्येऽजयीमनुः ॥ ६२ ॥

अहिचेत्यादि । हिंसात्वागो वधार्थमिधानम् । अन्या
येन परधनसायद्वयं मृज्जकादिना विष्णुद्विरिन्द्रवधं वम
इत्येवं धर्मं वक्ष्येपतसातुर्वर्ष्यानुष्ठेयं मनुराह प्रकरणसाम
र्थ्यास्तद्दीर्घानामप्यऽयं धर्मो वेदितव्यः ॥ ६२ ॥

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्यजायते । अश्रे
यान् श्रेयसीं जातिं कृच्छ्रत्यासप्तमाद्युगात् ॥ ६४ ॥

इदानीं सर्ववर्षेषु तु साक्षित्युक्तव्यव्यतिरेकेणापि ब्राह्म
णादिदर्शयितुमाह शूद्रायामिति । शूद्रार्थं ब्राह्मणाज्जातः
पारश्रवाख्यो वर्षः प्रजायतइति सामर्थ्यात् स्त्रीरूपः स्यात् ।
या यदि स्त्री ब्राह्मणेनोठा सती प्रसूयते या दुहितरमेव
जनयति साप्यस्यैव ब्राह्मणेनोठा सती दुहितरमेव जनयति
साप्येवमेवं सप्तमे धुमे जन्मनि स पारश्रवाख्यो वर्षो बीज
प्राधान्यात् ब्राह्मणं प्राप्नोति आसप्तमाद्युगादित्यभिधानात्
सप्तमे जन्मनि ब्राह्मणः सम्यक्तइत्यर्थः ॥ ६४ ॥

ब्रूङ्गे ब्राह्मणतामेति ब्राह्मण्येति ब्रूङ्गताम् ।
अचिवाव्यातमेवन्तु विद्यादैव्यान्तयेव च ॥ ६५ ॥

ब्रूङ्गइति । एवं पूर्वोक्ताकोक्तरीत्या ब्रूङ्गे ब्राह्मणतां याति
ब्राह्मण्येति ब्रूङ्गतामेति ब्राह्मणोऽयं ब्राह्मणात् ब्रूङ्गावामुत्पन्नः
पारब्रह्मो ज्ञेयः च यदि पुमान् केवलब्रूङ्गेदाहेन तस्यां पुमांश्च
मेव जनयति सोऽपि केवलब्रूङ्गेदाहेनापरं पुमांश्चमेव जनयति
सोऽप्येवं वत्तमं जन्म प्राप्तः केवलब्रूङ्गतां बीजनिकर्षात् क्रमेण
प्राप्नोति एवं अचिवादैव्याश्च ब्रूङ्गाणां जातस्योत्कर्षापकर्षौ
जानीषात् किन्तु जातेरपकर्षात् जात्युत्कर्षो पुनरेवेवः वत्तमे
पश्यमेपिवा इति ब्राह्मण्यवच्छेदनाच्च अजितव्यातस्य
पश्यमे जन्मनि उत्कर्षापकर्षौ बोद्धव्यौ वैद्याव्यातस्य ततोऽप्यु
त्कर्षात् ब्राह्मण्यवच्छेदोऽपि नाशब्देन पञ्चान्तरस्य संघट्टीतत्वात्
ब्रूङ्गाव्यानुरोधाच्च तृतीये जन्मनि उत्कर्षापकर्षौ ज्ञेयौ
अनेनेव व्याप्तेन ब्राह्मणेन वैद्याणां जातस्य पश्यमे जन्मनि
उत्कर्षापकर्षौ अचिवाणां जातस्य तृतीये अचिवेव वैद्याणां
जातस्य तृतीये एव बोद्धव्यौ ॥ ६५ ॥

अनार्याणां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु बह्व्यवसायः ।
ब्राह्मण्यमप्यनार्यात्तु येवमस्ति चेति चेन्नवेत् ॥ ६६ ॥

अथार्थेति । एकः ब्रूङ्गतां बह्व्यवसायं च नूढावामपि

ब्राह्मणादुत्पन्नोऽन्यस्य ब्राह्मणां ब्रूयाज्जातः दधोर्षाधी कतरो
 त्यस्यस्य त्रैवस्यमिति चेत्संशयः कश्चित् स्यात् संशयबीजस्य चक्ष
 बीजोत्कर्षात् ब्राह्मणात् ब्रूयादां जातः साधुः ब्रूहः एवं चेन्नो
 त्कर्षाद्ब्राह्मण्यमपि ब्रूहेण जातः किमिति साधुः ब्रूहो न
 स्यात् ॥ ६६ ॥

जातो नार्थामनार्थायामार्थादार्थो भवेद्गुणैः ।
 जातोऽप्यनार्थादार्थायामनार्थ इति निश्चयः ॥ ६७ ॥

तत्र निर्बन्धमाह जातइति । ब्रूयादां स्त्रियां ब्राह्मणाज्जातः
 सृत्युक्तैः पाकयज्ञादिभिर्गुणैरनुष्ठीयमानैर्युक्तः प्रब्रह्मो भवति
 ब्रूहेष पुनर्ब्राह्मणां जातः प्रतिलोमतउत्पन्नतया ब्रूहधर्मो
 व्ययनधिकाराद्ब्रह्मस्यइति निश्चयः न्यायप्राप्तोपयोग्यो कश्चन
 प्रामाण्यादत्र बोध्यते ॥ ६७ ॥

तावुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ।
 वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८ ॥

तावुभाविति । पारब्रह्मचर्यादौ दावप्यनुपनेषाविति व्यव
 स्थिता ब्राह्मणमर्थ्यादा पूर्वं पारब्रह्मः ब्रूयाज्जातत्वेन जातिवैगु
 ण्यादनुपनेषः प्रतिलोम्येन ब्रूहेष ब्राह्मणां जातत्वात् इत्युत्तर
 त्वेनानुपनेषः ॥ ६८ ॥

सुवीजश्चैव सुचेने जातं सम्पद्यते यथा । तथा
र्याज्यात आर्यायां सर्व्यं संस्कारमर्हति ॥ ६८ ॥

सुवीजमिति । अथाग्नेमनवीजं ग्नेमनचेने जातं वन्द्य
भवति एवं दिवातेर्दिवातिस्त्रिधां सर्वर्षाणामनुसोम्येन च
अत्रिवावेष्टयोर्जातः सर्वर्षसंस्कारं अत्रिवावेष्टयसंस्कारश्च सर्व्यं
यौतं स्नानं द्यौर्हति नच पारश्रवचष्टाकाविति पूर्वोक्तदार्ढ्या
र्हमेतत् ॥ ६८ ॥

वीजमेके प्रशंसन्ति चेवमन्ये मनीषिणः । वीज
चेने तथैवान्ये तचेयन्तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

प्रदर्शनान्तरास्तुसौवर्षं च सौवर्षमाह वीजमिति । केचि
त्यखिता वीजं सुवन्ति हरिणापुत्र्यश्च अथप्रजादेर्नक्षत्रं
वित्तदर्शनात् । अपरे पुनः चेवं सुवन्ति चेचक्षामिपुत्रमदर्श
नात् अन्ये पुनर्वीजचेने उमे अपि सुवन्ति सुवीजश्च सुचेने
वन्द्यदर्शनात् एतस्मिन्मतमेदे वक्ष्यमाणेवं अवस्था ज्ञेया
॥ ७० ॥

अचेने वीजमुत्कृष्टमन्तरैव विनश्यति । अथी
जकमपि चेवं जेवर्षं स्पष्टिसम्भवेत् ॥ ७१ ॥

अचेवरति । अवसरप्रदेने वीजजुतं पञ्चमदददन्तरात्

एव विनश्यति प्रोभनमपि चेत्तं बीजं रहितं क्षयिष्यमेव केवलं
 छात् नतु प्रस्यमुत्पद्यते तस्मात्प्रत्येकमिन्द्रिया सुतीक्ष्णैव
 सुचेष्टइति प्रागुक्तं उभयप्राधान्यमेवाभिमतम् ॥ ७१ ॥

यस्मादीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।
 पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्मादीजमश्रस्यते ॥ ७२ ॥

इदानीं बीजप्राधान्यपक्षे दृष्टान्तमाह यस्मादिति । यस्मा
 दीजमाहात्म्येन तिर्यग्जातिहरिष्यादिजाता अपि ऋषयश्च
 इषो मुनिरग्राप्ताः पूजिताश्च अभिवाद्यमादिना वेदज्ञाना
 दिना प्रशस्ता वाचा संयुताः तस्मादीजं प्रसूयते एवञ्च बीज
 प्राधान्यविनम्रं बीजलोभोर्क्षधे बीजोत्कृष्टाजातिः प्रधान
 निष्पन्नरतया बोद्धव्यम् ॥ ७२ ॥

अनार्यमार्यकर्माणमार्यं चानार्यकर्मिणं ।
 सम्रघार्यव्रवीद्वाता न समौ नासमाविति ॥ ७३ ॥

अनार्यमिति । ब्रूयं दिवातिकर्माकारिणं दिवातिश्च ब्रूय
 कर्माकारिणं ब्रह्मा विचार्य न समौ नासमावित्यवोचत् यतः
 ब्रूयेदिवातिकर्मापि न दिवातिश्च तस्मानधिकारिणो दिवाति

कार्त्तिकरश्चैव तस्मात्प्रभावात् । इमं ब्रूयन्कर्त्तव्यं द्विजातिः
 च ब्रूयन्मम निमिद्रुचेनमेव काव्युत्कर्त्तव्यमावपाद्यात् काव्यमस्यै
 निमिद्रुचरश्चेनोभयोः साम्नात् । तस्माद्यस्यैव विगर्हितं तत्तेन
 च कर्त्तव्यमिति बहुरपत्येनानवर्धयौपदेशः ॥ ७२ ॥

ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्त्वा ये स्वकर्माण्यवस्थिताः ।
 ते सम्यगुपजीवेयुः षट् कर्माणि यथाक्रमम् ॥ ७३ ॥

इदानीं ब्राह्मणानामावर्त्तयन्ति न ह्यपि चिदमाह
 ब्राह्मण्यदिति । ये ब्राह्मण्य ब्रह्मप्रतिष्ठापयन्त्यान्निष्ठा
 स्वकर्माः पुडावनिरताश्च ते षट् कर्माणि ब्रह्मणावाच्यमापना
 दीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥ ७३ ॥

अध्यापनमध्यवर्गं यजनं वाजनन्तया । दानं
 अतिशयश्चैव षट् कर्माण्ययजन्मनः ॥ ७४ ॥

तानि कर्माणाह अध्यापनमिति । अध्यापनाध्यवर्गे वाङ्मन्य
 वेदश्च । तथा यजनवाजने दानप्रतिषेधा चेति एतानि
 षट् कर्माणि ब्राह्मण्येव वेदितव्यानि ॥ ७४ ॥

चैत्यद्रुमशशानेषु शैलेषूपवनेषु च । वसेयुरेते
विज्ञाना वर्त्तयन्तः स्वकर्माभिः ॥ ५० ॥

चेत्येति । यामादिषमीपे स्नातवृक्षचैत्यद्रुमः तन्मूले शशाना
नपर्वतवनसमीपेषु यामी प्रकारकाः स्वकर्माभिर्जीवनो वसेयुः
॥ ५० ॥

चण्डालश्चपचानान्तु बहिर्ग्रीमात्यतिशयः । अप
पात्राश्च कर्त्तव्या धनमेधां शर्गद्वभम् ॥ ५१ ॥

वासांसि मृतचेलानि भिक्षभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ण्यायसमलङ्कारः परिब्रज्या च नित्यशः ॥ ५२ ॥

चण्डालेति । वासांसीति । प्रतिशयो निवासः चाण्डालश्चपा
कानान्तु यामादहिर्निवासः स्नात् पात्ररहिताः कर्त्तव्या यच्च
लौहादिपात्रे तैर्भुक्तं तत्संस्तुत्यापि न व्यवहर्त्तव्यं धनद्वैपां
कुक्षुरक्षरं न वृषभादि । वासांसि च श्ववस्त्राणि निम्नवरावा
दिषु च भोजनं लौहवस्त्रादि चाण्डालरसं दर्शना च भक्षण
श्रीकृतम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

न तैः समवमन्विष्येत्युत्सवो धर्म्ममाचरन् । व्यव
हारो मियस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥

न तैरिति । धर्म्मानुष्ठानवमये चण्डालश्चपाकैः सह दर्शनादि

व्यवहारं न कुर्व्यात् । तेवाह्यं च व्यवहारपक्षपादिव्यवहारो विवा
हस्यं यमानवातीयेः यद्वान्योन्यं ज्ञात् ॥ ५३ ॥

अज्ञमेवाग्न्यराधीनं देवं स्याद्विघ्नभाजने । राक्षो
न विचरेयुस्तो ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥

अज्ञमेवामिति । अज्ञमेवाग्न्यराजनं कार्यं वाचादेभ्यो
न देवं किन्तु मेघैर्मिथपात्रे दानवम् । तेच राक्षो ग्रामनगर
योर्न पर्वटेषु ॥ ५४ ॥

दिवा चरेयुः कार्याश्च चिह्निता राजशासनैः ।
अवान्धवं शवश्चैव निर्धरेयुरिति स्मृतिः ॥ ५५ ॥

दिवेति । दिवा ग्रामादौ कचविक्रयादिकार्यार्थं रावाहवा
चिह्नाङ्किताः वक्ताः पर्वटेषुः चनापह्यं कचं सम्यग्निर्धरेयु
रिति शास्त्रमर्थदा ॥ ५५ ॥

वर्ध्याश्च वन्द्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाश्च वा । वध्य
वासंसि युद्धीयुः शय्याशामरक्षानि च ॥ ५६ ॥

वर्ध्याश्चेति । वर्ध्याश्च शास्त्रानभिज्ञानेन शूद्रारोपकादिना

वर्षंदा राजाज्ञया इत्युः तद्वत्सव्यासहाराच्च गृहीतुः
॥ ५६ ॥

वर्षापेतमविज्ञातन्नरंकलुषयोनिजम् । आर्य्य
रूपमिवानार्य्य कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ ५७ ॥

वर्षेति । वर्षत्वादपेतं मनुष्यं बह्वरजातं यं लोकैस्तथात्वेना
विज्ञातं अतएवार्य्यबहुत्रं वस्तुतः पुनरनार्य्यं निन्दितयोन्वनु
रूपाभिस्तेष्टाभिर्वक्ष्यमाणाभिर्बिम्बिनुयात् ॥ ५७ ॥

अनार्य्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।
पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ५८ ॥

अनार्य्यतेति । निष्ठुरत्वपदवभाषितहिंसितविहिताऽमनु
ष्टादृशानि बह्वरजातिं नरं अस्मिन् लोके प्रकटीकुर्वन्ति
॥ ५८ ॥

पितृयं वा भजते शीलं मातुर्वैभवमेव वा । न
कथञ्चन दुर्मेनिः प्रकृतिं स्वाम्नियच्छति ॥ ५९ ॥

यस्मात् पितृमेति । अथैव बह्वरजातो दुष्टयोनिः

विद्वत्पत्न्यन्विदुष्टकभावनं खेपते मातृपत्न्यन्विषोभचरन्त्य
वा नकदाविदसावात्मकारणं गोपयितुं प्रकरोति ॥ १८ ॥

कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसङ्करः ।
संयमत्येव तच्छीलम्वरोऽप्यमपि वा वहु ॥ १० ॥

कुले इति । महाकुलप्रसूतस्यापि यस्य योनिसङ्करः
प्रच्छन्नो भवति वमनुष्यो जनकस्य भावं लोकस्य पुरं वा खेवत
एव ॥ १० ॥

यच्च त्वेते परिध्वंसाज्जायन्ते वर्षदूषकाः । राद्रिकैः
सह तद्ग्राहं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ११ ॥

वर्षेति । यस्मिन्नास्ते एते वर्षदूषकाः वर्षाणां दूषका
जायन्ते तद्ग्राहं राद्रिवादिभ्यैः सह क्षीपमेव वाप्रमेति । तस्मा
द्ग्राह्या वर्षाणां बहुरो निरसनीयः ॥ ११ ॥

प्राज्ञाचार्ये गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपपन्नतः ।
स्त्रीवासाभ्युपपन्नौ च प्राज्ञानां सिद्धिकारणम् ॥ १२ ॥

प्राज्ञाचार्य इति । नोप्राज्ञाचस्त्रीवासानामन्यतमस्यापि
परिचाचार्ये इदं प्रयोक्तव्यमपेक्षः प्राज्ञत्वान्नः प्रतिबोधनायां
कार्म प्राप्तिकारणम् ॥ १२ ॥

अर्चिता सत्यमसीयं श्रीचमिन्निवनिग्रहः ।
एतं सामासिकं वर्षं चातुर्वर्ष्ये ऽजयीमनुः ॥ ६२ ॥

अहिचेत्यादि । हिंसात्यागो वचार्थाभिधानम् । अथा
येन परधनस्वाग्रहणं मृज्यवादिना विशुद्धिरिन्द्रियसंयम
इत्येवं धर्मं वक्ष्येपतस्मात्तुर्वर्षानुष्ठेयं मनुराह प्रकरणसाम
र्थ्यात्सङ्कीर्णानामप्यऽयं धर्मो वेदितव्यः ॥ ६२ ॥

भूद्रायां ब्राह्मणाज्यातः श्रेयसा चेत्यजायते । अश्रे
यान् श्रेयसी जातिं कृच्छ्रत्यासप्तमाद्युगात् ॥ ६४ ॥

इदानीं वर्णवर्षेषु तुल्यश्रित्युक्तव्यवहतिरेकेणापि ब्राह्म
णादिद्वर्णयितुमाह भूद्रायामिति । भूद्राख्यं ब्राह्मणाज्यातः
पारश्रवाख्यो वर्षः प्रजायतइति सामर्थ्यात् स्त्रीरूपः स्मात् ।
सा अहि स्त्री ब्राह्मणेनोठा सती प्रसूयते सा दुहितरमेव
जनयति साप्यथैव ब्राह्मणेनोठा सती दुहितरमेव जनयति
साप्येवमेवं सप्तमे युगे जन्मनि स पारश्रवाख्यो वर्षो बीज
प्राधान्यात् ब्राह्मणं प्राप्नोति आसप्तमाद्युगादित्यभिधानात्
सप्तमे जन्मनि ब्राह्मणः सम्यजतइत्यर्थः ॥ ६४ ॥

द्रुङ्गेनाद्यावतामेति आद्यावत्येति द्रुङ्गताम् ।
अचिवाद्यातमेवन्तु विश्वादेव्यान्तयेव च ॥ ६५ ॥

द्रुङ्गति । एवं पूर्ववर्तीकोत्तरीत्या द्रुङ्गे आद्यावतां याति
आद्यावत् द्रुङ्गतामेति आद्यावोऽच आद्यावात् द्रुङ्गावामुत्पन्नः
यारव्यो ज्ञेयः य यदि पुमान् ज्ञेयसद्रुङ्गेदाहेन तस्यां पुमांश्च
ज्ञेयं जनयति सोऽपि ज्ञेयसद्रुङ्गेदाहेनापरं पुमांश्चमेव जनयति
सोऽप्येवं सप्तमं जन्म प्राप्तः ज्ञेयसद्रुङ्गतां बीजनिर्गतां क्रमेण
प्राप्नोति एवं अचिवादेव्याश्च द्रुङ्गाणां जातस्योत्कर्वापकर्षो
जानीयात् किन्तु जातेरपकर्षात् जात्युत्कर्षो जुने ज्ञेयः सप्तमे
पक्षमेपिवा इति आद्यावत्पदार्थनाश्च अचिवाद्यातश्च
पक्षमे जन्मनि उत्कर्वापकर्षो बोद्धव्यो वैद्याद्यातश्च ततोऽप्यु
त्कर्वात् आद्यावत्पदार्थेनापि वा ग्रन्थेन पञ्चाकारश्च संवृत्तमात्र
दृष्ट्याद्यानुरोधाच्च तृतीये जन्मनि उत्कर्वापकर्षो ज्ञेयो
अनेनेव व्याख्येय आद्याख्येन वैद्याणां जातश्च पक्षमे जन्मनि
उत्कर्वापकर्षो अचिवाद्या जातश्च तृतीये अचिवाद्येन वैद्याणां
जातश्च तृतीये एव बोद्धव्यो ॥ ६५ ॥

अनार्याणां समुत्पन्नो आद्यावात्तु बह्व्यवा ।
आद्याव्यामप्यनार्यात्तु येवत्यं केति चेन्नवेत् ॥ ६६ ॥

अवाच्येति । एकः द्रुङ्गतां बह्व्यवा अन्वयाद्यमपि

ब्राह्मणादुत्पन्नोऽन्वयः ब्राह्मणां ब्रूयाज्जातः इत्येवमेषे कतरो
 त्यस्य अन्वयमिति चेत्संशयः कश्चित् स्यात् संशयबीजश्च यथा
 बीजोत्कर्षात् ब्राह्मणात् ब्रूयादां जातः साधुः ब्रूहः एवं चेन्नो
 त्कर्षाद्ब्राह्मणमपि ब्रूहेण जातः किमिति साधुः ब्रूहे न
 स्यात् ॥ ६६ ॥

जातो नार्थामनार्थायामार्थादार्यो भवेद्बुधैः ।
 जातोऽप्यनार्थादार्यायामनार्थ इति निश्चयः ॥ ६७ ॥

तत्र निर्णयमाह जातइति । ब्रूयादां स्त्रियां ब्राह्मणाज्जातः
 सृत्युक्तेः पाकयज्ञादिभिर्गुह्यैरनुष्ठीयमानैर्युक्तः प्रब्रह्मो भवति
 ब्रूहेण पुनर्ब्राह्मणां जातः प्रतिलोमतउत्पन्नतया ब्रूहधर्मो
 व्ययनधिकारादप्रब्रह्मइति निश्चयः न्यायप्राप्तोपार्थो कश्चन
 प्रामाण्यादत्र बोध्यते ॥ ६७ ॥

तावुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ।
 वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८ ॥

तावुभाविति । पारब्रवचण्याद्यौ दावप्यनुपनेषाविति व्यव
 स्थिता ब्राह्मणमर्थादा पूर्वं पारब्रवः ब्रूयाज्जातत्वेन जातिवैनु
 स्यादनुपनेषः प्रातिलोम्येन ब्रूहेण ब्राह्मणां जातत्वात् इत्युत्तर
 त्वेनानुपनेषः ॥ ६८ ॥

सुवीजश्चैव सुचेचे जातं सम्यद्यते यथा । तथा
र्याज्यात आर्यायां सर्वं संस्कारमर्हति ॥ ६८ ॥

सुवीजमिति । यथाश्रोमनवीजं श्रोमनचेचे जातं बन्धु
भवति एवं दिवातेर्दिवातिस्त्रिधां यवर्षाणामनुसोम्येन च
चित्रिषावैश्वरोर्जातः यवर्षसंस्कारं चित्रिषावैश्वसंस्कारश्च यव्यं
चैतं सार्धं सार्हति न च पारश्रवचष्टाकाविति पूर्वोक्तदार्ष्ट्या
र्हमेतत् ॥ ६८ ॥

वीजमेके प्रशंसन्ति चेचमन्ये मनीषिणः । वीज
चेचे तथैवान्ये तचेयन्तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

प्रदर्शनात्तराक्षुष्यौवार्धं च सौवार्धमाह वीजमिति । केचि
त्वष्टिता वीजं सुवन्ति हरिश्चाक्षुष्यश्च चक्षुष्यप्रादेर्गच्छन्तु
वित्तदर्शनात् । अपरे पुनः चेचं सुवन्ति चेचक्षामिपुत्रमदर्श
नात् अन्ये पुनर्वीजचेचे उभे अपि सुवन्ति सुवीजश्च सुचेचे
बन्धुद्विदर्शनात् एतस्मिन्मतमेवे वक्ष्यमाणेवं व्यवस्था श्रेया
॥ ७० ॥

अचेचे वीजमुत्कृष्टमन्तरैव विनश्यति । अवी
जकमपि चेचं केवसं त्वष्टिसम्भवेत् ॥ ७१ ॥

अचेचरति । अवरप्रदेने वीजमुत्कृष्टमन्तरैव विनश्यति ।

ब्राह्मणादुत्पन्नोऽन्यस्य ब्राह्मणां ब्रूयाज्यातः दयोर्मध्ये कतरो
 त्यस्य अथस्त्वमिति चेत्संग्रहः कथित्वात् संग्रहवोजस्य वक्ष्य
 वीजोत्कर्षात् ब्राह्मणात् ब्रूयाद्यां जातः साधुः ब्रूहः एवं चेन्नो
 त्कर्षाद्ब्राह्मण्यमपि ब्रूहेण जातः किमिति साधुः ब्रूहो न
 ज्ञात् ॥ ६६ ॥

जातो नार्थामनार्थायामार्थादार्यो भवेद्बुधैः ।
 जातोऽप्यनार्थादार्यायामनार्थ इति निस्ययः ॥ ६७ ॥

तत्र निर्णयमाह जातइति । ब्रूयाद्यां स्त्रियां ब्राह्मणाज्यातः
 स्मृत्युक्तेः पाकयज्ञादिभिर्गुणैरनुष्ठीयमानैर्युक्तः प्रब्रह्मो भवति
 ब्रूहेण पुनर्ब्राह्मणां जातः प्रतिलोमतउत्पन्नतया ब्रूहधर्मो
 व्ययनधिकारादप्रब्रह्मइति निस्ययः न्यायप्राप्तोप्यर्थो वक्ष्य
 ग्रामस्थादत्र बोध्यते ॥ ६७ ॥

तावुभाषणसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ।
 वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८ ॥

तावुभाषति । पारब्रवचण्यासौ दावयनुपनेषाविति व्यव
 स्थिता ब्राह्मणमर्थादा पूर्वं पारब्रवः ब्रूयाजातत्वेन जातिवैगु
 ण्यादनुपनेयः प्रतिलोमत्वेन ब्रूहेण ब्राह्मणां जातत्वात् इत्युत्तर
 लेनानुपनेयः ॥ ६८ ॥

सुवीजश्चैव सुचेचे जातं सम्यद्यते यथा । तथा
र्याज्जातार्थार्थायां सर्वं संस्कारमर्हति ॥ ६८ ॥

सुवीजमिति । अथाग्नोभनवीजं गोभनचेचे जातं वन्द्य
भवति एवं दिवातेर्दिवातिस्त्रिणां सर्वार्थाभामनुसोम्येन च
अग्निबावैश्वरोर्जातः सर्वसंस्कारं अग्निबावैश्वसंस्कारश्च सर्वं
जातं स्मार्त्तं स्मार्हति न च पारश्ववचस्त्रासाविति पूर्वोक्तदार्था
र्चमेतत् ॥ ६८ ॥

वीजमेके प्रशंसन्ति चेन्नमन्ये मनीषिणः । वीज
चेचे तथैवान्ये तचेयन्तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

प्रदर्शनात्तराक्षुक्तसौवार्चश्च सौवार्चमाह वीजमिति । केचि
त्वष्टिता वीजं सुवन्ति हरिश्वाक्षुत्पन्नश्च अथप्रज्ञादेर्मन्त्रानु
विमदर्शनात् । अपरे पुनः चेचं सुवन्ति चेचस्वामिपुत्रमदर्श
नात् अन्ये पुनर्वीजचेचे समे अपि सुवन्ति सुवीजश्च सुचेचे
वन्द्यिदर्शनात् एतस्मिन्नातमेदे वक्ष्यमाणेवं व्यवस्था ज्ञेया
॥ ७० ॥

अचेचे वीजमुत्सृष्टमनरैव विनश्यति । अथी
जकमपि चेचं केवसं स्मृष्टिसम्भवेत् ॥ ७१ ॥

अचेचरति । अथरप्रदेचे वीजमुत्तं पञ्चमदददन्तराक्ष

एव विनश्यति त्रोभनमपि चेत् वीजं रहितं क्षयिष्यमेव केवलं
 स्यात् नतु प्रसमुत्पद्यते तस्याप्रत्येकमिन्द्रिया सुतीक्ष्णैव
 सुचेचदिति प्रागुक्तं उभयप्राधान्यमेवाभिमतम् ॥ ७१ ॥

यस्यादीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।
 पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्यादीजमग्रस्यते ॥ ७२ ॥

इदानीं वीजप्राधान्यपक्षे दृष्टान्तमाह यस्यादिति । यस्या
 दीजमाहात्म्येन तिर्यग्जातिहरिष्यादिजाता अपि ऋषयश्च
 इषो मुनिरग्राप्ताः पूजिताश्च अभिवाद्यमादिना वेदज्ञाना
 दिना प्रशस्ता वाचा संयुताः तस्यादीजं प्रसूयते एवञ्च वीज
 प्राधान्यविगमकं वीजलोभ्योर्कथ्ये बीजोत्कृष्टाजातिः प्रधान
 निख्येवमरतया बोद्धव्यम् ॥ ७२ ॥

अनार्यमार्यकर्माणमार्यं चानार्यकर्मिणं ।
 सम्रघार्याब्रवीद्वाता न समौ नासमाविति ॥ ७३ ॥

अनार्यमिति । ब्रूयं दिवातिकर्मकारिणं दिव्यमिह ब्रूय
 कर्मकारिणं ब्रह्मा विचार्य न समौ नासमावित्यवोचत् यतः
 ब्रूयेदिवातिकर्मापि न दिवातियमः तस्यानधिकारिणो दिवाति

कर्माचरणेषु तस्याव्याप्यात् । इत्थं ब्रूयकर्माणि निवृत्तिः
 च ब्रूयन्तः निवृत्तिहेतवेन काव्युत्कर्षावपाद्यात् काव्यप्रयोगे
 निवृत्तिचरणेनोभयोः साम्यात् । तस्याद्यस्य विमर्शितं ततोऽपि
 न कर्तव्यमिति वदन्त्यर्थमावर्षधर्षोपदेशः ॥ ७२ ॥

ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्माण्यवस्थिताः ।
 ते सम्यगुपजीवेयुः षट् कर्माणि यथाक्रमम् ॥ ७३ ॥

इदानीं ब्राह्मणानामावर्षधर्षवृत्तिवर्षविविधमाह
 ब्राह्मण्यवस्थितिः । ये ब्राह्मण्य ब्रह्मप्रतिष्ठापयन्त्यान्वितः
 स्वकर्मानुष्ठाननिरतास्त ते षट् कर्माणि ब्रह्मणावस्थापना
 दीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥ ७३ ॥

अध्यापनमध्यवर्तनं यजनं याजनमया । दानं
 व्यतिश्रयश्चैव षट् कर्माण्ययजमानः ॥ ७४ ॥

तानि कर्माणां अध्यापनमिति । अध्यापनाद्यवर्तने वाङ्मनस
 वेदस्य । तथा यजनयाजने दानप्रतिषेधौ चेति इतानि
 षट् कर्माणि ब्राह्मण्यवस्थितिदत्तानि ॥ ७४ ॥

यद्यान्तु कर्मण्यामस्य चीषि कर्माणि जीविष्यन् ।
याजनाध्यापने चैव विभुद्वाच्च प्रतिग्रहः ॥ ७६ ॥

यद्यामिति । अथ ब्राह्मणस्य एवामध्यापनादीनां यथा
कर्मण्यां मध्यापनमध्यापनं विभुद्वाप्रतिग्रहैर्धनं सिद्धेत् प्रग्रहे
भोदिव इति वचननिर्द्देशाद्भिजातेः प्रतिग्रह इत्येतानि चीषि
कर्माणि जीवनार्थानि ज्ञेयानि ॥ ७६ ॥

त्रयो धर्मा निवर्त्तन्ते ब्राह्मणाश्चतुर्यमिति ।
अध्यापनं याजनञ्च तृतीयञ्च प्रतिग्रहः ॥ ७७ ॥

त्रयो धर्मा इति । ब्राह्मणापेक्षया चतुर्विधाध्यापनयाजन
प्रतिग्रहाख्यानं दृष्टव्यानि त्रीणि कर्माणि निवर्त्तन्ते अथवा
नयागदानानि तु तस्यापि भवन्ति ॥ ७७ ॥

वैश्यमिति तथैवैते निवर्त्तेरन्निति स्थितिः । न
तौ प्रति हि तान् धर्मान्मनुराह प्रजापतिः ॥ ७८ ॥

वैश्यमतीति । यथा चतुर्विधाध्यापनयाजनप्रतिग्रहा निव
र्त्तन्ते तथा वैश्यस्यापीति ब्राह्मणवत्त्वात् । यस्यान्मनुः प्रजा

यतिः तौ चचिववेद्यौ प्रति तानि हत्वर्थाणि कर्त्तव्यानि कर्त्तव्यत्वेन
जोक्तवान् एवं वैश्वस्याप्यश्वघनवागदानानि भवन्ति ॥ ७८ ॥

ग्रस्तास्त्रभृत्स्वं चचस्त वचिक्पशुह्वविर्विशः ।
आजीवनार्थन्धर्मास्तु दानमध्यवर्तनं यजिः ॥ ७९ ॥

ग्रस्तास्तेति । ग्रस्तं ब्रह्मादि चक्षुः वाचादि हतद्वारवन्
वारवचाच चचिवस्त हत्वर्चम् । वचिक्पशुरचवह्वि
कर्त्तव्यानि वैश्वस्य जीवनार्थानि । धर्माः पुनरनयोर्दानाश्वघन
वाना भवन्ति ॥ ७९ ॥

वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य चचिवस्त च रचवम् ।
वार्त्ताकर्मैव वैश्वस्य विशिष्टानि स्वकर्मास्तु ॥ ८० ॥

वेदेति । वेदाभ्यासो वेदाध्यापनं रचावार्त्ताभ्यां हत्वर्चाभ्यां
वशोपदेष्टादेतद्ब्राह्मणस्य । प्रवारचवं चचिवस्त । वचिक्प
शुपुपासं वैश्वस्य । हतान्वेतेषां हत्वर्चकर्मास्तु जेष्ठानि ॥ ८० ॥

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्माणा ।
जीवेन् चचिवधर्मैश्च सङ्गस्य प्रकृतवन्तरः ॥ ८१ ॥

चधुना आपदूर्त्तवाह चजीवयित्ति । यथोक्तेनाध्यापना

द्विकर्षणां ब्रह्मणे नित्यकर्मानुष्ठानकुटुम्बवत्पूर्वपूर्व
कमजीवन् चरित्रकर्षणां समममररक्षणादिना जीवेत् ।
वसाम्भविष्यधर्मोऽस्य सविब्रह्मा वृत्तिः ॥ ८१ ॥

उभाभ्यामप्यजीवंसु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेदैश्वस्य जीविकां ॥ ८२ ॥

उभाभ्यामिति । ब्राह्मण उभाभ्यां स्ववृत्तिचरित्रवृत्ति
भ्यामप्यजीवन् केन प्रकारेण वर्त्तेतेति यदि ग्रन्थः स्थाप्यदा
कृषिपशुरक्षणे आश्रित्य वैश्वस्य वृत्तिमनुतिष्ठेत् । कृषिगो
रक्षयद्वयं वाणिज्यस्यापि प्रदर्शनार्थं तथाच विक्रयवाणि वक्ष्यति
स्वयं कृतस्तेदं कृष्यादि ब्रह्मणापदृत्तिः । अथयं कृतस्य
चतान्मृताभ्यां जीवेत इत्यनापद्येव विहितत्वात् ॥ ८२ ॥

वैश्ववृत्त्यापि जीवंसु ब्राह्मणः चरित्रोपि वा ।
हिंसाप्रायासपराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

वक्ष्यति कृष्यादेर्वसावसमाह वैश्वेति । ब्राह्मणः चरित्रो
वा वैश्ववृत्त्यापि जीवन् भूमिजजन्तुहिंसावञ्छां वसीवर्हा
दिपराधीनां कृषिं यत्नतस्वजेत् अतः पशुपाशनाद्यभावे
कृषिः कार्येति द्रष्टव्यम् । चरित्रोपि वेत्युपादानाह्मचरित्रस्या
यात्मीयवृत्त्यभवे वैश्ववृत्तिरसीत्त्वयमव्यते ॥ ८३ ॥

हृषिं वाञ्छति मन्वन्ते सा वृत्तिः सद्विर्हिता ।
भूमिभूमिशयांसैव वृत्तिः बाह्यमयोमुखं ॥ ८४ ॥

कृत्रिमिति । साध्विद्वद्भिरनमिति कृत्रिं वेदितव्यमने वा
पुनर्जीविका साधुभिर्निर्मिता यथाहसकुहासादिषोड
शानां काष्ठं भूमिभूमिद्वयजं हस्ति ॥ ८४ ॥

इदं तु वृत्तिवैकल्यात्त्वजतो धर्मगैपुषम् । विद
पश्यमुद्गतोद्धारं विज्ञेयं विज्ञवर्द्धनम् ॥ ८५ ॥

इदमिति । प्राज्ञवत्तु चमिवत्तु चात्मीवदुत्तोरवस्थये
 चर्यवृत्तिमिच्छातत्त्वं तत्त्वतो वैज्ञेयमिदमेतत्तुं प्रवृत्तानां तत्
 वत्त्वमात्रवर्ज्यमीववर्तितं जनदृष्टिकरं विधीयते ॥ ८५ ॥

सर्वज्ञानपोषेत ह्यतान्नमि तिष्ठैः सच ।
अस्मिन्नेव सर्वज्ञैव पश्यते ये च मानुषाः ॥ ८६ ॥

तानि वर्धनीयाऽद्याह वर्धनीति । वर्धमान् पोष्यमानान्
 रक्षान् तथा विद्वत्तिसपावाहवचसश्चमनुजान् न
 विद्विषीत । रक्षतेनेव चवचस निषेधविद्वो विद्वेतेव निषेधो
 होचमैरवज्ञापनार्थः तच्च प्राचक्षित्तमैरवार्धनेव हवमन्
 चापि इचक्षिषेधो व्याख्येयः ॥ ८६ ॥

सर्व्वञ्च तान्तव रक्तं शाणसौमाविकानि च ।
अपिचेत्सुररक्तानि फलमूले तथौषधी ॥ ८७ ॥

वर्ज्यमिति । सर्व्वन्तनुनिर्जितं वस्त्रं कुसुमादिनारक्तं वर्ज्यचेत् ।
ब्रह्मसुमातनुमथान्याविकलोमभवानि च यद्यलोहितान्वधि
भवेयुः तथापि न विक्रीषीत तथा फलमूलगुडूचादीनि
वर्ज्ययेत् ॥ ८७ ॥

अपःशस्तं विषं मांसं सोमङ्गन्धाञ्च सर्व्वशः ।
शीरं शौद्रन्दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥ ८८ ॥

अपदति । अलोलोहमिषमांससोमशीरदधिघृततैलगुडद
र्भान् तथा गन्धवन्ति सर्व्वानि कर्पूरादीनि शौद्रं माक्षिकं मधु
मधूष्णिष्टं ब्रह्मायवमधूष्णिष्टेति चाश्ववस्त्रेण पठितं वर्ज्य
येत् ॥ ८८ ॥

आरण्याञ्च पशून्सर्वान्दंष्ट्रिणञ्च वयंसि च ।
मद्यन्नीलिञ्चलाञ्चाञ्च सर्व्वान्सैकशफांस्तथा ॥ ८९ ॥

आरक्षानिति । आरक्षान् वर्ज्यान् पशून् हस्वादीन्दंष्ट्रिः
विंशादीन् तथा पश्मिन्मद्यकाञ्चैकशफांश्चाद्यादीन् न विक्री
षीत ॥ ८९ ॥

काममुत्पाद्य कृद्धानु स्वयमेव कृषीवसः । विक्री
षीत निखान् शुद्धान् धर्मार्थमपिरस्त्रितान् ॥ ८० ॥

काममिति । कर्षकः खचमेव कर्षणेन तिस्रानुत्पाद्य प्रयोजन
रेव मित्रान् उत्पत्त्यनन्तरमेव न तु सामर्थ्ये काशान्तरं
प्रतीक्ष्य धर्मनिमित्तमिच्छातोविक्रीणीत निबिडस्यापि तिस्र
विक्रयस्य धर्मार्थमवश्यतिप्रसवः ॥ ८० ॥

भोजनाभ्यश्च नाहनाथदन्त्यत्कुर्वते तिलैः ।
हृदिभूतः श्वविष्टाद्यामिहृदि सद्य मप्यति ॥ ८१ ॥

भोजयेति । भोजनाभ्युदयानव्यतिरिक्तं बह्व्यञ्जिषिर्हं विज्ञ
चादि तिस्रानां कुरते तेन पापेन पितृभिः सह कर्मिन् प्राप्तः
सुखरूपरीषे मज्जति ॥ ८१ ॥

सद्यः पतति मांसेन खाद्यया खवयेन च । त्वयेव
शुद्धीभवति ब्राह्मणः क्षीरविह्वलात् ॥ ८५ ॥

वदन्ति । मांयसायावयवमिहैर्नाह्वयसाह्वयादेव यत्
तीति दोषमौपव्यापनार्थमेतत् पञ्चानामेव महापातका
नान्यानिह्वयेर्षा वदन्त्यावमान् । कीरमिहवात् अहव

शूद्रतां प्राप्नोति इत्यदपि दोषगौरवात् प्राकृष्टिस्तनोऽन्यथा
पर्यवस्यति ॥ ६२ ॥

इतरेषाम्नु पण्ड्यानां विक्रयादिश्च कामतः ।
शास्त्राण्यः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥ ६३ ॥

इतरेषामिति । शास्त्राण्य उक्तेभ्यो मांसादिभ्योऽन्येषां प्रति
विह्वानात्यस्यानां दृष्टतो न तु प्रमादात् क्रव्यान्तरसंसिद्धानां
सप्तरात्रविक्रयणेन वैश्यत्वञ्चच्छति ॥ ६३ ॥

रसा रसैर्भिमातव्या न त्वेव सप्तमं रसैः । कृता
अञ्चाकृताच्चेन तिस्रा धान्येन तत्समाः ॥ ६४ ॥

रसादिति । रसा गुडादयो रसैर्धृवादिभिः परिवर्त्तनीयाः
सप्तम्यनः रसान्तरेण न परिवर्त्तनीयं विह्वान्छामास्य
परिवर्त्तनीयं तिस्रा धान्येन धान्यं प्रस्यः प्रस्येनेत्येवं तत्समाः
परिवर्त्तनीयाः ॥ ६४ ॥

जीवेदेतेन राज्ञ्यः सर्वेषां प्रयत्नयुक्तः । न त्वेषं
ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्षिचित् ॥ ६५ ॥

जीवेदिति । क्षत्रियः अपादव्याप्तः एतेनेत्यभिधातु सर्वेषां
भिधानात् प्राकृष्टमोक्षरतया निषिद्धेनापि रसादिविक्रयणेन

वैष्णवधर्मोऽपि न पुनः कदाचिद्वाङ्मयजीविकामाशयेत् न केवलं
अपिचः वैष्णवधर्मोऽपि ॥ ८१ ॥

यो लोभादधर्मो जाता जीवेदुत्कृष्टकर्माभिः । तं
राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ ८२ ॥

यो लोभादिति । यो निरुद्धजातिः यन् लोभादुत्कृष्टजाति
विहितकर्माभिर्भावेत् तं राजा दृष्टीतवन्त्यं कृत्वा तदानीमेव
देवाभिः पारयेत् ॥ ८३ ॥

वरं स्वधर्मो विगुणो न पारयः सनुष्ठितः । पर
धर्मोऽपि जीवन् हि स्वयः पतति जातिः ॥ ८४ ॥

वरमिति । विगुणमपि स्वधर्मं कर्तुं न्यायं न परधीनं
संपूर्णमपि अस्मात्स्वधर्मविहितकर्मा जीवन् तत्प्रसादेन
स्वधर्मितः पततीति दोषो वर्णनार्थः ॥ ८५ ॥

वैष्णोऽजीवन् स्वधर्मोऽपि शूद्रवृत्त्यापि वर्तयेत् ।
अनाचरन् कार्याणि निवर्तेत च शक्तिमान् ॥ ८६ ॥

वैष्ण इति । वैष्णः कृत्वा जीवितुमशक्यं शूद्रवृत्त्यापि
दिशति शूद्रवृत्त्या अस्मिन्मोक्षोपादीत्यनुवर्तयेत् निधीयते
तत्प्रसादः शूद्रवृत्तितो निवर्तेत ॥ ८७ ॥

अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शुद्धः कर्त्तुं दिजन्मनाम् ।
पुनर्दारात्ययम्प्राप्नो जीवेत्कारुक्कर्मभिः ॥ ८८ ॥

अशक्नुवन्निति । शुद्धः दिजातिशुश्रूषां कर्त्तुमद्यमः पुनर्य
यमपुनरकलयः सपकारादीनां कर्मभिर्जीवेत् ॥ ८८ ॥

यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते दिजातयः ।
तानि कारुक्कर्मणि शिष्यानि विविधानि च ॥ ९० ॥

ये रिति । पूर्वोक्तकारुक्कर्मविशेषाभिधानार्थं इदं । यैः
कर्मभिः कृतैर्दिजातयः परिचर्यन्ते तानि कारुक्कर्मणि तद्यथा
दीनि शिष्यानि च विचलिखितादीनि नामाप्रकाराणि कुर्वन्त
॥ ९० ॥

वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।
अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् ॥ ९०१ ॥

वैश्वेति । ब्राह्मणो वृत्त्यभावपीडितोऽवसादवृत्त्यन् चर्षित
वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् स्वधर्मो वरं विगुण इत्युक्तत्वात् स्ववृत्तावेव
वर्त्तमान इमा वक्ष्यमाणा वृत्तिमनुतिष्ठेत् अतएव विगुणप्रति
पदादिसवृत्त्यवस्थे परवृत्त्याग्रवर्षं श्रेयम् ॥ ९०१ ॥

सर्वतः प्रतिपृक्षीयद्वाङ्मयस्वनवक्त्रतः । यविचं
दुष्यतीत्येतत् सर्वतो नोपपद्यते ॥ १०२ ॥

सर्वत इति । ब्राह्मण आपदं प्राप्तः सर्वेभ्योपि निन्दित
निन्दिततरनिन्दिततमेभ्यः क्रमेण प्रतिपदं कुर्यात् यथार्था
नरन्वाचनामावधारः । यस्मात्पविचं मन्त्रादि रजोदका
दिना दुष्यतीत्येतत् ब्राह्मणित्या नोपपद्यते ॥ १०२ ॥

नाध्यापनाद्याचनादा मर्षितादा प्रतिग्रहात् ।
हीनो भवति विप्राणां व्यवनाम्बुसमा चि ते ॥ १०३ ॥

यस्मात् नाध्यापनादिति । ब्राह्मणानामापदि मर्षिताद्या
यनवाचनप्रतिपदैरधर्षो न भवति यस्मात् क्षमावतः पविच
मेनाम्बुदकमुखासे ॥ १०३ ॥

जीविताख्यमापन्नो योऽन्नमन्ति यतस्ततः ।
आकाशमिव पद्मेन न स पापेन लिप्यते ॥ १०४ ॥

जीवितेति । यः प्राजात्यव्याप्तः प्रतिक्षीमणादन्नमन्नाति
योऽन्तरीक्षमिव कर्दमेन पापेन न यम्यते ॥ १०४ ॥

अधीमर्त्तः कृतं चतुष्टयार्थं बुभुक्षितः । न चा
सिध्यत पापेन शुभ्रतीकारमाचरन् ॥ १०५ ॥

अथ परकृतिरूपार्थवाद्वाच्यं अधीमर्त्त इति । अवि-
धीमर्त्ताख्यो बुभुक्षितः बन् युवं द्युनः त्रेफनामानं खवं विक्रीत
वान् यश्चे गोव्रतसाभाय वज्ररूपे बद्धा विव्रयिता भूत्वा हनुं
प्रचक्रमे नच शुभ्रतीकारार्थं तथा कुर्मन् पापेन सिप्तः एवञ्च
वज्रचक्राद्वये द्युनः त्रेफनाख्यानेषु व्यक्तमुक्तम् ॥ १०५ ॥

अमांसमिच्छन्तः ॥ १०६ ॥ धर्माधर्मविचक्षणः ।
प्राप्तवानाम्परिरक्षार्थं वामदेवो न सिप्तवान् ॥ १०६ ॥

अमांसमिति । वामदेवाख्य अविर्द्धमाधर्मज्ञः बुधार्त्तः
प्राप्तवानाम्परिरक्षार्थं अमांसं खादितुमिच्छन् दोषेण न सिप्तवान्
॥ १०६ ॥

भरद्वाजः बुधार्त्तस्तु सपुत्रो विजने बने । वङ्गीर्गाः
प्रतिजग्राह वृधोस्तपस्वो महातपाः ॥ १०७ ॥

भरद्वाज इति । भरद्वाजाख्यो मुनिः महातपस्वी पुत्रवहितो
निर्वच्ये बने अरक्षे उवित्वा बुभुक्षितो वृधुना वसन्तस्त्वो
वङ्गीर्गाः प्रतिवृष्टीतवान् ॥ १०७ ॥

अपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् । प्रति
अहनिमित्तन्तु त्यागेन तपसैव च ॥ १११ ॥

अपेति । एनो सहसादयत्प्रतिपद्ययाजनाध्यापनैर्धनुष्यं
यापं तत्प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणक्रमेण अपहोमैर्कथ्यति
अयत्प्रतिपद्यजनितमुनः प्रतिगृहीतद्रव्यत्यागेन मासं मोहे पचः
शीलेत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसा चापनश्चति ॥ १११ ॥

त्रिलोच्छ्रमप्याददीत विप्रोऽजीवन् यतस्ततः ।
प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युच्छ्रः प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

त्रिलोच्छ्रमिति । ब्राह्मणः कष्टत्वाऽजीवन् यतस्तत इत्युप
पातक्यादिभ्योपि त्रिलोच्छ्रं गृहीयात् न तु तत्सम्भवेऽयत्प्र
तिग्रहं कुर्यात् असादयत्प्रतिग्रहात् त्रिषुः प्रशस्तः मन्त्रार्था
त्मकानेकधात्मैक्यजनं त्रिलोच्छ्रतोऽप्युच्छ्रः श्रेष्ठः हवैकधात्मादि
गुरुकोचजनमुच्छ्रः ॥ ११२ ॥

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्द्वनं वा पृथिवीपतिः । याच्यः
स्वात्स्नातकैर्बिप्रैरदित्संख्यागमर्हति ॥ ११३ ॥

सीदद्भिरिति । स्वातकैर्ब्राह्मणैर्धनाभावात् धर्मार्थं सुदुष्करं
वावसादं गच्छद्भिः सुवर्षरजतव्यतिरिक्तं धान्यपक्षादि कुप्य

धर्मं धानाद्युत्पत्तुं हिरण्यस्यपि आपन्नकरवाह्यविशेषु
 च्छासवर्त्तिं प्राप्तिव्यः ज्ञात्। यच्च दातुमेच्छति क्षयबले
 नावधारितः स त्याज्यो न चाचवीच इत्यर्थः। मेधातिथि
 गोविन्दराजौ तु त्यागमर्हतीति तस्य देवे न वक्ष्यमिति
 व्याचष्टाते ॥ ११२ ॥

चक्षतश्च क्षतात्मेनाङ्गैरनाविक्रमेव च। हिरण्यं
 धान्यमजश्च पूर्वम्पूर्वमदोषवत् ॥ ११४ ॥

चक्षतश्चेति। चक्षतमनुष्ठानं चेत् क्षतादुपपन्नत्वात्प्रति
 पद्ये दोषरहितं तथा गोक्षानमेषहिरण्यधान्यविद्वान्नामं
 मन्वात्पूर्वम्पूर्वम् चदुहं। ततश्चैवानूर्वपूर्वावस्थायै परः परो
 ज्ञेयः ॥ ११४ ॥

सप्त विंशतिगमा धर्मा दातो लाभः क्रयो जयः।
 प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्यनिग्रह एव च ॥ ११५ ॥

वर्त्तेति। दातायाः सप्त धनागमाः वधाधनाधिकारं धर्मो
 हवयेताः तच्च दातोऽप्यवगतधर्मं लाभो निष्पादेः मैत्र्यादि
 सत्यश्च च। क्रयः प्रविष्टः एते चवस्तुष्वंजयि वर्त्तमानाः।
 अवयवं विवचनेन चविचय धर्मः प्रयोगो हस्त्यादिप्रवच।

अपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् । प्रति
अहनिमिमतन्तु त्यागेन तपसैव च ॥ १११ ॥

अपेति । एनो अहसादसत्पुतिपहसाजनाध्यापनैर्धनुत्यक्तं
यापं तत्प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणक्रमेण अपहोमैर्ब्रह्मति
असत्पुतिपहजनितम्युनः प्रतिगृहीतद्रव्यत्यागेन मासं मोहे पचः
पीलेत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसा चापमच्छति ॥ १११ ॥

त्रिलोच्छ्रमप्याददीत विप्रोऽजीवन् यतस्ततः ।
प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युच्छ्रः प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

त्रिलोच्छ्रमिति । ब्राह्मणः स्रष्टृत्वाऽजीवन् यतस्तत इत्युप
पातव्यादिभ्योपि त्रिलोच्छ्रं गृहीयात् न तु तत्सम्भवेऽसत्पु
तियहं कुर्व्यात् असादसत्प्रतिग्रहात् त्रिलः प्रशस्तः मन्त्रव्या
त्मकानेकधान्योन्नयनं त्रिलस्ततोऽप्युच्छ्रः श्रेष्ठः ह्येकधायादि
गुणकोचयनमुच्छ्रः ॥ ११२ ॥

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्द्वनं वा पृथिवीपतिः । याच्यः
स्वात्स्नातकैर्बिप्रैरदित्संख्यागमर्हति ॥ ११३ ॥

सीदद्भिरिति । स्वातकैर्ब्राह्मणैर्धनाभावात् धर्मार्थं सुदुष्कारै
वावसादं गच्छद्भिः सुवर्षरजतव्यतिरिक्तं धान्यवस्त्रादि कुप्य

धर्म आनाद्युपबृत्तं हिरण्यस्यैव आपन्नकरवाह्यविषयो
 आहवर्त्ती जायितव्यः सात् । अथ दातुमेष्यति कथमे-
 वावधारितः स त्याज्यो न चाचवीय इत्यर्थः । मेधातिथि-
 गोविन्दरायो तु त्यागमर्थतीति तस्य देवे न वसत्यमिति
 वाच्यते ॥ ११२ ॥

अकृतस्य कृताख्येनाग्नौरजाविक्रमेव च । हिरण्यं
 धान्यमजस्य पूर्वमूर्ध्वमदोषवत् ॥ ११४ ॥

अकृतस्येति । अकृतमनुष्ठानं चेत् कृतादुष्ठानात्प्रति-
 पद्ये दोषरहितं तथा गोहानमेव हिरण्यधान्यविद्वाना-
 मथात्पूर्वमूर्ध्वं च दुष्टं । ततश्चैवानूर्ध्वपूर्वावस्थे परः परो
 ज्ञेयः ॥ ११४ ॥

सप्त विंशतिगमा धर्मा दातो ज्ञातः क्रयो जयः ।
 प्रयोगः कर्मयोगश्च सप्ततिथश्च एव च ॥ ११५ ॥

वर्त्तेति । दातायाः सप्त धनागमाः अथाधनाधिकारं धर्मा-
 इवपेताः तच्च दातोऽन्वयानतधर्मं ज्ञातो निष्पादेः मैत्र्यादि-
 सत्यश्च च । क्रयः प्रविष्टः एते च चतुर्धामणि वर्त्तमानाः ।
 अथचर्तु विजयमेव अविजयं धर्मः प्रयोगो हस्त्यादिप्रयत्नः ।

कर्त्तव्योक्तं कृत्वा विद्वद्भिः एतौ प्रयोक्तव्यौ वैश्वदेवयोः यत्प्रति
पक्षे ब्राह्मणस्य धर्मः एवमेतेषां धर्मत्ववचनादेतदभावे च
अऽनापदिहितेषु कृत्तिकर्त्तव्यं प्रवर्त्तितव्यं तदभावे चापदि
हितेषु प्रवर्त्तितव्यमेतदर्थमेतद्विहितम् ॥ ११९ ॥

विद्या शिष्यभृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः कृषिः ।
धृतिर्मेधं कुसीदश्च दम्न जीवनहेतवः ॥ १२० ॥

विद्येति । आपन्नकरणाजीवनहेतव इति निर्देष्टात् एषामध्ये
यथा कृत्वा यस्यानापदि जीवनं निषिद्धं तथा तस्यापद्यभ्युपग्रा
यते यथा ब्राह्मणस्य भृतिसेवादि एवं शिष्यादावपि ज्ञेयं विद्या
वेदविद्याव्यतिरिक्ता वैद्यतर्कविषयवचनादिविद्या । धर्मवान्मा
पदि जीवनार्थं दुष्यति शिष्यं लिखनादिकरणं भृतिः प्रेक्ष
भावेन वेतनपदं सेवा वराज्जायन्त्यादनं गोरक्षं पाशुपाकं
निवर्त्तिर्नविष्ठा कृषिः क्षयकृता धृतिः यत्नीयः तस्मिन् यति
अल्पकेनापि जीयते मेधं शिष्यायभूदः कुसीदं दद्यात् धनप्र
योगः स्वयं कृतोपि इत्यभिर्द्वभिरापदि जीवनोपयम् ॥ १२० ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिर्नैव प्रयोजयेत् ।
कामन्मुखसु धर्मार्थं दद्यात्पापीयसे ऽस्मिन् ॥ १२१ ॥

ब्राह्मण इति । ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्ध्यादिधनमापयपि

न प्रयुञ्जीत किन्तु निरुद्धकर्षणे धर्मार्थमस्त्यक्त्वा दृष्ट्या
प्रयुञ्जीत ॥ ११७ ॥

चतुर्थमाददानोपि चत्विषो भागमापदि । प्रजा
रक्षन् परं शक्त्वा किंस्विषात्प्रतिमुच्यते ॥ ११८ ॥

रदानीं राज्ञामापद्वर्धमाह चतुर्थमिति । राज्ञो धान्या
नामदृमद्व्याघुक्तं य आपदि धान्यादेचतुर्थमपि भागं कराये
दृष्टन् परत्वा प्रजा प्रजा रक्षन् अधिककरयद्व्यापापेन न बन्धयते
॥ ११८ ॥

स्वधर्मो विजयस्तस्य नादये स्वात्पराश्रुतः ।
प्रक्षेप वैश्यावचित्वा धर्म्यमाहारयेदधि ॥ ११९ ॥

कस्मात्पुनरावयपि राज्ञो रक्षन्मुच्यते यज्ञात् स्वधर्म
रति । राज्ञः प्रयुजिष्यः स्वधर्मो विजयकृत् बुद्धमित्यर्थः ।
प्रभारक्षन्प्रयुज्य यदि कुतश्चिद्गुणं ज्ञात् तदा न बुद्धवरा
श्रुतो भवेत् ह्यस्य प्रक्षेप वैश्यान् दक्षुभ्यो रचित्वा तेभ्यो
धर्मादनयेतमाप्तपुद्वैर्विमाहारयेत् ॥ ११९ ॥

धान्येऽहमं विद्यां शूक्तं विज्ञं कार्वापवावरम् ।
कर्मोपकरणाः शूद्राः कारवः श्रिप्तिमस्तथा ॥ १२० ॥

कर्मोपविद्यमाह धान्यरति । धान्यविषये उपपद्ये वैश्याना

महमभानं शुक्लमाहारयेत् । धान्यानां दादमेपि भानं
 उक्तः आपद्यममम उच्यते अत्यन्तापदि प्रागुक्तस्तुथो वेदि
 तथः तथा हिरण्यादीनां कार्वापयानानां विंशतितमं भानं
 शुक्लं शुद्धीयात् तत्रापि पञ्चात्रङ्गान् आदेयो राज्ञा पश्य
 हिरण्यवोरित्वापदिष्टा पञ्चात्रङ्गाग उक्तः आपद्यं विंश
 उच्यते । तथा ब्रूयाः कारवः सूपकारादयः त्रिचिनः तथा
 दधः कर्षणैवोपकुर्वन्ति नतु तेभ्य आपद्यपि करो याज्ञः ॥१२०॥

शूद्रस्य वृत्तिमाकाङ्क्षेत् क्षत्रमाराधयेद्यदि ।
 धनिनं वायुपाराध्य वैश्यं शूद्रे जिजीविषेत् ॥१२१॥

शूद्रवृत्तिः । शूद्रे ब्राह्मणशूद्रभूषणाऽमीवन् यदि वृत्तिमा
 काङ्क्षेत्तदा क्षत्रियपरिचर्यं तदभावे धनिनं वैश्यं परिचर्यं
 जीवितुमिच्छेत् दिवातिशूद्रभूषणायामर्थे तु प्रागुक्तानि कर्माणि
 कुर्यात् ॥ १२१ ॥

स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः । जात
 ब्राह्मणशूद्रस्य साक्षस्य कृतकृत्यता ॥ १२२ ॥

स्वर्गार्थमिति । स्वर्गप्राप्त्यर्थं स्वर्गसदृशविशिष्टार्थं वा ब्राह्मणा
 नेव शूद्रः परिचरेत् । यथाव्यातो ब्राह्मणमिति धनमिति शब्दो

यस्य प्राकवार्धिवारिणास्तमायः । यास्य शूद्रस्य कृतकृत्यता
तद्व्यवदेवताया चरैः कृतकृत्यो भवति ॥ १२१ ॥

विप्रसेवैव शूद्रस्य विप्रिहं कर्म कीर्त्यते । बह
तोऽन्यद्वि कुर्वते तद्व्यवस्यस्य निष्कृतम् ॥ १२२ ॥

यतएवमतः विप्रेति । प्राज्ञचपरिचर्यैव शूद्रस्य कर्माना
रंभः प्रकृतं कर्म प्राज्ञेऽभिधीयते यस्मादेतद्व्यतिरिक्तं बहवो
कर्म कुर्वते तदस्य निष्कृतमभवतीति पूर्वकृत्यर्थं नान्यमिह
तथै पाकवद्वादीनामपि तस्य विहितमात् ॥ १२२ ॥

प्रकस्य्या तस्य तैर्दृष्टिः सङ्गदुन्वाद्यार्चतः ।
शक्तिश्चावेष्टा दास्यश्च भृत्यानाञ्च परिग्रहः ॥ १२३ ॥

प्रकस्येति । तस्य परिचारकशूद्रस्य परिचर्यायामर्थं
कर्त्तव्यमनुचारादिमर्त्तव्यपरिनायकावेष्टा तैर्ग्राह्येः
सङ्गदुन्वाद्युपपा जीविका कस्यजीवा ॥ १२३ ॥

उच्छिष्टमन्नन्दातम्यं जीर्णानि वसनानि च ।
पुनःकास्यैव धान्यानां जीर्णस्यैव परिच्छेदाः ॥ १२४ ॥

उच्छिष्टमिति । तस्यै प्रकृतमित्तशूद्राश्च भुक्तावन्निहाय

मास्यैर्देवं एवञ्च न ब्रूयाच्च मतिश्च सात् नोच्छिद्यमित्यना
मित्युपनिषदस्य विलिखते तथाजीर्णवस्त्राभ्यां च जीर्णवस्त्रा
परिच्छेदा अस्मै देयाः ॥ १२५ ॥

न ब्रूये पातकं किञ्चित् न च संस्कारमर्हति । नास्या
धिकारो धर्मोऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥ १२६ ॥

न ब्रूदति । ब्रूनादिभक्षणेन ब्रूये न किञ्चित्पातकम
कति कतु मन्त्रमन्त्रादावपि अहिंसासत्यमित्यादेस्तादृश्वर्ष्या
धारणत्वेन विहितत्वात् । न चाप्युपनयनादिसंस्कारमर्हति
नास्याग्निहोत्रादिधर्मो अधिकारोऽस्ति अविहितत्वात् । न च ब्रू
विहितात्पातकवस्त्रादिधर्मादस्य निषेधः एवञ्चास्य सर्वस्य
विद्वार्थत्वात् अयं श्लोक उत्तरार्थोऽनुवादः ॥ १२६ ॥

धर्मोऽसवस्तु धर्मोऽज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः । मन्त्र
वर्ज्यं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥ १२७ ॥

धर्मोऽस्ति । ये पुनः ब्रूयाः स्वधर्मवेदिनो धर्मप्राप्तिकामास्तै
वर्षिकानामाचारमनिषिद्धमाश्रिताः ते नमस्कारेण मन्त्रेण
पञ्चवक्त्राण्युपनिषदिति चाज्ञवल्क्यवचनात् नमस्कारम
न्त्रेण मन्त्रान्तररहितं पञ्चवक्त्रादिधर्मं कुर्यान्ना न प्रत्यक्ष
यमाप्नुवन्ति स्वातिष्ठ श्लोकेऽनमन्ते ॥ १२७ ॥

यथा यथा हि सवृत्तमनिष्ठमनसकम् । तथा
तथेमन्त्रामुष्णसोकग्राप्तेत्यनिन्दितः ॥ १२८ ॥

अचेति । परममनिन्दकः शूद्रो यथा यथा दिवाद्याया
रमनिविष्टमनुतिष्ठति तथा तथा जनैरनिन्दित इह लोके
उत्कृष्टः स्मृतः स्वर्गादिशोकश्च प्राप्नोति ॥ १२८ ॥

ब्रह्मेणापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसम्पन्नः । शू
द्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव वाचते ॥ १२९ ॥

ब्रह्मेणापीति । धनार्जनसमर्त्थेणापि शूद्रेण पौत्रवर्गसंबन्धेन
पञ्चवक्त्रासुचितादधिकवज्रधनवच्चको न कर्त्तव्यः यस्मात् शूद्रो
धनं प्राप्य ब्राह्मणमभिज्ञानेन धनमदात् शूद्रमूषावाद्याकर
णात् ब्राह्मणानेव पौत्रवतीत्युक्तत्वानुवादः ॥ १२९ ॥

एते चतुर्ष्वी वर्षानामापहर्माः प्रकीर्त्तिताः । सां
सम्यगनुतिष्ठन्तो ब्रजन्ति परमाकृतिम् ॥ १३० ॥

इतरिति । यमी चतुर्ष्वी वर्षानां चावस्यनुष्ठेया वर्षा उक्त
काम्यत्वमाचरन्ती विहितानुष्ठानात् निविष्टाभावरसाय
निष्पन्नया ब्रह्मज्ञानसाधयेव परमां गतिं निश्चयवती
वर्गमी ॥ १३० ॥

एष धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभं ॥ १३१ ॥
 इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां
 दशमोऽध्यायः ॥

एष इति । अथ चतुर्षां वर्णानामाचारः संमयः कथितः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रायश्चित्तानुष्ठानं शुभमभिधास्यामि ॥ १३१ ॥

इति ओकुलूकमहविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां दशमो
 अध्यायः ॥

॥ ११ एकादशोऽध्यायः ॥

शान्तानिकं वक्ष्यमाणमध्वर्यं वर्ज्यवेदसम् ।
 गुर्व्यर्थमितृमाचर्य साध्याचार्यपतापिनः ॥ १ ॥
 नचैतान् शान्तकान्निषाद्दृष्ट्वा शान्त्यर्थमिषुकान् ।
 निःस्वेभ्यो देवमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥ २ ॥

शान्तानिकमिति । चैतानिति । अन्तः परस्मैवक्ष्यामि
 प्राचक्षितविधिं श्रुममिति प्राचक्षितस्य वक्तव्यतया प्रतिज्ञात
 मात् । शान्तानिकादिभ्यो देवमित्यादेः कः प्रस्तावः उच्यते ।
 दानेनाकार्यकारिण इति प्रामुक्तमात् । दानेन वधनिर्वेकं
 वर्षादीनामप्रकुर्वित्यादेः वक्ष्यमाणत्वात् प्रकृतप्राचक्षिता
 त्मकदानपापोपन्यासः प्रकृतोपबुक्त एव वर्षाजमधर्षादिवति
 रिक्तप्राचक्षितादिनैमित्तिकधर्मकचनार्थतायाश्चाभावात् न
 न्यथापि नैमित्तिकधर्मकापोपन्यासो बुक्तः । उक्तानप्रत्येकवत्सा
 दिवाहस्य शान्तानिके विवाहार्थं वक्ष्यमाणोऽवक्ष्यकर्तव्य
 ज्योतिष्टोमादिदानं चिकीर्षुः अध्वर्यः शान्तः वर्ज्यवेदसः इत
 र्वक्ष्यदक्षिणविश्वविद्यानः विद्यामुरोर्पाशाहादनादिरर्षः
 प्रबोध्यं वक्ष्य व मुर्वर्षः एवमितृमाचर्यपि साध्याचार्यं
 साध्याचार्यजनकाजीनाहादनादिरर्षं ब्रह्मचारी उपतापी

रोमी एतन्नव ब्राह्मणान् धर्मभिन्नाग्नीषोमिन्नातकान् जानी
यात् । एतेभ्यो निर्दुग्नेभ्यो जोहिरसादि होतव्यमिति दानं शिष्य
विशेषानुरूपेण दद्यात् ॥ १ ॥ २ ॥

एतेभ्यो हि द्विजास्तेभ्यो देवमन्नं सदक्षिणम् ।
इतरेभ्यो वह्निर्वेदि कृतामन्देषमुच्यते ॥ ३ ॥

एतेभ्य इति । एतेभ्यो नवभ्यो ब्राह्मणश्रेष्ठेभ्यो अन्नर्वेदि सदक्षि
णममन्दातव्यम् । एतद्व्यभिचिन्तेभ्यः पुनः सिद्धान्नं वह्निर्वेदि देव
त्वेनोपदिश्यते धनदानेन निश्चयः ॥ ३ ॥

सर्वरत्नानि राजा तु यथार्थं प्रतिपादयेत् । ब्रा
ह्मणान्वेदविदुषो यथार्थञ्चैव दक्षिणाम् ॥ ४ ॥

यथेति । राजा पुनः सर्वरत्नानि मणिमुक्तादीनि यानि च
योगि च दक्षिणार्धम्भनं विद्यानुरूपेण वेदविदो ब्राह्मणान्
स्वीकारयेत् ॥ ४ ॥

कृतदारोऽपरान् दारान् भिक्षित्वा योधिगच्छति ।
रतिमात्रं फलमास्य ब्रव्यदातुस्तु सन्ततिः ॥ ५ ॥

कृतेति । यः समर्थः सन्तत्यर्थादिनिमित्तमन्तरेणापरान्
दारान् भिक्षित्वा करोति तस्य रतिमात्रं फलं धनदातुः पुन
स्तदुत्पन्नान्यपत्यानि भवन्तीति निन्दातिशयः तेन नैव धनं
वाचित्वाऽन्यो विवाहः कर्तव्यः नाप्येवं विधाय निश्चयतो धनं
देयमित्येव तात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥

शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।
मध्वापातोविषाखादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥ ८ ॥

शक्नोति । यो बलधनसाहानशक्तः सन् धनसम्पत्तिरूपेण
मायादिज्ञातिजने दौर्गत्यात् दुःखोपेते बति यत्रोर्ध्वमन्वेष्टे
ददाति स तस्य दानविशेषो धर्मप्रतिरूपको न तु धर्म एव
मध्वापातो मधुरोपक्रमः प्रथमं यत्र स्वरत्नात् विषाखादसा
को नरकफलत्वात्तस्यादेतस्य कार्यम् ॥ ८ ॥

भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् । तन्न
वत्यसुखोदकीं जीवतस्य मृतस्य च ॥ १० ॥

भृत्यानामिति । पुत्रदाराद्यवयवमर्त्तव्यपीडनेन यत् कार
लौकिकधर्मबुद्ध्या दानादि करोति तस्य दातुर्जीवतो मृतस्य
च तद्दानं दुःखफलभावति पूर्वं कीर्त्यादिदृष्टार्थदानप्रतिषेधः
उक्त इदानीन्त्यदृष्टार्थदानप्रतिषेधः ॥ १० ॥

यश्चक्षेत्रप्रतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ।
ग्राह्यस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ ११ ॥

यो वैश्यः स्यादङ्गपशुर्हीनः क्रतुरसोमपः । कुटु
म्बार्त्तस्य तद्रूपमाहरेद्यश्चसिद्धये ॥ १२ ॥

यश्चक्षेति । सेविष्य इति । चक्षिषादेर्धनमानस्य विशेषतो

प्राज्ञानं यदि ब्रह्म-इतराङ्गसम्पन्नो ब्रह्मार्थेकेनाङ्गेनासम्पूर्णः
 सात् तदा वो वैश्वो ब्रह्मपञ्चादिभनः पाकवज्रादिरहितो
 असोमवाची तच्च गृहान्तदङ्गोचितम्बं वसेन चौर्येण वा
 हरेत् । इत्यत्र धर्मग्रन्थाने सति दानमि कार्थं यदि प्राज्ञार्थं
 अनुमिदन्तं न निवृत्तानि ॥ ११ ॥ ११ ॥

आहरेन्नीणि वा हे वा कामं शूद्रस्य वैश्वानः ।
 नहि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥ १२ ॥

आहरेदिति । यज्ञस्य दिव्यज्ञवैकन्ये सति तानि नीणि प्रा
 णानि हे वाङ्गे वैश्वानसामे सति निर्विशङ्कं शूद्रस्य गृहान्त
 वसेन चौर्येण वा हरेत् यस्माच्छूद्रस्य कश्चिदपि यज्ञसंबन्धो
 नास्ति न वज्राचम्बनं शूद्रादिप्रोभिषेतेति वक्ष्यमाणप्रतिषेधः
 शूद्राणां यज्ञस्य न वज्रपञ्चादेः ॥ १२ ॥

योऽनाहिताग्निः शतगुरवणा च सहस्रगुः ।
 तथैरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेद्विचारवन् ॥ १३ ॥

अद्वि । योऽनाहिताग्निः शतगुरवपरिमाणधन आहिताग्नि
 र्योऽसोमवाची शतहस्तपरिमितधनः इत्येवमपि कुटुम्बाभ्या
 मन्तमङ्गद्वयं च वा ग्रीवं वन्मादधितुं प्राज्ञत्वेन दाभ्यामाह
 र्योर्धं प्राज्ञवत्तपिवाभ्यामपि प्राज्ञवत् आहरेत् । अथिवत्तु
 चद्व्युक्तिवायद्वाङ्गवत्तप्यरं विवेचयिष्यति ॥ १३ ॥

आदाननित्याद्यादातुराहरेदप्रवच्छतः ।
तथा यत्रोक्तं प्रयते धर्मस्यैव प्रवर्द्धते ॥ १५ ॥

आदानेति । प्रतिग्रहादिना आदानं धनग्रहणं नित्यं वच्चा
यौ आदाननित्यः प्राज्ञः तस्मादिष्टापूर्तदानरहितात् यज्ञः
ब्रह्मचर्यार्थायां याचनायां कृतायां अददतो बलेन चौर्येण
वा हरेत् तथा कृते अपहर्तुः क्षातिः प्रकाशते धर्मस्य दृष्टिमेति
॥ १५ ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनम्रता । अथ
स्नानविधानेन हर्तव्यं हीनकर्म्मणः ॥ १६ ॥

तथैवेति । सायंप्रातर्भोजनोपदेशात् चिरात्तोषवासे दृष्टे
चतुर्येऽहनि प्रातः सप्तमे भक्ते प्राप्ते दानादिधर्मरहितादेक
दिनपर्याप्तमर्थं क्षौर्यादिना हर्तव्यम् ॥ १६ ॥

स्नानात्क्षौत्रादगारादा यतो वायुपलभ्यते ।
आख्यातव्यं तु तत्तत्तौ पृच्छते यदि पृच्छति ॥ १७ ॥

स्नानादिति । धान्यादिमर्दनस्नानात्क्षौत्रादा दृष्टादा यतो
अन्यस्नात्प्रदेशादा धान्यं हीनकर्म्मण्यन्त्रि सन्त्यते ततो हर्तव्यं
अदिवाचौ धनस्नामी पृच्छति किमिति कृतमिति तस्यै
पृच्छते यमिति क्षौर्यादि वक्तव्यम् ॥ १७ ॥

ब्राह्मणस्य न वर्तय्यं चण्डियेव कदाचन । इत्यु
निम्निवयोस्तु स्वमयीवन् वर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

ब्राह्मणेति । चण्डियेऽपि निमित्तेषु चण्डियेव ब्राह्मणस्य धनमा
तोपकृष्टत्वात् न वर्तय्यं समानव्यावतया वैश्वदेवाभ्यां उत्कृ
ष्टमातितो न वर्तय्यं । प्रतिषिद्धकृद्दिक्षिताननुष्ठानाभिर्नोः पुनर्मा
ह्यवचणिवयोरत्यन्तापदि चण्डियो वर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

योऽवाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रवर्षति ।
स कृत्वा श्रवमात्मानं सन्तारयति तत्पुत्रौ ॥ १९ ॥

योऽवाधुभ्यः । यो हीनकर्मादिभ्य उत्कृष्टेभ्योऽभिहितेष्वपि
निमित्तेषु उत्तमगुरुषु चक्षादिविद्वेषे धनं कृत्वा साधुभ्य
उत्कृष्टेभ्य चमिमादिभ्यो ददाति च वक्ष्यापहरति तदुरितं
वाचयति वक्षी च ददाति तं दौर्मत्स्यमिषातादिभ्योऽपि दावया
ज्ज्ञानगुरुषु कृत्वा दुःखाकोचयति ॥ १९ ॥

बहुनं वक्ष्यमीशानान्देवसन्तदिदुर्बुधाः । अथ
ज्वनान्तु बक्षितमाचुरसं तदुच्यते ॥ २० ॥

बहुवमिति । वक्ष्यमीशानां बहुनं तज्ज्ञानादीं निमित्तेष्वपि

देवस्य विद्वांसो मन्वसो जनादिभूत्यानाम् च द्रव्यं मन्वसं
विनिधोमाभावादासुरस्यमुच्यते अतस्तद्व्यपहृत्य चायस्य
दनाहेवसं कर्त्तव्यम् ॥ २० ॥

न तस्मिन्धारवेदृण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः । अचि
यस्य हि वासिष्ठ्याद्वाङ्मणः सीदति शुधा ॥ २१ ॥

न तस्मिन्निति । तस्मिन्नुक्तनिमित्ते चौर्यवशात्कारं कुर्वन्ने
धर्मप्रधानो राजा दण्डनं कुर्यात् यस्माद्वाङ्मो मूढत्वाद्वाङ्मः
शुधावशादं प्राप्नोति ॥ २१ ॥

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः । सुत
श्रीशे च विज्ञाय वृत्तिन्धर्म्या प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

ततश्च तच्चेति । तस्य ग्राह्यवशावश्यभरणीयपुत्रादिवर्गे
ज्ञात्वा भुताचारौ च तदनुरूपं वृत्तिं स्वपुत्रादिराजा कल्पयेत्
॥ २२ ॥

कल्पयित्वाऽस्य वृत्तिश्च रक्षेदेनं समन्ततः । राजा
हि चर्म्मपङ्गागन्तव्यात्प्राप्नोति रक्षितात् ॥ २३ ॥

कल्पयित्वेति । अस्य ग्राह्यवशा जीविका विधाय प्रभु
चौरादेः सर्वतो रक्षेत् । यस्माद्वाङ्मवाङ्मिताभस्य धर्म
वङ्गान्प्राप्नोति ॥ २३ ॥

न वक्ष्यार्थम्भनं शूद्रादिप्रोभिचेत कर्षिचित् । यज
मानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥ २४ ॥

मवक्ष्यार्थमिति । यजविद्वर्षे धनप्राप्तयः कदापि न शूद्रा
याचेत् । यस्याच्छूद्रायाचित्वा यजं कुर्यादो यतश्चायाको
नयति अतो वाचननिषेधात् शूद्रादवाचितोपहितं वक्ष्यार्थं
मथविद्वद्भ्यम् ॥ २४ ॥

वक्ष्यार्थमर्थमिचित्वा यो न सर्व्वस्य वच्छति । स
याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥ २५ ॥

वक्ष्यार्थमिति । यजविद्वर्षे धनं वाचिता को वक्षे सर्व्वस्य
मिनिबुद्धे व शतं वर्षाणि जायतं काकतं वा प्राप्नोति ॥ २५ ॥

देवस्यप्राप्तवत्सं वा लोभेनोपदिक्कित् वः । स
पापात्मा परे लोभे दृष्टोच्छिद्येन जीवति ॥ २६ ॥

देवस्यमिति । प्रतिमादिदेवतार्थमुत्सृज्य धनदेवस्य प्राप्तयः
सस्य लो लोभादपहरति व पापस्यभावो यस्याकारे दृष्टोच्छि
द्येन जीवति ॥ २६ ॥

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यस्त्रिर्वपेदब्दपर्यये । कुप्ता
नाम्यशुसोमानास्त्रिष्कृत्यर्थमसम्भवे ॥ २७ ॥

इष्टिमिति । समाप्ते वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरब्दपर्यय
सौम्यशुक्लादिस्य वर्षप्रवृत्तिः तत्र वर्षान्तरे वैश्वानरीमिष्टिं
विहितपशुबोमद्यागासम्भवे तदकरणदोषनिर्हरणार्थं सर्वदा
शूद्रादित उक्तधनपशुरूपामिष्टिं कुर्यात् ॥ २७ ॥

आपत्कस्येन यो धर्म्मं कुरुते ऽनापदि द्विजः ।
स नाप्नोति फलं तस्य परचेति विचारितम् ॥ २८ ॥

आपदिति । आपदिहितेन विधिना योऽनापदि धर्म्माणुष्ठानं
द्विजः कुरुते तस्य तत्परलोके निष्फलभावतोति मन्वादिभि
विचारितम् ॥ २८ ॥

विश्वैस्य देवैः साध्वैस्य ब्राह्मण्यैस्य मनुर्विभिः ।
आपत्यु मरणाद्भौतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९ ॥

विश्वैरिति । विश्वदेवास्त्र्यदेवैः साध्वैस्य तथा मनुर्विभिर्ब्राह्म
णमरणाद्भौतैरापत्यु मुख्यस्य विधेः सोमादेर्वैश्वानर्यादिः प्रति
प्रतिनिधिरनुष्ठितोऽसौ मुख्यासम्भवे कार्यः नतु मुख्यसम्भवे
॥ २९ ॥

यभुः प्रयमकस्यस्य योऽमुकस्येन वर्तते । न साम्य
रायिकं तस्य दुर्भतेर्विद्यते फलम् ॥ २० ॥

प्रभुरिति । यो मुक्यानुष्ठानयमर्थः यन् आपदिहितेन प्रति
निधिना अनुष्ठानं करोति तस्य दुर्बुद्धेः पारलौकिकं यभुद्वय
रूपं प्रत्यवायपरिहारफलञ्च न भवति आपत्कालेन यो धर्म
मित्यनेनोक्तमप्येतत् प्राप्तादराधे पुनरुच्यते ॥ २० ॥

न ब्राह्मणो वेदयेत किञ्चिद्वाजनि धर्मावित् ।
स्वकीयेष्वेव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ॥ २१ ॥

नेति । धर्मज्ञो ब्राह्मणः किञ्चिदप्यपकृतं न राज्ञः कथयेत्
अपितु कथन्त्येव वक्ष्यमाणमिषारादिनाऽपकारिणो मनुष्यान्
निवृत्तीयात् । ततश्च स्वकीयधर्मविरोधादिप्रकृष्टापराध
करणे वत्तमिषारादि न दोषावेत्येवमरमेतत् वत्तमि
षारो विधीयते राजनिवेदनं वा निविध्यते ॥ २१ ॥

स्वकीर्याद्वाजवीर्याच्च स्वकीर्यम्वसवत्तरं । तस्मात्
सेनैव वीर्येण निवृत्तीयादरीन् दिवः ॥ २२ ॥

स्वकीर्यादिति । तस्मात् स्वकीर्याद्वाजवीर्याच्च परा
वीर्यराजवीर्यावेव वा स्वकीर्यमेव साधोयमादधीयः
तस्मात् सेन वीर्येणैव प्रयत्नं ब्राह्मणो निवृत्तीयात् ॥ २२ ॥

श्रुतीरयर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् । वाक्
ग्रह्यं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन् द्विजः ॥ २२ ॥

तत्किं स्रवीर्यमित्याह श्रुतीरिति । अथर्ववेदे अङ्गिरसी
ईष्टाभिचारश्रुतीरविचारयन् कुर्यात् तदर्थमभिचारमनु
तिष्ठेत् इत्यर्थः यस्मादभिचारमन्त्रोच्चारणात्मिका ब्राह्मणस्य
वागेव ब्रह्मकार्यकरणात् ब्रह्मं तेन ब्राह्मणः ब्रून् हन्यात्
न तु ब्रह्मनिघमाय राजा वाच्यः ॥ २२ ॥

क्षत्रियो वाङ्मवीर्येण तरेदापदमात्मनः । धनेन
वैश्यब्रूत्रौ तु जपहोमैर्दिजोत्तमः ॥ २४ ॥

क्षत्रिय इति । क्षत्रियः क्षपैरुपेयं ब्रूतः परिभवस्य स्या
मात्मन आपदं निहरेत् । वैश्यब्रूत्रौ पुनः प्रतिकर्षे धनदानेन
ब्राह्मणस्यभिचारात्मकैर्जपहोमैः ॥ २४ ॥

विधाता शासिता वक्ता मैत्रीब्राह्मणउच्यते ।
तस्मै नाकुशलं ब्रूयात् शुष्काङ्गिरमीरयेत् ॥ २५ ॥

विधातेति । विहितकर्षणमनुष्ठाता पुत्रभित्वादीनां ब्राह्मण

प्राचक्षितादिधर्माणां वक्ता धर्मभूतमैषीप्रधानो प्राज्ञश्च
उच्यतेतस्यै विपुलतामवमित्येवं अविष्टं न ब्रूयात् नापि
वाक्येनां वाचं वाग्दक्षधिन्दुस्वरूपा तस्योच्चारयेत् ॥ १५ ॥

न वै कन्या न युवतीर्नास्पदियो न वासिशः ।
शेता स्यादग्निशेवस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा ॥ १६ ॥

नवै इति । कन्या अगूढा अढापि तदधी तथा अस्याऽऽधि
मूर्खस्याऽऽदिपीडितानुपनीताः शैतान् वाचं प्रातर्होमाच्च
कुर्व्युः । शवणेदिति प्रसक्तावचं कन्यादीनां प्रतिषेधः ॥ १६ ॥

नरके हि पतन्त्येते जुह्वतः स च यस्य तत् । तस्या
दै तानकुशलो शेता स्यादेदपारगः ॥ १७ ॥

नरकइति । एते कन्यादयो होमं कुर्वन्त्या नरकङ्गच्छन्ति
यस्य तदग्निशेचं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति सोऽपि नरकङ्गच्छति
तस्यान् शैतकर्म प्रवोचः समस्तवेदाऽऽधी शेता कार्यः ॥ १७ ॥

प्राजापत्यमदत्त्वाचमन्वाधेवस्य दक्षिणा । अना
दिताग्निर्भवति प्राज्ञशो विभवे सति ॥ १८ ॥

प्राजापत्यमिति । आधामे प्राजापत्यमर्थं प्राजापतिदेवताक

ममं धनसम्पत्तौ यथां ब्राह्मणो दक्षिणामदत्ता कृतेषाधाने
अनाहिताग्निर्भवति आधानफलस्य लभते तस्मादाधाने अथ
दक्षिणं दद्यात् ॥ ३८ ॥

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत अहधानो जितेन्द्रियः ।
नत्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन ॥ ३९ ॥

पुण्यानीति । अह्नावान् वशीकृतेन्द्रियः ब्रह्मव्यतिरिक्तानि
तीर्थयात्रादीनि कर्माणि पुण्यानि कुर्वीत नतु ब्राह्मणोऽह
धातोऽल्पदक्षिणैर्व्यजेत परोपकारार्थत्वाद्दक्षिणायाः स्वल्पेना
पुत्रिगादितोषसिद्धाविदं वचनं ॥ ३९ ॥

इन्द्रियाणि यज्ञः स्वर्गमायुः कीर्त्तिं प्रजाः पश्यन् ।
इत्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मात्प्राप्त्यधनो यजेत् ॥ ४० ॥

इन्द्रियाणीति । चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि जीवतः ज्ञाति
रूपं यज्ञः स्वर्गोद्युषी मृतस्य ज्ञातिरूपां कीर्त्तिमपत्यानि पश्यन्
स्वाल्पदक्षिणो यज्ञः नात्रयति तस्मादल्पदक्षिणादानेन यागं न
कुर्वीत् ॥ ४० ॥

अग्निहोत्रपविध्याग्नेन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चाश्वत्थपञ्चरेण्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ ४१ ॥

अग्निहोत्रोति । अग्निहोत्री ब्राह्मणः इच्छातोषिषु सार्धं

प्रातर्होमानकृत्वा मासं ह्यन्वाचयन्त्यरेत् यज्ञादीरः पुनः तस्य
हव्या हननमाप्नुयमेतत् । तथाच पुनः वीरहा क इव देवाणां
भवति सोऽग्निमुदाययते । अन्ये तु मासमपविध्येति समर्चयन्ति
॥ ४९ ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते । अतः
अतोहि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ ४९ ॥

ये शूद्रादिति । ये शूद्रादधिगम्यार्थं व्याप्य यामान्याभि
धानेन वाचनेन वा अर्थं लोकाय हवसान्मुपसेविनामिति
वक्ष्यमाणविज्ञादाद्यन्पूर्वकमग्निहोत्रमनुतिष्ठन्ति ते शूद्राणां
मेव वाचकाः नतु तेषामात् फलवत्यति अतस्ते वेदवादिषु
निम्हिताः ॥ ४९ ॥

तेषां सततमद्यानां वृषसान्मुपसेविनाम् । पदा
मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि सन्तरेत् ॥ ४९ ॥

तेषामिति । तेषां शूद्रधनदितानिपरिचारिणां मूर्खाणां
मूर्खिणां पादकृत्वा दाता शूद्रः तेन दानेन सततमरक्षोके दुःखे
भ्यो निवारति नतु वक्ष्यमाणानाम्बलवति ॥ ४९ ॥

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।
प्रसजंसेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४४ ॥

अकुर्वन्निति । नित्यं यद्विहितं बन्धोपासनादि नैमित्तिकञ्च ब्रह्मसर्वादौ स्नानादि तदकुर्वन् तथा प्रतिषिद्धं हिंसाद्यनुतिष्ठन् अविहितनिषिद्धेषु अत्यन्तासक्तिं कुर्वन् नरो मनुष्यजातिमात्रं प्रायश्चित्तमर्हति । नन्विन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामत इति निषेधात् । निन्दितपदेनैव प्रसक्तसेन्द्रियार्थेभ्यस्तप्यपि संगृहीतं अतः पृथक् न वक्तव्यं उच्यते अत्र स्नातककर्मण्युपाठास्तत्र अतानीमानि धारयेदित्युपक्रमोक्त्यायं प्रतिषेधः किन्तु अतविधिः तर्ह्यकुर्वन्विहितं कर्मेत्यनेनैव प्राप्तत्वात् पृथक् न वक्तव्यमिति चेन्न स्नातकेतरेष्वप्यवलेनास्य सविषयत्वात् ॥ ४४ ॥

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकं तेषाञ्जरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५ ॥

अकामत इति । अबुद्धि कृते पापे प्रायश्चित्तं भावनीत्याहुः पण्डिताः एके पुनराचार्याः कामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं भावनीत्याहुः एतच्च पृथक् कृत्याभिधानमप्रायश्चित्तगौरवार्थं श्रुतिनिर्द्देशनादिति । इन्द्रो बलीन् ब्राह्मणकेशवः प्राचक्षत् तमस्त्रिधा वागित्यवदत् स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मात्तमुपहस्य

प्राचक्षदिति । अकार्यः । इन्द्रो यतीन् बुद्धिपूर्वैश्च भोः वादितुं
इक्ष्वाण् च प्राचक्षितार्थं प्रवापति यमीपजयमत् तस्यै प्रवा
पति इष इत्याद्यं कर्त्तुं प्राचक्षितं इक्ष्वाण् चतः कामकार
कृतेष्वपि प्राचक्षितम् ॥ ४५ ॥

अकामतः कृतव्यापं वेदाभ्यासेन श्रुयति ।
कामतस्तु कृतं मोक्षार्थं प्राचक्षितैः पृथग्विधैः ॥ ४६ ॥

अकामतरति । अनिच्छातः कृतव्यापं वेदाभ्यासेन श्रुयति
नश्यति वेदाभ्यासेनेति कामकृतविषयप्राचक्षितार्थेण वा बहु
प्राचक्षितोपपन्नार्थं प्राचक्षितान्तराणामपि विधानात्
रानदेवादिव्यामूढतया पुनरिच्छातः कृतं नानाप्रकारैः प्राच
क्षितैर्विद्याधनतपोभिः श्रुयतीति नुदप्राचक्षितपरं चतः
पूर्वोक्तस्यैवायं आकारः । अथपि अधिकारिनिरूपणं प्रकृतं
प्राचक्षितं मनकारं वक्ष्यति तत्राप्यज्ञानात् बहुप्राचक्षिताधि
कारो ज्ञानात् नुदपि प्राचक्षिते अधिकृततरति अधिकारि
निरूपणमेवेदम् ॥ ४६ ॥

प्राचक्षितीवतां प्राप्य देवात्पूर्वकृतेन वा । न
संसर्गं प्रजेत्यग्निः प्राचक्षितेऽकृते दिवः ॥ ४७ ॥

प्राचक्षितीवतामिति । देवात् प्रज्जदादेतच्छरीरकृतेन

देवस्य विद्वांसो मन्यन्ते जनादिभूत्याजान् च द्रव्यं तद्वर्णं
विनिबोधाभावादासुरस्यमुच्यते अतस्तद्वर्णपदस्य सामान्यस्य
दनादेवस्य कर्त्तव्यम् ॥ २० ॥

न तस्मिन्धारवेहण्डं चार्द्धिकः पृथिवीपतिः । क्षत्रि-
यस्य हि वासिष्ठाद्वाङ्मणः सीदति शुधा ॥ २१ ॥

न तस्मिन्निति । तस्मिन्नुक्तनिमित्ते चौर्यवशात्कारं कुर्वन्ने
धर्मप्रधानो राजा दक्षस्य कुर्वात् यस्माद्वाङ्मो मूढत्वाद्वाङ्मणः
शुधावशादं प्राप्नोति ॥ २१ ॥

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः । युव-
शोके च विज्ञाय वृत्तिन्धर्म्यी प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

ततश्च तच्छेति । तस्य ग्राह्यवशावश्यभरणीयपुत्रादिवर्गं
ज्ञात्वा मुताचारौ च तदनुरूपी दृष्टिं सप्तहाङ्गानां कल्पयेत्
॥ २२ ॥

कल्पयित्वाऽस्य वृत्तिश्च रथेर्देनं समन्ततः । राजा
हि चर्मपङ्गागन्तव्यात्प्राप्नोति रक्षितात् ॥ २३ ॥

कल्पयित्वेति । अस्य ग्राह्यवशा जीविकां विधाय जनु
चौरादेः चर्मतो रथेत् । यस्माद्वाङ्मणः रक्षितात्तस्य धर्मं
वङ्गान्मयाप्नोति ॥ २३ ॥

न यश्चार्थमर्थं दृष्ट्वादिप्रोभिचेन कर्षिचित् । यज
मानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥ २४ ॥

मयश्चार्थमिति । यश्चार्थं धनं यश्चार्थं कदाचित् दृष्ट्वा
याचेत् । यश्चाच्छूद्रायाचित्वा यश्च कर्षाचो यश्चायाचो
भवति अतो याचननिषेधात् दृष्ट्वादयाचितोपक्षितं यश्चार्थं
मयविद्वद् ॥ २४ ॥

यश्चार्थमर्थमिचित्वा यो न सर्वमवच्छति । स
याति भासतां विप्रः काकतां वा अतं समाः ॥ २५ ॥

यश्चार्थमिति । यश्चार्थं धनं याचिता यो यश्चार्थं
मिनिबुद्धे व अतं कर्षाचि जायतं काकतं वा प्राप्नोति ॥ २५ ॥

देवस्यमात्रस्य वा सोभेनोपदिक्खि यः । स
पापात्मा परे सोभे पुत्रोच्छिटेन जीवति ॥ २६ ॥

देवस्यमिति । प्रतिमादिदेवार्थमुत्तुष्टं धनदेवस्य मात्रस्य
स्य वा सोभादवहरति व पापस्यमात्रो यश्चापारे पुत्रोच्छि
टेन जीवति ॥ २६ ॥

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यस्त्रिर्वपेदब्दपर्यये । कुम्भा
नाम्नः सोमानास्त्रिष्कृत्यर्थमसम्भवे ॥ २७ ॥

इष्टिमिति । समाप्ते वर्षे द्वितीयावर्षस्य प्रवृत्तिरब्दपर्यय
चैत्रशुक्लादिस्य वर्षप्रवृत्तिः तत्र वर्षान्तरे वैश्वानरीमिष्टिं
विहितपशुबोमयामासम्भवे तदकरबदोपनिर्हरणार्थं सर्वदा
ब्रूयादित उक्तधनपशुरूपामिष्टिं कुर्यात् ॥ २७ ॥

आपत्कृत्वेन यो धर्मो कुरुते ऽनापदि द्विजः ।
स नाप्नोति फलं तस्य परचेति विचारितम् ॥ २८ ॥

आपदिति । आपदिहितेन विधिना चोऽनापदि धर्मानुष्ठानं
द्विजः कुरुते तस्य तत्परलोके निष्फलमभवतीति मन्वादिभि
विचारितम् ॥ २८ ॥

विश्वैश्च देवैः साध्वैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
आपत्सु मरणाद्भोतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९ ॥

विश्वैरिति । विश्वदेवास्त्रैर्देवैः साध्वैश्च तथा महर्षिभिर्ब्राह्म
णैर्मरणाद्भोतैरापत्सु मुख्यस्य विधेः सोमादेर्वैश्वानर्यादिः प्रति
प्रतिनिधिरनुष्ठितोऽसौ मुख्यसम्भवे कार्यः यत् मुख्यसम्भवे
॥ २९ ॥

अभुः प्रथमकक्षस्य योऽमुकक्षेन वर्तते । न साम्य
रायिकं तस्य दुर्बलेर्विद्यते फलम् ॥ २० ॥

प्रभुरिति । यो मुख्यानुष्ठानवमर्षः यन् आपदिक्षितेन प्रति
निधिना अनुष्ठानं करोति तस्य दुर्बुद्धिः पारलोक्षिकं अनुदय
रूपं प्रत्यवायपरिहारकलङ्घ न भवति आपत्कक्षेन यो धर्म
मित्यनेनात्ममयेतत् शास्त्रादरायै पुनरुच्यते ॥ २० ॥

न ब्राह्मणो वेदयेत् किञ्चिद्भ्राजनि धर्मावित् ।
स्वकीयेष्वेव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ॥ २१ ॥

नेति । धर्मज्ञो ब्राह्मणः किञ्चिदप्यपकृतं न राज्ञः कथयेत्
चरितुं कथमेव वक्ष्यमाणभिचारदिनाऽपकारियो मनुष्यान्
निवृत्तीयात् । ततश्च स्वकीयधर्मविरोधादिप्रकृष्टापराध
करणे वत्सभिचारादि न दोषावेत्येवमन्वयेतत् नमभि
चारो विधीयते राजनिवेदनं वा निविध्यते ॥ २१ ॥

स्वकीर्याद्भ्राजकीर्याश्च स्वकीर्यग्वलवत्तरं । तस्मात्
स्वेनैव कीर्येष्व निवृत्तीयादरीन् दिजः ॥ २२ ॥

स्वकीर्यादिति । तस्मात् स्वयामर्षाद्भवामर्षाश्च परा
धीवरावशामर्षापेक्षया स्वयामर्षमेव साधीनमादधीयः
तस्मात् स्वेन कीर्येष्वेव प्रभून् ब्राह्मणो निवृत्तीयात् ॥ २२ ॥

श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् । वाक्
ब्रह्मं वै ब्राह्मणस्य तेन धन्यादरीन् द्विजः ॥ २३ ॥

तत्किं स्ववीर्यमित्याह श्रुतीरिति । अथर्ववेदे अङ्गिरसी
ईष्टाभिचारश्रुतीरविचारयन् कुर्यात् तदर्थमभिचारमनु
तिष्ठेत् इत्यर्थः यस्मादभिचारमन्तोच्चारणात्मिका ब्राह्मणस्य
वागेव ब्रह्मकार्यकरणात् ब्रह्मं तेन ब्राह्मणः ब्रून् धन्यात्
न तु ब्रह्मनिधमाय राजा वाच्यः ॥ २३ ॥

अत्रियो वाङ्मवीर्येण तरेदापदमात्मनः । धनेन
वैश्याब्रूदौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥ २४ ॥

अत्रिचरति । अत्रियः स्वपौत्रवेण ब्रूतः परिभवस्य स्या
मात्मन आपदं निखरेत् । वैश्याब्रूदौ पुनः प्रतिकर्षे धनदानेन
ब्राह्मणस्यभिचारात्मकैर्जपहोमैः ॥ २४ ॥

विधाता शासिता वक्ता मैत्रीब्राह्मणउच्यते ।
तस्यै नाकुशलं ब्रूयात्त शुष्काङ्गिरमीरयेत् ॥ २५ ॥

विधातेति । विहितकर्मणामनुष्ठाता पुत्रभ्रात्यादीनां शाखा

प्रायश्चित्तादिधर्माणां वक्ता वर्त्मभूतमैषीप्रधानो ब्राह्मण
उच्यतेतस्यै निपुणतामयमित्येवं अनिष्टं न ब्रूयात् नापि
शास्त्रेणां वाचं वाग्दण्डधिमृच्छरूपां तस्योच्चारयेत् ॥ १५ ॥

न वै कन्या न युवतीर्नाप्यविद्यो न बालिशः ।
चोता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा ॥ १६ ॥

नवै इति । कन्या अगूढा ऊढापि तद्वती तथा अस्याध्यापि
पूर्वस्यायादिपीडितानुपनीताः श्रोतान् वाच्यं प्रातर्होमाच्च
कुर्व्युः । शवर्धेदिति प्रसङ्गावयवं कन्यादीनां प्रतिषेधः ॥ १६ ॥

नरके हि पतन्त्येते जुह्वतः स च यस्य तत् । तस्य
दै तानकुग्रहो चोता स्यादेदपारगः ॥ १७ ॥

नरकइति । एते कन्यादयो होमं कुर्वाणा नरकपुच्छन्ति
अथ तदग्निहोत्रं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति योपि नरकपुच्छति
तस्यान् श्रोतकर्म प्रबोधः वमस्तवेदाध्यायी चोता कार्यः ॥ १७ ॥

प्राजापत्यमदत्वाचमन्वाधेयस्य दक्षिणां । अना
धिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥ १८ ॥

प्राजापत्यमिति । आधाने प्राजापत्यमर्थं प्राजापतिदेवताक

मयं धनसम्पन्नौ सत्यां ब्राह्मणो दक्षिणामदत्ता कृतेषाधाने
अनाहिताग्निर्भवति आधानफलञ्च लभते तस्मादाधाने अथ
दक्षिणां दद्यात् ॥ ३८ ॥

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत अहधानो जितेन्द्रियः ।
नत्यल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन ॥ ३९ ॥

पुण्यातीति । अह्नावान् वशीकृतेन्द्रियः यज्ञव्यतिरिक्तानि
तीर्थयात्रादीनि कर्माणि पुण्यानि कुर्वीत नतु ब्राह्मणदक्षि
णातोऽल्पदक्षिणैर्यजेत परोपकारार्थत्वाद्दक्षिणायाः स्वल्पेना
पुनिगादितोषसिद्धाविदं वचनं ॥ ३९ ॥

इन्द्रियाणि यज्ञः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पश्यन् ।
इत्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मात्प्राप्यधनो यजेत् ॥ ४० ॥

इन्द्रियातीति । चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि जीवतः स्थाति
रूपं यज्ञः स्वर्गायुषी मृतस्य स्थातिरूपां कीर्तिमपत्यानि पशूं
स्थाप्यदक्षिणो यज्ञः नाशयति तस्मादल्पदक्षिणादानेन यागं न
कुर्यात् ॥ ४० ॥

अग्निहोत्रपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणश्चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ ४१ ॥

अग्निहोतीति । अग्निहोत्री ब्राह्मणः दक्षातोषिषु याच

जातर्षोमानकला मावद्यान्नावयवरेत् यस्यादीरः पुनः तस्य
इत्या वननमात्तुमेतत् । तथाच भुतिः वीरहा वा इव देवाणां
भवति सोऽग्निमुद्रायवते । अन्ये तु मासमपविध्येति समर्चयन्ति
॥ ४१ ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निरोचमुपासते । अस्मि
जसोहि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ ४२ ॥

ये शूद्रादिति । ये शूद्रादधिगम्यार्थमाप्य यामान्याभि
धानेन वाचनेन वा चर्चं स्वीकृत्य हवसाम्बुपसेविनामिति
वक्ष्यमाणविद्वादाधानपूर्वकमग्निरोचमनुतिष्ठन्ति ते शूद्राणां
मेव वाचकाः नतु तेषाम्नात् फलभवति अतस्ती वेदवादिषु
निम्दिताः ॥ ४२ ॥

तेषां सततमद्यानां वृषसाम्बुपसेविनाम् । पदा
मक्षकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि सन्तरेत् ॥ ४३ ॥

तेषामिति । तेषां शूद्रधनाहिताग्निपरिचारिणां मूर्खाणां
मूर्खि पादद्वया दाता शूद्रः तेन दानेन सततमरक्षोके दुःखे
भ्यो निवारति नतु वक्ष्यमाणानाम्बुपसेविनाम् ॥ ४३ ॥

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।
प्रसजं स्रेष्ठियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४४ ॥

अकुर्वन्निति । नित्यं यदिहितं सन्ध्योपासनादि नैमित्तिकञ्च अवस्यर्वादौ खानादि तदकुर्वन् तथा प्रतिषिद्धं हिंसा घ्नूतिद्वयं अविहितनिषिद्धेषु अत्यन्तासक्तिं कुर्वन् नरो मनुष्यजातिमात्रं प्रायश्चित्तमर्हति । नन्विष्टियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामत इति निषेधात् । निन्दितपदेनैव प्रसक्तस्रेष्ठियार्थेभ्यस्तप्यसंगृहीतं अतः पृथक् न वक्तव्यं उच्यते अथ स्नातकव्रतेषु पाठास्तत्र व्रतानीमानि धारयेदित्युपक्रमाश्लेषं प्रतिषेधः किन्तु व्रतविधिः तर्ह्यकुर्वन्विहितं कर्मेत्यनेनैव प्राप्तत्वात् पृथक् न वक्तव्यमिति चेन्न स्नातकेतरविषयत्वेनास्य सविषयत्वात् ॥ ४४ ॥

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकं तेऽप्याहरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५ ॥

अकामत इति । अबुद्धिकृते पापे प्रायश्चित्तं भवतीत्याहुः पण्डिताः एके पुनराचार्याः कामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं भवतीत्याहुः एतच्च पृथक् कृत्याभिधानमप्रायश्चित्तगौरवार्थं श्रुतिनिर्द्देशमादिशति । इन्द्रो जतीन् ब्राह्मणहृकेभ्यः प्रायश्चित् तम श्लोका वागित्यवदत् स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मान्नमुपहृशं

प्राचक्षदिति । अकार्यः । इन्द्रो यतीन् बुद्धिपूर्वैश्चन्द्रोऽवाहितं
 दत्तवान् च प्राचक्षित्तार्थं प्रवापति यमीपममत् तस्यै प्रवा
 यतिरप्यवाक्यं कर्षं प्राचक्षितं दत्तवान् चतः कामकार
 क्तोऽपि प्राचक्षितम् ॥ ४५ ॥

अकामतः कृतम्यापं वेदाभासेन शुद्ध्यति ।
 कामतस्तु कृतं मोक्षात् प्राचक्षितैः पृथग्विधैः ॥ ४६ ॥

अकामत इति । अनिच्छातः कृतम्यापं वेदाभासेन शुद्ध्यति
 नश्यति वेदाभासेनेति कामकृतविषयप्राचक्षित्तापेक्षया अपु
 प्राचक्षितोपलक्ष्यार्थं प्राचक्षितान्तराद्यामपि विधानात्
 रानदेवादिव्यामूढतया पुनरिच्छातः कृतं नानाप्रकारैः प्राच
 क्षितैर्विद्याधनतपोभिः शुद्ध्यतीति मुदप्राचक्षितपरं चतः
 पूर्वोक्तस्यैवायं आकारः । अद्यपि अधिकारिनिरूपणं प्रकृतं
 प्राचक्षितं मननारं वक्ष्यति तथाप्यज्ञानात् अपुप्राचक्षित्ताधि
 कारो ज्ञानात् मुदपि प्राचक्षिते अधिक्रियत इति अधिकारि
 निरूपणमेवेदम् ॥ ४६ ॥

प्राचक्षितीवतां प्राप्य दैवात्पूर्वकृतेन वा । न
 संसर्गं प्रजेत्सङ्गिः प्राचक्षितोऽकृते दिवः ॥ ४७ ॥

प्राचक्षितीवतामिति । दैवात् प्रमदादेतच्छरीरकृतेन

पूर्वजन्माभितदुच्छृतेन वा चक्षरोन्माद्विभिः कश्चित्तेन शुभः
 क्षिप्तीयतो प्राप्य अक्षमे प्राचक्षिते वायुभिः सह वायवादिना
 संघर्षे न मण्डेत् ॥ ४७ ॥

इह दुश्चरितैः केचित्कोचित्पुण्यकृतैस्तथा । प्राप्नु
 वन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥ ४८ ॥

इति । इह जन्मनि निषिद्धाचरणैः केचित् पूर्वजन्मकृतैः
 दुष्टसमावा मनुष्याः कौनस्यादिकं रूपविपर्ययं प्राप्नुवन्ति
 ॥ ४८ ॥

सुवर्षचौरः कौनस्यं सुरापः श्यावदन्तताम् ।
 ब्रह्महा क्षयरोगित्वन्दौश्वस्यं गुरुतपगः ॥ ४९ ॥

पिण्डुनः पौतिनासिकं क्षत्रकः पूतिवक्त्रताम् ।
 भान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरैक्यन्तु मिश्रकः ॥ ५० ॥

अक्षहस्तामयावित्वं मौक्यं वागपहारकः ।
 वस्त्रापहारकः श्वैव्यं पशुतामश्वहारकः ॥ ५१ ॥

एवं कर्माविशेषेण जायन्ते सदिगर्हिताः । जड
 मूकान्धबधिरा विहताकृतयस्तथा ॥ ५२ ॥

इति । पिण्डुन इति । अक्षहर्तेति । एवं कर्मेति ।

[illegible]

परितम्यमतोनिष्ठं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।
निष्पैर्हि सप्तपैर्वक्ता जायतेऽनिष्कृतैवशः ॥ ५२ ॥

परित्यज्यमिति । यथादमिष्युतमनाश्रितमेवो धैर्ये चमिष्यु
 तेनचः चकृतप्रावक्षिताः परलोकोपभुक्तदुष्कृतशैवेव निधौ
 र्चचरैः कुनक्षिमादिभिर्बुधा वाच्ये तस्यादिष्टदूषे वापनिर्भ
 र्वाच्येनप्रावक्षितं वदा कर्त्तव्यं । एवञ्च निधौ कुपेक्षीतिक्त्वा च
 नेमिस्तिकमात्रं प्रावक्षितं क्षिप्त्वमिष्युतेनच दम्युवादानात्
 तथा विष्टदूषे परित्यज्यमिष्युपदेवान् वापचवाधिंन हवाधि
 कारः तथाहि प्रावक्षितं परित्यज्यमिति विद्यावधिकारावैवाधं
 कक्षमाचमिर्देवान् राधिरवचम्यायेव नृपमाचमेव विष्टदूषे

इति प्राञ्जनधिकारविधिवेवकं युक्तं इममेवार्थं स्फुटवति चाञ्च
 वक्ष्यः । विहितस्याननुष्ठानाभिहितस्य च वेवनात् । अन्निवह
 वेन्निवासां नरः पतनमृच्छति । तस्यान्तेनेह कर्त्तव्यं प्राञ्ज
 क्षिप्तं विष्टद्वये । पतनमृच्छति सायत्याग्नोतीत्यर्थः विष्टद्वये
 प्राञ्जिनाप्राञ्ज । वक्ष्यवर्षमप्यान् चोरान् नरकान् प्राञ्ज तच्छ
 कात् । संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनश्चिन्तानिद्रादिभ्य
 महापातकादीनामरकादिप्राप्तिं वक्ष्यति न तत्रैमित्तिकमप्य
 चले प्राञ्जक्षिप्ताणां वक्ष्यते । तस्याद्ब्रह्मवधादिजनितपाप
 चवार्थिन एव प्राञ्जक्षिप्तविधावधिकार इति ज्ञेयम् ॥ ५२ ॥

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति
 पातकान्याहुः संसर्गस्यापि तैः सह ॥ ५४ ॥

ब्रह्महत्या इति । ब्राह्मणप्राञ्जविधिरूपकस्योक्त्यापरो-ब्रह्म
 हत्याय च ब्राह्मणद्वयं निबुध्य तथा मोहिरक्षयहत्यादिविभि
 न्तकार्यकस्यापि तदुद्देशेन ब्राह्मणमरणे ब्रह्महत्या । नन्वेव
 निबुद्धकारणापोष्यादवदारेण तथा बन्धस्यापि हनृगतमन्त्र
 त्यादनदारा ब्रह्महत्या स्यात् । उच्यते ब्राह्मणतो यस्य ब्राह्मण
 हनृमन्त्रोच्यते स एव ब्रह्महन्ता अतएव ज्ञातांतपः । गोभू
 धिरक्षयहते स्तेयमन्त्रे हतेऽपि व । समुद्दिष्टा त्वमेत् प्राञ्जस्य
 भाञ्जवर्षप्रातर्क । ह्यन्त्यान्त्यापि ब्रह्महत्यायैव ब्रह्महत्या

निमित्ताणि चेद्यानि । तथा रायात् देवात्मनादादा सतः
 वरतएव वा । आद्यं चानवेद्यं तमाज्जगत्प्रजातं इति
 प्रबोधकस्यापि हनृतं प्राप्तीयं । तथा निबिडसुरायाः पारं
 ब्राह्मणसुवर्षहरं गुरुभाषीगमनं गुरुरपि पिता निषेकादी
 नि कर्षादीत्यादिना तच्च गुरुत्वेन विधानात् इत्येव वच
 संघर्षः संवत्सरेण वततीति वक्ष्यमाणप्रकारेण । इत्येतानि
 महापातकान्वाहुः । महापातकंश्चा चैवं वक्ष्यमाणोपपात
 कादिसंज्ञा च साधवार्चम् ॥ ५४ ॥

अनृतश्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।
 गुरोरासीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्मरत्यया ॥ ५५ ॥

अनृतमिति । आस्तुत्कर्षमिति समुत्कर्षभावश्च वक्ष्यमाण
 चोदमिति च ब्राह्मणो ब्रवीति राजनि वा सेनादीनामरेषां
 मरुष्यककंदोषानिधायं गुरोराशुतानिग्रंथं तथा च
 मीतमः । गुरोरनुतानिग्रंथमिति महापातकवर्णनीति ।
 इतानि ब्रह्मरत्यावर्णनीति ॥ ५५ ॥

ब्रह्मोक्तता वेदनिन्दा कौटसाध्यं सुहृदयः ।
 गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि चट् ॥ ५६ ॥

ब्रह्मोक्ततेति । ब्रह्मणोऽधीतवेदसाधनत्वेन विचार्येव
 साक्षात्साधनेन वेदसुखं वाणी यजामिधनं निषेधात्

सकल वधः निविडस्य सङ्गुप्तदेर्भयसं अनाद्यस्य पुत्रीवादे
रदनं । मेघानिचिसु न भोज्यं मयैतदिति सङ्गुप्तस्य बहुष्वदे
कहनाद्यमित्याचष्टे । एतानि सुरापानयमानि ॥ ५६ ॥

निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च । भूमिवज्र
मणीनाञ्च रुक्मास्त्रेयसमं स्मृतम् ॥ ५७ ॥

निक्षेपश्चेति । प्राज्ञस्य सुवर्ष्यतिरिक्तनिःक्षेपस्य अपहरणं तथा
मनुष्यसुरमरुत्यभूमिहीरकमणीनां अपहरणं सुवर्ष्येयस्य स्मृतम्
॥ ५७ ॥

रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्यजासु च ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतपसमं विदुः ॥ ५८ ॥

रेतःसेक इति । सोद्वर्षभगिनीकुमारीचाण्डास्त्रीष्वपि पुत्र
भार्यासु चो रेतःसेकसं गुरुभार्यागमनसमानमाहुः । एतेषां
स्त्रेतेन समीकरणं यद्येन समीकृतं तस्य तदीयप्रायश्चित्तार्थं
चतुः कौटशाख्यसुहृदयोः सुरापानसमीकृतयोर्भङ्गाद्व्या
प्रायश्चित्तं वक्ष्यति तद्विकल्पार्थं । यत्पुनर्गुरोरलीकमिर्व
न्यस्य ब्रह्माद्व्यासमीकृतस्य पुनरुपरिष्ठाद्व्यासव्याप्राय
श्चित्तनिर्देशः समीकृतानां न्यूनप्रायश्चित्तं भवतीति ज्ञाप
नार्थं तथाच लोके राजसमः सचिव इत्युक्तेः सचिवस्य न्यूनतैव
गम्यते अथोपदेष्ट्रिकप्रायश्चित्तेभ्यः प्रातिदेष्ट्रिकप्रायश्चित्तानां
न्यूनप्रायश्चित्तं समीकृतानाञ्च ॥ ५८ ॥

गोवधोऽवाञ्जसंवाञ्जपारदार्यात्मविक्रयाः ।
गुरुमात्मपितृत्यागः स्वाध्यायान्धोः सुतस्य च ॥ १८ ॥

परिवर्तिताऽनुजेमोष्ठे परिवेदनमेव च । तयो
र्हानश्च कन्यावास्तयोरेव च याजनम् ॥ १९ ॥

कन्यायादूषणश्चैव बार्हुष्यं व्रतलोपनम् । तडा
गारामदारयणामपत्यस्य च विक्रयः ॥ २० ॥

ब्राह्मता बान्धवत्यागो भृत्याध्यापनमेव च ।
भृताश्चाध्यायनादानमपण्यानाश्च विक्रयः ॥ २१ ॥

सर्वाकरेण्यधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम् । चिंतौ
वधीर्ना स्याज्जीवोऽभिवारो मूलकर्मा च ॥ २२ ॥

इन्धनार्थमशुभ्वावाप्नुमाणामवपातनम् ।
आत्मार्यश्च क्रियारब्धो निन्दिताश्चादनमाया ॥ २३ ॥

अनादिताग्नितास्तेष्वमृष्टानामनपक्रिया । अस
प्रासाधिगमनं कौश्रीसव्यस्य च क्रिया ॥ २४ ॥

धान्यकुण्डपद्मसोयं मद्यपस्त्रीनिवेवचम् । स्त्रीपद्म
विट्चववधो नास्ति कश्चोपपातकम् ॥ २५ ॥

इदानीं नुपपातकाणां च गोवधेत्यादि । परिवर्तिनेति । कन्या
चारति । ब्राह्मतेति । वर्त्तेति । इन्धनार्थमिति । अनादिनेति ।

चान्तेति मोहननं जातिकर्मदुष्टानां चात्मन्यरपजीमनं च तत्
 विक्रयः मातृपितृगुरुषाञ्च ग्रन्थपात्रकरं चर्षदा प्रक्षुब्ध
 त्वागः न वेदविकारं प्रक्षौभ्रतेत्यनेमोक्तत्वात् । अग्रेषु स्था
 र्त्तस्य त्यागः श्रौतानामग्निहोत्रपविद्याग्नीनित्युक्तत्वात् सुतश्च च
 संस्कारभरपात्रकरं कनीयसा आदौ विवाहे सते व्येष्टस्य
 परिवर्त्तिमन्भवति दाराग्निहोत्रसंयोगदत्त्यादिना प्रागुक्तं
 कविष्टस्य परिवेत्तृमन्मन्त्रोऽस्य कन्यायादानमन्त्रोरेव विवाहहेतु
 मादिवागेत्यातिष्यं कन्याया मैथुनवर्जमंगुलीप्रक्षेपादिना
 दूषणं रेतःश्लेष्मपर्वणमैथुनेषु तु रेतःश्लेष्मः सद्योनीषु कुमारीस्य
 न्यजासु च दत्तुमत्वात् प्रतिषिद्धं । दृष्टिजीवनं प्रक्षुब्धपरिषो
 मैथुनमङ्गुलीप्रक्षेपभाष्यापत्त्यानां विक्रयः यथाकायमनुष्मन्मन
 मात्मता । तथाचोक्तं अत ऊर्ध्वं चयोयेते यथाकायमसंस्कृता
 इति । बान्धवानां पितृत्यादीनां अननुवृत्तिः प्रतिनियतवेतन
 पक्षपूर्वकमभ्यापनं प्रतिनियतवेतनप्रदानपूर्वकमभ्ययनञ्च
 अतिक्रम्यादीनां तिष्ठादीनां विक्रयः सुवर्षासुत्पत्तिज्ञानेषु राका
 ज्ञवा अधिकारः महतां जलप्रवाहप्रतिबन्धहेतूनां सेतुवन्मा
 दीनां प्रवर्त्तनं श्रौतधीनां जातिमात्रादीनां हिंसनं एतच्च ज्ञान
 पूर्वकाभासहिंसायां प्राचक्षिप्तगौरवात् यत्तूत्कृष्टज्ञानां श्रौ
 तधीनामित्यादिना वक्ष्यति तस्य कृद्धिंसायां प्राचक्षिप्तज्ञानवात्
 भार्यादिस्त्रीणां वेष्टातृ कन्यातदुपजीवनं श्रेणादियज्ञेनागपरा
 धसमारणं मन्यौषधादिना वशीकरणं पाकादिदृष्टप्रयोजनार्थं

आचमेव च चर्चिदमं चनातुरस देवविषाद्युद्देवमनरेव पाका
 कनुडानमिन्दितामस कनुनादेः वस्तदविच्छेदा मचर्च दच्छा
 पूर्वकाभायमचर्च पुनर्गर्हितामाचर्चोर्गर्हिदियुक्तमात् यत्त
 धिकारे चन्वनाधानं सुवर्चादन्वस चारद्वयसापहरचं
 चवावाच चिमिर्चैर्चवगन् वाचते इति मुत्तुक्कानामनवकरचं
 मुत्तुक्कानामनवकरचं मुत्तुक्कानामनवकरचं धाम्यस
 नाचर्चोचदेः पञ्चमाच चैर्च दिवातीना पीतमसावाः
 क्षिवाचमनं क्षीरूद्रवेक्षविवचमं चहृष्टार्चकर्ममाचमुद्रिः
 इतत्प्रत्येकमुपपातर्च। वाच्यवत्ताम इत्यनेवमाचोवाचान
 प्राप्ता इत्यन्वचनं निन्दार्च पिष्ट्यादिवान्ववत्तामिवाचमनेव
 प्राचक्षितमपति किन्मुक्तावादिज्ञानप्राचक्षितमात् मूनमेव
 मेवति ॥ ५८ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

ग्राह्यपक्ष.इजः क्षत्या प्रातिरन्नेवमप्यवोः ।
 जैह्वश्च मैथुनम्युसि जातिधंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

ग्राह्यपक्षेति । ग्राह्यपक्ष इत्यत्रादिना पीडाक्षिपा
 चदतिप्रचदुर्गन्धतयाऽप्रेचं कनुनपुटीवादि तस्य मचचप्राचं
 कुटिचमं वक्षता पुंवि च मुदादो मैथुनं इत्येतद्व्यत्येकं जाति
 धंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

खराद्योषमृगैर्भानामजाविक्रयस्तथा । बह्वरी
करणं ज्ञेयं मीनादिमहिषस्य च ॥ ६८ ॥

अरेति । नर्भतुरगोद्भूतगृहस्थिहागमेवमस्यवर्षमहि
षाणां प्रत्येकमधः बह्वरीकरणं ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

निन्दितेभ्यो घनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।
अपात्रोकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ ६९ ॥

निन्दितेभ्य इति । अप्रतियाह्वयनेभ्यः प्रतियहो वाणिज्यं
शूद्रस्य परिज्ज्ञां अनृताभिधानं दत्तेतत्रत्येकमपात्रीकरणं
ज्ञेयम् ॥ ६९ ॥

हामिकीटवयोद्यत्यामथानुगतभोजनम् । फलैकः
तुल्यमसौधमधैर्यस्य मसावहम् ॥ ७० ॥

असीति । अन्नमधः कुट्टनमधः तेभ्यैवत् शूकाः कीटाः
तेषामधः पक्षिकाश्च मथानुगतं यद्भोज्यमपि प्राकायेकचयेद
कादौ कृत्वा मद्येन चहावीतनाद्य भोजनम् । नैधातिष्ठिच
मथानुगतं मद्यमंशुष्टुमाह । तत्र तत्र प्राचक्षितगौरवात् ।
फलकाष्ठपुष्पाद्याश्च पौर्ष्यं अल्पेऽप्यप्येपि चत्वार्येककं दत्त
कृत्वं प्रत्येकं मक्षिणीकरणम् ॥ ७० ॥

एताभ्योर्नाष्टि सर्वाणि यद्योक्तानि पुत्रम् पुत्रम् ।
वैर्वैर्जतैरपोक्ष्यन्ते तानि सस्यस्त्रिबोधत ॥ ७१ ॥

एताभिर्नाष्टि । एताभिर्ब्रह्महत्यादोनि वर्ज्यानि पापानि भेदेन
यद्योक्तानि वैर्वैर्जतैः प्राचक्षिप्तकूपैर्नाक्ष्यन्ते तानि यथावत्
यज्यन्त ॥ ७१ ॥

ब्रह्मचा द्वादश समाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।
भैषाग्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा श्रवशिरोभ्यञ्जम् ॥ ७२ ॥

ब्रह्मर्षिर्ना । यो ब्रह्मर्षिर्ना हतपाप्य वने कुटीं कृत्वा वतस्य
त्रिरः कपाज्जलदभावे चम्यस्यापि चित्रं कृत्वा चरन्ते भैषभु
नात्मनः पापनिर्हरणाय द्वादश वर्षाणि वसेत् ततः कुर्व्यात्
यथापि कृतपापयो निवर्तेदिति वक्ष्यति मुन्यनारोक्तं यपि विभे
वापाङ्गाः । तत्रापि चमः । यत्रानाराक्ष्यपूर्व्यं चिन्त्यवद्विष्य
तानि च । संविशेत्तानि वनवैर्भिधूमे भुक्तवज्जने । भूषणे देहि
मे निशामेनो विद्याय वक्षरेत् । एककावक्षरेत्त्रैका तदक्षयो
दक्षमिवैत् । यवस्य द्वादशवार्षिकविधिः ब्राह्मणस्यां ब्राह्मणत
ब्राह्मणवर्धे । दक्षं विशुद्धिद्विदितां प्रमाथोकात्मतोद्विजमिति
वक्ष्यमावन्तात् यथिव्येय्यद्राणां कर्मवैतद्वादशवार्षिक
दिगुणमिगुणवत्तुर्गुणवत् इत्यम् । यद्योक्तमविशपुराणि ।
दिगुणा यथिवाद्यान् वेद्यानां चिगुणा स्मृताः । यतुर्गुणात्

शूद्राणां यर्षदुःखा मन्त्राणां । यर्षदश्च मन्त्रयोगं शूद्रेष्वेव
 कर्मणाम् । यावद्विर्भाज्यैर्भाज्यानां सभा ततो दिग्बुधैः च चिन्तये
 च चिन्तयां द्रष्टव्यवहारदर्शनार्थं सभा भवेत् बिम्बुर्बुधैर्वैश्वे
 नाक्षत्रभिः शूद्रैः शूद्राणामिति सभावश्च चिन्तयादीनां चक्षाणां
 व्रतमपि दिग्बुधचिन्तयचतुर्गुणमित्यर्थः एतानि च मन्त्रब्रह्म
 वधप्राचक्षिप्तवचनानि गुणवत्कृतनिर्गुणब्राह्मणहमनविषयत्वेन
 भविष्यपुराणव्याख्यातानि । इत्या चेत् गुणवान्मीर अकामाक्षि
 र्गुणो हतः । कर्त्तव्यानि मन्त्राणि नरैर्वै आश्रमेधिकम् ।
 ब्रह्महा दाद ब्राह्मणि कुटीं कृत्वा वने वसेत् । मन्त्रोदवभृथं
 वापि अकामाक्षिर्बुधैर्हवे । जातिवृत्तिमुखापेक्षं सक्तदुष्टिक्त
 कथा । अनुबन्धादि विज्ञात प्राचक्षिप्तं प्रकल्पयेत् इति विष्णु
 मिश्रवचनात् प्राचक्षिप्ताधिक्यमूहनीयम् । कामक्षमे तु ब्राह्मण
 वधे दिग्बुधं ब्रह्मवधप्राचक्षिप्तं चतुर्विंशतिवर्षमादाहा
 द्विराः । अकामतः कृते पापे प्राचक्षिप्तं न कामतः । आत्मका
 मकृते यत्तु दिग्बुधं बुद्धिपूर्वकम् ॥ ७२ ॥

लक्ष्यं प्रसूतभुतां वा स्त्रादिदुषामिच्छयात्मानः ।
 प्राप्तेदात्मानमग्नौ वा समिद्धे चिरवाकिरराः ॥ ७३ ॥

अस्त्विति । धनुःप्रदायाद्युधधारिणां बुद्ध्यामात्मनां
 ब्रह्मवधपापवचार्थं भवं अग्नीभूतहस्तेव ज्ञानतां स्वेच्छन्

वाचसङ्क्षोभूतोवावतिष्ठेत् । वाचसृतेभ्यस्तकस्योवा विदुर्हेतु
 दाह चाश्ववप्यः । संधामे वा इति सङ्क्षोभूतः द्युष्टिमवाप्नु
 यात् । मृतकस्यः प्रहारार्तो जीवस्यपि विदुःकृतिः । अग्नौ प्रदीप्ते
 कऽधो मुखस्यीन् वारान् वरीरं प्रक्षिपेत् । तथा प्राञ्चेत चचा
 क्षिप्तेत्यापस्तम्बवचनात् । एवं प्रक्षिपेत् इतन्नावक्षिप्तद्वयमन
 नारं वक्ष्यमाणं च चजेत वायुमेधेनेत्येवम्याचक्षिप्तचयमिदं
 कामतः । अचिचस्य ब्राह्मणवधविषयमनुष्ठेयकमेव सिद्धिमा
 तयावाख्यातमविव्य पुराणे । सङ्क्षं ब्रह्मभृतां वा ज्ञात् विदुषा
 निष्कृतात्मनः । प्राञ्चेदात्मानमग्नौ वा वमिहे चिरवाह
 त्रिराः । चजेत वायुमेधेन अचियो विप्रजातकः । प्राचक्षिप्तचवं
 जेतश्चचियस्य प्रकोर्तितम् । अचियो निर्मुषो वीर ब्राह्मणं धेद
 धारमम् । निहत्यकामतो वीर सङ्क्षः ब्रह्मभृते भवेत् । चतुर्धेद
 विदम्भीरं ब्राह्मणस्याग्निरोचिषम् । निहत्य कामादात्मानं
 क्षिपेदग्नाववाक्त्रिराः । निर्मुषं ब्राह्मणं हत्वा कामतो मुषवान्
 नृह । चजेत वायुमेधेन अचियो धी महीवतिः ॥ ७३ ॥

चजेत वायुमेधेन सर्जिता गोसवेन वा । अग्नि
 जिद्विच्यजिज्ञां वा चिद्वृताग्निद्युतापि वा ॥ ७४ ॥

चजेतीति । चजेत वायुमेधेनेत्यननारं वाख्यातं सर्जिता चाम
 विज्ञेयैव गोसवेन वा अग्निविता वा विद्विजिता वा चिद्वृता अग्नि

ज्ञानस्य ज्ञातिमात्रज्ञानवधेऽज्ञानवधेऽप्रवक्ष्यते । तथा च
भविष्यपुराणम् । ज्ञातिमात्रं वदा इत्यात् प्राज्ञत्वं प्राज्ञयो
नुह । वेदाभाषविहीनो वै धनवानग्निरर्जितः । प्रावेक्षित
मदा कुर्वादिदम्यापविष्टुहये । धनं वा जीवमावाचं एह वा
वपरिच्छदम् ॥ ७६ ॥

इतिव्यभुक्त्वाऽनुसरेत् प्रतिश्रोतः सरस्वतीम् ।
अपेक्षा निवृत्ताहारस्त्रिंशं वेदस्य संहिता ॥ ७७ ॥

इतिव्येति । जीवारादिइतिव्याजभोवी विद्यातद्वत्सवथा
हारभ्यापक्षिमोदधेःश्रोतः प्रति सरस्वतीं यायात् । इत्यत्र
ज्ञातिमात्रज्ञानवधेऽज्ञानपूर्वकं प्राज्ञत्वम् । तथा च भविष्य
पुराणे । ज्ञातिमात्रे हते विप्रे देवेभ्य मतिपूर्वकम् । इत्या वदा
वेदहीनो जनेन च भवेदुह । तदेतत् कस्यचेत्तस्य प्रावेक्षितं
निबोध मे । इतिव्यभुक् चरेदापि प्रतिश्रोतः सरस्वतीम् ।
अथवा परिमिताहारस्त्रीनृवारान् वेदसंहिताम् अपेत् संहिता
यज्ञात् पदकममुदाहः । अथापि भविष्यपुराणीयो विज्ञेयः ।
ज्ञातिमात्रज्ञानो ह्यात् विप्रज्जमतिपूर्वकम् । प्राज्ञयोऽज्ञान
मुक्तवान् तदेदमपरिकल्पयेत् । अपेक्षा निवृत्ताहारः त्रिंशं वेदस्य
संहिताम् । अथो चतुर्विंशतिं वाजानि त्रैविद्यायं सुरोत्तम ॥ ७८ ॥

कृतवापनो निवसेद्गामान्ने गोप्रजैः पि वा ।
आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥ ७८ ॥

कृतेति । इदानीं समाप्ते द्वादशे वर्षे इत्युपस्थानात् द्वादश
वार्षिकस्य विशेषमाह । खूनकेन खस्य युर्गो ब्राह्मणहिते रतः
गोब्राह्मणोपकाराङ्कुर्वन् यामसमीपे गोष्ठपुच्छदेशे वृक्षमूला
न्यतमे निवसेत् वने कुटीं कृतेत्यस्य विकल्पार्थमिदम् ॥ ७८ ॥

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजन् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥ ७९ ॥

ब्राह्मणार्थेति । प्रत्नकी द्वादशवार्षिकेऽन्तराङ्ग्युदकहिं
सकाद्याकान्तब्राह्मणस्य गोव्यां परिचायाद्यैः प्राणान्परित्यजन्
ब्रह्महत्यायामुच्यते । गो ब्राह्मणं वा ततः परिचायाभ्युत्तेपि
अथमाप्तद्वादशवर्षोपि मुच्यते ॥ ७९ ॥

व्यवस्रतियोक्ता वा सर्वस्वमवजित्य वा । विप्रस्य
तन्निमित्ते वा प्राणालाभे विमुच्यते ॥ ८० ॥

व्यवस्रतिमिति । खेवादिभिर्गोह्वयवर्षकोऽपह्नियमाद्ये तदाव
यनार्थं निर्व्याजं यथावृत्तिं प्रयत्नं कुर्वन् तत्र विचारान् पुद्गे प्रव
र्तमानो नातीतेपि सर्वस्वो ब्रह्महत्यापायात् प्रमुच्यते । अथ ख

प्रथमवारश्च विप्रसर्जकं चपहतं म्लिता अर्पयति तद्यापि
मुच्यते । यद्वा । यथापहारकष्टेनात्मनैव ब्राह्मणो बुद्धेन मरुते
प्रवर्तते तदा यद्यप्यपहतयमधनदानेन तं जीवयति तदापि
तस्मिन्निमित्ते तस्य प्रायश्चित्ते ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते । एतदितर
प्रकारान्तरेण तु रक्ष्यं गोप्ता गोब्राह्मणस्य चेत्पुनरुक्तिः
॥ ८० ॥

एवं दण्डप्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाप्यतः । समाप्ते
दादमे वर्षे ब्रह्महत्या व्यपोयति ॥ ८१ ॥

इयमिति । एवमुक्तप्रकारेण सर्वदा निबन्धोपहितः स्त्री
बन्धोनादिभूत्वाः बन्धतमनाः समाप्ते दादमे वर्षे ब्रह्महत्यापापं
वाप्नोति । एवं ब्रह्मचर्यदत्तादिवर्षे प्रकाशदादत्रवार्षिकस्य
वीर्यवम् ॥ ८१ ॥

विद्या वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे । समे
गोऽवभृषणातो यवमेवे विमुच्यते ॥ ८२ ॥

विदेति । यद्यन्ये ब्राह्मणानाद्यमिमां अपिबन्ध यजमा
यस्य यजमानमे ब्रह्महत्यापापं विद्या निवेद्य अवभृषणातो
ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते दादत्रवार्षिकस्योपव्रतनात् सत
यमेवेद् प्रायश्चित्तपापान् भविष्यपुराणे । यदा तु मुच्यन्

विप्रो हन्यात् विप्रन्तु निर्मुक्तं । अकामतस्तदा गच्छेत्तान्त्रिधा
 यमेधिकं । गोविन्दराजस्तु अश्वमेधविवर्जितसकलप्रायश्चित्त
 त्रेवंतां अथ प्रक्षान्ताद्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्थान्तराऽवभृथ
 क्षामे तेनेव शुद्धिरित्याह । तद्वक्तव्यविश्वपुराणवचनविरो
 धात् ॥ ८२ ॥

धर्मस्य ब्राह्मणो मुखमग्रं राजन्व उच्यते । तस्मा
 त्त्वमागमे तेषामेवो विस्थाप्य शुद्धीति ॥ ८१ ॥

धर्मेति । यस्याद्ब्राह्मणो धर्मस्य कारणं ब्राह्मणेन धर्मोप
 देवे कृते धर्मानुष्ठानात् राजा तस्यायं प्राप्तं मन्वादिभिरुच्यते
 ताभ्यां ब्राह्मणवचनविदाभ्यां समुखायधर्मोतद्विनिश्चयः । तस्मात्तेषां
 त्वमागमे अश्वमेधे पापं निवेद्यावभृथस्थातः शुद्धीतीति अथैव
 त्रेवः ॥ ८२ ॥

ब्राह्मणः सन्मवेनैव देवानामपि दैवतम् । प्रमा
 णश्चैवं लोकस्य ब्रह्माचैव हि कारणम् ॥ ८४ ॥

ब्राह्मण इति । ब्राह्मण उत्पत्तिस्तत्रैव किमुनः सुतादिभि
 र्देवानामपि पूज्यः सुतरां मनुष्याणां लोकस्य च प्रत्यक्षवत्
 प्रमाणात्कल्पदेवस्य प्रमाणात् यस्यात्तत्र वेद एव कारणं वेदं
 मूलकत्वात्पुण्यदेवस्य ॥ ८४ ॥

तेषां वेदविदो ब्रूयुस्सवोप्येनःसु निष्कृतिम् । सा
तेषाम्भावनाय स्यात्पवित्रं विदुषां हि वाक् ॥ ८५ ॥

अथ ह्यवयवः तेषामिति । तेषां विदुषां ब्रह्मवाक्यं मध्ये
वेदवाक्ययोपि किमुत्तमधिकाः ब्रह्मवाक्यनिर्धारणात् प्राग्ब्रह्म
ब्रूयुः तत्प्रापिनां विदुषां भवति ब्रह्मादिदुर्गा वाक् प्राग
विद्यो ततश्च ब्रह्मब्रह्मविज्ञानार्थं विदुषामपि परिषद्वयं
कार्यं रक्षकप्राग्ब्रह्मविज्ञाने पुनरेतन्नास्ति रक्षकमविरोधान् ॥ ८६ ॥

अतीत्यतममाख्याय विधिं विप्रः समाहितः ।
ब्रह्महत्याकृतम्यापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥ ८६ ॥

अतएवति ब्रह्मवाक्यविज्ञानमवाह्यतमं प्राग्ब्रह्म
वादिः ब्रह्मवत्तया चाविद्य ब्रह्मवत्तया ब्रह्महत्याकृतम्याप
मवमुदति । एतच्च ब्रह्मवत्तयादिप्राग्ब्रह्मविज्ञानं ब्रह्मवत्तया
अविद्यवत्तयावाह्यतो मावर्तनीयं एवमपि भुवनि भुवनि
अपुनि अपुनि इतिभोतमकारवान् । पूर्वं ज्ञानजनसङ्गात् ब्रह्म
हत्याकृतम्यापं । इति ब्रह्मवत्तयादिप्राग्ब्रह्मविज्ञानमवाह्यतमं
मावर्तनीयं विद्योः प्राग्ब्रह्मवत्तयादिप्राग्ब्रह्मविज्ञानमवाह्यतमं
विद्युत्तमं विद्योः प्राग्ब्रह्मवत्तयादिप्राग्ब्रह्मविज्ञानमवाह्यतमं
मावर्तनीयं विद्योः प्राग्ब्रह्मवत्तयादिप्राग्ब्रह्मविज्ञानमवाह्यतमं
मावर्तनीयं विद्योः प्राग्ब्रह्मवत्तयादिप्राग्ब्रह्मविज्ञानमवाह्यतमं

ब्राह्मणान् वा वदन् मुह । निहस्य युगपद्भीर एकं प्राचान्ति
कञ्चरेत् । एतच्चाज्ञानविषयः । तथा च अकामतो कदा
चन्यात् ब्राह्मणान् ब्राह्मणो गुह । चरेदने तथाघोरे यावत्प्राण
परिचयम् । एतच्च प्रकृतत्वाद्युगपन्मरणविषयं क्रममारब्धे
तु विधेः प्राथमिकादस्यादित्यावृत्तिविधायकं वेदवचनं
बोद्धव्यं ॥ ८६ ॥

इत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतञ्चरेत् । राजन्य
वैश्यौ चेजानावाचेयीमेव च स्त्रियम् ॥ ८७ ॥

इति । प्रकृतत्वाद्ब्राह्मणगर्भविषयं स्त्रीपुंसपुंसकत्वेना
विज्ञातं चचियं वैश्यश्च वागप्रवृत्तं इत्वा आचेयीश्च स्त्रियं
ब्राह्मणौ । आचेयीश्च ब्राह्मण्यमिति वमत्सरणान् इत्वा ब्रह्म इत्वा
प्राचक्षितं कुर्यात् । आचेयी च रजस्रस्ता अतुस्तावोचते
रजस्रस्तां अतुस्तातामाचेयीमिति वमिष्टसरणात् । एवञ्चान्त
चेयीब्राह्मण्यवधे उपपातकं यथोक्तं स्त्रीभूद्विद्वच्चवच
इति यत्तूत्तरलोके ज्ञाता च स्त्रीमुहदधमिति तदाहित
ग्निब्राह्मणश्च ब्राह्मण्योभार्याविषयम् । तथा चाङ्गिराः । आहि
ताग्निर्ब्राह्मणश्च इत्वा पत्नीमभिन्दिताम् । ब्रह्म इत्याव्रतं कुर्या
दाचेयीवस्तथैव च ॥ ८७ ॥

उक्ता चैवानृतं साध्ये प्रतिबध्य गुरुन्तया । अथ
इत्य च निःशेषं कृत्वा च स्त्रीसुहृदधम् ॥ ८८ ॥

उक्तेति । विरस्यभस्मादियुक्तवाच्ये चयुतमुक्ता गुरोश्च
मित्राभिप्रायमुत्पाद्य निशेषश्च ब्राह्मणसुवर्षादन्वइत्यतादि
इत्वं चविवादेः सुवर्षमपि चापहत्य स्त्रीवधं च यथा व्याख्यातं
कृत्वा मित्रं चाब्राह्मणं इत्या ब्राह्मणव्याप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ ८८ ॥

इयं विष्णुद्विबदिता प्रमाप्याकामना दिजम् । काम
तो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ ८९ ॥

इत्यमिति । एतत्तु प्रायश्चित्तं विप्रेषोपदेष्टमन्तरेण
कामतो ब्राह्मणवधेऽभिहितं कामतस्तु ब्राह्मणवधे नेचनिष्कृतिः
नेतप्रायश्चित्तं किन्मतोदि गुणादिकरणात्प्रकमिति प्रायश्चित्त
मौरवार्धवतु प्रायश्चित्ताभावार्धम् । कामतस्तु कृतं मोक्षान्
प्रायश्चित्तैः इत्यमिधैः इति पूर्वोक्तविरोधात् ॥ ८९ ॥

सुराग्नीत्या दिजो मोक्षदग्निवर्षां सुरामिवेत् ।
तया स्वकाये निर्दग्धे मुच्यते किंश्चिपाप्ततः ॥ ९० ॥

सुरामिति । सुराग्रव्यः पैहीनाचे मुखो न तु पैहीनाधी
पैहीपु चित्तवानुनतेकरुपाभावात् प्रतीकश्च प्रतिकल्पने

ब्रह्मिण्ययकस्यनामैरवप्रवृत्तात् । गोमूत्रादिमदिरासु जुष
 हृत्थापि सुराब्रह्मप्रयोगोपपत्तेः । अतएव मन्त्रियपुराणे-
 सुरा च पैष्टी मुखोक्ता न तस्यास्त्रितरे वमे । पैष्ट्याः पानेतु
 पैतावां प्राचक्षिन्त निबोध मे । मनुजोक्तं महाबाहो वमासव्यास
 धीमतः । एतावानिमि निडुंरवे वष्टी एतावां गोमूत्रमाधी
 पैष्टीषास्यक्तानां मध्ये पैष्टीषाणे मनुजं प्राचक्षिन्त सुराभीता
 दिवोऽहोहादितीत्यर्थः । मुखं सुरापैष्टीं रागादिवामूढतया
 दिवो प्राचक्ष्यः अचियो वैश्वस्य पीता अग्निवर्षां सुरां पिवे
 ततया सुरावा वरीरे निर्दग्धे इति शिष्यस्यस्वात्पापास्तुच्यते ।
 एतच्च बुद्ध्यात्कामकारकतसुराशानविषयम् । तस्माच्च दृष्ट
 सतिः । सुरापाने कामकृते व्यसनीं तां विनिःशेषेत् । मुखे
 तया च निर्दग्धो मृतः इन्द्रिमवाप्नुयात् ॥ ८० ॥

गोमूत्रमग्निवर्षं वा पिबेदुदकमेव वा । पयोधृतं
 वा मरणाद्गोशृङ्गद्रसमेव वा ॥ ८१ ॥

गोमूत्रमिति । गोमूत्रवत्तगीषीरमखधृतगोमबरवाणा
 मन्त्रतममग्निसर्पं कृत्वा चावकारवन्निवेत् ॥ ८१ ॥

कृत्वा भा भक्षयेदहमिष्याहं वा सक्तमिषि ।
 सुरापानापनुत्थयं वासवासा अटी ध्वजी ॥ ८२ ॥

कृत्वा चेति । अथवा गोरोमादिकृतवासा मृदावाप् सुरा

अथ यथा हि तद्वत्तत्त्वज्ञानाय प्रथमम् आह्वयनेन विधिं तत्र दत्त्वा
 लोकान्तरं संवत्सरपर्यन्तं कुर्यात्तत्त्वज्ञानाय प्रथमं विधिम् । इदं
 मनुस्मृत्युक्तं च मनुस्मृत्युक्तं कुर्यात्तत्त्वज्ञानाय प्रथमं विधिम् । इदं
 मनुस्मृत्युक्तं च मनुस्मृत्युक्तं कुर्यात्तत्त्वज्ञानाय प्रथमं विधिम् ।

सुरा वै मखमन्नागान्याप्ता च मखमुच्यते । तस्मा
द्राक्ष्यस्वराजन्यौ वैश्यश्च न सुरान्पिबेत् ॥ ८३ ॥

सुरेति । चक्षान्मरुदपिहृषाक्षत्मासुरा चक्षन्तं मरु
 शब्देन च पापमुच्यते । तस्माद्भ्रातृवचयिष्येच्छाः पैर्ही सुरां न
 पिवेषुः इत्यनेन प्रतिषेधे वति हतदन्तिकमे सुरां पीमेतिग्राह
 यित्त विधायात् चक्षन्मरुदार्थकदाच पैर्होपिवेष इव मरुदः
 पैवर्चिकश्च मनुमैवोक्तः ॥ ८१ ॥

गौडी पैष्टीच माथ्णीच विज्ञेया चिविद्या सुरा । नये
येका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ ८४ ॥

मौडीति । वा मुडेन कृता वा मौडी एवं पिडेन कृता पैडी
मधुबुडुडो मधुः तत् पुयैः कृता वा माधी ह्यभिःप्रकारा
दुरा ज्ञातयेतिमुक्त्वुरा वाज्यबोधनमितरमवापिचया प्राज्ञ
वक्तु मौडीमाधीपावे प्राचक्षिप्तमौदवाचम् । यथैवेका पैडी

मुखा सुरा पूर्ववाक्मिविद्वत्तात् जेवर्षिकसायिचर्या तथा
सर्वगौडी माधो च द्विजोत्तमैर्ष पातव्यः ॥ ६४ ॥

यश्चरन्नः पिशाचाक्षं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्वा
ह्यणेन नाप्तव्यन्देवानामग्नता इविः ॥ ६५ ॥

यचेति । मद्यमचनिविद्वपैष्टीगौडीमाधोव्यतिरिक्तं नव
विधमोद्धृतं तदाह पुस्तक्यः । पानसद्राचमाधूकं सार्जूर
मासमैश्वर्यम् । माध्विकं टांकमादीकमैरेवसारिकेसवम् ।
सामान्यानि द्विजातीनां मद्यान्येकादत्रैव च । दादन्नानु सुरा
मद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् । मांसञ्च प्रतिषिद्धं सुरा च चिप्रका
रा प्रोक्ता । असूयतइति आसवो मद्यानामवस्थाविशेषः सद्यः
कृतसंवाधनः सञ्जातमद्यभावः । यमधिकृत्य इदं पुस्तक्यो
क्तप्राचक्षितम् । द्राघेषुटंकसर्जूरपनसादेसवोरसः । सस्यो
जातानु पीत्वा तं व्यहाक्कुक्ष्योद्विजोत्तमः । एवं मद्यादिपतु
ष्टयं यश्चरन्नः पिशाचसमंध्यन्नतद्वाह्यणेन देवानां इवि
र्भक्षयता नाशितव्यम् । निविद्धायाः सुराचा इक्षोपादानं यश्च
रन्नः पिशाचाक्षतया निन्दार्थम् । अथ केचिद्देवानामग्नता इवि
रिति पुंलिङ्गनिर्देशाद्वाह्यणस्य पुंस एव मद्यप्रतिषेधो न स्त्रिया
इत्याहुः तदसत् । पतिसोक्तं न सा याति ब्राह्मणी या सुरान्नि
वेत् । इक्षेव सा शुनी शुभ्री शूकरी सोपजायते । इति शास्त्र
वदव्यादिस्मृतिविरोधात् ॥ ६५ ॥

अमेधे वा पनेषतो वैदिकं वायुदाहरेत् ।
अकार्यमन्यत्कुर्यादा ब्राह्मणो मदमेदितः ॥ ८६ ॥

अमेधरति । ब्राह्मणो मद्यपायमदमूढबुद्धिः यन् अण्डेषो
वा पतेत् वेदवाक्यं वा उच्चारयेत् ब्रह्महत्यायकार्यं वा कुर्यात् ।
अतस्तेन मद्यपानं न कार्यमिति पूर्वस्यैवानुवादः ॥ ८६ ॥

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाज्ञायते सकृत् । तस्य
व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वञ्च स गच्छति ॥ ८७ ॥

यच्छेति । यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म वेदः संस्काररूपेणा
वसितः एकदेहत्वात् एकवारमपि मद्येनाज्ञायते तदा एक
वारमपि सो ब्राह्मणो मद्यमिदति तस्य ब्राह्मण्यं व्यपैति शूद्रतं
स प्राप्नोति तस्मान्मद्यं सर्वत्रैव न पातयन् अद्यमपि पूर्वानु
वादः ॥ ८७ ॥

एषा विचित्राभिहितानुसुरापानस्य निष्कृतिः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्षस्तेवनिष्कृतिं ॥ ८८ ॥

इति । इदं सुरापानजनितपापस्य नामाप्रकारं प्राक्
विस्तृतमिदित्यस्यात्यरब्रह्मणं सुवर्षहरस्यपापस्य निष्कृतिं
वक्ष्यामि ॥ ८८ ॥

कृतवापनो निवसेद्गामान्ते गोत्रजैः पि वा ।
आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥ ७८ ॥

कृतेति । इदानीं समाप्ते द्वादशे वर्षे द्रव्यपस्यानात् द्वादश
वार्षिकस्य विशेषमाह । खूनकेजनस्य मुर्गे ब्राह्मणहिते रतः
गोब्राह्मणोपकारान् कुर्वन् यामवनीये गोष्ठपुच्छदेवं वृक्षमूला
न्यतमे निवसेत् वने कुटीं कृतेत्यस्य विकल्पार्थमिदम् ॥ ७८ ॥

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजन् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥ ७९ ॥

ब्रह्महत्यादिति । प्रकृत्यो द्वादशवार्षिकेऽन्तरान्मुदकहिं
सकाशाकान्तब्रह्महत्या गोव्या परिचायात् प्राणान्परित्यजन्
ब्रह्महत्यायामुच्यते । गो ब्राह्मणं वा ततः परिचायादुक्तेऽपि
असमाप्तद्वादशवर्षेऽपि मुच्यते ॥ ७९ ॥

व्यवस्रतियोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा । विप्रस्य
तन्निमित्ते वा प्राणालाभे विमुच्यते ॥ ८० ॥

व्यवस्रमिति । खेसादिभिर्ग्राह्यवर्ज्येऽपद्रव्यभावे तदान
यनार्थं निर्धाजं यथावत्किं प्रयत्नं कुर्वन् तत्र विचारान् युद्धे प्रय
त्नमानो नानीतेऽपि सर्वस्वो ब्रह्महत्यापायात् प्रमुच्यते । यद्य क

प्रथमवारं हि विमर्शयित्वा च पश्यन्तं जित्वा अर्पयति तथापि
मुच्यते । यद्वा । यथापहारकहेमात्मनैव ब्राह्मणो बुद्धेन मरुचे
प्रवर्तते तदा यद्यप्यपहतममधनदानेन तं जीवयति तथापि
तस्मिन्मित्रे तस्य प्रायश्चित्ते ब्रह्महत्यापापमुच्यते । एतदितर
प्रकारान्तरेण तु रक्षणे गोप्ता गोब्राह्मणस्य सेव्यपुनरक्तिः
॥ ८० ॥

एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः । समाप्ते
द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्या व्यपोहति ॥ ८१ ॥

इतिमिति । एवमुक्तप्रकारेण सर्वदा निचमोपहितः स्त्री
संघोवादिभूतः संवत्सराः समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यापापं
व्यपोहति । एवं ब्राह्मणार्चनत्वादिवर्गे ब्रह्महत्यापापवर्जित
वीर्यवान् ॥ ८१ ॥

शिक्षा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे । समे
गोऽवभृच्छातो ययमेवे विमुच्यते ॥ ८२ ॥

शिक्षेति । अयमंधे ब्राह्मणानाद्यनिजां चरितव्यं यजमाना
यस्य यजमाने ब्रह्महत्यापापं शिक्षा निवेद्य अवभृच्छातो
ब्रह्महत्यापापमुच्यते द्वादशवार्षिकस्त्रीपर्वहतत्वात् कृत
कर्मैर्द्वावर्षिपूजायां अविष्णुपुराणे । यदा तु मुच्यन्

विप्रो हन्यात् विप्रन्तु विर्गुणं । अकामतस्तदा गच्छेत्तान्द्रिशा
 अमेधिकं । गोविन्दराजस्तु अश्वमेधविवर्जितयकसप्रायश्चित्त
 त्रेवंता अथ प्रक्रान्ताद्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्नानराऽवभृथ
 स्नाने तेनेव शुद्धिरित्याह । तद्वक्तव्यविशेषपुराणवचनविरो
 धात् ॥ ८२ ॥

धर्मस्य ब्राह्मणो मुखमग्रं राजन्व उच्यते । तस्मा
 त्प्रमाणमे तेषामेवो विख्याप्य शुद्ध्यति ॥ ८३ ॥

धर्मेति । यस्याद्ब्राह्मणो धर्मस्य कारणं ब्राह्मणेन धर्मोप
 देवे कृते धर्मानुष्ठानात् राजा तस्यायं प्राप्तं मन्त्रादिभिश्च्यते
 ताभ्यां ब्राह्मणवचन्याभ्यां समूहाय धर्मतद्गमिष्यति । तस्मात्तेषां
 प्रमाणमे अश्वमेधे पापं निवेद्यावभृथस्नानः शुद्ध्यतीति अस्मैव
 त्रेवः ॥ ८३ ॥

ब्राह्मणः समवेनैव देवानामपि दैवतम् । प्रमा
 णश्चैव लोकस्य ब्रह्माचैव हि कारणम् ॥ ८४ ॥

ब्रह्मकारि । ब्राह्मण उच्यते तस्माच्चेव किमुनः सुतादिभि
 र्देवानामपि पूज्यः सुतरां मनुष्याणां लोकस्य च प्रत्यक्षवत्
 प्रमाणमनुपदेह्य च ब्रह्मास्मात् यस्यात्तत्र वेद एव कारणं वेद
 मुखकृत्वादुपदेह्य ॥ ८४ ॥

तेषां वेदविदो ब्रूयुस्सोप्येनः तु निष्कृतिम् । सा
तेषां म्यावमाय स्यात्पवित्रं विदुषां हि वाक् ॥ ८५ ॥

अथ ह्यवयवः तेषां निष्कृतिः । तेषां विदुषां ब्रह्मज्ञानं मध्ये
वेदज्ञानयोः किमुत्तमिकाः ब्रह्मविनिर्देशात् प्राचक्षितं
ब्रूयुः तस्यापिनां विदुषां भवति असादिदुषां वाक् पाव
विधी ततश्च ब्रह्मज्ञानाद्विज्ञानार्थं विदुषामपि परिषद्वयं
कार्यं रचयमावक्षिते पुनरेतस्यादि रचयत्वविरोधात् ॥ ८६ ॥

अतीत्यतममाख्याय विधिं विप्रः समाहितः ।
ब्रह्मवत्याहृतम्यापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥ ८६ ॥

अतएव तस्मिन् असादिदुषां प्राचक्षितं प्राचक्ष
सादिः संवत्सरा चानिन्व प्रवक्ष्यतां ब्रह्मवत्याहृतम्याप
मवबुद्धिः । इतश्च ब्रह्मवत्यादिप्राचक्षितविधानं ब्रह्मवत्याहृत
अविवक्ष्यतापादतो मावर्तयितुं ह्यत्रि नुरवि नुचक्षि
अपुनि अपुनि इति शेषतस्तद्वत्तया । पूर्वं चानिन्वत्तया नुचक्ष
ब्रह्मवत्याहृतम्यापं । इति ब्रह्मवत्याहृतम्यापं ब्रह्म
मावर्तयितुं विधेः प्राचक्षितव्याहृतम्यापं विदुषां वाक् । तृतीये
विदुषां विधिं रचयितुं ब्रह्मवत्याहृतम्यापं । ब्रह्मवत्याहृतम्यापं
ब्रह्मवत्याहृतम्यापं तु मविवक्ष्यतापादतो विधेः ब्रह्मवत्याहृतम्यापं

ब्राह्मणान् वा वदन् मुह । निहत्य युगपद्भीर एकं प्राचाम्नि
कच्छरेत् । एतच्चाज्ञानविषयः । तथा च अकामतो कदा
इत्यात् ब्राह्मणान् ब्राह्मणो गुह । चरेदने तथाघोरे यावत्प्राण
परिचयम् । एतच्च प्रकृतत्वाद्युगपन्मरणविषयं क्रममारणे
तु विधेः प्राथमिकादस्यादित्यावृत्तिविधायकं वेदवचनं
नोद्भूय ॥ ८६ ॥

इत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतञ्चरेत् । राजन्य
वैश्यौ चेजानावाचेयीमेव च स्त्रियम् ॥ ८७ ॥

इति । प्रकृतत्वाद्ब्राह्मणगर्भविषयं स्त्रीपुंसपुंसकत्वेना
विज्ञातं अविषयं वैश्यस्य सागप्रवृत्तं इत्वा आचेयीच्च स्त्रियं
ब्राह्मणी । आचेयीच्च ब्राह्मणीमिति यमत्सरणान् इत्वा ब्रह्मइत्या
प्राचक्षितं कुर्यात् । आचेयी च रजस्रस्ता अतुष्टावोचते
रजस्रस्तां अतुष्टातामाचेयीमिति वग्निरुत्तरणात् । एवञ्चान्न
चेयीब्राह्मणीवधे उपपातकं यथोक्तं स्त्रीभूत्प्रविष्टचवच
इति यत्सूक्तारहोके कृता च स्त्रीसुहृदधमिति तदाहित
ग्निब्राह्मणस्य ब्राह्मणीभार्याविषयम् । तथाचाङ्गिराः । आहि
ताग्नेर्ब्राह्मणस्य इत्वा पत्नीमभिन्दिताम् । ब्रह्मइत्याव्रतं कुर्या
दाचेयीव्रतमेव च ॥ ८७ ॥

उक्ता चैवानृतं साध्ये प्रतिरुध्य गुरुस्तथा । अथ
इत्य च निःशेषं कृत्वा च स्त्रीसुहृदधम् ॥ ८८ ॥

उक्तेति । चिरसम्भन्नादियुक्तवाच्ये चवृत्तमुक्ता गुरोश्च
मित्रानिमित्रापमुत्पाद्य निशेषश्च ब्राह्मणसुवर्षादन्वद्वयतादि
द्वयं वचिवादेः सुवर्षमपि चापहत्य स्त्रीवधं च वधा व्याख्यातं
कृत्वा मित्रं चाब्राह्मणं इत्या ब्राह्मणव्याप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ ८८ ॥

इयं विशुद्धिरदिता प्रमाण्याकामता द्विजम् । काम
तो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ ८९ ॥

इयमिति । एतत्तु प्रायश्चित्तं विधेयोपदेयमनरेण
कामतो ब्राह्मणवधेऽभिहितं कामतस्तु ब्राह्मणवधे नैव निष्कृतिः
नैतत्प्रायश्चित्तं किन्मतोदि गुणादिकरणात्मकमिति प्रायश्चित्त
मौरवार्षकस्तु प्रायश्चित्ताभावार्थम् । कामतस्तु कृतं मोहात्
प्रायश्चित्तैः इयमिधैः इति पूर्वोक्तविरोधात् ॥ ८९ ॥

सुरामीत्या द्विजो मोहादग्रिवर्षा सुरामिवेत् ।
तया स्वकाये निर्दग्धे मुच्यते क्लिष्टपाततः ॥ ९० ॥

सुरामिति । सुरावज्जः पेहीनाचे मुखो न तु मोहीनाधी
पेहीषु चित्तवानुनतैकरूपाभावात् प्रत्येकञ्च त्रिकलने

अन्निचयकल्पनागौरवप्रसङ्गात् । गोप्यादिमहिरासु भुष
 हृत्थापि सुराग्रद्वप्रधानोपपत्तेः । अतएव मन्त्रपुराणे ।
 सुरा च पैट्टी मुखोक्ता न तस्यास्त्रितरे वमे । पैट्टाः पानेतु
 पैतासां प्राचक्षिन्त निबोध मे । मनुजोक्तं महाबाहो वमासवाय
 धागतः । एतावानिनि निर्द्वारवे वष्टी एतासां गोडीमाधी
 पैट्टीनाद्यस्ताना मध्ये पैट्टीवाने मनुजं प्राचक्षिन्त सुराभीता
 दिवोऽलोहादितीक्ष्णैः । मुखं सुरापैट्टी रागादिवामूढतया
 दिवो प्राचक्षः अचियो वैश्वस्य पीता अग्निवर्षां सुरां पिबे
 तया सुरया वरीरे निर्दग्धे अति शिखरात्पापाप्युच्यते ।
 एतच्च बुद्ध्यात्कामकारकतसुराधामविषयम् । तस्माच्च दृष्ट
 सतिः । सुरापाने कामकृते व्यवर्त्तन्तां तां विनिःशेषेत् । मुखे
 तया च निर्दग्धो मृतः इन्द्रिमवाप्नुयात् ॥ ८० ॥

गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा । पयोधृतं
 वा मरुताङ्गोऽशक्तद्रसमेव वा ॥ ८१ ॥

गोमूत्रमिति । गोमूत्रवत्तगीचीरमव्यधृतगोमरुताणा
 मव्यतममग्निसर्गं कृत्वा पावकारवन्निवेत् ॥ ८१ ॥

कषाया भक्षयेद्दम्पिण्याकं वा सकृन्निमि ।
 सुरापानापनुत्थयं वासवासा जटी ध्वजी ॥ ८२ ॥

कषायेति । अथवा गोरोमादिकृतकषा मट्टावाप् सुरा

मुखा सुरा पूर्ववाक्मिविद्वत्तात् चेधर्विकसापेक्षया तथा
सर्वागौडी माध्वो च द्विजोत्तमैर्न पातव्यः ॥ ६४ ॥

यश्चरत्तः पिशाचाक्षं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्वा
हृष्येन नाप्तव्यन्देवानामश्रुता हविः ॥ ६५ ॥

यचेति । मद्यमन्ननिषिद्धपैष्टीगौडीमाध्वयतिरिक्तं नव
विधम्बोद्धृत्य तदाह पुस्तक्यः । पानसद्भाषमाधूकं सार्धर
नासमैश्वर्यम् । माध्विकं टांकमार्दीकमैरेवसारिकैलवम् ।
सामान्यानि द्विजातीनां मद्यान्येकादत्रैव च । दादन्नानु सुरा
मद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् । मांसञ्च प्रतिषिद्धं सुरा च त्रिप्रका
रा प्रोक्ता । असूयतइति आसवो मद्यानामवस्थाविशेषः सद्यः
कृतसंसाधनः सञ्जातमद्यभावः । समधिकृत्य इदं पुस्तक्यो
क्तप्राचक्षितम् । द्राक्षेषुटंकसर्जूरपनसादेसथोरसः । सस्यो
जातानुपीत्वा तं व्यहाच्छुद्धोद्विजोत्तमः । एवं मद्यादिषु
वृथं यश्चरत्तः पिशाचसम्बन्धवन्तद्वाहृष्येन देवानां हवि
र्भक्षयता नाश्रितव्यम् । निषिद्धाद्याः सुरावा इहोपादानं यश्च
रत्तः पिशाचाक्षतया निन्दार्थम् । अथ केचिद्देवानामश्रुता हवि
रिति पुंलिङ्गनिर्देशाद्वाहृष्यस्य पुंस एव मद्यप्रतिषेधो न स्त्रिया
इत्याहुः तदसत् । पतिसोकं न वा याति ब्राह्मणो या सुरान्नि
वेत् । इहैव वा शुनी वृषी शूकरो योपजायते । इति याज्ञ
वल्क्यादिस्मृतिविरोधात् ॥ ६५ ॥

अमेधो वा पतेन्नाप्तो वैदिकं वायुदाहरेत् ।
अकार्यमन्यत्कुर्यादा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥ ८६ ॥

अमेध इति । ब्राह्मणो मद्यपायमदमूढबुद्धिः यन् अष्टौ वा पतेत् वेदवाक्यं वा उच्चारयेत् ब्रह्महत्यायकार्यं वा कुर्यात् ।
अतस्तेन मद्यपानं न कार्यमिति पूर्वस्यैवानुवादः ॥ ८६ ॥

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाश्नाव्यते सकृत् । तस्य
व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वञ्च स गच्छति ॥ ८७ ॥

यद्येति । यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म वेदः यस्माद्वेदेन
वक्षितः एकदेहत्वात् एकवारमपि मद्येनाश्नाव्यते तत्रात्रैक
वारमपि यो ब्राह्मणो मद्यमिवति तस्य ब्राह्मण्यं व्यपैति शूद्रतं
स प्राप्नोति तस्मान्नास्यं सर्वत्रैव न पातयन् अथमपि पूर्वानु
वादः ॥ ८७ ॥

एषा विचित्राभिहितः सुरापानस्य निष्कृतिः ।
अतर्ज्जुं प्रवक्ष्यामि सुवर्षस्तेयनिष्कृतिं ॥ ८८ ॥

इति । इदं सुरापानजनितपापस्य नानाप्रकारं प्राक्
विज्ञानमभिहितमास्मात्परब्रह्मणं सुवर्षस्तेयपापस्य निष्कृतिं
वक्ष्यामि ॥ ८८ ॥

सुवर्णसोमकृदिमो राजानमभिगम्यतु । स्वर्णं
प्रापयन् ब्रूयात्तन्मया ननु शास्त्रिणिति ॥ ८८ ॥

सुवर्णेति । अयं ह्यस्य सुवर्णं नु ब्राह्मणस्य वतः स्वमिति
प्राप्तातपस्सरणात् । ब्राह्मणसुवर्णचौरो ब्राह्मणो राजानं गत्वा
ब्राह्मणसुवर्णापहरणं स्वीयहर्षं कथयन् मम नियमं करो
मिति ब्रूयात् ब्राह्मणस्य हर्षं मनुष्यमात्रप्रदर्शनार्थम् । प्रायश्चित्ती
यते नर इति प्रकृतत्वात् षण्णियादोनां च प्रायश्चित्तान्तरानभि
धानात् ॥ ८८ ॥

गृहीत्वा मुषलं राजा सङ्कटद्वन्धात्तु तं स्वयम् ।
वधेन शुध्यति क्षेमो ब्राह्मणस्तपसैवतु ॥ १०० ॥

गृहीत्वेति । स्वर्णेनादायमुषलमित्यादेरुक्तत्वात् तेनार्थं
तमुषलादिकं गृहीत्वा खेवकारिणं मनुष्यमेकवारं राजा स्वयं
हन्वात् व च क्षेमो वधेन मुषलानिघातेन हतो मुक्तेऽपि वा
शुचिरिति चाश्ववत्स्यसरणात् । हतो वा हतकस्यो वा
वीर्यं तस्मात् पापान्मुच्यते । ब्राह्मणः पुनस्तपसैव वेत्येवकार
करणात् । तथा न जातु ब्राह्मणं हन्वात्स्वर्षपापेभ्यश्चित्तं नित्यं
कृत्वा च तपसैव शुध्यति अतएव मन्वर्षथास्मानपरे भविष्य
पराधे । अदेतद्वचनं वीर ब्राह्मणस्तपसैव वा । तसैव कारणा

सुराधिप । तपस्वित्पुत्रेणैव प्रतिविद्येयं वक्ष्यते । वाग्रह्यस्य
चरित्रादीनामपि तपोविकल्पार्थः ब्राह्मणस्य तु तपश्चेति
निश्चयो न तु ब्राह्मणस्यैव तपः अतएव भविष्यपुराणे । इतरेषां
अपि विभो तप्ते न प्रतिविध्यत इति ॥ १०० ॥

तपसाऽपमुनुत्सुस्तु सुवर्णक्षीयजं मलम् । चीर
वासा दिजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्मावधौ व्रतम् ॥ १०१ ॥

तदेव तप आह तपसेति । तपसा सुवर्णक्षीये
उत्पन्नं पापं दिजोनिर्हर्तुमिच्छन् चरस्यपदवात्प्राचस्याच
ब्रह्मवर्षि ब्रह्मवर्षं तत्कुर्यात् इतश्च द्वादशवार्षिकं क्षेत्र
मौरवात्पञ्चिषादीनां मरणेन विकल्पितत्वाच्च ब्राह्मणस्य
भिनः सुवर्णपहरणे । पञ्चकल्पस्यको मापस्यसुवर्णस्य षोड
शेति सुवर्णपरिमाणम् अदृश्यं ततो न्यूनस्य परिमाणापेक्षार्था
मनूक्तपरिमाणस्य ग्रहीतुं न्यायत्वात् । अल्पधिकपरिमाणस्य
विष्यपुराणे नूयते तत्तथाविधानुबन्धविग्रहापहारं तथाविध
प्राचक्षिप्तविषयमेव तथाच भविष्यपुराणे । चरित्राद्यास्तपो
वर्णं निर्मुखा ह्यवतत्पराः । मुखास्तस्य तु विप्रस्य पञ्चनिष्कान्
हरन्ति चेत् । निष्कानेकादत्र तथा दग्धात्मानन्तु पावके ।
ऋक्षेवर्णरवादीर चरेद्ब्रह्मात्मऋक्षे ॥ १०१ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं क्षोबद्धतं दिजः । मुदस्त्री
गमनीयन्तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १०२ ॥

एतैरिति । ब्राह्मणसुवर्चसोयजनितपापमेभिर्नैर्दिक्षी
निर्हरेत् व्रततपसोर्दोहकृत्वात् एतैरिति वज्रवचनं धर्मत्वा
पेक्षया मनुक्रमपि प्राचक्षितं कल्पनीयमिति ज्ञापनार्थं । गुरु
स्त्रीगमननिमित्तं पुनः पापमेभिर्बध्यमाद्यैः प्राचक्षितैर्निर्ह
रेत् ॥ १०२ ॥

गुरुतल्यभिभाष्यैर्नस्तप्ते स्वप्यादयोमये । सूक्ष्मी
ज्वलन्ती स्वास्त्रियेभृत्युवा स विशुध्यति ॥ १०३ ॥

शुर्विति । निषेकादीनि कर्माणीत्युक्तत्वात् गुरुः पिता तत्
भार्या गुरुतल्यं गुरुभार्या तद्गामी गुरुभार्यागमनपापं
विख्याय सोऽहमये तप्तवचने स्वप्यात् सोऽहमयी स्त्रीप्रकृति
कृत्वा ज्वलन्तीमाशिष्ठ मृत्युना च विशुद्धा भवति ॥ १०३ ॥

स्वयं वा शिभ्रवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्चलौ ।
नैर्हृतीन्दिशमातिष्ठेदनिपाताद्विज्ञायः ॥ १०४ ॥

स्वयं वेति । आत्मनैव वा शिभ्रवृषणौ हिता अञ्चलौ कृत्वा
जायत् त्ररीरपातनवक्रानतिः सन् दक्षिणपश्चिमान्दिश्वृच्छेत् ।
एतच्च उक्तप्राचक्षितद्वयं गुरुत्वात्सुवर्चगुरुभार्यायो ज्ञानतो
रेतोविषयगपर्ययं सैषुनविषयम् ॥ १०४ ॥

सद्वाङ्मयी चिरवासा वा अशुभो विजने वने ।
प्राजापत्यश्चरेत्कृष्णमर्चमेकं समाहितः ॥ १०५ ॥

सद्वाङ्मयीति । सद्वाङ्मयुत् वक्ष्यमाणोऽपि चक्रवर्त्तवक्षो
मन्त्रमुधारी संवत्तमना निर्जने वने वर्षमेकं प्राजापत्यव्रतं
रेत् । एतच्च वक्ष्यमाणप्राचक्षिप्तचपुलास्यभार्याविधमेवा
ज्ञानविषयमोक्तम् ॥ १०५ ॥

चान्द्रायणं वा चीन्मासानभ्यस्तेष्वित्येन्द्रियः ।
हविष्येण यवाग्रा वा गुह्यतस्यापनुत्तमे ॥ १०६ ॥

चान्द्रायणमित्यादि । सद्वा गुह्यभार्याममवापनिर्हरणाय
संवर्त्तयेत्तः कसन्मादिना हविष्येण जीवारादिना कृतयवाग्रा
वा चीन् मासान् चान्द्रायणाव्याचरेत् । एतच्च पूर्वोक्तादपि
चपुलात् चवाधीमवर्षा वा गुह्यभार्या गच्छतो द्रष्टव्यम्
॥ १०६ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेयुर्महापातकिनो मलम् । उपपा
तकिनस्तेवमेभिर्मानाविधैर्व्रतैः ॥ १०७ ॥

एतैरित्यादि । एभिर्दत्तव्रतैर्व्रतैश्चैव महापातक
कारिणः पापं निर्हरेयुः । नोवशाद्युपपातककारिणः पुनर्व्रत
मवप्रकारेणैकद्वयव्रतैः पापानि निर्हरेयुः ॥ १०७ ॥

उपपातकसंयुक्ते गोघ्नो मासं यवान् पिबेत् ।
हृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्माणां तेन संवृतः ॥ १०८ ॥

चतुर्थकालमग्नीयादक्षारलवणं मितम् । गोमू
त्रेण चरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ १०९ ॥

दिवानुगच्छेद्गोस्तास्तु तिष्ठन्मूर्द्धं रजः पिबेत् ।
शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ ११० ॥

तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ।
आसीनास्तु तथासीनो नियतो वोतमत्सरः ॥ १११ ॥

आतुरामभिग्रस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ।
पतिताम्यङ्गुलघ्नां वा सर्वोपायैर्विमोचयेत् ॥ ११२ ॥

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
न कुर्वीतात्मनस्नानं गोरहृत्वा तु शक्तितः ॥ ११३ ॥

आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रे वा खले ।
भक्षयन्तीन्न कथयेत्पिबन्तश्चैव वत्सकम् ॥ ११४ ॥

अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।
स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥ ११५ ॥

उपेति । अनेन विधिना यस्मिन्ति यावत्कुलकं उपपातकयुक्तो
गोघाती त्रिधिलयवागूरूपेण प्रथममासं यवान्पिबेत् यस्मिन्
मुष्टितत्रिरा . सूनमभ्युः तेन हृतगोचर्माणां हृदितदेशा

मासचयमेव मोक्षे कथेत् गोधूपेणाचरेत्कर्मचयमेव हि यः कश्चि
मस्यवक्ष्यमर्चितं हविषमस्यमेकादशशुक्ला द्वितीयेऽङ्गि वाचं सोमं
द्वितीयेऽङ्गि तीर्थायावसीयात् मासचयमेव हि वा प्रातस्ता गा अमु
नक्षेत्रायाश्च मवां सुरप्रहारादूर्ध्वमुत्थितं रवश्चिह्नमाकाशे
येत् कश्चुचमादिना ताः परिचर्य्य प्रथम्य च रात्रौ भित्तादिक
मननुवेद्य उपविष्ट आसीत् तथा इष्टिर्विगतकोपः उत्ति
तासु गोषु पश्यादुत्तिष्ठेत् वने च परिभ्रमन्तीषु पश्यात्
परिभ्रमेत्। उपविष्टाषु गोषूपविष्टेत् व्याधिताद्यौरव्याघ्रा
दिभयहेतुभिराक्रान्तां पतितां कर्हमस्रग्नां वा यथाशक्ति मोच
येत्। तथा उपो आदित्ये तपति मेघे च वर्धति भीते सौपक्षिते
मादते चात्थयं वाति गोर्धवाशक्ति रक्षामक्षत्वा आत्मनश्चाथं
न कुर्वान्तथा आत्मनोऽन्वेषां वा गेहे खेपे खलेषु प्रसादिम
चयं कुर्वन्तीं वस्यच्च चौरविवल्लव कथयेत्। अवेणीकविधा
मेव सो गोघ्ना गाः परिचरति य गोवधजनितपापं विमर्शये
रपनुदति ॥ १०८ ॥ ॥ १०८ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥
॥ ११५ ॥

दृषभैकादशा मास दद्यात्पुनरितव्रतः। अवि
द्यमाने सर्वस्वं वेदविज्ञो निवेदयेत् ॥ ११६ ॥

दृषभेति। दृष एकादशो चाशान्ताः सन्त्यमनुष्ठितमाच
रिन्तो दद्यात्। अविद्यमाने तावति धने सर्वस्वं वेदज्ञेभ्यः प्राप्य
वेभ्यो दद्यात् ॥ ११६ ॥

एतदेव व्रतं कुर्वन्नुपपातकिनो दिजाः । अवकीर्णवर्जं शुद्धार्थश्चाभ्यावणमवाप्ति वा ॥ ११७ ॥

एतदेवेति । अपरे द्रुपपातकिनो वक्ष्यमाणानवकीर्णवर्जिताः
पापनिर्हरणार्थमेतदेव गोवधप्रायश्चित्तं चाभ्यावणम् । कुर्वन्
चाभ्यावणम् सधुत्वात् सधुन्युपपातके जातिव्रत्तिगुहाद्यपेक्षं
वा योजनीयम् ॥ ११७ ॥

अवकीर्णी तु काष्ठेन गर्दभेन चतुष्पथे । पाक
यज्ञविधानेन यजेत निर्घृतिमग्निं ॥ ११८ ॥

अवकीर्णीति । अवकीर्णी वक्ष्यमाणः काष्ठेन गर्दभेन राक्षो
चतुष्पथे पाकयज्ञेन मन्त्रेण निर्घृत्याह्वादेवतां यजेत् ॥ ११८ ॥

ऊत्वाग्नौ विधिवद्दोमानन्ततश्च समेतृचा । वाते
ऋगुरुवज्रीनां जुहुयात्सर्पिषाज्जतीः ॥ ११९ ॥

ऊतेति । ततो निर्घृत्यै गर्दभरूपादिदोमान् यथावच्चतु
ष्पथे कृत्वा तदन्ते समाविष्टान् मारुतइत्येतथा च्छवा मारुते
ऋगुरुवज्रीनां धृतेनाज्जतीर्जुहुयात् ॥ ११९ ॥

कामतो रेतसः सेकां व्रतस्वस्य दिव्यमनः । अति
कर्म व्रतस्वस्य उर्ध्वर्षाया व्रतस्वस्यः ॥ १२० ॥

अप्रविष्टत्वा दवकीर्षं सचवमाह कामत इति । इच्छातो
दिवः अवकीर्षं भवेत्तत्वा व्रतस्वस्य तद् बोधितमिति वचन
तस्मीद्योगो द्रुकोत्सर्गं व्रतस्वस्य साति कर्ममवकीर्षं रूपं वर्मणा
वदविदः प्राजः ॥ १२० ॥

माहृतम्युद्धृतश्च गुरुम्यावकमेव च । चतुरो
व्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मणेजोऽवकीर्षिनः ॥ १२१ ॥

माहृतमिति । व्रतस्वस्य विदो वेदाश्च वननिबमानुष्ठानवनेकः
तदवकीर्षिनः वतो सरदिष्टदृष्टान्तिपावकां चतुरः व्रतमिति
चतुर्विधं चाप्याजतीर्मुञ्जचान् दद्यान्वाजतेरवमनुवाहः ॥ १२१ ॥

हतस्त्रिभोगसि प्राप्ते वसित्वा गर्हभाजिनम् ।
सप्तागारांश्चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ १२२ ॥

हतस्त्रिभोगसि । हतस्त्रिभोगकीर्षाख्ये पाप उत्पत्ते पूर्वोक्तं गर्हभ
यामादि कृत्वा गर्हभचर्कपरिधायेति शरीरतत्कारणतद्गर्हभ
वन्निचर्कप्राप्तोऽवकीर्षी अहमिति स्वकर्मस्वापन्नं कुर्वन्
व्रत दृष्टादि भैक्षं चरेत् तेभ्यो ज्ञेयं भैक्षेय वर्तव्यमेव
विकमिति ॥ १२२ ॥

तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्त्तयन्नेककालिकम् । उप
सृष्टं स्निग्धमयं त्वन्द्रेण स विप्रुह्यति ॥ १२२ ॥

तेभ्यरेति । तेभ्यः सप्तगृहेभ्यो लब्धेन भैक्षेण एककालमा
हारं कुर्वन् सायस्यातर्क्यन्दिनेषु च खानमाचरन् योव
किर्त्तिसंवत्सरेणैव विप्रुह्यति ॥ १२२ ॥

जातिभ्रंशकरं कर्म्म कृत्वा न्यतममिच्छया ।
चरेत्साम्प्रतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ १२४ ॥

जातीति । ब्राह्मणस्य राजः कृत्वेत्यादिजातिभ्रंशकर्म्मोक्तं
तस्मात्प्रादन्त्यतमं कर्म्मनिष्ठेयं दृष्ट्वातः कृत्वा वक्ष्यमाणं साम्प्रतपनं
सप्ताहसम्यं कुर्यात् अनिच्छातः पुनः कृत्वा प्राजापत्यं वक्ष्य
माणश्चरेत् ॥ १२४ ॥

सह्यरापाचकृत्यास्तु मासं शोधनमैन्दवम् ।
मखिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैश्यवम् ॥ १२५ ॥

सह्यरेति । सह्यरापोऽेत्यादिना सह्यरीकरणान्युक्तानि
निन्दितेभ्यो धनादानमित्यादिना सापाचोकरणान्युक्तानि तेषां
मन्वादन्यतममिच्छातः कृत्वा चान्द्रायणं मासं प्रोद्धवे कुर्यात्
अमिकीटवयो इत्येत्यादिना मखिनीकरणान्युक्तानि तस्मात्प्रा
देकमिच्छातः कृत्वा चिराचं चवागूं कथितामग्नीधात् ॥ १२५ ॥

तुरीया ब्रह्मरथायाः चण्डिवस्तु वधे स्मृतः ।
वैद्येऽहमाग्नी वृत्तस्यै प्रद्वेष्टे चैवस्तु वोऽहम् ॥ १२६ ॥

तुरीय इति । ब्रह्मरथातुरीयो मानः चैवार्थिकरूपः दाह्य
वार्थिकश्च चतुर्थो मानः इत्यत्र प्राचक्षिप्तं स्त्रीप्रद्विष्टश्च
वध इति उपपातकमेवोपदिष्टवैमाथिकापेक्षया नुदन्तात्
वृत्तश्चण्डिवश्च कामतो वधे इदृशं वैद्ये वाधाचारे कामतो
इते चहमोमानः चार्तुवार्थिकं व्रतं प्रद्वेष्टे वृत्तस्यै कामतो इते
वोऽहमोमानो नवनमाधिकम् इदृशं ॥ १२६ ॥

अकामतस्तु राजस्यं विनिपात्य विजोत्तमः ।
वृषभैकसहस्रा गा दद्यात्सुचरितव्रतः ॥ १२७ ॥

अकामत इति । चतुष्टिपूर्वकानुनः चण्डिवं निहत्य वृषभे
वैद्येनाधिकं वधश्च चावां नर्त ता चात्माप्रद्वेष्टे प्राञ्जल्येभ्यो
दद्यात् ॥ १२७ ॥

व्यवहारेऽपि निवर्तते अटी ब्रह्मरथो व्रतम् ।
वसन् दूरतरे ग्रामादृषमूखनिकेतनः ॥ १२८ ॥

व्यवहिति । वहा संवतो अटीवान् ग्रामादिप्रकटवृत्तमूख
निकेतनो ब्रह्मरथि चतुर्थं व्रतं ब्रह्मदा दाह्य वमा रथादि

तद्वर्षचक्रं कुर्व्यात् न तु तुरीयो ब्रह्महत्याया इत्यनेन पुनरुक्ति
र्माया कटी दूरतरे यामात् दृष्टमूलनिकेतन इत्येतदप्येतत्
यतिरिक्तवृत्तिरोधवधारणादिसकलधर्मनिवृत्त्यर्थत्वादस्य
अकामाधिकाराच्च इदमकामतः अतएवाङ्गवाचवाचुषितम्
॥ १९८ ॥

एतदेव चरेदब्दस्यायस्मिन्नं दिजोत्तमः । प्रमाप्य
वैश्वं वृत्तस्यन्दयाचैकशतकृत्वाम् ॥ १९९ ॥

एतदिति । एतदेव दादत्तवर्षिकव्रतमकामतः साध्याचारं
वैश्वं निवृत्तवर्षमेकं ब्राह्मणादिः कुर्व्यात् एकाधिकं वा नैव
तज्ज्ञात् ॥ १९९ ॥

एतदेव व्रतं कृत्वा मण्डूकमेव च ।
वृषभैकादश्या वसिष्ठ दद्यादिप्राय गाः सितम् ॥ २०० ॥

एतदिति । एतदप्यकामतः इदमेव व्रतं शूद्रहा वसिष्ठ
वसिष्ठरेत् वृषभ एकादश्या वसिष्ठ गवानाः शूद्रवर्षा दत्तब्राह्म
णाव दद्यात् ॥ २०० ॥

मार्जारनकुलौ हत्वा चापं मण्डूकमेव च ।
अगोघोलूककाकांस शूद्रहत्याव्रतश्चरेत् ॥ २०१ ॥

मार्जारेति । विहासनकुलचापमेककुलुरगोधापेयककाका
नामेकैकं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं शूद्रविट्चवधदत्युपपातक

प्राचक्षिप्तं मोचयन्तस्तान्प्राचक्षरेत् न तु शूरेष्वेव कुर्यात्
 त्वादिप्राचक्षिप्तमापन्नं कथ्यते । प्राचक्षन्मयेत् कान्तो
 च्छायादिविवक्षे इत्युक्तम् ॥ १२१ ॥

पयः पिबेन्निराचं वा योजनं वा ऽध्वनो जजेत् । उप
 शृमेत् खवन्त्यां वा कर्त्तुं वाग्नैव तज्जपेत् ॥ १२२ ॥

पय इति । अग्निरुत्पूज्यं मार्जारं प्रादीनां वधे निराचं क्षीर
 मिवेत् । अथ मन्त्रान्जलादिना न समर्थः निराचं योजन
 मध्वनो जजेत् अथान्नं निराचं नद्यां खात्वा तत्राप्यन्नं
 निराचं चापोदीर्घत्वादिसंस्तुजपेत् यद्योत्तरं कथ्यते । पूर्वं
 पूर्वोक्तवधे उत्तरोत्तरपरिपयः न तु वैकल्पिकः ॥ १२२ ॥

अभिष्टार्थायसीं दद्यात्सूर्यं हत्वा विजितमः ।
 पञ्चाशभारकं बंटे सैसकश्चैकमापकम् ॥ १२३ ॥

अभिभिति । सूर्यं हत्वा प्राज्ञाय तोषणं सोऽदक्ष्यन्
 द्यात् । नपुंसकं हत्वा पञ्चाशभारं क्षीरकश्च मापकं प्राज्ञाय
 दद्यात् ॥ १२३ ॥

घृतकुशं वराचे तु तिस्रोऽध्वन्यु तिस्रौ । शुके
 दिद्यावनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा विद्यावनम् ॥ १२४ ॥

घृतेति । शूकरे हते घृतपूर्वं घटप्राज्ञाय दद्यात् तिस्रि

विनि यजिषि इति चतुराष्टकपरिभाषां तिष्ठन् दद्यात् । युगे
 नीतिवर्षे वसं षेऽष्टाव्ययिषि हत्वा निवर्षे वसं दद्यात् ॥ १२४ ॥

इत्या चं सं नखाकाव्य वसं वर्धिसमेव च । वावरं
 श्येनभासौ च स्वर्गवेद्राष्टाव्य गाम् ॥ १२५ ॥

इति । चं वसाकावकमयूरवानरश्येनभासाद्यानाम्बिषा
 मन्वतमं हत्वा दद्यात् ॥ १२५ ॥

वासो दद्याद्वयं इत्या पञ्च नीलान्ध्रान् गजम् ।
 अजमेघावनद्वाहं खरं इत्वैकदायनम् ॥ १२६ ॥

वास इति । अचं हत्वा वसं दद्यात् इति न हत्वा वसं वीक्षा
 न्ध्रवान् दद्यात्प्रत्येकं हानमेवौ हत्वा वसं दद्यात् नर्हं
 हत्वा एकवर्षं वसं दद्यात् ॥ १२६ ॥

अक्रव्यादांस्तु मृगान् इत्या धेनुदद्यात्पयस्विनीं ।
 अक्रव्यादान्वत्सतरीमुष्ट्रं इत्या तु कृष्णालं ॥ १२७ ॥

अक्रव्यादामिति । आमजावमबिषो मृगान् व्याघ्रादीन्
 हत्वा वज्रपीठां धेनुदद्यात् अर्जुनचकान् हरिषाहीन्
 हत्वा म्रिडवसिकां दद्यात् उष्ट्रं हत्वा सुवर्षरत्निकान् दद्यात्
 ॥ १२७ ॥

ओमकार्मुक्कपदापीव पृथग्दृष्टादिमुद्भवे । यत्
योमयि वर्षाणाञ्जारीर्चत्वा ऽनर्कस्मिन् ॥ १३८ ॥

मीमेति । ब्राह्मणादिबर्षस्त्रिवो सोमादुत्पृष्टापकहपुष्टव
यमिषारिषीर्चत्वा ब्राह्मणादिबर्षमेव वर्षपुष्टधनुःशान्तिं नैवान्
पृष्टवर्षेभ्यः ॥ १३८ ॥

दानेन वधनिर्धेकं सर्पादीनामशक्यम् । एकै
कग्रसरेत्कुच्छं दिवः पापापमुत्तये ॥ १३९ ॥

दानेनेति । अक्षिप्रभृतीनामभावादानेन सर्वपापनिर्हरणं
कर्तुमवमर्षो ब्राह्मणादिः प्रत्येकमपि कुच्छं व्यापन्नात् प्राजा
पत्यं दिवः पापनिर्हरणार्थं सरेत्सर्पादिवशाग्निहोत्रार्थावर्षो
दद्यादित्येवमन्तर्येण सर्वपापापमुत्तये ॥ १३९ ॥

अक्षिमतास्तु सत्त्वाणां सहस्रस्य प्रमापये । पूर्वे
चानक्षमस्तान्तु मूङ्गवद्व्यामृतं चरेत् ॥ १४० ॥

अक्षिमताविति । अक्षिषाहवर्षात् अक्षिमतां प्रविष्टां
ककशावादीनां सहस्रस्य मध्ये मूङ्गवद्व्यामृतं अक्षिषाहवर्षेण
कुर्वन्तु अक्षिरक्षिषावत् सत्त्वकादीनां प्रवृत्तपरिमितं
नामधेयं तदेव व्यापयितुं कुर्वन्तु ॥ १४० ॥

किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्त्रिमताम्यथे । अन
स्याश्चैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ १४१ ॥

किञ्चिदिति । अस्त्रिमतां बुद्धजन्तूनां ह्यकसासादीनाम्यथे
कम्यथे किञ्चिदेव दद्यात् । अस्त्रिमतां वधे पणो देय इतिसुमन्तु
स्मरणात्किञ्चिदेवेति पणो बोद्धव्यः । अनस्त्रिमतान् पुष्कल
त्कुशादीनाम्यथेकम्यथे प्राणायामेन शुद्धो भवति प्राणाय
मस्य सव्याहृतिकां सप्रणवां सावित्रीं त्रिरसा सह । त्रिः पठे
द्वायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इतिवन्निष्ठप्रोक्तस्यचो
यास्तः ॥ १४१ ॥

फलदानान्तु वृक्षाणाञ्छेदने जप्यमृक्प्रतं ।
गुल्मवल्लीलतानाञ्च पुष्पितानाञ्च वीरुधां ॥ १४२ ॥

फलमेति । फलदानानामासादीनां वृक्षाणां गुल्मानां कुश
कादीनां वल्लीनां गुडुच्चादीनां लतानां वृक्षप्रासाधकानां
पुष्पितानाञ्च वीरुधां कूष्माण्डादीनाम्यथेकञ्छेदने पापप्रमो
चनार्थं सावित्र्यादिहृक्प्रतं जपनीयं इन्धनार्थमशुक्लाणां
द्रमाणामवपातनमित्यादेरुपपातकम्यथे पठितस्य गुरुप्रावशि
त्ताभिधानात् इदमप्यवृक्षादिहृदने लघुप्रावशित्तं सक्तद
बुद्धिपूर्वकविषयं वेदितव्यम् ॥ १४२ ॥

अजायमानां सत्त्वानां रसजानाञ्च सर्वशः ।
फलपुष्पोद्भवानाञ्च घृतप्राग्ने विप्रोधनं ॥ १४३ ॥

अजायेति । अजादिषु जातानां मुखादिरसजातानाञ्च
उदुम्बरादिफलसम्भवानां मधुकादिपुष्पोद्भवानाञ्च सर्व
प्राग्निना पथे घृतप्राग्नेनैव विप्रोधनम् ॥ १४३ ॥

कृष्टजानामोषधीनाञ्चातानाञ्च खर्वं वने ।
वृथाखर्वोऽनुगच्छेद्गान्धिममेकम्यवोन्नतः ॥ १४४ ॥

कृष्टेति । कर्षयत्पूर्वकजातानामोषधीनां वटिकादीनां वने
च खर्वमुत्पन्नानां गीवारादीनां निष्प्रबोधवच्छेदने वीर्य
हार इकमहो मोरनुमननं कुर्यात् ॥ १४४ ॥

इतैर्वनैरपोक्षं खादेनो विंशत्यमुद्भवम् । ज्ञाना
ज्ञानकृतं कृत्यं श्रुतानाञ्च भक्षणे ॥ १४५ ॥

इतैरिति । इति वनप्रायश्चित्तैर्विज्ञानमित्यायं ज्ञाना
ज्ञानकृतं निर्हरणीयं इदानीमज्ञानवत्प्रायश्चित्तं वक्ष्यमाणं
श्रुतम् ॥ १४५ ॥

अज्ञानादादृशीं पीत्वा संस्कारैश्चैव शुद्ध्यति ।
मतिपूर्वमनिर्द्देश्यग्राह्याग्निकमिति स्थितिः ॥ १४६ ॥

अज्ञानादिति । महापातकप्रकरणव्यवधानेनाज्ञानात्
नेदं मुख्यपैष्टीसुराविवर्धं वचनम् । किन्तु तदितरविवर्धं तत्र
यथा चेत्ता तथा सर्वा गौडीमाध्वेयार्जुनसुरासाम्बोयवमित्त
रमद्यापेयया ब्राह्मणस्य प्राचक्षितगौरवार्थमित्युक्तं । तेन
बुद्धिपूर्वकं गौडीं माध्वेय पीत्वा मोतमेव तन्नक्षत्रं कृत्वा
पुनः संस्कारैश्चैव शुद्ध्यति । तथाच मोतमः । अमत्या मद्यपात्रे
पयोधृतमुदकं वायुजतिज्जहं तन्नक्षत्रः ततोऽस्य संस्कारः ।
इत्यमेव व्याख्यातं भविष्यपुराणे । अकामतः कृते पात्रे गौडी
माध्वेयार्जराधिप । तन्नक्षत्रविधानं स्थात् मोतमेव तत्रो
दितम् । बुद्धिपूर्वकन्तु पैष्टीतरमद्यपाने प्राण्याग्निकं अनिर्द्देश्य
मिति ब्राह्मणमर्यादा । तथा गौडीमाध्वेयार्जनात्पाने मरुत
निषेधादितरमद्यापेयया गुरुत्वाच्च मानवमेव कषान् वा
भक्षवेदहन्मिति प्राचक्षितमुक्तं अतएव गौडीमाध्वेयः
कामतः पानानुवृत्तौ भविष्यपुराणे । यदाऽस्मिन्नेव विषये ब्राम
वीधं प्रकल्पयेत् । कषान्वा भक्षवेदहन्मिच्छाकं वा सक्तक्षिति ।
सुरापानापनुत्तर्धं वाकवावा जटी ध्वनीमि पैष्टीगौडीमाध्वी
वतिरिक्तपुस्तक्योक्त पानवादिनवविधमद्यस्य प्रत्येकग्याने सप्त
मास्यंस्कारमात्रमेव केवलं अन्यदा सप्तप्राचक्षितं ब्राह्मणस्य

युक्तः। बुद्धिपूर्वकानवादिमद्यप्राप्ते तु। मतिपूर्वकं सुरापाने
कर्मैव ज्ञानतो नृदः। अज्ञानिकश्चो भवतः पुनः संस्कार इव
हीतिभविष्यपुराणीचमन्त्रदा एवंविधं मुच्यन्तरोक्तं युक्तं ॥१४१॥

अथः सुराभाजनस्या मद्यभाष्यद्वितीयाद्या ।

पञ्चरात्रं पिवेत्पीत्वा ब्रह्मपुष्पी श्रुतमन्यः ॥ १४० ॥

अथदति। पैष्टीसुराभाष्ये तदितरमद्यभाष्ये वा ऽवस्थिता
अथः सुरारचनत्ववर्जिताः पीत्वा ब्रह्मपुष्पाक्षौवधिप्रसिपेय
यत्नं पीरकद्वयं ब्रह्मपुष्पीविपक्षेन त्वयं पीरैव वर्तयेदिति
बोधयनकारणात्। पञ्चरात्रं पिवेत् सुरामद्ययोः वर्जयेव
मुदययु प्रावक्षित्ताभिधानात् इहापि ज्ञानाज्ञानादिप्रकार
भेदेन विवचयमीकरणं समाधेयं। वाचनिकमेव प्रावक्षित्तं
वाच्यमिति मेधातिथिराह ॥ १४० ॥

सृष्ट्वा दत्त्वा च मदिरीं विधिवत्प्रतिपृच्छ च।

शूद्रोऽपिष्टाद्य पीत्वापः कुशवारि पिवेत् त्वयं ॥ १४८ ॥

अथेति। सुरां सृष्ट्वा दत्त्वा च तद्विवचनपूर्वकञ्च प्रतिपृच्छ
शूद्रोऽपिष्टाद्य अथः पीत्वा प्रतिपृच्छेत्युपादानात्। ब्राह्मणो
इर्भक्षितमुदकं त्वयं पिवेत् ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमात्राय सोमपः । प्राणा
नस्तु त्रिरायस्य घृतमाश्व्य विशुद्ध्यति ॥ १४९ ॥

ब्राह्मणस्त्रित्यादि । ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः सुरा
पस्य मुखवन्मन्त्रिनं गन्धं ब्राह्मणं जलमथे प्राणायामचक्रं कृत्वा
घृतं प्राश्व्य विशुद्धो भवति ॥ १४९ ॥

अज्ञानात्प्राश्व्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा दिजातयः ॥ १५० ॥

अज्ञानादिति । विह्वराहादीनां वक्ष्यमाणत्वात् अनुद्धि
पूर्वकं मनुष्यवन्मन्त्रि मूत्रं पुरीषं वा प्राश्व्य सुरासंसृष्टञ्च
भक्तादिरसं वा प्राश्व्य दिजातयस्त्रयो वर्णाः पुनरप्यनवन्म
र्हन्ति ॥ १५० ॥

वपनं मेखलादण्डो भैक्ष्यचर्याव्रतानि च ।
निवर्त्तन्ते दिजातोनाम्पुनः संस्कारकर्माणि ॥ १५१ ॥

वपनमिति । त्रिरो मुखनं मेखलाधारणं दण्डधारणं
भैक्ष्याणि व्रतानि च मधुमांसस्त्रीवर्जनयुतानि प्रायश्चित्तार्थं पुन
रप्यनवने दिजातीनाम् भवन्ति ॥ १५१ ॥

अभोज्यानाम् भुक्तां क्षीयद्भेदमेव च ।
अग्न्या मांसमभक्ष्यं सप्तरात्रं वयान्पिबेत् ॥१५१॥

अभोज्यानामिति । अभोज्यानामाभोज्यकृते चक्षे इत्या-
द्युक्तानामन्यभुक्ता वसुमिमित्तवत्तुल्येव चवानूल्येव वा
चवान् पानयोग्यान् कृत्वा सप्तरात्रं पिबेत् । अमुस्मिन्नेव विषये
मत्या भुक्ता चरेत्कृच्छ्रमिति चतुर्थाध्याये प्राचक्षितमुक्तं तेन
यह वैकथितं विकल्पस्य कर्तृप्रज्ञावेद्यः तथा द्विजातिस्त्रीषां
मुष्ण्डं शूद्रोष्ण्डं वा भुक्ता एतदेव कुर्यात्तथा कथाद-
शूकरोद्वाचामित्यादिना बहिर्ग्रेवप्राचक्षितं तच्चिषिद्भुमां च
भुक्ता इदमेव कुर्यात् ॥१५२॥

शूक्तानि च कषायस्य पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः ।
तावद्वयप्रयतो यावत्तत्र प्रजत्यधः ॥१५३॥

शूक्तानीति । चानि कषायतो मधुरादिरसानि काकयोमे-
योदकवाचादिनाचभावं प्रयन्ति तानि शूक्तानि कषायात्
विभोतकादीन् कथितानि चप्रतिषिद्धास्तपि पीत्वा यावत्
जीर्णानि भवन्ति तावदशूचिः पुरषो भवति ॥१५४॥

विह्वराक्षरोद्वाचं गोमायोः कपिकाकयोः ।
प्राज्य मूत्रपुरीषाणि द्विजस्याश्रायणश्चरेत् ॥१५५॥

विह्वराक्षेति । याम्भूकरक्षरोद्वाचमाश्रायणकालात्

मूचमुरीषं वा द्विजातिर्भुक्त्वा चान्द्रायणं कुर्यात् यत्तु हृषाकं
विह्वराहस्येत्यनेन विह्वराहयामकुक्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणे
पञ्चमाध्याये प्राचक्षित्तमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं इदं
न्यूनभ्यासविषये इत्यविरोधः ॥ १५४ ॥

शुष्कानि भुक्त्वा मांसानि भौमानि कवकानि च ।
अज्ञातश्चैव क्षणास्थमेतदेव व्रतश्चरेत् ॥ १५५ ॥

शुष्काणीति । वाय्वादिना ज्ञोषितानि मांसानि भुक्त्वा भूम्या
दिप्रभवानि हृषाकानि भुक्त्वा भूमिजं वा वृषजं वा हृषाकं
भक्षयन्ति ये । ब्रह्मज्ञांस्तान् विजानीयात् इतिचमेन वृष
जस्यापि निषेधात् । हरिणमांसमुत रासभमांसमिति भक्ष्या
भक्ष्य तथा यज्ञ ज्ञातं तथा हिंसास्थानं सूना ततो यदाणीतं
तद्भुक्त्वा चान्द्रायणमेव कुर्यात् ॥ १५५ ॥

क्रव्यादशूकरोद्गाणां कुक्कुटाणाञ्च भक्षणे ।
मरकाकखराणाञ्च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ १५६ ॥

क्रव्यादेति । आममांसमक्षिणां साम्यशूकरोद्गाम्यकुक्कुटानां
तथा मानुषकाकगर्भानां प्रत्येकं बुद्धिपूर्वकं मांसभक्षणे
वक्ष्यमाणं तप्तकृच्छ्रमायस्त्रितम् साम्यशूकरकुक्कुटयोर्बुद्धि
पूर्वकभक्षणे पञ्चमाध्याये पातित्यमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं
इदमुपाभ्यासविषये तप्तकृच्छ्रमित्यविरोधः ॥ १५६ ॥

मासिकाश्रमन्तु योऽग्नीवाहसमावर्तको दिवः ।
स जीर्णान्युपवसेदेकादशोदको वसेत् ॥ १५७ ॥

मासिकाश्रमिति । यो ब्रह्मचारी ब्राह्मणो मासिकमाह
वमन्धवमन्नाति एतच्च सपिण्डीकरणात्पूर्वं एकोद्दिष्टमाह
योपसक्तं च चिराचमुपवसेत् । चिराचमथ एकस्मिन्महि
षमावसेत् ॥ १५७ ॥

ब्रह्मचारी तु योऽग्नीवाहधुमांसद्वयव्रजः ।
कृत्वा प्राकृतं कर्णं व्रतशेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

ब्रह्मचारीति । यो ब्रह्मचारी मासिकं मांसं वा चनिष्ठातः
चापदि वाऽद्यात् च प्राजापत्यं कृत्वा प्रारब्धब्रह्मचर्यव्रत
शेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

विशालकाकासूक्ष्मिदृशगन्धा चनकुसुमा च ।
केशकोटावपमश्च पिबेद्ब्रह्मसुवर्चसां ॥ १५९ ॥

विशालेति । विशालकाकमूषिककुक्षुरनकुसानामुष्णिहं
केशकीटरूपसंघर्षंदुहं वा चकृतवत्पेषविग्रहिणं ज्ञात्वा
भुक्त्वा ब्रह्मसुवर्चसां कथितमुदकमिवेत् ॥ १५९ ॥

विनि विनि इति चतुराङ्गकपरिणामः विनिन्द्यात् । मुके
ही विवर्षे वत्सं क्रौञ्चकामयिन् हन्ता विवर्षे गत्तं त्राक्षमय
दद्यात् ॥ १२४ ॥

हत्वा चंसं वत्साकाव्य वत्सं वर्धिसमेव च । वावरं
श्वेनभासौ च सार्धमेद्राक्ष्णाय गाम् ॥ १२५ ॥

इति । इषवत्साकावकमयूरवानरश्वेनभासास्थानान्वशिषा
मन्यतमं हत्वा त्राक्षाय गान्दद्यात् ॥ १२५ ॥

वासो दद्याद्द्वयं हत्वा पञ्च नीलान्मृषान् गजम् ।
अजमेषावनद्वाहं खरं हत्वैकहायनम् ॥ १२६ ॥

वाय इति । अजं हत्वा वत्सं दद्यात् हस्तिनं हत्वा पञ्च मीना
नृवमान् दद्यात्पक्षिकं हानमेवौ हत्वा वृषभन्दद्यात् नर्हभं
हत्वा एकवर्षे वत्सं दद्यात् ॥ १२६ ॥

क्रव्यादांस्तु मृगान् हत्वा धेनुन्दद्यात्पयस्विनीं ।
अक्रव्यादान्वत्सुतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णालं ॥ १२७ ॥

क्रव्यादामिति । आनमावमशिषो मृगान् व्याघ्रादीन्
हत्वा वज्रघीरां धेनुन्दद्यात् अममममकान् हरिषादीन्
हत्वा भौतवशिकां दद्यात् उष्ट्रं हत्वा सुवर्षरत्निकान्दद्यात्
॥ १२७ ॥

ओमकार्मुक्तवशादीन् प्रथमं द्वादशमुद्रये । चतु
र्थांशवि वर्षाणाञ्चारीर्धत्वा ऽनवस्थितः ॥ १३८ ॥

धीनेति । ब्राह्मणादिवर्षस्त्रिषो षोभादुत्कृष्टापकृष्टपुरव
यमिचारिषीर्धत्वा ब्राह्मणादिकमेव वर्षपुटधनुःहाग मैवान्
द्वादशवर्षवदात् ॥ १३८ ॥

हानेन वधनिर्धेकं सर्पादीनामग्रकवम् । एकै
कग्रचरेत्कुच्छं दिजः पापापमुत्तये ॥ १३९ ॥

हानेनेति । अक्षिप्रभृतीनामभावाद्धानेन वर्षपापनिर्हरणं
कर्तुमवमर्षो ब्राह्मणादिः प्रत्येकवर्षे कच्छयाचम्यात् प्राजा
पत्यं दिजः अपनिर्हरणार्थं चरेत्सर्पादपक्षिभिरुद्धाचार्यो
दकादिव्येवमारभ्यैतत्सर्वना दृष्टव्यम् ॥ १३९ ॥

अक्षिमताग्निसत्त्वानां सदसस्य प्रमापये । पूर्वे
चानक्षमस्तृणान् मूत्रचत्वाग्रतः चरेत् ॥ १४० ॥

अक्षिमतादिति । अक्षिषाच वर्षात् अक्षिमत्तं प्रक्षिप्य
कृकशावादीनां सदसस्य वधे मूत्रचत्वाग्रतः अक्षिमत्तदेविकं
कुर्व्यात् अक्षिरक्षिषावाच्यं तत्पुषादिकं प्रकटपरिमितं
पात्यये तदेव प्राचक्षितं कुर्व्यात् ॥ १४० ॥

किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्त्रिमताम्यथे । अन
स्याश्चैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ १४९ ॥

किञ्चिदिति । अस्त्रिमतां बुद्धजन्तूनां कृकशाद्यादीनामत्ये
कमधे किञ्चिदेव दद्यात् । अस्त्रिमतां वधे पणो देव इतिसुमन्तु
स्मरणात्किञ्चिदेवेति पणो बोद्धव्यः । अनस्त्रिमतान्तु यूक्षम
त्कृशादीनामत्येकमधे प्राणायामेन शुद्धो भवति प्राणाय
मस्य सव्याहृतिकां सप्रणवां सावित्रीं त्रिरथा सह । त्रिः पठे
दुपयत्तप्राणः प्राणायामः स उच्यते इतिवन्निष्ठप्रोक्तस्यचो
पास्यः ॥ १४९ ॥

फलदानान्तु वृक्षाणाञ्छेदने जप्यमृक्प्रतं ।
गुल्मवल्लीलतानाञ्च पुष्पितानाञ्च वीरुधां ॥ १४९ ॥

फलमेति । फलदानामाद्यादीनां वृक्षाणां गुल्मानां कुक्ष
कादीनां वल्लीनां मुहुष्वादीनां लतानां वृक्षशाखावृक्षानां
पुष्पितानाञ्च वीरुधां कूष्माण्डादीनामत्येकञ्छेदने पापप्रमो
चनार्थं सावित्र्यादि, चक्रप्रतं जपनीयं इत्यनार्थमशुष्काणां
क्रमणामवपातनमित्यादेरुपपातकमधे पठितस्य गुरुप्रावशि
त्ताभिधानात् इदमप्यववृक्षादिछेदने लघुप्रायश्चित्तं सङ्गद
बुद्धिपूर्वकविवर्धं वेदितव्यम् ॥ १४९ ॥

असाध्यजानां सत्त्वानां रसजानाञ्च सर्वशः ।
फलपुष्पोद्भवानाञ्च घृतप्राशो विशेषनम् ॥ १४३ ॥

असाद्येति । असादिषु जातानां मुखादिरसजातानाञ्च
उदुमरादिफलवत्त्वानां मधूकादिपुष्पोद्भवानाञ्च सर्व
प्राशनां वधे घृतप्राशवन्मापशोधनम् ॥ १४३ ॥

कृष्टजानामोषधीनाञ्चातानाञ्च स्वयं वने ।
वृथासम्योऽनुगच्छेद्भान्दिनमेकम्यथोन्नतः ॥ १४४ ॥

कृष्टेति । कर्षयपूर्वकजातानामोषधीनां वटिकादीनां वने
च सवमुत्पन्नानां जीवारादीनां निष्प्रयोजकवच्छेदने क्षीरा
चार एकमसौ मोरनुमनं कुर्यात् ॥ १४४ ॥

एतेर्बनैरपोद्वां खादेनो विंसासमुद्भवम् । ज्ञाना
ज्ञानकृतं ज्ञानं शृणुतानाद्यभक्षणे ॥ १४५ ॥

एतेरिति । एतैरन्यप्राचक्षिणैर्विज्ञाननितपापं ज्ञाना
ज्ञानकृतं निर्धरणीयं इदानीमज्ञानवत्प्राचक्षितं वक्ष्यमाणं
शृणुत ॥ १४५ ॥

अज्ञानाद्दक्षिणीं पीत्वा संस्कारिण्यैव शुद्ध्यति ।
मतिपूर्वमनिर्द्देश्यप्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥ १४६ ॥

अज्ञानादिति । महापातकप्रकरणव्यवधानेनाद्याद्यानात्
नेदं मुख्यपैष्टीसुराविवर्धं वचनम् । किन्तु तदितरविवर्धं तच्च
यथा चेत्ता तथा सर्व्या गौडीमाध्वेयार्कसुरासाम्यवोधनमिभ
रमद्यापेयथा ब्राह्मणस्य प्रावक्षित्तगौरवार्यमित्युक्तं । तेना
बुद्धिपूर्वकं गौडीं माध्वीं च पीत्वा सोतस्तेतन्मन्त्रकृत् कृत्वा
पुनः संस्कारेणैव शुद्ध्यति । तथाच मोतमः । अतस्त्वा नद्यपाचे
पयोधृतमुदकं वायुमिति त्वहं तत्तत्तत्तः तत्तेऽस्य संस्कारः ।
इत्यमेव व्याख्यातं भविष्यपुराणे । अकामतः कृते पावे गौडी
माध्वेयार्कराधिप । तत्तत्तत्तविधानं स्थात् मोतमेव चक्षे
दितम् । बुद्धिपूर्वकम्तु पैष्टीतरमद्यपाने प्राणान्तिकं अनिर्द्देश्य
मिति ब्राह्मणमर्यादा । तथा गौडीमाध्वेयार्कानामस्याने मरय
निवेधादितरमद्यापेयथा गुह्याच्च मानवमेव कथान् वा
भक्ष्येदहमिति प्रावक्षित्तमुक्तं अतएव गौडीमाध्वेयः
कामतः पानानुवृत्तौ भविष्यपुराणे । यदाऽस्मिन्नेव विषये मान
वीचं प्रकल्पयेत् । कथान्वा भक्ष्येदहमिच्छाकं वा सकृदिति ।
सुरापानापनुत्सर्धं वाकत्रावाजटी ध्वनीमि पैष्टीगौडीमाध्वी
व्यतिरिक्तपुस्तकस्रोत पानसादिनवविधमद्यस्य प्रत्येकस्याने सप्त
मास्यस्कारमाचमेव केवलं अन्यदा सप्तप्रावक्षित्तं ब्राह्मणस्य

पुनः। बुद्धिपूर्वकमनसादिमनसपाने तु। मतिपूर्वकं सुरापाने
कृतेनैव ज्ञानतो नृदः। अज्ञानातिवृत्तौ भवतः पुनः संस्कार इव
इति भविष्यपुराणीयमन्त्रदा एवंविधं मुन्यनारोक्तं पुनः ॥ १४१ ॥

अथः सुराभाजनस्या मन्त्रभाष्यद्वितीयाक्षया ।

पञ्चरात्रं पिवेत्पीत्वा ब्रह्मपुष्पी श्रुतमन्यः ॥ १४० ॥

अथ इति। पेशीसुराभाष्ये तदितरमन्त्रभाष्ये वा ज्वलित
अथः सुरारचनमन्त्रवर्जिताः पीत्वा ब्रह्मपुष्पाख्यौषधिप्रसिद्धे
पक्वं पीरककदम्बं ब्रह्मपुष्पीविषकेन अथं पीरेव वर्तयेदिति
बौधायनस्मृत्यात्। पञ्चरात्रं पिवेत् सुरामन्त्रयोः सर्वत्रैव
मुदकसु प्राचक्षिताभिधानात् इहापि ज्ञानाज्ञानादिप्रकार
भेदेन विषयवमीकरणं समाधेयं। वाचनिकमेव प्राचक्षितं
वाच्यमिति मेधातिथिराह ॥ १४० ॥

सृष्ट्वा दत्त्वा च मदिरां विधिवत्प्रतिपृच्छ च ।

शृङ्गेच्छिष्टास्य पीत्वापः कुशवारि पिवेत् त्वचं ॥ १४८ ॥

अथ इति। सुरां सृष्ट्वा दत्त्वा च सखिवचनपूर्वकं प्रतिपृच्छ
शृङ्गेच्छिष्टास्य अथः पीत्वा प्रतिपृच्छेत्युपादानात्। प्राज्ञस्यो
दर्थकचित्तमुदकं अथं पिवेत् ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणसु सुरापस्य गन्धमात्राय सोमपः । आषा
नसु चिरायस्य घृतमाश्रय विशुद्ध्यति ॥ १४९ ॥

ब्राह्मणस्त्रित्यादि । ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः सुरा
पस्य मुखसन्निधिं गन्धं ब्राह्मणं जलमध्ये प्राशायामचर्चं कृत्वा
घृतं प्राशय विशुद्धो भवति ॥ १४९ ॥

अज्ञानात्प्राशय विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा दिजातयः ॥ १५० ॥

अज्ञानादिति । विद्वराहादीनां वक्ष्यमाणत्वात् अबुद्धि
पूर्वकं मनुष्यसन्निधिं मूत्रं पुरीषं वा प्राशय सुरासंसृष्टञ्च
भक्तादिरक्षं वा प्राशय दिजातयस्त्रयो वर्णाः पुनरपनयनम
र्हन्ति ॥ १५० ॥

वपनं मेखलादण्डो भैक्ष्यचर्याव्रतानि च ।
निवर्त्तन्ते दिजातोनाम्पुनः संस्कारकर्माणि ॥ १५१ ॥

वपनमिति । त्रिरो मुखनं मेखलाधारणं दण्डधारणं
भैक्ष्याणि व्रतानि च मधुमांसस्त्रीवर्जनयुतानि प्रायश्चित्तार्थं पुन
रपनयने दिजातीनाञ्च भवन्ति ॥ १५१ ॥

अभोज्यानाम् भुक्तार्थं क्षीयद्भोज्येष्टमे वच ।
अग्न्या मांसमभक्ष्यं सप्तार्यं यवाप्यिवेत् ॥ १५२ ॥

अभोज्यानामिति । अभोज्यानामाभोज्यवृत्ते च ज्ञे इत्या-
द्युक्तानामवभुक्ता अन्नमित्यन्नरूपेष्ववगन्तरूपेष्ववा-
यवान् पानयोग्यान् कृत्वा सप्तार्यं पिवेत् । अमृच्छिमेव विवक्षे-
मत्या भुक्ता चरेत्कृच्छ्रमिति चतुर्वाध्याये प्राचक्षितमर्थं तेष-
वह वैकथितं विकल्पस्य कर्तृमन्त्रवेषः तथा द्विजातिस्त्रीषा-
मुच्छिष्टं शूद्रोच्छिष्टं वा भुक्ता एतदेव कुर्यात्तथा कथाद-
शूद्रोद्वाद्यामित्यादिना च द्विजेव प्राचक्षितं तद्विविद्धमाव-
भुक्ता इदमेव कुर्यात् ॥ १५२ ॥

शुक्तानि च कषायांस्य पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः ।
तावद्वयप्रयतो यावत्तन्न प्रजत्यधः ॥ १५३ ॥

शुक्तानीति । चानि क्षमावतो मधुरादिरवाणि काष्ठयोने-
षोदकवाद्यादिनाचभावं प्रयन्ति तानि शुक्तानि कषायांश्च
विभोतकादीन् कथितानि च प्रतिविद्धाण्यपि पीत्वा यावत्
जीर्णानि भवन्ति तावदशुचिः पुरुषो भवति ॥ १५३ ॥

विह्वराक्षरोद्धार्यं गोमायोः कपिकाकयोः ।
प्राग्य मूत्रपुरीषाणि द्विजस्यान्नायश्चरेत् ॥ १५४ ॥

विह्वराक्षेति । प्राग्यशूकरक्षरोद्भूताश्च वावरकाकाका

मूचभुरीषं वा द्विजातिर्भुक्ता चान्द्रायणं कुर्यात् यत्तु ह्वाकं
विह्वराहस्येत्यनेन विह्वराहयामकुक्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणे
पञ्चमाध्याये प्राचक्षित्तमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं इदं
न्यूनभ्यासविषये इत्यविरोधः ॥ १५४ ॥

शुष्कानि भुक्ता मांसानि भौमानि कवकानि च ।
अज्ञातश्चैव क्षणास्थमेतदेव व्रतश्चरेत् ॥ १५५ ॥

शुष्काणीति । वाखादिना शोषितानि मांसानि भुक्ता भूमा
दिप्रभवानि ह्वाकानि भुक्ता भूमिजं वा वृक्षजं वा ह्वाकं
भक्षयन्ति ये । ब्रह्मघ्नास्मान् विजानीयात् इतिश्रमेन वृक्ष
जस्यापि निषेधात् । हरिणमांसमुत रासभमांसमिति मध्या
मध्या तथा चक्षुःज्ञातं तथा हिंसास्थानं सूना ततो यदानीतं
तद्भुक्ता चान्द्रायणमेव कुर्यात् ॥ १५५ ॥

क्रव्यादशूकरोद्गाणां कुक्कुटाणाञ्च भक्षणे ।
गरकाकसराणाञ्च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ १५६ ॥

क्रव्यादेति । आममांसमक्षिणां याम्यशूकरोद्गाम्यकुक्कुटानां
तथा मानुषकाकर्णभानां प्रत्येकं बुद्धिपूर्वकं मांसभक्षणे
वक्ष्यमाणं तप्तकृच्छ्रमप्यसित्तम् याम्यशूकरकुक्कुटयोर्बुद्धि
पूर्वकभक्षणे पञ्चमाध्याये पातित्यमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं
इदमुनाभ्यासविषये तप्तकृच्छ्रमित्यविरोधः ॥ १५६ ॥

मासिकान्नं तु योऽग्नीवाहसमावर्त्तको दिवः ।
स चीप्यहान्युपवसेदेकाहश्चोदके वसेत् ॥ १५७ ॥

मासिकान्नमिति । यो ब्रह्मचारी ब्राह्मणे मासिकमाह
वत्सम्यक्कमन्नाति एतच्च अपिच्छीकरणात्पूर्वं एकोद्दिष्टमाह
योपसवचं च चिराचमुपवसेत् । चिराचमस्य एकस्मिन्नहनि
वसमावसेत् ॥ १५७ ॥

ब्रह्मचारी तु योऽग्नीवाहमुमांसद्वयञ्चन । स
कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

ब्रह्मचारीति । यो ब्रह्मचारी मासिकं मांसं वा च निष्कृतः
चापदि वाऽद्यात् च प्राजापत्यं कृत्वा प्रारब्धब्रह्मचर्यव्रत
शेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

विशालकाकाखूच्छिष्टश्च गन्धा न्नकुलस्य च ।
केशकोटावपञ्च पिवेद्ब्रह्मसुवर्चसा ॥ १५९ ॥

विशालेति । विशालकाकमूषिककुक्षुरनकुलानामुच्छिष्टं
केशकीटरूपवर्गमन्दुहं वा चक्षतश्चत्वेपविशुद्धिर्वा ज्ञात्वा
भुक्त्वा ब्रह्मसुवर्चसां कथितमुदकमिवेत् ॥ १५९ ॥

अभोज्यमन्नं वा तद्व्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता । अन्ना
नभुक्तं नूतनार्थं शोधं वाप्याशु शोधनैः ॥ १६० ॥

अभोज्यमिति । आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिषिद्धमन्नं नादनीय
अमादात्तु भुक्तं वनितव्यं तदवश्यं प्रायश्चित्तैः शिप्रं शोधनोप
वसनपथे तु सधुप्रायश्चित्तव्यवस्थेन ज्ञातः पुनः पूर्वोक्तं प्राय
श्चित्तम् ॥ १६० ॥

एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः ।
स्तेयदोषापहरिणां व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ १६१ ॥

एव इति । अभिष्यमपथे यानि प्रायश्चित्तानि तेषामेतन्ना
माप्रकारविधानमुक्तं स्तेयपापहारिणां विधानमधुना श्रूय
ताम् ॥ १६१ ॥

धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजोत्तमः ।
स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुध्यति ॥ १६२ ॥

धान्येति । ब्राह्मणो ब्राह्मणगृहाद्वान्यभक्तादिरूपधनचौर्याणि
कृच्छ्रातः कृत्वा स्वजातीयधान्या गीता संवत्सरं प्राज्यापत्य
मृताचरत्वेन शुध्यति इतश्च देशकालव्यवधिमावसानि
गुणव्यपेक्षा महत्तादि बोद्धव्यं एवमुत्तरायामि ॥ १६२ ॥

मनुष्याद्यान्तु हरणे स्त्रीणां चैवपुत्रस्य च । रूप
वापीत्रस्यानाद्य शुद्धिस्तान्नायस्य स्मृतम् ॥ १६२ ॥

मनुष्याद्यामिति । पुरवस्त्रीचेचपुत्राद्यामन्यतमहरणे रूप
वस्त्रस्य वापी वस्त्रस्य वा यमवस्त्रस्य हरणे तान्नायस्यं प्राचक्षितं
मन्यादिभिः स्मृतम् ॥ १६२ ॥

द्रव्याद्यामन्यसाराणां स्त्रीषु कृत्वाऽन्यवेक्षणः ।
चरेत्सामान्यपमं कृच्छ्रं तन्निर्व्याख्यात्माशुद्धये ॥ १६३ ॥

द्रव्याद्यामिति । द्रव्याद्यामन्यार्थाद्यामन्यप्रयोजनानाद्या
मुक्तप्राचक्षितविशेषाद्यामपुत्रीवकादोनाम्हरणायैव कृत्वा
तदपहृतं द्रव्यं क्षामिने दत्त्वा सामान्यपमं कृच्छ्रं प्राचक्षितं वक्ष्य
मार्गमात्माशुद्धये कुर्यात् क्षामिनेऽपहृतं द्रव्यं निर्व्याक्येति
वर्त्मखेचप्राचक्षितशेषः ॥ १६३ ॥

भक्ष्यभोज्यापहरणे मानश्रव्यासनस्य च । बुध्य
मूषफसानाद्य यश्चगम्यं विप्रोधनम् ॥ १६४ ॥

नक्षीति । भक्ष्यस्य मोदकादिः भोज्यस्य पाचकादेः चानस्य
व्रकटादिः द्रव्याद्या चाधनस्य च बुध्यमूषफसानाद्य प्रतीक
मवहरणे यश्चनक्षपानं विप्रोधनम् ॥ १६४ ॥

दणकाष्ठद्रुमाणाञ्च शुष्कास्य गुडस्य च ।
 चेलचर्मामिषाणाञ्च चिरान्नं स्यादभोजनं ॥ १६६ ॥

दणोति । दणकाष्ठवृक्षाणां शुष्कास्य च तण्डुलादेः गुड
 वस्त्रचर्मामांशानी मध्ये एकस्याप्यपरस्परं चिरान्नमुपवासञ्च
 रेत ॥ १६६ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानान्ताम्रस्य रजतस्य च । अथः
 कांस्योपलानाञ्च दादशाहं कणान्नता ॥ १६७ ॥

मन्थीति । मणिमुक्ताविद्रुमताम्ररूपलोहकांस्योपलानां
 प्रत्येकमपरस्परं दादशाहमण्डलकणभक्षणं कुर्यात् सर्वत्र
 सक्तदभ्यासदेशकालद्रव्यस्नामिमुषदौर्गत्यापेक्षया उक्तदृष्ट्या
 कटुद्रव्यापहारविषयसमीकरणं समाधेयम् ॥ १६७ ॥

कार्पासकीटजोर्णानां दिशफैकशफस्य च । पक्षि
 गन्धौषधीनाञ्च रज्ज्वाश्चैव त्यज्जम्पयः ॥ १६८ ॥

कार्पासेति । कार्पासकृमिकोषजोर्णानां वस्त्राणां दिशफैक
 शफस्य गवाश्वादेः पक्षिणां शुकादीनां गन्धानाञ्च चन्दनप्रभृ
 तीनां रज्ज्वाश्च प्रत्येकं हरणे त्वहं चौराहारः स्नात् ।

यद्यपि पूर्ववदिवयवमीकरयपरिहारः स्यान्नित्योऽप्युक्त्याप
 षट्त्रयसमर्पणादपि यद्यप्यदेवकस्यप्रायश्चित्तप्रतिरोधः ॥१६५॥

एतैर्ब्रतैरपोचेत पापं खेयकृतं द्विजः । अगम्या
 गमनीयन्तु ब्रतैरेभिरयानुदेत् ॥ १६८ ॥

एतैरिति । एतैर्ब्रतैः प्रायश्चित्तैः खेयजनितस्यापं दिव्यानि
 रपनुदेत् । अगम्यानगमयिभित्तं पुनः हभिर्ब्रह्माद्यैर्ब्रतैः
 विहरेत् ॥ १६८ ॥

गुह्यतत्त्वप्रतं कुर्व्याद्रेतः सिद्धा सख्येनिषु । सख्यु
 पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्यथासु च ॥ १७० ॥

गुह्यतयेति । सख्येनिषु सेद्वर्त्मनिनीषु तथा मित्रमाख्यासु
 पुत्रपत्नीषु कुमारीषु चाख्यासीषु प्रत्येकं रेतः सिद्धा गुरुरार
 ममनप्रायश्चित्तं कुर्व्यात् । यथापि ज्ञानाभ्यासाद्यनुबन्ध
 येनवा मरणात्मिकं चतस्र रेतः सिद्धा कुमारीषु चाख्यासी
 ष्वन्यथासु च । यथिष्टापत्यदारेषु प्रायश्चित्तानो विधीयन्ते इति
 चमेव मरणात्मिकमुपदिष्टं चक्ष्माणात्कृतम् ॥ १७० ॥

पैत्रव्यसेवीं भगिनीं सखीयां मातुरेव च । मातुश्च
 आतुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणव्यरेत् ॥ १७१ ॥

पैत्रव्यसेवीमिति । पित्रव्यसुर्मातृव्यसुश्च दुहितरं भगिनीं

मातुश्च दीदृश्यभातुर्दुश्चिरं दीदृश्यमग्निनीमिव निविद्ध
अन्नवांगला चाश्रायणं कुर्यात् सकृदज्ञानमभिचारित
विषयं अस्पृश्यात् ॥ १७१ ॥

एतास्तिष्ठस्तु भार्यार्ये नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नघः ॥ १७२ ॥

एता इति । तिष्ठ एताः पैतृव्यस्त्रेव्याद्याः भार्यार्ये प्राञ्चो
नोदधेत् ज्ञातित्वेन बान्धवत्वेन ता नोपगन्तव्याः चस्मादेता
उपयन् उपयच्छेत्तरकं चाति । अथविष्ठा च या मातुरित्य
नेन निषेधविद्वा दाक्षिणात्याचारदर्शनेन निषेधदार्ढ्यात्
पुनर्वचनम् ॥ १७२ ॥

अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु । रेतः
सिक्ता जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत् ॥ १७३ ॥

अमानुषीष्विति । अमानुषीषु वज्रवाद्यासु न गवि । गोख्व
कीर्षी संवत्सरस्याजापत्यञ्चरेत् इति ग्रन्थलिखितादिभिर्गुरु
प्रायश्चित्ताभिधानात् । तथा रजस्वलायां योनिस्तस्यान्व
स्त्रियां जले च रेतःशेकं कृत्वा पुरुषः सान्तपनं कृच्छ्रं कुर्यात्
॥ १७३ ॥

मैद्युनन्तु समासेन पुंसि जेधिति वा द्विजः ।
मोचानेऽद्यदिवा चैव सवासाः क्षान्नाचरेत् ॥ १७३ ॥

मैद्युनमिति । यच्च क्वापि देवे पुद्वे मैद्युनं वेविता स्त्रियां
वा मोचाने ब्रह्मणा जसे दिवाकासे च मैद्युनं वेविता
यवस्यः क्षायात् ॥ १७३ ॥

चण्डाक्षान्धस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पत
त्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यन्तु गच्छति ॥ १७४ ॥

चण्डाक्षेति चण्डाक्षक्षान्धमानाद्य चण्डवरादीनां
अज्ञानतो ब्राह्मणः स्त्रियो गत्वा तेनाद्यायभुक्त्वा तेभ्यः प्रति
गृह्य पतति पतितश्च प्राचक्षितं कुर्यात् । एतच्च मुदमादभ्या
सतो भोजनप्रतिपन्नश्चिह्नं । ज्ञानान्तु तेषां स्त्रीममनं ज्ञात्वा
वमानतां गच्छति एतच्च प्राचक्षितजोरवार्धम् ॥ १७४ ॥

विप्रदुष्टा स्त्रियवर्त्ता निबन्धादेकवेज्जनि । यत्पंसः
परदारेषु तच्चैनाचारयेद्भूतम् ॥ १७५ ॥

विप्रदुष्टमिति । विप्रेष्वेव प्रदुष्टमिच्छया यमिचारिणी
मित्यर्थः मर्त्ता निबन्धात्पत्नीकार्येभ्यो निवर्त्तं विनश्यद्भानिव
हकृष्टे चारयेत् । यच्च पुद्वस्य वजानीचपरदारममने

प्राचक्षितं तदेतेनां कारकेत्ततश्च स्त्रीषामर्हं प्रदातव्यमिति
चङ्गमिडादिभिर्दत्तं तद्विच्छेदा यमिषादेव कर्त्तव्यम्
॥ १७६ ॥

सा चेत्युनः प्रदुष्येत्तु सदृशेनोपयन्त्रिता । कृच्छ्र
श्चान्द्रायणश्चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥ १७७ ॥

यद्येदिति । सा स्त्री सजातीयगमनेन यच्छुद्धा कृतप्राच
क्षिता यदि पुनः सजातीयेनाभ्यर्चिता यती तद्गमनं कुर्या
त्तदाऽस्याः प्राचक्षितं प्राजापत्यं कृच्छ्रश्चान्द्रायणश्च शोधनं
मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १७७ ॥

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्विजः । तद्वैच
भुग्जपचित्यं चिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ १७८ ॥

यदिति । वृषली च चण्डाली प्राचक्षितगौरवात् चण्डाली
जमने यदेकरात्रेण प्राञ्जलः पापमर्जयति तद्वैचाली नित्यं
यावित्यादिकञ्चपन् चिभिर्वर्षैर्यपोहति । तथाचापरात्रः ।
यदेकरात्रेण करोति पापं कृच्छ्रं वर्षाप्रान्जलः सेवमानः । चतुर्व
काञ्च उदकं चात्मजापी भैक्षचारी चिभिर्वर्षैस्तपोहति
पापम् । मेधातिथिस्तु इत्यमेव व्याख्यातवान् । गोविन्दराजस्तु
अक्रमपरिधीतद्रुक्ताममक्याचक्षितमिदमाह ॥ १७८ ॥

एवा पापकृतामुक्ता चतुर्थीमपि निष्कृतिः । पति
नैः सख्यमुक्तागामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥ १७८ ॥

इति । इत्थं हिंसाऽभक्ष्यमद्यक्षेयान्मनमकारि
वाच्यं तृतीयमपि पापकृतां निष्कृतिरुक्ता । इदानीं वाचात्याय
कृतिः च ह संवर्णितामिमा वक्ष्यमाणाः संश्रुतीः शृणुत ॥ १७८ ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन वहाचरन् । वाचं
नाश्नापनाद्यौनात् तु वाचाचनावनात् ॥ १७९ ॥

संवत्सरेति । पतितेन च ह संवर्णमाचरन् इत्येवाव
मममैकाग्र्येनोपवेष्टनैकपक्षिभोजनरूपपाच्यं वर्णापाचरन्संवत्सरेण
पतति न तु वाचनाश्नापनाद्यौनात् संवत्सरेण पतति किमुक्तं
इत्येवार्थः । वाचापनमपोपनयनपूर्वकं वाचिणीभावार्थः । वाच
कादीनाञ्च वक्षः पतिव्यमाह देवकः । वाचमं योनिवर्णनं
वाचाचं च ह भोजनं । कृता वक्षः पतन्त्येते पतितेन न संवत्सः
विष्णुः । वाचं वक्षरात्पतति पतितेन वहाचरन् । च ह वाचाचवा
न्नावात् यौनात् वक्ष इव हि । यौधाचनः । संवत्सरेण पतति पति
नेन वहाचरन् । वाचनाश्नापनाद्यौनात्सो न वक्षमाचमादिति ।
मेविष्णुरावसु । वाचनादीनाम्नवाचां संवत्सरेण पतिव्य
रेतुमं वहाचकादीनां वक्षुमाच संवत्सरेण किमु तस्मादूर्ध्वं

स्मितिं याचते । अथादीपमनुयाया मुनियानामुपरिषी ।
नेनां गोविन्दराजस्य कल्पनामनुदम्बरे ॥ १८० ॥

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविप्रुद्धये ॥ १८१ ॥

यो येनेति । पतितब्रह्मोद्यमपापकारिवचनः सकलपापिनाम
विशेषपाठात् एषां पतितानां मध्ये यो येन पापकारिणा
सह पूर्वोक्तं संसर्गं करोति स तस्यैव व्रतरूपं प्राचक्षिप्तं
कुर्यात् न तु मरणात्मिकमित्यभिहितं तदपि व्रतं संसर्गिणा
क्लिप्तमात्रं ब्रह्महा द्वादश समा इत्यादिकत्यादहीनं कर्तव्यम् ।
तथाच व्यासः । यो येन संसृजेदर्थं सोऽपि तत्समतमिधात् ।
पादस्यूनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं दिवः ॥ १८१ ॥

पतितस्योदकद्वार्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्वर्चः । निन्दि
तेऽनि सायाक्रे ज्ञात्युत्विगुरुसन्निधौ ॥ १८२ ॥

पतितस्येति । महापातकिनो जीवत एव प्रेतस्योदकद्वार्यं
वक्ष्यमाणं रोत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च यामादहिर्गता ज्ञाति
स्तत्किं गुरुसन्निधाने रिक्तायां नवस्यां तिष्ठौ दिवाभ्येकर्त्तव्यम्
॥ १८२ ॥

दासी षट्मपामूर्धम्यर्थस्येत्येतवत्यदा । षष्टो
रात्रमुपासीरन्नग्रीवं बान्धवैः सह ॥ १८२ ॥

दासीति । षष्ठ्यस्यमानोदकप्रयुक्ता दासी षट्कपूर्वं षट्
मेतवदिति दक्षिणामिमुखीभूय पादेन चिपेत् यथा य विददको
भवति तदनु ते षष्ठ्यास्त्रमागोदकैश्चदाशोरात्रमग्रीवमा
चरेत् ॥ १८२ ॥

निवर्त्तेरस्य तस्मात्तु सम्भाषणसहासने । दाया
यस्य प्रदानञ्च याचा चैव हि सौमिकी ॥ १८४ ॥

निवर्त्तेरस्यिति । तस्मात्प्रतिताम्यपिच्छादीनां सम्भाषण
मेकाग्रनोपवेष्टनं च तस्यै चक्षुप्रदानं बावस्वरिकादौ निम
ज्ज्वादिहोपो लोकव्यवहार इति निवर्त्तेरन् ॥ १८४ ॥

ज्येष्ठता च निवर्त्तेत ज्येष्ठावाप्यञ्च बहुनम् । ज्येष्ठा
प्रत्याभुवाचास्य बवीयान् गुणतोधिकः ॥ १८५ ॥

ज्येष्ठतेति । ज्येष्ठस्य चतुर्व्युत्त्वानादिकदाज्यमात्तस्य न कार्यं
ज्येष्ठकथं च तस्य विंशत्युद्गारादिकं धनं न देवं यद्यपि चक्षु
प्रदानप्रतिषेधादेकाग्रमुद्गारप्रतिषेधः सिद्धः तथापि बवीयस्य
चतुर्व्युत्त्वार्धमनुसते तस्यैव ज्येष्ठस्य बन्धुनिधनं योद्गारांश्चानदं
मुनो मुवाधिको जमते ॥ १८५ ॥

अभोज्यमन्नज्ञातव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता। अज्ञा
नभुक्तानूत्तार्यं शोधं वाप्याशु शोधनैः ॥ १६० ॥

अभोज्यमिति । आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिपिदुमन्नं नादनीव
अमादात्तु भुक्तं वमितव्यं तदवस्थये प्रायश्चित्तैः क्षिप्रं शोधनीयं
वमनपथे तु क्षुद्रप्रायश्चित्तव्यवस्थेन ज्ञानतः पुनः पूर्वोक्तं प्राय
श्चित्तम् ॥ १६० ॥

एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः ।
क्षेयदोषापहरणं व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ १६१ ॥

एव इति । अभिष्यमपथे चानि प्रायश्चित्तानि तेषामेतन्ना
नाप्रकारविधानमुक्तं क्षेयपापहरिणां विधानमधुना श्रूय
ताम् ॥ १६१ ॥

धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजोत्तमः ।
स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विमुह्यति ॥ १६२ ॥

धान्येति । ब्राह्मणो ब्राह्मणगृहाद्वान्यभक्तादिरूपधनचौर्याणि
कृच्छ्रातः कृत्वा स्वजातीयधान्या गीता संवत्सरं प्राकृत्यत्य
ज्ज्ञातपर्येव शुद्ध्यति इत्यत्र देशकालव्यपरिमाणयानि
गुणस्यपेक्षया महत्तादि बोद्धव्यं एवमुत्तरचापि ॥ १६२ ॥

मनुष्याणां पुरतो स्त्रीणां चैव पुरुषा च । रूप
वापीजलानाञ्च शुद्धिवाङ्मायवं स्मृतम् ॥ १६२ ॥

मनुष्याणामिति । पुरुषस्त्रीचैव पुरुषाणामननमरुचै रूप
जलञ्च वापी जलञ्च वा वनजलञ्च पुरतो वाङ्मायवं प्राचक्षितं
मन्यादिभिः स्मृतम् ॥ १६२ ॥

द्रव्याणामन्यसाराणां स्त्रीयं कृत्वाऽन्यवेक्षणतः ।
चरेत्सान्नपत्रं कृच्छ्रं तन्निर्व्याम्यात्माद्भवे ॥ १६३ ॥

द्रव्याणामिति । द्रव्याणामन्यार्थाणामन्यप्रयोगानाञ्च
मुक्तप्राचक्षितविशेषाणामपुबीवकादोनामरुचौष्यं कृत्वा
तदपहतं द्रव्यं खामिने दत्त्वा सान्नपत्रं कृच्छ्रं प्राचक्षितं वस्त्र
मार्चमात्माद्भवे कृत्वात् खामिनेऽपहतं द्रव्यं निर्व्याम्येति
वर्ण्येवप्राचक्षितमेव ॥ १६३ ॥

मन्त्रभोज्यापहरणे यानप्रव्यासनस्य च । पुण्य
मूलफलानाञ्च यज्ञगव्यं विप्रोधनम् ॥ १६४ ॥

अपीति । मन्त्रञ्च मोदकादिः भोज्यञ्च पाचकादेः यानञ्च
व्रकडादिः प्रव्याया चासनञ्च च पुण्यमूलफलानाञ्च प्रतीक
मरुहरणे यज्ञनवपानं विप्रोधनम् ॥ १६४ ॥

दणकाष्ठद्रुमाणाञ्च शुष्कावस्य गुडस्य च ।
 चेलचर्मामिषाणाञ्च त्रिरात्रं स्यादभोजनं ॥ १६६ ॥

दणोति । दणकाष्ठवृक्षाणां शुष्कावस्य च तण्डुलादेः गुड
 वस्त्रचर्मामांशानी मध्ये एकस्याप्यपहरणे त्रिरात्रमुपवासश्च
 रेत ॥ १६६ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानाम्नामस्य रजतस्य च । अथः
 कांस्योपलानाञ्च दादशाहं कणामता ॥ १६७ ॥

मणीति । मणिमुक्ताविद्रुमतामरूपलोहकांस्योपलानां
 प्रत्येकमपहरणे दादशाहनास्तुलकमवचनं कुर्यात् सर्वत्र
 सकृदभ्यासदेशकालद्रव्यस्नामिमुषदौर्गत्यापेक्षया उक्तद्वया
 उक्तद्रव्यापहारविषयसमीकरणं समाधेयम् ॥ १६७ ॥

कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च । पक्षि
 गन्धौषधीनाञ्च रज्ज्वासैव त्यहम्ययः ॥ १६८ ॥

कार्पासेति । कार्पासकृमिकोषजोर्णानां वस्त्राणां द्विशफैक
 शफस्य गवाश्वादेः पक्षिणां शुकादीनां गन्धानाञ्च चन्दनप्रभृ
 तीनां रज्ज्वास्य प्रत्येकं हरणे त्वहं क्षीराहारः स्यात् ।

अथापि पूर्ववद्विषयव्यतीकृतवपरिहारः कदाचिन्नोपपन्नोप
 कृष्टव्यवसर्गवाद्यपि वचनवादेककपमावक्षितमविरोधः ॥१६५॥

इतैर्ब्रतैरपोचेत पापं क्षेयकृतं द्विजः । अमन्या
 गमनीयन्तु ब्रतैरेभिरवानुदेत् ॥ १६८ ॥

इतैरिति । इतैर्ब्रतैः प्राचक्षितैः क्षेयजनितपापं द्विजानि
 रपनुदेत् । अमन्यानमनविमितं पुनः हर्मिर्भक्षमाद्यैर्ब्रतैः
 विहरेत् ॥ १६८ ॥

गुरुतत्पत्रतं कुर्याद्वेतः सिक्का सखेनिषु । सख्यु
 पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्यथासु च ॥ १७० ॥

गुरुतयेति । सखेनिषु सेद्वर्त्मनिनीषु तथा मित्रभार्यासु
 पुत्रपत्नीषु कुमारीषु चास्वास्त्रीषु प्रत्येकं रेतः सिक्का गुरुद्वार
 नमनप्राचक्षितं कुर्यात् । अथापि ज्ञानाभ्यासाद्यनुव्रत
 विषया मर्यादाधिकं चतस्र रेतः सिक्का कुमारीषु चास्वास्त्री
 ष्वन्यथासु च । उपिच्छापत्यदारेषु प्राचक्ष्यमानो विधीयते इति
 यमेव मर्यादाधिकमुपदिष्टं च ज्ञानात्तद्व्रतम् ॥ १७० ॥

पैत्रव्यसेवी भगिनी सखीया मातुरेव च । मातुश्च
 भ्रातृसूनया गत्वा चाग्रावचक्षरेत् ॥ १७१ ॥

पैत्रव्यसेवीमिति । पैत्रव्यसुर्मातृव्यसुश्च दुहितरं भगिनीं

मातुश्च यौदर्यभातुर्दुहितरं यौदर्यभगिनीमिव निविद्ध
ममकां गता चाश्रायणं कुर्यात् सकृदज्ञानव्यभिचारिता
विषयं अस्पृतात् ॥ १७१ ॥

एतास्तिष्ठस्तु भार्यार्ये नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्मघः ॥ १७२ ॥

एता इति । तिष्ठ एताः पैतृव्यसेव्याद्याः भार्यार्ये प्राप्ता
नोदधेत् ज्ञातित्वेन बान्धवत्वेन ता नोपगन्तव्याः यस्यादेता
उपयन् उपगच्छन्नरकं याति । अथविद्या च या मातुरित्य
नेन निषेधविद्वां दाक्षिणात्याचारदर्शनेन निषेधदार्ढ्याणं
पुनर्वचनम् ॥ १७२ ॥

अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु । रेतः
सिक्ता जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत् ॥ १७३ ॥

अमानुषीष्विति । अमानुषीषु वज्रवाद्यासु न गवि । गोमूत्र
कीर्षी संवत्सरव्याजापत्यञ्चरेत् इति ग्रन्थलिखितादिभिर्मुद्
प्रायश्चित्ताभिधानात् । तथा रजस्वलायां योनितस्यान्वच
स्त्रियां जले च रेतःसेकं कृत्वा पुरुषः सान्तपनं कृच्छ्रं कुर्यात्
॥ १७३ ॥

मैयुनक्तु समवेद्य पुंसि मेचिति वा दिवः ।
मोक्षानेष्टुर्दिवा चैव सवासः क्षानमाचरेत् ॥ १०७ ॥

मैयुनमिति । अथ कापि देवे पुद्वे मैयुनं वेविता स्त्रियां
वा मोक्षाने ऋकटादौ जसे दिवाकासे च मैयुनं वेविता
सवयः क्षावात् ॥ १०७ ॥

अष्टाक्षान्दस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पत
त्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यक्तु गच्छति ॥ १०८ ॥

अष्टाक्षेति अष्टाक्षक्षान्दमानाश्च वेष्टवरादीनां
अज्ञानतो प्राचक्षः स्त्रियो गत्वा तेषां क्षावभुक्त्वा तेभ्यः प्रति
गृह्य पतति पतितश्च प्राचक्षितं कुर्यात् । इतश्च मुदत्तादभा
सतो भोजनप्रतिपद्यिमं । ज्ञानात् तेषां स्त्रीममनं कृत्वा
वमानतां गच्छति इतश्च प्राचक्षितजौरवार्यम् ॥ १०८ ॥

विप्रदुष्टा स्त्रियन्मर्त्ता निदग्धादेकवेष्टानि । यत्पंसः
परदारेषु तच्चैनाम्बारयेद्भूतम् ॥ १०९ ॥

विप्रदुष्टमिति । विप्रेष्वेव प्रदुष्टमिच्छया यमिचारिणी
मित्यर्थः मर्त्ता निदग्धात्पत्नीकार्येभ्यो निवर्त्य विनद्वद्भूमि
द्वद्वदे चारयेत् । अथ पुद्वे च वसानीचपरदारममने

प्राचक्षितं तदेवैनां कारयेत् ततश्च स्त्रीषामर्हं प्रदातव्यमिति
चक्षुमिहादिमिदं तदविच्छेत्ता यमिषारेण कर्तव्यम्
॥ १७६ ॥

सा चेत्युनः प्रदुष्येत्तु सदशेनोपयन्मिता । कृच्छ्र
श्चान्द्रायणश्चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥ १७७ ॥

यद्येदिति । सा स्त्री यवातीचगमनेन बह्वदृष्टा कृतप्राच
क्षिता यदि पुनः यवातीयेनाभ्यर्चिता यती तद्गमनं कुर्या
तदाऽस्याः प्राचक्षितं प्राजापत्यं कृच्छ्रश्चान्द्रायणश्च शोधनं
मन्त्रादिभिः स्मृतम् ॥ १७७ ॥

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्विजः । तद्वैष
भुग्जपक्षित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ १७८ ॥

यदिति । वृषली च चक्षुली प्राचक्षितगौरवात् चक्षुली
ममने चदेकरात्रेण ब्राह्मणः पापमर्थयति तद्वैषात्री मित्यं
यावित्यादिकश्चपन् त्रिभिर्वर्षैरपनुदति । तथाचापसंवः ।
चदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्षं ब्राह्मणः सेवमानः । चतुर्थं
काच उदकं चात्ममायी भैरवारी त्रिभिर्वर्षैस्तद्व्यपोहति
पापम् । मेधातिथिस्तु इत्यमेव व्याख्यातवान् । गोविन्दरायण
चक्रमपरिचीतश्रुतानामन्यप्राचक्षितमिदमाह ॥ १७८ ॥

एवा पापकृतामुक्ता चतुर्थीमपि निष्कृतिः । पति
तैः सम्युक्तामामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥ १७८ ॥

इवेति । एवं हिंसाऽभक्ष्यमद्यस्तेषामन्त्यामनकारि
वाच्यं तृतीयापि पापकृतां निष्कृतिरुक्ता । इदानीं वाचात्याच
कृत्तिः च संवर्गिणामिमा वक्ष्यमाणाः संस्कृतीः शृणुत ॥ १७८ ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । वाच
नाद्यापनाद्यौनाच्च तु वाचाद्यनाश्रनात् ॥ १८० ॥

संवत्सरेवेति । पतितेन च संवर्गमाचरन् एकवारं
मममेकाद्यनोपवेष्टनैकपक्षिभोजनरूपाश्च संवर्गमाचरन्संवत्सरेण
पतति न तु वाचनाद्यापनाद्यौनात् संवत्सरेण पतति किन्तु वक्ष्य
इत्येवार्थः । वाचापनमपोपनयनपूर्वकं वाचिणीत्यावर्णं । वाच
नादीनाच्च वक्ष्यः पतित्यमाह हेयः । वाचनं योनिवन्तं
वाचाद्यं वक्ष्यं भोजनं । ज्ञाना वक्ष्यः पतत्येते पतितेन न संवक्ष्यः
विष्णुः । चासंवत्सरात्पतति पतितेन सहाचरन् । वक्ष्यं वाचाद्यना
श्रनात् योनात्तु वक्ष्य इव हि । यौधाचनः । संवत्सरेण पतति पति
तेन सहाचरन् । वाचनाद्यापनाद्यौनाच्चो न वक्ष्यनाद्यमादिति ।
मेनिष्कृतावस्तु । वाचनादीनामवाचां संवत्सरेण पतित्य
वेदुमं सहाचनदीनं वक्ष्यमात्रं संवत्सरेण किन्तु तस्मादूर्ध्वं

सिति व्याचष्टे । अस्मादीयमनुयाय्याः सुनिश्चयानुसरिषी ।
नेनां गोविन्दराजस्य कल्पकामनुदम्बरे ॥ १८० ॥

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥ १८१ ॥

यो येनेति । पतितब्रह्मोपन्यापकारिवचनः सकलपापिनाम
विशेषपाठात् एषां पतितानां मध्ये यो येन पापकारिणा
सह पूर्वोक्तं संसर्गं करोति स तस्यैव व्रतरूपं प्राचक्षितं
कुर्यात् न तु मरणात्मिकमित्यभिहितं तदपि व्रतं संसर्गिणा
क्लिष्टमात्रं ब्रह्महा द्वादश समा इत्यादिकम्पादहीनं कर्तव्यम् ।
तथाच व्यासः । यो येन संसृजेदर्थं सोऽपि तत्समतमिधात् ।
पादन्मूत्रं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं दिवः ॥ १८१ ॥

पतितस्योदकद्वार्यं सपिण्डैर्व्यान्धवैर्वह्निः । निन्दि
तेऽनि सायात्रे शाल्युत्विगुरुसन्निधौ ॥ १८२ ॥

पतितस्येति । महापातकिनो जीवत एव प्रेतस्योदकद्वार्यं
वक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च यामादहिर्नत्वा शालि-
च्छत्निकं गुरुसन्निधाने रिक्तायां नवम्यां तिष्ठेत् दिनात्ते कर्त्तव्यम्
॥ १८२ ॥

दासी चटमपामूर्धमर्थस्येतेनवत्यदा । चरो
रात्रमुपासीरन्नग्रीवं बान्धवैः सह ॥ १८२ ॥

दासीति । अपिच्छमानोदकप्रयुक्ता दासी चटकपूर्वं चटं
मेतवदिति दक्षिणामिमुखीभूय पादेन चिपेत् यथा च विददको
भवति तदनु ते अपिच्छास्त्रजानोदकेषु दासीरात्रमग्रीवया
चरेयुः ॥ १८२ ॥

निवर्त्तेरंश्च तस्मात्तु सञ्चापश्चसदासने । दाया
द्यस्य प्रदानञ्च याचा चैव हि लौकिकी ॥ १८४ ॥

निवर्त्तेरिति । तस्मात्पतितामपिच्छादीनां सञ्चापश्च
मेकाग्रनोपवेष्टनं च तस्यै चक्यप्रदानं याचस्वरिकादौ निम
ज्जवादिरूपो लोकव्यवहार इति निवर्त्तेरन् ॥ १८४ ॥

ज्येष्ठता च निवर्त्तेत ज्येष्ठावाप्यञ्च बहुनम् । ज्येष्ठा
ग्रन्थाम्नुवाचास्य बबीयान् गुणतोधिकः ॥ १८५ ॥

ज्येष्ठतेति । ज्येष्ठश्च वृत्तत्युत्तमानादिकद्वार्थमात्मनश्च न कार्यं
ज्येष्ठसम्भं च तस्य विवृत्युद्गारादिकं धनं न देवं यद्यपि चक्य
प्रदानप्रतिषेधादेकयुद्गारप्रतिषेधः सिद्धः तथापि बबीयश्च
काम्रास्त्रार्थमनुसते तस्यैव ज्येष्ठश्च वृत्तत्युत्तमानादिकद्वार्थमात्मनश्च
नृपो नृपाधिको ज्ञाते ॥ १८५ ॥

अथविधेस्तु चरिनिःपूर्वकुक्षमप्राप्तकम् । तेनैव
सार्द्धमाख्येयुः क्षात्रा मुष्णे जवाग्रये ॥ १८६ ॥

प्राप्तविज्ञा इति । कृते पुनः समितेन प्राचक्षिते उपिष्ट
वयानेन्द्रजाद्येवैव कृतप्राचक्षितेन च वनिचे जवाग्रये
क्षामा वक्षपूर्वकं चट्याचिपेयुः इह नवचट्याग्रहादी चट
मित्यत्र कृतोपयोगचटः प्रतीचते ॥ १८६ ॥

सत्त्वपुतं चट्यास्य प्रविश्य भवनं स्वकम् । सर्व्याणि
ज्ञातिकार्याणि यथापूर्वं समाचरेत् ॥ १८७ ॥

यत्ति । य कृतप्राचक्षितः तन्पूर्वोक्तचटं वक्षमद्ये चिप्रा
ततः स्वकीयभवनं प्रविश्य यथापूर्वं सर्व्याणि ज्ञातिकर्माणि
कुर्वीत् ॥ १८७ ॥

एतदेवविधिं कुर्याद्योषितुं पतितास्वपि । वस्त्रास्य
यानन्देयन्तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ १८८ ॥

एतदिति । स्त्रीस्वपि पतितासु एवमेव पतितयोदकं कार्यं
नित्यादिविधिं गर्भादिबन्धितवयानेन्द्रकवर्कः कुर्वीत । अथा
प्रादन्मनि पुनराध्या देवाणि गृह्यन्तेपे चाया वाचार्थं कुर्वी
देया ॥ १८८ ॥

एनस्मिभिरनिर्दिष्टैर्नार्थैर्द्विषित्वाकरोत् । कृत
निर्वेजनाच्चैव न जुगुप्सेत कर्षिषित् ॥ १८८ ॥

एनस्मिभिरिति । पापकारिभिरकृतप्रायश्चित्तैः यद्यद्वान्
प्रतिपादादिकमर्थं किञ्चिन्नानुतिष्ठेत् कृतप्रायश्चित्तान्मेव कदा
चिदपि पूर्वैककृतपापतेन निन्देत्किन्तु पूर्वमप्युच्यते ॥ १८८ ॥

वाचग्रांस्य कृतग्रांस्य विशुद्धानपि धर्मतः ।
शरणागतदम्भस्य स्त्रीदम्भस्य न संवसेत् ॥ १८९ ॥

अथाप्यदमाह वाचग्राजिति । वाचं चो हतवान् कृते
पकारं अपकाराचरणेन चो विनाशितवान् प्राचरचार्यमागतं
चो हतवान् स्त्रियश्च चो व्यापादितवान् हतान् अथावत्कृत
प्रायश्चित्तानपि संवर्गितया न परिवसेत् ॥ १८९ ॥

येषां द्विजानां सावित्री नानुच्येत यथाविधि । तां
स्मारयित्वा चीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनायसेत् ॥ १९० ॥

येषामिति । येषां ब्राह्मणचण्डिकाभिर्नाम चानुवर्षितकालेषु
वचनं अथाप्यार्कं न कृतवान् तान् प्राजापत्यवत् स्मारयित्वा

यथाशक्तमपनयेत् । यत्तु याज्ञवल्क्यादिभिर्ब्राह्मण्यस्तेषामादि
प्रायश्चित्तमुक्तमेव यथाशक्तं गुह्यप्राप्तमनुसन्धाय कतिञ्चिद्वा
अपेक्षो विकल्पो मन्त्रयः ॥ १८१ ॥

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः ।
ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिश्रेत् ॥ १८२ ॥

प्रायश्चित्तमिति । ये प्रतिबिद्भूद्भवेतिनो द्विजास्तो चोपनीता
अपि अनधीतवेदाः प्रायश्चित्तं कर्तुमिच्छन्ति तेषामप्येतद्व्याख्या
पत्यचयमुपदिशेत् ॥ १८२ ॥

यद्गर्हितेनार्ज्ययन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।
तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥ १८३ ॥

यदिति । गर्हितेन कर्मणा निबिद्भुःप्रतिश्रुत्यादिना
ब्राह्मणा यद्गुणमर्ज्ययन्ति तस्य धनस्य त्यागेन अपतकाभां
वक्ष्यमाणान्भां शुद्ध्यन्ति धनत्यागेन च प्रायश्चित्तविधानात्
वज्रमुखे च कर्षितुरगादौ अल्पमुखे च सौहादौ परिशुद्ध्यते
तुल्यप्रायश्चित्ताभिधानमुपपन्नं एवमविकल्पविक्रयादावपि
॥ १८३ ॥

अपिमा चीषि सान्निव्याः सप्तसाधि समाहितः ।

मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्यतिग्रहात् ॥ १८४ ॥

अपिमेति । चीषि चाविचीयहसाधि अपिमा गोष्ठवासी
मासं चीराहारोभूत्वा असत्यतिग्रहवनितात्पापाभ्युक्तो भवति ।
ब्रूयप्रतिग्रहादावपि इतदेव प्राचक्षिप्तं द्रव्यदोषेषु च दाह
दोषेष्वपि प्रतिग्रहस्य गर्हितत्वाविज्ञेयादिति ॥ १८४ ॥

उपवासकृशन्तस्तु गोत्रजात्युनरागतम् प्रणतं
परिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम् ॥ १८५ ॥

उपवासेति । केवलचीराहारेण इतरभोजननिवृत्त्या
कृशदेवं नेष्टावस्थानतं कृशतं नक्षीभूतं किमस्माभिः बहु वाक्य
मिच्छति पुनरवस्थितिग्रहं न करिष्यामीत्येवमर्थं ब्राह्मणाः परि
पृच्छेयुः ॥ १८५ ॥

सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेद्यवसङ्गवाम् । गोभिः
प्रवर्धिते तीर्थे कुर्य्यसास्य परिग्रहम् ॥ १८६ ॥

वक्ष्यमिति । वक्ष्यमेतत्पुनरवस्थितिग्रहं न करिष्यामीत्येवं
ब्राह्मणेषूक्त्वा चासं नवां दद्यात् । तस्मिन् अवस्थानात्तत्र
देवे गोभिः पवित्रीकृतमासीर्धीभूते ब्राह्मणास्तस्य संस्कारे
कीकारं कुर्युः ॥ १८६ ॥

ब्राह्मणानां याजनं कृत्वा परेषामन्वयकर्त्तृ च ।
अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विष्णुहति ॥ १८७ ॥

ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणानामत ऊर्ध्वमन्योप्येते इत्युक्त्वा
ब्राह्मणोमादि याजनं कृत्वा पितृगुरुर्षादिव्यतिरिक्तानाञ्च त्रिभि
कृच्छ्रैर्देहिकदाहश्चाह्नादि कृत्वा अभिचारञ्च श्रेणादिकं
अभिचारोऽनभिचारश्चीवञ्च अहीनं चान्वयः अहीनयजन
मनुचिकरमिति श्रुतेः । चिरादादि तस्य याजनं कृत्वा त्रिभिः
कृच्छ्रैर्विष्णुहति ॥ १८७ ॥

अरणागतमपरित्यज्य वेदं विश्वाव्य च दिजः । संव
त्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति ॥ १८८ ॥

अरणागतमिति । अरणागतमपरिचाचार्यमुपगतं अन्नः
समुपेक्षते दिजातिरनघ्राप्यञ्च वेदमघ्राप्य तज्जनितम्पापं
संवत्सरं यवाहारोऽपनुदति ॥ १८८ ॥

अष्टगालखरैर्दद्ये ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च । नरा
चोद्भवाश्चैव प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ १८९ ॥

अष्टगालेति । कुक्षुरष्टगालगर्हभनराश्चवराहाद्यैर्याम्यैश्चा
ममायादैर्मात्सर्यादिभिर्दद्युः अष्टाशमेन शुद्ध्यति ॥ १८९ ॥

यद्वाच्यं तदा मासः संवत्सरात् एव वा । होमा
श्च साकृदा नित्यमप्राप्तवाचा विप्रोचनम् ॥ २०० ॥

यदाचेति । अप्राप्ता ये होमवृत्तिताः क्रीडा रत्यादिना
न्यासीनां विप्रवृत्तिः ऽनुवदित्वा च विप्रानां मासं ह्यवममुक्त्य
हतीयेऽङ्गि जपमोचनं वेदवृत्तिताजके देव कृतहोमवृत्ति
जपमवोत्वादिनिरुद्धमिर्नमीरहोहोमाः प्रत्येकं एतत्समु
दितं पापमोचनम् ॥ २०० ॥

उद्भवानं समावृत्तं खरवान्तु कामतः । ज्ञात्वा
तु विप्रो दिव्यासाः प्राप्तायामेन मुच्यति ॥ २०१ ॥

उद्भवानमिति । उद्भिर्बुधं चानं प्रकटादि एवं खरवान
मपि तत्कामतं चारुत्तं चयवधानं उद्भवराभां याने प्राप्ता
यामवज्जमवग्रह कामतः चानं कृत्वा प्राप्तायामेन मुच्ये
भवति ॥ २०१ ॥

विनाहिरपु वाप्यार्तः प्रारीरं सज्जिबेष्मन्
सचेष्टो वदिरामुत्थ गामासभ्य विमुच्यति ॥ २०२ ॥

विमेति । अथविहितवत्ते जपमोचने वा वेमानौ मूषणुरीधं वा

कृत्वा सवासा वहिर्यामात् वद्यादौ स्वात्मा गाञ्च सूक्ष्म निम्नद्वे
भवति ॥ २०२ ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ २०३ ॥

वेदेति । वेदविहितानां कर्मणामग्निहोत्रादीनां अनुपदि
ष्टप्रायश्चित्तविशेषाणां परिलोपे स्नातकव्रतानाञ्चतुर्थांश्चा
द्योक्तानामतिक्रमे सत्येकाहोपवासं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ २०३ ॥

हंकारम्ब्राह्मणस्योक्ता त्वङ्कारश्च गरीयसः ।
स्नात्वा नम्रन्नद्वेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ २०४ ॥

हंकारमिति । हं तूष्णीं स्वीयतामित्याद्येपं ब्राह्मणस्य कृत्वा
तं कारश्च विद्यायधिकस्य उक्ता तदद्वन्द्वकात्तादारम्भाद्
त्रेषं यावरस्नात्वा भोजननिवृत्तः पादोपगृह्णेनापगतकोपं
कुर्यात् ॥ २०४ ॥

ताडयित्वा हृत्वेनापि कण्ठे वावध्य वाससा ।
विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ २०५ ॥

ताडयित्वेति । प्रकृतं ब्राह्मणमृत्वेनापि ताडयित्वा कण्ठे
वा वक्ष्येण वद्धा वाक्कसहेन जित्वा प्रणिपातेन प्रसादयेत्
॥ २०५ ॥

अवगूर्यं त्वद्भ्रतं सहस्रमभिहत्य च । त्रिधा
सया ब्राह्मणस्य नरकम्युतिपद्यते ॥ २०६ ॥

अवगूर्येति । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डमुद्यम्य वर्षव्रतं
नरकं प्राप्नोति । दण्डादिना पुनः प्रहत्य वर्षवहसं नरकं
प्राप्नोति ॥ २०६ ॥

शेषितं यावतः पांशून्संगृह्णाति महीतले । ताव
न्यद्भ्रसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

शेषितमिति । प्रहत्य ब्राह्मणस्य दधिरं यावत्संख्य
कां रजःकणान् भूमौ पिण्डीकरोति तावत्संख्यकानि वर्ष
वहस्राणि तत्शेषितोत्पादको नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

अवगूर्यं चरेत्कृच्छ्रमतिहृच्छ्रमिपातने । हृच्छ्रा
तिहृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शेषितम् ॥ २०८ ॥

अवेति । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डाद्युद्यमने कृच्छ्रं कुर्वीत
दण्डादिप्रहारे दत्ते अतिहृच्छ्रं वक्ष्यमाणचरेत् दधिरमु
त्पाद्य कृच्छ्रातिहृच्छ्रौ कुर्वीत ॥ २०८ ॥

अनुक्तानिष्कृतीनान्तु पापानामपनुत्तये । शक्ति
श्चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तमकल्पयेत् ॥ २०८ ॥

अनुक्तेति । अनुक्तप्रायश्चित्तानां यथा प्रतिक्रमजमयादि
कृतानां पापानां निर्हरणार्थं कर्तुं प्रदीरघतादि सामर्थ्यमवेक्ष्य
पापञ्च ज्ञानाज्ञानसङ्गदाहृत्यनुबन्धादिरूपेण ज्ञात्वा प्रायश्चित्तं
अकल्पयेत् ॥ २०८ ॥

यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति । तान्घो
ऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान् ॥ २१० ॥

यैरिति । यैर्हेतुभिर्मनुष्यः पापान्यपनुदति तान् पापनाश
हेतून् देवर्षिपितृभिरनुष्ठितान् युक्ताकं वक्ष्यामि ॥ २१० ॥

त्यहम्यातस्यहं सायम्यहमद्यादयाचितं । व्यह
म्यरञ्च नाश्रीयात्प्राजापत्यञ्चरन् दिजः ॥ २११ ॥

त्यहमिति । प्राजापत्याख्यं कच्छमाचरन् दिजातिराक
न्दिनचयं प्रातर्भुञ्जीत । प्रातः ब्रह्मोपश्रान्तानामेष्टित्य
प्राप्तदिवाकाशपरः । अतएव वसिष्ठः । व्यहन्दिम भुङ्क्ते कच्छ
मन्ति च व्यहं व्यहं अयाचितव्रतं व्यहं न भुङ्क्ते इति कच्छः ।
आपस्तम्बोप्याह । व्यहमनन्ताश्चदिवाग्नी च तत्तस्यहम
याचितव्रतस्यहं नाश्रीति किञ्चन इति कच्छदादब्रराचक

विधिः । अमरश्च दिनचर्यं वाच्यं बन्धात्मानसीतायां भुञ्जीत ।
 अन्यदिनचर्यमवाचितम्वावदन्भुञ्जीत त्रेवञ्च दिनचर्यं न
 किञ्चिदस्मीयात् । अथ यावदंक्षापरिमाणापेक्षावानराग्ररः ।
 वाच्यं दार्ष्टिक्यतिर्घातः प्रातः बद्धिं प्रतिस्थाप्य । अवाचिते चतु
 र्विंशं परस्मान्नमं श्रुतम् । कुकुटाक्षप्रमाणञ्च वाच्यं
 प्रविशेन्नृचं । एतं यावदं विधानीयात् प्रसूयार्थं काचशोधनम् ।
 हविषश्चायमस्मीयाद्यथा रात्रौ तथा दिवा । शौक्ष्ण्यहाभि
 मास्मीयान् यावान् संख्याकृतान् चया । अवाचितमपेक्षाया
 दुपवासस्त्वहमवेत् ॥ २११ ॥

गोमूचप्लेभवं पीरन्दधि सर्पिः कुमोदकम् । एक
 रात्रौपवासश्च कच्छं शान्तपनं श्रुतम् ॥ २१२ ॥

गोमूचमिति । गोमूचादि एकीकृत्य एकस्मिन्दिने भक्ष
 येत् मान्यत्किञ्चिदस्यात् । अपरदिने अपवास इत्येतत् शान्त
 पनं कच्छं श्रुतं चेदा तु गोमूचादिवद् प्रत्येकं चरुदिनाभ्यु
 धमुञ्च सप्तमे दिने अपवासः तदा महाशान्तपनमवति ।
 तथाच चात्रवक्तव्यः । कुमोदकञ्च गोपीरन्दधि मूत्रं ब्रह्मदु
 तम् । अग्न्या परेऽप्युपवसेत् कच्छं शान्तपनहरम् । इत्यहं
 शान्तपनक्रयैः चरुहः अपवासिकः । यन्नाहेन तु कच्छोप
 महाशान्तपनं श्रुतम् ॥ २१२ ॥

एकैकं प्रासमञ्जीयात् त्वहाणि चोषि यूज्येवत् ।
 त्वहश्चोपवसेदन्यमतिष्ठच्छ्रृण्वरन्दिशः ॥ २१२ ॥

एकैकमिति । अतिष्ठच्छ्रं दिशतिरनुतिष्ठन् प्रातःप्रातम
 आचितादिरूपेण एकैकं प्रासं चोषि त्वहाणि पूर्ववत् भुञ्जीत
 अथवा त्वहं न किञ्चिद्भुञ्जीत ॥ २१२ ॥

तप्तकृच्छ्ररन्विप्रो जसचीरघृतानिखान् । प्रति
 त्वहमिवेदुष्णान्मुक्तत्वाग्नी समाहितः ॥ २१४ ॥

तप्तेति । तप्तकृच्छ्ररन् दिशतिः त्वहमुष्णेदकञ्चहमु
 ष्वघृतत्वहमुष्णवायुं एकवारं खानं कुर्यन् संवतवान् पिवेत् ।
 अथ पराशरोक्तो विधेयः । षट्पञ्चानु पिवेदश्लिषञ्चानु
 शयः पिवेत् । वसमेकमिवेदपि सप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥ २१४ ॥

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनं । परा
 को नाम कृच्छ्रोर्ब सर्वपापापमोदनः ॥ २१५ ॥

यतात्मन इति । विगतानवधानस्य संवतेऽत्रिंशच्च द्वाद
 शाहमभोजनमेव पराकाशः कृच्छ्रः सप्तदाहमितारतमिव
 मृदञ्चुपापापमोदनः ॥ २१५ ॥

ह्येकं द्वावप्येकं कृण्वे शुके च बर्हिषि ।
उपश्रुमन्निषण्णमेतच्छास्त्राय च स्मृतं ॥ २१६ ॥

ह्येकमिति । शास्त्रातर्कशास्त्रेषु ज्ञानं कुर्यात् : पौर्ष
मासान् पञ्चदश यावानग्नित्वा ततः कृण्वप्रतिपदमारभ्यैकं पादं
प्रायवेत्तवा चतुर्दशामेको पादः बभूवते ततोऽमावासाया
मुपोष्य शुक्लप्रतिपदभूतिभिरेकं पादं बर्हिं वचेत् । हवमीर्ष
मासान् पञ्चदश यावाः प्रणव्यन्ते हवत्विषीषिकामवासा
शास्त्राय च स्मृतम् ॥ २१६ ॥

एतमेव विधिं कृत्वा माचरेद्यवमध्यमे । शुक्ल
पक्षादिनिवतश्चरं शास्त्राय च स्मृतम् ॥ २१७ ॥

एतमिति । एतमेव विध्यप्रायश्चित्तिभ्यश्च ज्ञानात्तर्कं विधाय
चवमयाद्ये शास्त्राय च शुक्लपक्षमादितः कृता वंशतेस्त्रिचत्वार
श्वयमनुतिष्ठन् चाचरेत् ततश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्य ह्ये
कमप्येकं बर्हिषेत् चवा पौर्षमासां पञ्चदश यावाः बभूवन्ती
ततः कृण्वप्रतिपदमारभ्य ह्येकं पितृं प्रायवेत्तवा जमा
वच्छायामुपवाचो भवति ॥ २१७ ॥

अष्टावहो समशीवमिष्टान्मध्यन्दिने क्षिते ।
निवतात्प्राचविद्यामीक्षति शास्त्राय च स्मृतम् ॥ २१८ ॥

अष्टावहो । क्षतिशास्त्राय च मनुतिष्ठन् शुक्लपक्षात्पुनश्च

प्रातः प्रारम्भं यासमेकं संवत्तेऽत्रिचः प्रत्यहं गृह्याच्छ्रौतं यासा
मध्यन्दिने भुञ्जीत । मध्यंदिन इति गृह्यसूत्रेण स्मृतं । अत्र
श्रीमन्निति स्मृत्यर्थम् ॥ २१८ ॥

चतुरः प्रातरश्रीयात्पिण्डान्विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिष्टुचान्द्रायणं स्मृतं ॥ २१९ ॥

चतुरः प्रातरिति । प्रातश्चतुरो यासान्श्रीयात् अस्तमिते
च सूर्ये चतुरो यासान्भुञ्जीत एतच्छिष्टुचान्द्रायणं मुनिभिः
स्मृतं ॥ २१९ ॥

यथाकथञ्चित्पिण्डानां तिष्ठोऽशीतीः समाहितः ।
मासेनाग्नम् अविध्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकता ॥ २२० ॥

यथेति । गोवारादिहविष्यसमन्वितां यासानां दे व्रते चत्वारिंशदधिके कदाचित् दत्तं कदाचित्पञ्च कदाचित् षोडश
कदाचिदुपवास इत्येवमाद्यनियमेन यथाकथञ्चित्पिण्डान्मासेन
संवतवान् भुञ्जानश्चन्द्रसलोकतां याति एवमापचवार्धम
भुदवार्धंश्च ददमुक्तं अतएव चाश्रवणः । धर्मार्थं यश्चरेदे
तश्चन्द्रस्यैतिसलोकताम् । कश्चिद्वत् प्रार्थकामस्तु महतीं शिव
माप्नुयात् । अतः प्राजापत्यादिकश्चमपि चभुदवफलमिति
चाश्रवण्येनोक्तम् ॥ २२० ॥

एतद्गुह्यादित्या वसवंसावरन् व्रतम् ।
सर्व्यकुत्रसमीचाव महतश्च महर्षिभिः ॥ २२१ ॥

एतदिति । एतच्चान्द्रावसाव्यं व्रतं गुह्यादित्यवसुमहतः
महर्षिभिः सह सर्वपापनाशाय मुखमुपापापेष्वपि बहदा
वृत्तिप्रकारेण कृतवन्तः ॥ २२१ ॥

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहम् ।
अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवञ्च समाचरेत् ॥ २२२ ॥

मर्हेति । महाव्याहृतिभिर्भूर्भुवः स्मरेताभिः चाव्यं हवि
रनादेने मुनेतिषु विधीयते इति परिब्रिटवचनात् । चाव्यं न
प्रत्यहं होमं कुर्यात् । अहिंसाव्याक्रोधादौटिकानि चानु
विष्टेत् वस्येतावि पुरुषार्थतया विहितानि तद्यापि व्रताङ्ग
तयाचमुपदेष्टः ॥ २२२ ॥

चिरचक्षिर्धियावाञ्च सवासा जलमाविशेत् ।
स्त्रीशूद्रपतिताञ्चैव नाभिभाषेत कर्षिचित् ॥ २२३ ॥

चिरिति । अहनि रात्रादिमन्त्रावसानेषु क्षान्ति
वसेतो वसादिवचं प्रविशेत् इतश्च पिपीलिकामन्त्रवचमथ
चान्द्रावसेतरचान्द्रावचविवचम् । तयोदयसर्गैश्चिवचमि
त्युक्तमात् स्त्रीशूद्रपतिताञ्चैव सह चावहृतं कदाचित्क्षान्तिवचन
कुर्यात् ॥ २२३ ॥

ब्राह्मणानां याजनं कृत्वा परेषामन्यकवी च ।
अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विष्णुहति ॥ १८८ ॥

ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणमत ऊर्ध्वमयोष्येते इत्युक्तानां
ब्राह्मणोमादिधावनं कृत्वा पितृगुर्ध्वादिव्यतिरिक्तानाञ्च त्रिभि
कृच्छ्रैर्विष्णुहति ॥ १८८ ॥
अभिचारश्च श्रेयादिकं
अभिचारोऽनभिचारश्चैव अहीनं चागविशेषः अहीनयजन
मनुचिकरमिति श्रुतेः । चिरादादि तस्य याजनं कृत्वा त्रिभिः
कृच्छ्रैर्विष्णुहति ॥ १८९ ॥

शरणागतमरित्यज्य वेदं विज्ञाव्य च दिजः । संव
त्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति ॥ १९० ॥

शरणागतमिति । शरणागतमरिचाचार्यमुपगतं ब्रह्मः
यस्युपेक्षते दिजातिरनध्याप्यश्च वेदमध्याप्य तज्जनितपापं
संवत्सरं यवाहारोऽपनुदति ॥ १९० ॥

अष्टगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च । नरा
चोद्भवराक्षैश्च प्राणायामेन शुद्धति ॥ १९१ ॥

अष्टगालेति । कुक्षुरष्टगालगर्हभनराश्वराहाद्यैर्याम्यैश्च
ममायादैर्मात्र्यारादिभिर्दष्टः प्राणायामेन शुद्धति ॥ १९१ ॥

वडाकवता मासं संहिता अप एव वा । होमा
च पाकवा नित्यमपाकवा विप्रोचनम् ॥ २०० ॥

वडाचेति । अपाकवा चे सैन्यतिताः क्रीडा इत्यादिना
अपकेषां विवेचिताऽनुवदिष्टप्रावृत्तानां मासं द्वावमभुक्ता
हतीचेऽङ्गि अचमोचनं वेदसंहितायके देव कृतसैन्येऽवच
चवमसीत्यादिनिरुद्धनिर्गन्धैरहोहोमाः प्रत्येकं एतन्मनु
दितं पापप्रोचनम् ॥ २०० ॥

उद्भवानं समावृत्तं खरवामन्तु कामतः । खात्वा
तु विप्रो दिग्भासाः प्राणावामेन शुद्ध्यति ॥ २०१ ॥

उद्भवानमिति । उद्भिर्भुक्तं चानं वकटादि एवं खरवाम
मपि तत्कामत आरुह्य चववधान उद्भवराभां यामे प्राणा
वामवडमवग्रह कामतः चानं कृत्वा प्राणावामेन शुद्धो
भवति ॥ २०१ ॥

विनाङ्गिरसु वाप्यार्तः शरीरं सन्निवेश्य
सचेष्टो वहिरामुख्य गामासभ्य विशुद्ध्यति ॥ २०२ ॥

विनेति । अवधिहितयके अचमये वा वेमानो मूषणुरीषं वा

कृत्वा सवासा वहिर्यामात् वक्ष्यदौ स्वात्मा गाञ्च सुहृन्निन्ददौ
भवति ॥ २०२ ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ २०३ ॥

वेदेति । वेदविहितानां कर्मणामग्निहोत्रादीनां अनुपदि
ष्टप्रायश्चित्तविशेषाणां परिलोपे स्नातकव्रतानाञ्चतुर्थांश्च
याज्ञानामतिक्रमे सत्येकाहोपवासं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ २०३ ॥

हंकारम्ब्राह्मणस्योक्ता त्वङ्कारश्च गरीयसः ।
स्नात्वानभ्रन्नदःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ २०४ ॥

हंकारमिति । हं तूष्णीं स्वीयतामित्याद्येपं ब्राह्मणश्च कृत्वा
त्वं कारश्च विद्याधिकस्य उक्ता तददनकासादारम्भाहः
शेषं यावरस्नात्वा भोजनमिदृशतः पादोपपद्दनेनावगतकोपं
कुर्यात् ॥ २०४ ॥

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे वावध्य वाससा ।
विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ २०५ ॥

ताडयित्वेति । प्रकृतं ब्राह्मणतृणेनापि ताडयित्वा कण्ठे
वा वस्त्रेण वद्ध्वा वाक्कुलहेन जित्वा प्रणिपातेन प्रसादयेत्
॥ २०५ ॥

अवगूयं त्वद्भक्तं सहस्रमभिहत्य च । जिघां
सया ब्राह्मणस्य नरकमृतिपद्यते ॥ २०६ ॥

अवगूयंति । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डमुद्यम्य वर्षव्रतं
नरकं प्राप्नोति । दण्डादिना पुनः प्रहत्य वर्षवहसं नरकं
प्राप्नोति ॥ २०६ ॥

शोषितं यावतः पांशून्संगृह्णाति महीतले । ताव
न्वहसाक्षि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

शोषितमिति । प्रहत्य ब्राह्मणस्य दधिरं यावत्संख्य
कान् रजःकणान् भूमौ पिण्डीकरोति तावत्संख्यकानि वर्ष
वहसाक्षि तत्शोषितोत्पादको नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

अवगूयं चरेत्कृच्छ्रमतिहृच्छ्रमिपातने । हृच्छ्रा
तिहृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोषितम् ॥ २०८ ॥

अवेति । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डाद्युद्यमने कृच्छ्रं कुर्वीत
दण्डादिप्रहारे दप्ते अतिहृच्छ्रं वक्ष्यमाणश्चरेत् दधिरमु
त्पाद्य कृच्छ्रातिहृच्छ्रौ कुर्वीत ॥ २०८ ॥

अनुक्तनिष्कृतीनास्तु पापानां पनुत्तये । शक्ति
श्चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तमकल्पयेत् ॥ २०८ ॥

अनुत्तेति । अनुक्तप्रायश्चित्तानां यथा प्रतिकोमववधादि
कृतानां पापानां निर्हरणार्थं कर्तुः प्ररीरधतादि सामर्थ्यमवेक्ष्य
पापञ्च ज्ञानाज्ञानवकृदादृष्टगुणवन्नादिरूपेण ज्ञात्वा प्रायश्चित्तं
अकल्पयेत् ॥ २०८ ॥

यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति । तान्मो
ऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान् ॥ २१० ॥

यैरिति । यैर्हेतुभिर्मनुष्यः पापान्वयपनुदति तान् पापनाश
हेतुर्देवर्षिपितृभिरनुष्ठितान् युष्माकं वक्ष्यामि ॥ २१० ॥

व्यहम्यातव्यहं सायव्यहमद्यादयाचितं । व्यह
म्यरञ्च नाश्रीयात्प्राजापत्यञ्चरन् दिजः ॥ २११ ॥

व्यहमिति । प्राजापत्याख्यं कच्छमाचरन् दिजातिराज
न्दिनचयं प्रातर्भुञ्जीत । प्रातः ब्रह्मोपश्रान्तानामेष्टित्व
प्रातर्दिवाकालपरः । अतएव वसिष्ठः । व्यहन्दिवा भुङ्क्ते वक्ष
मन्ति च व्यहं व्यहं अयाचितव्रतं व्यहं न भुङ्क्ते इति कच्छः ।
आपस्तम्बोप्याह । व्यहमनक्ताभ्यदिवाग्नी च तत्रव्यहव
याचितव्रतव्यहं नाश्रीति किञ्चन इति कच्छदादवराचक्ष

विधिः । अथरक्ष दिनचर्यं वाच्यं ब्रह्माज्ञानसीतायां भुञ्जीत ।
 अथदिनचर्यमवाचितव्यापदप्रशुञ्जीत त्रेयस्य दिनचर्यं न
 किञ्चिदस्मीचात् । अथ यावदंश्यापरिमाणापेक्षावाच्यरात्ररः ।
 वाच्यं दार्ष्टिक्यतिर्योयाः प्रातः वष्टिं प्रतिशोभा । अवाचिते चतु
 विंशं परस्मान्ननं क्षुतम् । कुकुटाक्षप्रमाचक्ष वावाच्य
 प्रविशेक्षुषं । एतं याच्यं विजानीचात् शुद्धार्थं काचप्रोचनम् ।
 हविष्यज्ञानमस्मीचायथा रात्रौ तथा दिवा । शौक्ष्ण्यहानि
 प्राप्सीवान् यावान् संख्याकृतान् यथा । अवाचितमपेक्षाया
 दुपवाचस्यवश्वेत् ॥ २११ ॥

गोमूचप्रेमयं शीरन्दधि सर्पिः कुञ्जोदकम् । एक
 रात्रौपवासस्य कच्छं शान्तपनं क्षुतम् ॥ २१२ ॥

गोमूचमिति । गोमूचादि एकीकृत्य एकस्मिन्दिने भक्ष
 येत् नान्यत्किञ्चिदस्यात् । अथरदिने शोपवास इत्येतत् शान्त
 पनं कच्छं क्षुतं चदा त् गोमूचादिषद् प्रक्षेपं चरुदिनाम्
 यमुष्य यज्ञने दिने शोपवासः तदा महाशान्तपनकवति ।
 तथाच चाक्षवक्त्रः । कुञ्जोदकस्य गोशीरन्दधि मूचं वज्रदु
 तम् । अग्न्या परेक्षुपवसेत् कच्छं शान्तपनकरम् । इत्येव
 शान्तपनद्रवैः चरुः शोपवाचिकः । यज्ञादेव त् कच्छोप
 महाशान्तपनं क्षुतम् ॥ २१२ ॥

एकैकं प्रासमन्नीयात् त्वहाणि चोषि पूज्येवत् ।
 त्वहोपवसेदन्त्यमतिष्ठच्छ्वरन्दिनः ॥ २१२ ॥

एकैकमिति । अतिष्ठच्छ्वं दिजातिरनुतिष्ठन् प्रातःप्रातम
 प्रातिनादिरूपेण एकैकं प्रातं चोषि त्वहाणि पूज्येवत् भुञ्जीत
 चक्षुश्च त्वहं न किञ्चिदुञ्जीत ॥ २१२ ॥

तप्तकृच्छ्रश्चरन्निग्रो जलचौरघृतानिखान् । प्रति
 त्वहमपि वेदुष्यान्मुक्तात्स्नायी समाहितः ॥ २१४ ॥

तप्तेति । तप्तकृच्छ्रश्चरन् दिजातिः त्वहमुषोदकञ्चहमु
 ष्वतुतस्त्वहमुषवायुं एकवारं स्नानं कृज्यन् संवतवान् पिवेत् ।
 अथ पराशरोक्तो विधेयः । षट्पञ्चानु पिवेदभस्त्रिपञ्चानु
 शयः पिवेत् । यस्मिन्नेकमिवेदार्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥ २१४ ॥

यतात्मनोऽग्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनं । परा
 को नाम कृच्छ्रोर्व सर्वपापापमोदनः ॥ २१५ ॥

यतात्मन इति । विगतानवधानस्य संवतेऽत्रिंशस्य द्वाद
 शराहमभोजनमेव पराकायः कृच्छ्रः यस्मिन् द्वादशतारतम्येन
 मुदस्युपापापमोदनः ॥ २१५ ॥

इदमेतं ब्राह्मणेतिष्यं कृष्ये शुके च यद्विदम् ।
उपश्रुत्वादिपश्यन्नेन ब्राह्मणं स्मृतं ॥ २१६ ॥

हैकैकमिति । यावद्यातर्थाप्याङ्गेषु खानं सुमोक्षः पौर्ण
मासान्धसुदश्च यावानग्नित्वा ततः कृष्णप्रतिपत्तमेवेकैकं पाथं
प्रायश्चित्तं वा चतुर्दश्यामेको पाथः सम्यग्यते ततोऽमावास्याया
मुषोक्च शुक्लप्रतिपत्तमृतिभिरेकैकं पाथं वृद्धिं वचेत् । एवमौर्ध्वं
मासान्धसुदश्च याथाः प्रत्यक्षये हनत्विपीलिकामयाखं
चाप्रायश्चित्तं कुतम् ॥ ५१६ ॥

रतमेव विधिं ह्युत्तमाचरेद्यमथाने । शुद्ध
पञ्चादिनिबतश्चरंश्चाङ्गावचनतम् ॥ २१७ ॥

इतमिति । इतमेव पिच्छं प्राक्कृत्स्नित्विष्यव्यवधानात्तत्त्वं विधाय
 चयनव्याप्ते चाग्राहयेद्भुक्तपचमादितः कृता संबन्धेन्रिचया
 ग्राहयजननुतिङ्ग् चाचरेत् ततश्च भुक्तप्रतिपदमारभ्य ह्ये
 कपिच्छं बर्हयेत् चया पौर्धमायां पचद्वयं यावाः चयनमी
 ततः कृत्वाप्रतिपदमारभ्य ह्येकं पिच्छं प्राक्कृतेत् चया चमा
 वद्यायामुपवाचो भवति ॥ २१७ ॥

अथावहौ समन्वीयन्निष्ठाभ्यन्दिने क्षिते।
निवृत्तात्मा च निष्ठासी रतिरागद्वेषं चरन्॥२१॥

अष्टाविति । अतिशयशब्दमनुतिष्ठन् मङ्गलशालक्यस्य

प्रातः आरम्भमायमेकं संवत्तेष्विषः प्रत्यङ्गुष्ठावष्टौ याया
माध्यन्दिने भुञ्जीत । मध्यंदिन इति शुद्धकालश्चपरिच्योः यत्तु
श्रीमन्ननिवृत्त्यर्थम् ॥ २१८ ॥

चतुरः प्रातरश्रीयात्पिण्डान्विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणे स्मृतं ॥ २१९ ॥

चतुरः प्रातरिति । प्रातश्चतुरो यायानश्रीयात् अस्तमिते
च सूर्ये चतुरो यायामुञ्जीत एतच्छिशुचान्द्रायणं मुनिभिः
स्मृतं ॥ २१९ ॥

यथाकथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः ।
मासेनाग्नम् हविष्यस्य चक्षुस्यैति सलोकता ॥ २२० ॥

यथेति । जीवारादिहविष्यस्यमन्त्रिणां यायानां देवते चत्वारिंशदधिके कदाचित् दत्तं कदाचित्पञ्च कदाचित् षोडश
कदाचिदुपवास इत्येवमायनिबन्धेन यथाकथञ्चित्पिण्डान्मासेन
संवतवान् भुञ्जानश्चक्षुसलोकतां याति एवमप्यस्यार्थम्
भुद्वयार्थश्च ददमुक्तं अतएव याज्ञवल्क्यः । धर्मार्थं यक्षरेदे
तच्छुस्यैतिसलोकताम् । कच्छुक्तं त्र्यर्चकामस्तु महतीं विष
माप्नुयात् । अतः प्राजापत्यादिकच्छुमपि यभुदस्यफलमिति
याज्ञवल्क्येनोक्तम् ॥ २२० ॥

एतद्गुह्यास्तथादित्या वसवंचावरन् व्रतम्।
सर्वान्गुह्यसमीचाव मरुतश्च महर्षिभिः ॥ २२१ ॥

एतदिति । एतन्नाम्नापनाम्नां व्रतं गुह्यादित्यवसुमरुतः
महर्षिभिः सह सर्वपापनाम्नां गुह्यगुपापापेष्वपि वक्तुं
ह्यभिप्रकारेण कृतवन्तः ॥ २२१ ॥

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहम्।
अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवञ्च समाचरेत् ॥ २२२ ॥

महोति । महाव्याहृतिभिर्भूर्भुवः खरेताभिः चाभ्यं हवि
रनादेने जुहोतिषु विधीयते इति परिशिष्टवचनात् । चाभ्यं
प्रत्यहं होमं कुर्यात् । अहिंसासत्याक्रोधादौटिकानि चानु
विष्टेत् वसयेतामि पुरुषार्थतया विहितानि तस्यापि व्रताङ्ग
तयाचमुपदेष्टः ॥ २२२ ॥

चिरक्षिर्षिग्रावाञ्च सवासा जलमाविशेत्।
खीयद्गुह्यपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्त्तव्यम् ॥ २२३ ॥

चिरिति । अहनि रात्रादिमन्त्रावधानेषु खानार्थं
वपेसो वसादिवचं प्रविशेत् इतश्च पिपेक्षिकामध्यवसमथ
चान्द्रावधेतरचान्द्रावधविषयम् । तथोदपत्यर्क्षिपत्यनि
त्युक्तमात् खीयद्गुह्यपतितांश्च सह चावहृतं कदाचिद्व्यावर्धन
कुर्यात् ॥ २२३ ॥

स्थानासमाभ्यां विचरेद्दशज्ञोऽथः प्रधीत वा ।
ब्रह्मचारी प्रती च स्थातुर्देवदिजार्चनाः ॥ २२४ ॥

आनेति । अहमि रात्रौ च सन्निवृत्त चाधीनश्च स्थातुं वत्
प्रधीत अथामर्त्येत् सखिसे प्रधीत व सङ्गादौ ब्रह्मचारी
स्त्रीसंयोगरहित प्रती मौञ्जीदण्डादियुक्तः पाषाणभारवे
हृत्तं इष्टिमौञ्जीश्च मेखलामिति समस्तरसात् । गुरुदेव
ब्राह्मणानांश्च पूजको भवेत् ॥ २२४ ॥

सावित्रीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।
सर्व्वेऽप्येव त्रतेऽप्येवमप्रायश्चित्तार्थमाहुतः ॥ २२५ ॥

सावित्रीमिति । सावित्रीञ्च सदा जपेत् पवित्राणि चाथमर्त्यं
वादीनि यथाशक्ति जपेत् एतच्च यथाशान्नायसे तथा प्राणा
पत्यादिकृच्छ्रेऽपि यत्रवान् प्रायश्चित्तार्थमनुतिष्ठेत् ॥ २२५ ॥

एतैर्दिजातयः शोद्धा त्रैराविष्कृतैः नसः । अना
विष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् ॥ २२६ ॥

एतेरिति । लोकविदितपापात् दिजातयः एभिर्दत्तप्रायश्चित्तै
र्विष्कृतपापपरिषदा शोधनीयाः अत्रकात्रितपापांस्तु मायया
मन्त्रैर्होमैश्च परिषदेव शोधयेत् । यद्यपि परिषदि निवेदने

रहस्यमस्य नात्रः तदाचमुकपाये तेषां चित्ते चोकाविदिते
विद्यावत्पित्तं सादिति सामान्यमने न विरोधः ॥ २१६ ॥

आपनेनानुतापेन तपसाऽध्यवनेन च । पाप
छन्द्यते पपात्तया दानेन चापदि ॥ २१७ ॥

आपनेनेति । पापकारी नरो चोकेषु निवपापकचनेन
धिष्णामतिपापकारिणमिति पपात्तापेन दृश्यति । तपसा
चोपहृयेव वाविजोषयादिना च पापाच्छुच्यते तपसाब्रह्मो
दानेन च पापाच्छुभो भवति । आपनं चेदन्मकात्रप्राचक्षि
त्ताङ्गभूतं न रहस्यप्राचक्षित्ताङ्गम् । रहस्यत्वानिप्रवृत्तात्
चमुतापस्य प्रकाशरहसाङ्गमेव दानेनेति प्राजापत्यमते एक
धेनुविधानात् धेनुश्च पञ्चपुराषीषाभिपुराषीषावेति इतेन
ब्रह्महत्यामितिपक्षे दादत्रवार्धिकमते मायिषाहुंदवप्राजा
पत्यात् वसरे पित्रद्वेषो भवति दादत्रभिर्धर्मैः पञ्चधिक
त्रतचर्ष धेवो भवन्तीति ॥ २१७ ॥

यथा यथा नरोऽधर्मं खलं कृत्यानुभाषते ।
तथा तथा लघेवाहितोनाधर्मोऽयमुच्यते ॥ २१८ ॥

अथेति । यथा यथा कथंनारं कृत्वा नरो भाषते सोऽसौ
आपयति तथा तथा नेन पापेन धर्म इव जीर्णमया मुच्यते
इति आपनविधेयवादः ॥ २१८ ॥

यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतकर्म मर्षति । तथा
तथा शरीरं तन्नेमाधर्मेण मुच्यते ॥ २२६ ॥

यथेति । तस्य पापकारिणो मनो यथा यथा दुष्कृतकर्म
निन्दति तथा तथा शरीरं जीवात्मा तेनाधर्मेण मुक्तो भवति
अयमनतापानुवाद इति ॥ २२६ ॥

कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।
नवं कुर्यान्मुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ॥ २२७ ॥

कृत्वेति । पापं कृत्वा पश्चात्सन्तप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते इत्यु-
क्तमपि नैवं कुर्यान्मुनरित्येतदर्थमनूदितं यदातु पश्चात्तापो
नैवं पुनः करिष्यामीत्येवं निवृत्तिरूपसङ्कल्पफलकः सान्निदा-
सुतरां तस्मात्पापात्पूतोभवतीति एतच्च निवृत्तिरूपसङ्कल्प-
प्रकाशाप्रकाशप्राचक्षिप्ताङ्गविधानार्थं ॥ २२७ ॥

एवं सञ्चिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ।
मनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं शुभकर्म समाचरेत् ॥ २२८ ॥

एवमिति । एवं शुभाशुभानां कर्मणां परलोक इष्टानिष्ट-
फलं मनसा विचार्य मनोवाङ्मायैः शुभमेव सर्वकर्म कुर्यात् ।
इष्टफलमात् नःशुभं नरकादिदुःखहेतुत्वात् ॥ २२८ ॥

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्मविगर्हितम् ।
तस्यादिभूतिमविच्छन् द्वितीयसमाचरेत् ॥ २३९ ॥

अज्ञानाद्यदि । ज्ञानादादिच्छाते वा विविद्वद्बर्णकता
तस्यात्पापायुक्तिमिच्छन् पुनस्तत्र कुर्वता । इतश्च पुनः करणे
प्रायश्चित्तगौरवार्यम् । अतएव द्वेषकः । विधेः प्रायश्चित्तादस्या
द्वितीये दिगुपपत्तिवेदिति ॥ २३९ ॥

अस्मिन्कर्माप्यस्य कृते मनसः स्यादसाधवं ।
तस्मिंस्तावत्तपः कुर्यात्सावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥ २४० ॥

अस्मिन्निति । अथ पापकारिणो अस्मिन् प्रायश्चित्ताख्ये कर्मस्य
बुद्धितेन चित्तस्य बन्धोपः क्षान्तस्मिन् तदेव प्रायश्चित्तना
वदावर्तयेत् सावन्नयः बन्धोपः प्रसादस्य सात् ॥ २४० ॥

तपोमूलमिदं सर्वमन्दैवमानुषकं सुखम् । तपो
मध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोऽन्तं वेददर्शिभिः ॥ २४१ ॥

तप इति । अदेतस्यैव देवाणां अनुयायां च सुखं तस्य तपः
कारणं तपैव च तस्य स्थितिः तपोऽन्तः प्रतिनिवृत्तावधिरेव
देवादिमुख्यं तपसा जननादिभि र्वेदार्थचैवतम् । अतश्च
आपत्त्यादिप्रायश्चित्तात्मकतपःप्रवृत्तेन वेदं वक्ष्यन्त्यस्य सर्वं
तपोमाहात्म्यवचनम् ॥ २४१ ॥

तद्वाच्यं तपोज्ञानमग्नयः चतस्रश्च रचयन् ।
वैश्वस्य तु तपोकार्त्तं तपः शुद्धस्य शिवमम् ॥ २२५ ॥

ब्राह्मण्येति । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वात्तत्त्ववेदाभासबोधनं
तपो राजन्यस्य रचयन्तपः वैश्वस्य कृषिवाणिज्यपाशुपाया
श्चिन्तयः शुद्धस्य ब्राह्मणपरिचर्या तप इति वर्णविशेषेणैवैव
वैश्वस्यार्थम् ॥ २२५ ॥

पृथयः संयतात्मानः फलमूकानिवाग्रनाः ।
तपसैव प्रपश्यन्ति जैलोकां चराचरम् ॥ २२६ ॥

पृथय इति । पृथयो वाङ्मनःकायनियमोपेताः फल
मूकवायुमहाः तपसैव जङ्गमस्त्वावरयहितनृविषयरीच
सर्गात्मकं लोकचयमेकदेवसाः यतो निष्पापाकाःकरकाः
प्रकर्षेण प्रपश्यन्ति ॥ २२६ ॥

औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।
तपसैव प्रसिद्ध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम् ॥ २२७ ॥

औषधानीति । औषधानि व्याधुपद्रमनहेतुकानि अगदो
महाभावो वैरुण्यमिति चावत् विद्या ब्रह्मकर्मात्मकवेदार्थ
ज्ञानं वेदसन्निधिनी च अनाहृषा सर्गादाववस्थितिः इत्येतानि
तपसैव प्राप्यन्ते । चक्षान्तप इवां प्राप्तिनिमित्तम् ॥ २२७ ॥

बहुकारं बहुरापं बहुर्न बहु दुष्कारम् । सर्वानु
तपसा कार्त्तं तपोपि दुरतिक्लमम् ॥ २५५ ॥

अदिमि । बहुःशेन तीर्त्तते सप्तदोषसचितापदादि बहुः
शेन प्राप्नोते सचितादिना सप्तदोषसचितापदेन तेनैव सप्तदोष
प्राप्नोत्यसि बहुःशेन नप्नोते सप्तदोषसचितापदेन बहुःशेन
नोपपुरदायादितत्त्वार्थनापसा वाधितुं प्राप्नोते । अस्मादति
दुष्कारकार्यकरणे तपोदुर्बलमिति ॥ २५५ ॥

महापातकिनश्चैव श्रेयासाकार्यकारिणः । तप
सैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किरिष्यात्ततः ॥ २५६ ॥

अयेति । महापातकिनश्चैव श्रेयासाकार्यकारिणोऽप्येव महापातका
सकार्यकारिणश्च तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते तस्मात् पापाक्
तपसैव सुतप्तेन पुनर्वचनं प्राप्नोति तत्त्वार्थम् ॥ २५६ ॥

कीटाद्यादियतप्राक् यत्रयत्र वयंसि च । आच
राणि च भूतानि दिवं वान्ति तपोपकम् ॥ २५७ ॥

कीटा इति । कीटवर्गवचनवत्प्राक् । आचराणि च
इत्युच्चार्येणि भूतावन्ति तपोपकम् । वान्ति इति
वायवो वान्ति वायव्यादिषु । अदिमेषु तपोपकम् इति

भूयमे कीदृशां यज्जानिष्वन्तुः सनासुहृन्मनाः केन च
 शीघ्रकल्पा अभिचारिषो यन्मान्तराजतेनः कृत्तनेक किं
 चान्ति ॥ २४० ॥

यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनोवाक्पूर्तिभिर्जनाः ।
 तत्सर्वं निर्हन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥ २४१ ॥

यत्किञ्चिदिति । यत्किञ्चित्पापं मनोवाग्देहेर्मानवाः
 कुर्वन्ति तत्सर्वं पापं तपसैव निर्हन्ति तपोधना इति तपस्य
 धनमिव रक्षणीयं येनान्तपोधनाः ॥ २४१ ॥

तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः ।
 इज्यासु प्रतिगृह्णन्ति कामान्सर्वद्वयन्ति च ॥ २४२ ॥

तपसेवेति । प्रायश्चित्ततपसा शीघ्रपापस्य ब्राह्मणस्य चान्ते
 इषीं वि देवाः प्रतिगृह्णन्ति अभिरुषिताद्यैश्च प्रवच्छन्ति
 ॥ २४२ ॥

प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवाऽसृजत्प्रभुः । तथैव
 वेदान् नृपयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २४३ ॥

प्रजापतिरिति । हिरण्यगर्भः सकललोकोत्पत्तिस्थितिं प्रसूय
 प्रभुः तपःकरत्वायूर्ध्वकमेवेमं पञ्चमकरोत् । तथैव ऋषयो वज्रि
 डादयस्तपसैव मन्त्रं ब्राह्मणात्मकान् वेदान् प्राप्तवन्तः ॥ २४३ ॥

इत्येतत्तपसो देवा महाभाज्यं प्रवदन्ति । सर्वं
स्वास्त्यं प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम् ॥ २४४ ॥

इत्येतदिति । सर्वं स्वास्त्यं जगत्सर्वं दुर्लभं महाभाज्यं तत्तपसः सका
जान् इत्येवमेवाः प्रपश्यन्तः तपोमूलमिदं सर्वमित्यादि
तपोमाहात्म्यं प्रवदन्ति ॥ २४४ ॥

वेदाभ्यासोऽन्वयं ब्रह्मा महावचनक्रियाचमाः ।
नाश्वन्याशु पापानि महापातकजान्त्वपि ॥ २४५ ॥

वेदेति । अथात्र किं प्रत्यक्षं वेदावचनं यच्च महावचनानुष्ठान
सपराधवहिन्युत्तमित्येतानि महापातकजनितान्त्वपि पापानि
शीघ्रं नाशयन्ति किमुतान्यानि ॥ २४५ ॥

यथैवस्तेजसा वक्त्रिः प्राग्विर्हति चक्षुः ।
तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं न्दहति वेदवित् ॥ २४६ ॥

वचेति । अथाग्निः काष्ठान्वायवानि चरेत्येव तेजसा किञ्चैवं
करोति तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं वेदार्थज्ञो ब्राह्मणो नाश
यति । परमात्मज्ञावसीतन् पापवचोत्कर्षज्ञापना र्चमेतत्
॥ २४६ ॥

इत्येतदेवसामुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि । अतः
ऊर्द्धं रक्षणायां प्रायश्चित्तं निबोधत ॥ २४० ॥

इत्येतदिति । इत्येतद्ब्रह्महत्यादीनां प्रकारानाम्नापाना
आयश्चित्तं यथा विध्यभिहितं अतः ऊर्द्धमप्रकारानाम्नापानां
प्रायश्चित्तं श्रुतम् । अथं सोऽहो मेविन्दुराजोनामिहितः मेधा
तिथिना तु सिद्धित एव ॥ २४० ॥

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश । अपि
भूषणं मासात्युनन्यहरहः कृताः ॥ २४८ ॥

यथाहृतीति । यथाहृतिसप्रणवाः सावित्रीत्रिदशुक्ताः पूरक
कुम्भकरेचकादिविधिना प्रत्यहं षोडश प्राणायामाः कृताः
मासात् ब्रह्मघ्नमपि निष्प्राप्य कुर्वन्ति अपि ब्रह्मादातिदेविक
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्ताधिकृतमपि एतच्च प्रायश्चित्तं दिवातीना
मेव न स्त्रीशूद्रादेर्मन्थानधिकारात् ॥ २४८ ॥

कौत्सं जप्त्वापइत्येतदाशिष्ठञ्च प्रतीत्यृचम् ।
माश्चिन्तं शुद्धवत्स्य सुरापोपि विशुद्ध्यति ॥ २४९ ॥

कौत्समिति । कौत्सेन अविष्णुहृत्तं यय नः प्रोक्तुमर्हन्मिच्छे
तत् सूक्तं यविडेन अविष्ठा हृत्तं प्रतिसोमेनिहर्षम्

एनसां स्त्रूचसत्त्वाणांश्चिकीर्षन्पनोदन्म् ।
अवेत्युचश्चपेदन् यत्किञ्चिदमितीति वा ॥ २५२ ॥

एनसामिति । स्त्रूलानान्यापानां महापातकानां सत्त्वाणां च
उपपातकादीनां निर्हरणं कर्तुमिच्छन् अवतिहेत्योवरुह
योरित्येतामृचं यत्किञ्चिदं वरुणदेवो जल इत्येताश्च चर्चं
इति मे मन इत्येतत् सत्त्वं संवत्सरमेकं प्रत्यहं जपेत् ॥ २५२ ॥

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चाह्नं विगर्हितम् ।
जपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्यक्तात् ॥ २५३ ॥

प्रतिगृह्येति । स्वरूपतो महापातकविधनलादिना वाऽप्रति
ग्राह्यं प्रतिगृह्य अन्नश्च स्वभावकालप्रतिग्राह्यसंयुक्तं भुक्त्वा
तरत्समन्दिधावतीत्येता चक्षुतसो जपिना जपं तस्मात्प्रा
प्यन्नुचः पूतो भवति ॥ २५३ ॥

सोमारौद्रन्तु वहेना मासमभ्यस्य शुद्ध्यति । स्व
न्यामाचरन् स्नानमर्थ्यन्णामिति च तृचं ॥ २५४ ॥

सोमेति । सोमारुद्राधारयेयामस्त्यमिति चतस्रः ।
अर्थ्यमणं वरुणं मित्राक्षेति चक्रयं नद्याश्च स्नानं कृत्वा मास
मेकं प्रत्येकमभ्यस्य वज्रपायो विशुद्ध्यति वज्रयपि पापेषु तन्मै
त्रेकं प्रायश्चित्तद्वार्यमिति प्रापकमिदम् ॥ २५४ ॥

अथार्द्धमिहमिच्छेत् दिवस्त्रि सप्तकम्भपेत् । अथ
अक्षान्नु कृत्वाचु मासमासीत औचमुत् ॥ २५५ ॥

अथार्द्धमिति । इत्येवमिहमासमेव पापेषु दण्डमिह
वदन्मणिष्य इत्येताः सप्तकम्भः अक्षान्नु भवेत् अथ अक्षं मूष
पुरोषोऽर्द्धमासिकम्भे कृत्वा मासमेवमौचो भवेत् ॥ २५५ ॥

मन्त्रैः आकच होमीवैरहं ऊत्वा घृतं दिजः ।
सुगुर्व्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्युचम् ॥ २५६ ॥

मन्त्रैरिति । इत्येवमिहमासमेव पापेषु दण्डमिह
वदन्मणिष्य इत्येताः सप्तकम्भः अक्षान्नु भवेत् अथ अक्षं मूष
पुरोषोऽर्द्धमासिकम्भे कृत्वा मासमेवमौचो भवेत् ॥ २५६ ॥

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्वाः समाहितः । अथ
आभ्यासमावमानीमवाचरो विशुध्यति ॥ २५७ ॥

महापातकेति । अथ अक्षान्नु भवेत् अथ अक्षं मूष
पुरोषोऽर्द्धमासिकम्भे कृत्वा मासमेवमौचो भवेत् ॥ २५७ ॥

एनसां स्त्रूषास्त्रूषाणांश्चिकीर्ष्यपनोदमम् ।
अवेत्युचक्ष्वपेदम् यत्किञ्चिदमितीति वा ॥ २५१ ॥

एनसामिति । स्त्रूलानाम्पापानां महापातकानां स्त्रूषाणांश्च
उपपातकादीनां निर्हरणं कर्तुमिच्छन् अवेतिहेलोवरुह
घोरित्येतान्मृचं यत्किञ्चिदं वरुणदेवो जल इत्येताश्च चक्ष्व
इति मे मन इत्येतत् स्त्रूषां संवत्सरमेकं प्रत्यहं जपेत् ॥ २५२ ॥

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चाक्षं विगर्हितम् ।
अपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवक्ष्यहात् ॥ २५३ ॥

प्रतिगृह्येति । स्वरूपतो महापातकिधनलादिना वाऽप्रति
ग्राह्यं प्रतिगृह्य अक्षश्च स्वभावकालप्रतिगृह्यसंभर्गमुष्टं भुक्त्वा
तरत्समन्दिधावतीत्येता चक्षुस्तस्यो जपित्वा अहं तस्मात्परा
पाप्मनुष्यः पूतो भवति ॥ २५३ ॥

सोमारौद्रन्तु वहेना मासमभ्यस्य शुद्ध्यति । स्व
न्यामाचरन् स्नानमर्थ्यन्णामिति च तृचं ॥ २५४ ॥

सोमेति । सोमारुद्राधारयेयामस्त्रयमिति चतस्रः ।
अर्थ्यमणं वरुणं मिचक्षेति चक्ष्वं नद्याश्च स्नानं कृत्वा मास
मेकं प्रत्येकमभ्यस्य वज्रपायो विशुद्ध्यति वज्रक्षयि पापेषु तस्मै
वेकं प्रावक्षितहार्थ्यमिति प्रापकमिदम् ॥ २५४ ॥

अथार्द्धमिहमिच्छेत् दिवस्त्रि सप्तकम्भपेत् । अथ
अक्षान्नु कृत्वा सु मासमासीत औचमुक्त् ॥ २५५ ॥

अथार्द्धमिति । हनकोऽयं विभेदाद्यर्थेऽप्येव पापेषु दण्डमिह
वदन्मणिष्यव इत्येताः सप्तकम्भः अथार्द्धं भवेत् अथ अक्षं मूष
पुच्छोऽथर्मादिकम्भे कृत्वा मासमेकमासीत भवेत् ॥ २५५ ॥

मन्त्रैः आकलयामीवैरब्धं कृत्वा घृतं दिजः ।
सुगुर्व्यपहस्येनो जप्त्वा वा नम इक्षुचम् ॥ २५६ ॥

मन्त्रैरिति । देवकृतकत्वादितिः आकलयामीवैरब्धः संवत्सरं
घृतघोमं कृत्वा नम इक्षुच इत्येतां वा अथ संवत्सरं अपित्वा
महापातकजनवि पापं दिव्यतिरपहन्ति ॥ २५६ ॥

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्वाः समाहितः । अथ
आभ्यासावमानीभवाचारो विशुध्यति ॥ २५७ ॥

महापातकेति । अथ अथ्यादिमहापातकयुक्तो निषाकत्वा
चारो वर्षमेकं संवत्सरेऽथो नवामनुमज्जं कृत्वा पावमाणी
रिक्तुषोऽथ हनमायेव अपित्वा तत्काल्यापादिशुद्धो भवति
॥ २५७ ॥

अरण्ये वा चिरभ्यस्त प्रयतो वेदसंहिताम् ।
मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥ २५८ ॥

अरण्य इति । त्रिभिः पराकैः पूतो मन्त्रब्राह्मणादिकं
वेदसंहितां अरण्ये वारचयं अभ्यस्त वा प्रयतो वाङ्माभ्यन्तर
शोधयुक्तस्त्रिभिर्वा पातकैर्मुच्यते ॥ २५८ ॥

त्यहन्मूपवसेद्युक्तस्त्रिरङ्गोऽभ्युपयज्ञपः । मुच्यते
पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाऽघमर्षणं ॥ २५९ ॥

त्यहमिति । त्रिरात्रमुपवसन्त्यतः प्रत्यहन्नातर्क्याह
वाचंकास्तेषु ज्ञानं कुर्वन् निववसन्नामकास्त एव जपे निमज्ज्य
त्यतश्च सत्यमेति सूक्तमघमर्षणमिरादत्तं जपित्वा सर्वैः
पापैर्मुच्यते तत्र गुरुद्वयपापापेक्षया गुरुद्वयत्रयापेक्षया वा
वर्तनीयम् ॥ २५९ ॥

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।
तद्याऽघमर्षणं क्षत्तं सर्वपापापनोदनम् ॥ २६० ॥

यथेति । यथाऽश्वमेधयागः सर्ववाममेधः सर्वपापघ्न
हेतुस्तथाऽघमर्षणसूक्तमपि सर्वपापघ्नयेतुरिति अघमर्षण
सूक्तोत्कर्षः ॥ २६० ॥

इत्या लोकागपीमांसीनमपि यतस्ततः ।
 अमेदं धारयन्निप्रो जैमः प्राप्नोति किञ्चन ॥२६१॥

इमेति । भूरादिलोकवचमपि इत्या महापातकादीना
 मयश्चममवृत्तमेदं धारयन् निप्रोदि न सिद्धित्वापं प्राप्नोति ।
 अमेदं धारयन् रक्षसाद्युक्तार्थमुक्तं ततश्च रक्षसापै
 क्ते अक्षयं हितां मन्मथाद्युक्तिकामभवेत् ॥ २६१ ॥

अक्षयं हितां चिरभ्यस्तं यजुषां वा समाहितः ।
 साक्षां वा सरस्वत्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६२ ॥

तदाह अमिति । अक्षयं हितां मन्मथाद्युक्तिकाम न तु
 मन्मथाद्युक्तिकाम अमनारं वेदे चिह्नतीति प्रत्यक्षमर्थात् यजुषां
 मन्मथाद्युक्तिकामं हितां साक्षां वा प्राज्ञोपनिषत्सं हितां वा
 चमभ्यस्तं सर्वपापैः प्रमुक्तो भवति ॥ २६२ ॥

यथा महाद्भ्यस्मात् चित्रं सोष्टं विनश्यति ।
 तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे चिह्नति मज्जति ॥ २६३ ॥

अथेति । अनाद्यात्मना चिराद्वर्त्तत इति चिह्नत् यथा
 महाद्भ्यस्मात् चित्रं विधीयते तथा सर्वं दुश्चरितं चिह्नति
 वेदे विनश्यति ॥ २६३ ॥

चक्षो यजुषि चाग्न्यानि सामानि विविधानि च ।
एष ऋग्यस्त्रिवृदेदो ऽग्रे वेदैर्न स वेदवित् ॥ २६४ ॥

चिदृत्तमेवाह चक्ष इति । चक्ष चक्षन्ताः यजुषि यजु
र्मन्त्राः सामानि रुद्रइत्यात्मरादीनि नामाप्रकाराणि चन्वोन्वे
वान्सवासान्मृषक् प्रयक् मन्त्रप्राप्त्यानि एव चिदृदेदो
ज्ञातव्यो य एनं वेद स वेदविद्ववति ॥ २६४ ॥

आद्यं यत्प्रचरन्ब्रह्म तयो यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
स गुह्योऽन्यस्त्रिवृदेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २६५ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहि
तायां एकादशोऽध्यायः ॥

आद्यमिति । सर्ववेदानामाद्यं यद्ब्रह्म वेदधारं अकारोकार
मकारात्मकत्वेन व्यचरं यच्च चक्षो वेदाः स्मिताः सोन्वस्त्रिवृ
देदः प्रणवाख्यो गुह्यो गोपनीयः वेदमन्त्रमेष्टत्वात् परमा
र्थ्यभिधातकत्वात् परमार्थकत्वेन धारणजपाभ्यां मोक्षहेतु
त्वाच्च यस्तं स्वरूपतोऽर्थतस्तु जानाति स वेदवित् । प्राचक्षिते
वज्रमुनिमतालोचनाद्यनयोक्तं संज्ञाख्यानं ब्रह्म मुनिगिरां
तद्ब्रह्म गुह्यज्ञाः । नैतन्मेधातिथिरभिदधे नापि गोविन्द
राजो व्याख्यातारो न जमुरपरेष्वन्यतो दुर्लभं यः ॥ २६५ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनु
वृत्ताधिकारादशोऽध्यायः ॥

॥ १२ द्वादशोऽध्यायः ॥

चातुर्वर्ण्यस्य कृतबोधमुक्तो धर्मस्वयानघ ।
कर्मणाम्प्रतिनिवृत्तिं शंस नक्षत्स्वतः पराम् ॥ १ ॥

चातुर्वर्ण्येति । हेपापरहित प्राज्ञादिर्वर्ण्यस्तुष्टवच
वाकारप्रभवस्याचत्यर्थः मनोक्तः इदानीं कर्मणः शुभाशुभ
फलप्राप्तिं पराक्षन्नाकारप्रभवा परमार्थरूपामस्याकं नृपोति
महर्षयो भृगुमनोचन ॥ १ ॥

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ।
अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्वचनम् ॥ २ ॥

स तानिति । स धर्मप्रधानो मनोरपत्यं भृगुरस्य सर्वस्य
कर्मसम्बन्धस्य फलनिश्चयं शृणुतेति तावदर्थीनमधीत् ॥ २ ॥

शुभाशुभफलद्वयं मनोवाम्देहसम्भवम् ।
कर्मजा गतवो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥ ३ ॥

शृणोति । मनोवाम्देहहेतुफलद्वयं विधितनिविष्टद्वयं च
दुःखफलद्वयं तज्जन्मा हव ननुवतिर्लगादिभावेयोस्तुष्टवच

माधमापेक्षया मनुष्याणां मतयो ज्ञानान्तराभाषो भवन्ति ।
 कर्मबन्धस्याच न कावचेष्टावामेव किन्तु मनेदं कश्चित् सङ्ग
 स्वरूपयोगादिध्यानाचरणादावपि क्रियामात्रे वर्तते ॥ २ ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि व्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
 दशसङ्ख्ययुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्तकम् ॥ ४ ॥

तस्येति । तस्य देहिसन्धिनः कर्मणः उत्कृष्टमेष्टमात्रं
 तथा चिप्रकारस्यापि मनोवाङ्मायामितस्य वक्ष्यमाणदशसं
 ख्योपेतस्य मन एव प्रवर्तकं जानीयात् । मनसा हि सङ्गस्य
 तमुच्यते क्रियते च । तथा तैत्तिरीयोपनिषदि तस्मात् यत्स
 द्रव्यो मनसाभिगच्छति तदासा वदति तत्कर्मणा करोतीति ।
 ॥ ४ ॥

परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वित्त
 याभिनिवेशस्य त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

तानि दशसङ्ख्ययानि कर्माणि दर्शयितुमाह परद्रव्येति ।
 कथं परद्रव्यवन्त्याख्येव गृह्णामीत्येवचिन्तनं मनसा ब्रह्मवधा
 दिनिषिद्धाकाङ्क्षा नास्ति परशोकः देह एवात्मैत्येवम्विः
 प्रकारमशुभफलं मानसकर्म एतन्नयविपरीतबुद्धिस्य त्रिविधं
 शुभफलं मानसं कर्म शुभाशुभफलं कर्मेत्युभयस्यैव प्रकारान्
 तात् ॥ ५ ॥

पादव्यमनृतम्यैव यैश्चान्यथापि सर्वशः । अस-
मदप्रसापश्च वाच्यं स्थाप्यतुर्विधम् ॥ ६ ॥

पादव्यमिति । अप्रिधाभिधानमवश्यभाष्यमरोचे परदू-
षककथनं वक्ष्यथापि राजदेवपौरवार्त्तादेर्भिः प्रबोधनं सर्व-
दत्तेवक्ष्यतुः प्रकारमशुभफलं वाचिकं कर्म भवेत् । एतदि-
परीतं प्रिवसत्यपरगुणभिधानं मुनिपुराणादौ च राजादि-
चरितकथनं शुभफलम् ॥ ६ ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शारीरन्निविधं कृतम् ॥ ७ ॥

अदत्तानामिति । अन्त्यामेव परकपदव्यमश्लीलविद्या पर-
दारनमनमन्येव विप्रकारमशुभफलं शारीरं कर्म एतदि-
परीतं सर्वं शुभफलम् ॥ ७ ॥

मानसव्यमसैवावमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् । वाचा
वाचा कृतकर्म कायेनैव च कायिकम् ॥ ८ ॥

मानसमिति । मनसा वस्तुकृतं दुष्कृतं वा कर्म कृतमात्-
फलं सुखदुःखरूपमिह वक्ष्यति वक्ष्यामहे वा अवसैवावमुप-
भुङ्क्ते एवं वाचा कृतं शुभाशुभं वाग्दारेण मधुरमदमपि-

नाधमापेक्षया मनुष्याणां नतयो ज्ञानान्तराभाषयो भवन्ति ।
 कर्मवृत्त्या न कावचेष्टाचामेव किन्तु ममेदं कृत्स्निं यच्च
 स्वरूपयोगादिध्यानाचरणादावपि क्रियामात्रे वर्तते ॥ २ ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि व्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
 दशसंज्ञणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्त्तकम् ॥ ४ ॥

तस्येति । तस्य देहिसन्निधिनः कर्मणः उत्कृष्टमण्डलाच्च
 तथा विप्रकारस्यापि मनोवाक्यायामितस्य वक्ष्यमाणदशसं
 ज्ञोपेतस्य मन एव प्रवर्त्तकं जानीयात् । मनसा हि यद्वृत्ति
 तमुच्यते क्रियते च । तथा तैत्तिरीयोपनिषदि तस्यात् यत्त
 द्यो मनसाभिगच्छति तदाचा वदति तत्कर्मणा करोतीति ।
 ॥ ४ ॥

परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वित्त
 याभिनिवेशस्य त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

तामि दशसंज्ञाणि कर्माणि दर्शयितुमाह परद्रव्येति ।
 कथं परद्रव्यव्याख्येन शुद्धातीत्येवचिन्तनं मनसा ब्रह्मवधा
 दिनिषिद्धाकाङ्क्षा नास्ति परलोकः देह एवात्मेत्येवमिति
 प्रकारमशुभफलं मानसकर्म एतच्चयविपरीतबुद्धिस्य त्रिविधं
 शुभफलं मानसं कर्म शुभाशुभफलं कर्मेत्युभयस्यैव प्रकारान्
 तात् ॥ ५ ॥

पादव्यमनृतम्यैव पैशुन्यस्यापि सर्वशः । अस-
नृप्रसापच वाच्यं स्थाचतुर्विधम् ॥ ६ ॥

पादव्यमिति । अप्रियामिधानमवस्थमावचनरोचे परदू-
षककथनं वक्ष्यस्यापि राजदेवपौरवार्तादेर्भिः प्रबोधनं वर्धनं
इत्येवञ्चतुःप्रकारमशुभफलं वाचिकं कर्त्तुं भवेत् । एतदि-
परीतं प्रियवत्यपरमुद्यामिधानं मुनिपुराणादौ च राजादि-
चरितकथनं शुभफलम् ॥ ६ ॥

अदत्तानामुपादानं विंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शरीरव्यविधं कृतम् ॥ ७ ॥

अदत्तानामिति । अत्याचरेण परकपहवसत्राक्षीपविवा वर-
दारमजयमित्येवं विप्रकारमशुभफलं शरीरं कर्त्तुं इति
परीतं सर्वं शुभफलम् ॥ ७ ॥

मानसम्यानसैवावमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् । वाचा
वाचा कृतदुर्मन्त्रायेनैव च व्याधिकम् ॥ ८ ॥

मावयमिति । मनसा वस्तुकृतं दुष्कृतं वा कर्त्तुं कृतमात्-
म्यं सुखदुःखरूपमिह वक्ष्यति वक्ष्यान्तरे वा कथयेवावमुप-
भुङ्क्ते एवं वाचा कृतं शुभाशुभं वाग्दारेण कथुरन्नादमादि

तद्विधा शरीरं श्रुत्वा ह्यमं शरीरं शरीरं शरीरं शरीरं
प्रियोपयोग्यमित्यदिनानुभवति तस्मात्प्रत्येकं शरीरं
मानववाचिकानि धर्मरहितानि धर्मजनकानि च वर्जयेत्
कुर्याच्च ॥ ८ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वा
चिकैः पश्चिन्मृगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥ ९ ॥

शरीरजेरिति । यद्यपि पापिष्ठानां शरीरवाचिकमानविका
न्वेद्योच्यते वापानि चक्षवन्ति तथापि च यदि प्राच्योऽधर्म
मेव खेते धर्मजनकमिति वाङ्मयाभिप्रायेणेदं तत्त्वज्ञानम्
उच्यते शरीरकर्मजनपापैर्मुक्तः स्थावरतां मानुषः प्राप्नोति यस्तु
कोऽपि वाङ्मतेः पश्चितं मृगतां वा वाङ्मयेन मनसा ज्ञतेऽप्युच्यते
साहितं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

वाग्दण्डोऽयमनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डा इति च उच्यते ॥ १० ॥

कविति । इममन्धसः वक्षसाक्षमः कायान्धसः निविद्धा
निष्ठावाचक इत्यप्रतिविद्धस्याप्युच्यते बुद्धावस्थिताः च
निदृष्टीयुष्यते च तु दण्डश्च धारकमात्रेण ॥ १० ॥

विदुषामेतादृशेष्वसर्वस्वतेषु नागमः । काम
ब्रौह्मै तु संबन्ध ततः सिद्धिर्निवृत्तिः ॥ ११ ॥

चिदक्षमिति । एतद्विविद्धवागादीनां वर्ज्यभूतयोश्चरतया
हमनं कृत्वा एतद्हमनार्थमेव कामकोपी च निषण्ण ततो
मोक्षवाप्तिवचसां विद्धि मनुजो जयते ॥ ११ ॥

योऽस्यात्मनः कारयिता तं ज्ञेयं ब्रह्मवचने । वः
करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥ १२ ॥

कोवौ विद्विमात्रोनीत्यत आह चरति । चक कोक
 विद्वत्कालीपकारकमाहात्मनः शरीराख्यस्य चः कर्मसु
 प्रवर्त्तयता तं चेष्टन्नं पश्चिता बहन्ति चः पुनरेव व्याघारान्
 करोति शरीराख्यः य इति आदिभूतारब्धत्वात् भूतात्मेति
 पश्चित्तेदच्यते ॥ ११ ॥

जीवसंक्षोभनरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिना ।
वेन वेदयते सर्वं सुखं दुःखञ्च जगत् ॥ १२ ॥

जीवेति । जीवन्मृत्योर्धं महात्परः वेनेति करणविमतिविहो
 ज्ञान् उत्तरसोमे च तावुनो मृतसंपुनो महात् सेपज्ञ हव
 वेति महात्सेन मृतममर्वात् । मरोरसेपज्ञातिरिच्छेऽनाः

शरीरं चात्मा आत्मादात्मनो जीवात्मनः सर्वेष्वेवज्ञानं सद्यः
आत्मा आत्मप्रतिः तैस्तथा विनिर्घोमात् येन हंसादेन्द्रियकल्प
तथा परिषतेन कारणभूतेन चेवञ्चः प्रतिपन्नं सुखं दुःखञ्चानु
भवति ॥ १२ ॥

तावुभौ भूतसम्पृक्तौ महान् चेवञ्च एव च ।
उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

ताविति । तौ द्वौ महत्त्वेन चो इयिष्यादिपञ्चभूतसंज्ञकौ
वक्ष्यमाणं सर्वलोकवेदवृत्तिपुराणादिप्रसिद्धतया तन्निमि
तिर्दिष्टं परमात्मानमुत्कृष्टापकृष्टसत्त्वेषु व्यवस्थितमाश्रित्य
तिष्ठतः ॥ १४ ॥

असंख्यां मूर्त्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ।
उच्चावचानि भूतानि सततञ्चेष्टयन्ति याः ॥ १५ ॥

असंख्या इति । अस्य परमात्मनः शरीरादसंख्यमूर्त्तयो जीवाः
चेवञ्चान्देवानामारमुक्तास्त्रिगुणशरीरावच्छिन्ना वेदात्मोक्तप्रका
रेणाग्नेरिव स्फुलिङ्गा निःसरन्ति या मूर्त्तय उत्कृष्टापकृष्टभूता
नि देहरूपतया परिषतानि सर्वदा कर्मसु प्रेरयन्ति ॥ १५ ॥

पञ्चभ्य एव मात्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिनाशुषाम् ।
शरीरं चातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

पञ्चभ्य इति । पञ्चभ्य एव इयिष्यादिभूतभङ्गीभेदे दुष्कृत

कारिणो मनुष्यान्मीडानुभवप्रबोधनं वरायुवादिदेहयति
रितं दुःखदिव्यं शरीरं परबोधे जायते ॥ १६ ॥

तेनानुभूय ता वामीः शरीरेष्वेह यातनाः।
तासेव भूतमावाप्तु प्रसीवन्ते विभायज्ञः ॥ १७ ॥

तेमिति । तेन निर्मतेन शरीरेष्व ता वमकारिता यातना
दुःखमिति वीवाः कृत्वा अनुभवं चूडशरीरनामे तेनैव एष्वपि
भूतमानेषु वचास्यवशीकृती तन्मतेमिति मूला वयतिष्ठन्त
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सोऽनुभूयात्सोदर्शान्दोषान्विषयसङ्गजान् ।
व्यपेतकस्यापोऽभ्येति तावेवोभौ मरौवसौ ॥ १८ ॥

सोऽनुभूयेति । व शरीरी भूतसङ्गादिष्विष्टशरीरावच्छिन्नो
निषिद्धप्रवृत्तार्थरूपरसव्याख्याविषयोपभोगजनितवमसौ
कदुःखाद्यनुभूयावन्तरक्षोमादपचतस्रा तावेव मरुत्परमा
ज्ञानो महावीर्यो दायावयति ॥ १८ ॥

तौ चर्मा यज्जलस्यस्य पापघातस्त्रितौ सह । वाग्मा
प्राप्तेति संपृक्तः प्रेम्नेह च सुखासुखम् ॥ १९ ॥

तामिति । तौ महात्परमाज्ञानौ चमत्तौ तन्म वीर्यस्य चर्मे

शरीरं चात्माश्च तादात्म्यं जीवाश्चः सर्वज्ञेन ज्ञातो, यश्च
 चात्माश्च तन्मतेः तैश्च विनिर्घोमात् चेन्महं तादेन्द्रियक
 तथा परिणतेन कारणभूतेन चेन्नः प्रतिबन्धं सुखं दुःखञ्चानु
 भवति ॥ १२ ॥

तावुभौ भूतसंयुक्तौ महान् चेन्न एव च ।
 उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

ताविति । तौ द्वौ महश्चेन्नौ इन्द्रियादिपञ्चभूतसंयुक्तौ
 वक्ष्यमाणं सर्वलोकवेदक्षुतिपुराणादिप्रसिद्धतया तन्निमि
 निर्दिष्टं परमात्मानमुत्कृष्टापकृष्टवस्तेषु व्यवस्थितमाश्रित्य
 तिष्ठतः ॥ १४ ॥

असंख्यां मूर्त्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ।
 उच्चावचानि भूतानि सततञ्चेष्टयन्ति याः ॥ १५ ॥

असंख्याइति । अस्य परमात्मनः शरीरादसंख्यमूर्त्तयो जीवाः
 चेन्न ब्रह्मेणानन्तरमुक्तास्त्रिगुणशरीरावच्छिन्ना वेदात्मैकप्रका
 रेणाग्नेरिव स्फुलिङ्गा निःसरन्ति या मूर्त्तय उत्कृष्टापकृष्टभूत
 नि देहरूपतया परिणतानि सर्वदा कर्मासु प्रेरयन्ति ॥ १५ ॥

पञ्चभ्य एव मात्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिमाकुञ्चाम् ।
 शरीरं यातनार्थं यमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

पञ्चभ्य इति । पञ्चभ्य एव इन्द्रियादिभूतभ्रमीभ्यः कुञ्चत

कारिणो मनुष्याणां नीचानुमं वप्रचोषणं वरां च बादि हेतवति
रिणं दुःखसहिष्णुं शरीरं परचोके जायते ॥ १६ ॥

तेनानुभूय ता वामीः शरीरेष्वेव यातनाः।
तासेव भूतमापासु प्रसीयन्ते विभागतः ॥ १७ ॥

तेमिति । तेन निर्भतेन शरीरेष्वेव ता वमकारिता यातना
दुष्कृन्तिने बीवाः दुःखा अनुभूय चूचशरीरमात्रे तेनैव एव
भूतभागेषु वचासकशीयनी तद्व्यतिरेकेण भूता वसतिष्ठन्त
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सोऽनुभूयात्सोदर्कान्दोषान्विषयसङ्गजान् ।
व्यपेतककापोऽभ्येति तावेवोभौ मशौचसौ ॥ १८ ॥

सोऽनुभूयेति । व शरीरी भवसत्त्वादिष्विष्टशरीरावच्छिन्नो
निषिद्धप्रवृत्त्यर्थपरवत्त्वावच्छिन्नोपभोगवित्तवमसौ
कदुःखा अनुभूयावत्कारणो नादपहस्यसा तावेव महत्परमा
ज्ञानौ मशौचसौ दायावति ॥ १८ ॥

तौ चर्मा यथातथा पापघातश्रितौ सह । बाभ्यां
प्राप्तेति संपृक्तः प्रेक्षेह च सुखासुखम् ॥ १९ ॥

तामिति । तौ जगत्परमज्ञानौ जगत्सौ जगत् जीवसौ चर्मा

भुक्तमेव च पापं यद् विचारयतः धार्मिक धर्माधर्माभ्यां युज्यो
जीवः परलोके हस्यो कथोः सुखदुःखे प्राप्नोति ॥ २६ ॥

यथाचरति धर्म्मं स प्रायशोऽधर्म्ममस्यजः ।
तैरेव चावृत्तो भूतैः स्वर्गे सुखमुपाश्रुते ॥ २० ॥

यदीति । स यदि जीवो मानुषदशावाप्त्वाऽऽख्येन धर्म्मजन्य
तिष्ठति अल्पज्ञाधर्मी तदा तैरेव पृथिव्यादिभूतैः सुखवरीर
रूपतया परिणतैर्युक्तः स्वर्गसुखमनुभवति ॥ २० ॥

यदि तु प्रायशोऽधर्म्मं सेवते धर्म्ममस्यजः ।
तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः ॥ २१ ॥

यदीति । यदि पुनः स जीवो मानुषदशायां बाऽऽख्येन
पापमनुतिष्ठति अल्पज्ञ पुण्यं तदा तैरेव भूतैर्मानुषदेहरूप
तया परिणतैस्त्वक्तो मृतः सन्ननन्तरं पञ्चभ्य एव मायाभ्य
इत्युक्तरीत्या यातनानुभवोचितसञ्ज्ञातकठिनदेहो यामीः
पीडा अनुभवति ॥ २१ ॥

यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः ।
ताम्येव पञ्च भूतानि पुनरप्येति भागशः ॥ २२ ॥

यामीरिति स जीवो यमकारितास्ताः पीडासौम कठिनदेहे
मानुभूय तद्भोगेनापहतपाप्मा तान् जरायुजादिबरीरारब्ध

यान् श्रुतिवादिभूतभाषाधितिष्ठति तानुवादिबरीरं कृत्वा
तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

एता दृष्टास्त जीवस्त गतोः स्तेनैव चेतसा ।
धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मो दध्यात्सदा मनः ॥ २३ ॥

एता इति । अस्त जीवस्त एता धर्मो धर्महेतुकाः स्वर्गनर
काद्युपनिगोचितप्रियाप्रियदेहप्राप्तीरनाकरणे ज्ञाना धर्मो
मुक्ताने मनः यदा यद्वर्तं सुखीत् ॥ २३ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव चीनिद्यादात्मनो गुणान् ।
वैर्ध्याप्येमान् स्थितोभावान्महापुरुषान्नेवतः ॥ २४ ॥

वस्तुमिति । सत्त्वरजस्तमांश्च चीनि दध्यामावस्यवसानि
चात्मोपकारकमादात्मनो महतो गुणान् चानोवात् वैर्ध्याप्ये
महाविमान् चावरजस्तमदध्याप्येवार्थाभिः प्रेषेण व्याप्य स्थितः
॥ २४ ॥

यो बदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।
स तदा तद्गुणप्रायं तद्दरोति शरीरिणम् ॥ २५ ॥

य इति । यद्यपि धर्ममेवेदमिमुषं तथापि यद्यदेहे हवा
गुणानां मये यो गुणो यदा साकल्येनाधिको भवति तदा तद्गुण
सकल्यवत्तु तद्देहिनां करोति ॥ २५ ॥

सत्त्वं ज्ञानममोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।
एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥ २६ ॥

वक्ष्यति वत्सादीनां लक्षणमाह वत्समिति । यथार्थावभासो
ज्ञानं तत्त्वत्त्व लक्षणं एतदिपरीतमज्ञानं तत्त्वमोक्षलक्षणं
विषयामिच्छायां भानसक्यार्थं रजोक्षलक्षणं स्वरूपानुसन्धेयस्य
मयान्मोक्षप्रीतिविषयादात्मकं तथा च पठन्ति प्रीत्यप्रीतिविषया
दात्मकाः प्रकाशवृत्तिनिषमार्थाः चक्षुष्याभिमन्यवमननि
चुनदन्तवत् नुवाः एतद्वेषाः स्वरूपममनारोहोक्तवेष
वक्ष्यति एतेषां वत्सादिगुणानामेव ज्ञानादिसर्वप्राविष्टापकं
लक्षणम् ॥ २६ ॥

तच्च यत्प्रीतिसंबुक्तद्विविदात्मनि लक्षणम् । प्रशा-
नमिव शुद्धार्थं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

तचेति । तस्मिन्नात्मनि चक्षुर्वेदनं प्रीतिपुत्रं प्रत्यक्षमित
क्षेत्रं प्रकाशरूपमनुमयेत् तत्त्वत्त्वं ज्ञानीयात् ॥ २७ ॥

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः । तत्र
जोऽप्रतिघं विद्यात्मतं चारि देचिनरम् ॥ २८ ॥

वक्ष्यति । यत् पणः संवेदनं दुःखानविवृणत इव वत्सवत् शुद्धा

अस्मिन्नेवमर्थं कर्मदा च करीरिषा विषयबुद्ध्यादायं तदु
र्विचारस्तत्प्रतिपक्षं रक्षो ज्ञानीयात् ॥ १८ ॥

यत्तु स्यान्नोपसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ १९ ॥

अस्मिति । यत् पुनः बहवदिवेकप्रत्ययं यत्तु विषयाकार
समावृततर्कधीयसादृश्यमाः करणवदिः करणार्था बुद्ध्या
तत्तमो ज्ञानीयात् हवाद्यनुमाना सादृश्यकथनं यत्तु तत्त्व
क्षितौ चक्षुषता अवितथमित्येतज्जपोवनकम् ॥ २० ॥

अथाप्यामपि चैतेषां गुणानां यः फलोद्भवः ।
अप्यो मध्ये अवश्यं तस्य वक्ष्याम्यग्रेयतः ॥ २० ॥

अथाप्यामिति । इतेषां वत्तादीनामवधानां गुणानां
अथाक्रममुत्तममवधानावधानो यः फलोद्भवः तद्विनिर्दिष्ट
वक्ष्यामि ॥ २० ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं श्रौतमिन्द्रियनिग्रहः ।
धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणसङ्घटनम् ॥ २१ ॥

वेदेति । वेदाभ्यासः प्राजापत्याद्यनुष्ठानं ब्राह्मणार्चनबोधो
वृक्षादीदिश्रौतमिन्द्रियनिग्रहो दानादिधर्मानुष्ठानमात्म
साधनरता हवसात्मनस्तत्त्वकार्यम् ॥ २१ ॥

माहमायेवैषा मनुष्याणां यतयो ज्ञानान्तरप्राप्तये भवन्ति ।
 कर्मवृत्त्याच न कायचेष्टाद्यमेव किन्तु ममेदं कर्मिणि यच्च
 स्वरूपयोगादिध्यानाचरणादावपि क्रियामात्रे वर्तते ॥ ३ ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि व्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
 दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्तकम् ॥ ४ ॥

तस्येति । तस्य देहिसमन्वितः कर्मणः उत्कृष्टमध्यमाधम
 तथा विप्रकारस्यापि मनोवाङ्मायामितस्य वक्ष्यमाणदश
 लक्षोपेतस्य मन एव प्रवर्तकं जायीयात् । मनसा हि यद्वृत्ति
 तमुच्यते क्रियते च । तथा तैत्तिरीयापनिषदि तस्मात् यत्त
 द्यो मनसाभिगच्छति तदासा वदति तत्कर्मणा करोतीति ।
 ॥ ४ ॥

परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वित
 याभिनिवेशस्य त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

तानि दशलक्ष्यानि कर्माणि दर्शयितुमाह परद्रव्येति ।
 कथं परद्रव्यवन्त्याखेव दृष्टामीत्येवचिन्तनं मनसा ब्रह्मवधा
 दिनिषिद्धाकाङ्क्षा नास्ति परलोकः देह एवात्मेत्येवमिति
 प्रकारमशुभफलं मानसकर्म एतन्नयविपरीतबुद्धिस्य त्रिविधं
 शुभफलं मानसं कर्म शुभाशुभफलं कर्मेत्युभयस्यैव प्रकान्त
 तात् ॥ ५ ॥

पादव्यमनृतचैव पैशुमन्वापि सर्वशः । अस-
न्वदप्रसापस वाच्यं स्वाचतुर्विधम् ॥ ६ ॥

पादव्यमिति । अप्रिधाभिधानमव्ययभावव्यरोचे परदू-
षककथनं वत्तत्वापि राजदेवपौरवार्त्तादेर्भिः प्रबोधनं वचनं
इत्येवञ्चतुःप्रकारमशुभफलं वाचिकं कर्त्तुं भवेत् । एतदि-
परीतं प्रियवत्परगुणभिधानं मुनिपुराणादौ च राजादि-
चरितकथनं शुभफलम् ॥ ६ ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शरीरस्त्रिविधं स्मृतम् ॥ ७ ॥

अदत्तानामिति । अत्याचरेण परस्वपहसनप्राप्तीपक्षिण पर-
दारमनयनित्येव चिप्रकारमशुभफलं शरीरं कर्त्तुं इति
परीतं चर्त्तुं शुभफलम् ॥ ७ ॥

मानसस्त्रानसैवावमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् । वाचा
वाचा कृतकर्म कायेनैव च कायिकम् ॥ ८ ॥

मावयमिति । मनसा बहुकृतं दुष्कृतं वा कर्त्तुं कृतमात्-
फलं सुखदुःखरूपमिह वक्ष्यति वक्ष्यामहे वा अवयैवावमुप-
भुङ्क्ते एवं वाचा कृतं शुभाशुभं वागदारेण तपुर्नृदमापि

तद्विना शरीरं शब्दाद्वयं शरीरद्वारेण शब्दाद्वयं
प्रियोपभोग्यमित्यदिबानुभवति तस्याप्यत्र ज्ञेय-शरीरं
मानववाचिकानि धर्मरहितानि धर्मजनकानि च वर्जयेत्
कुर्याच्च ॥ ८ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वा
चिकैः पश्चिन्मृगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥ ९ ॥

शरीरजेरिति । यद्यपि पापिष्ठानां शरीरवाचिकमानसिका
न्येव चीजि वापानि चक्षवन्ति तथापि च यदि प्राच्योऽधर्म
मेव खेयते धर्मजनकमिति वाङ्मयाभिप्रायेणेदं स्तम्भान्तरं
उत्थेन शरीरकर्मजनपापैर्मुक्तः स्थावरतां मानुषः प्राप्नोति इत्यु-
क्तेन वाङ्मतेः पश्चिन्मृगतं वा वाङ्मयेन मनसा ज्ञेयस्याप्य-
साहितं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

वाम्दण्डोऽयमनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते निहिता बुद्धौ निदण्डीति च उच्यते ॥ १० ॥

कश्चित् । इममन्धसः यस्तवाङ्मनःकायान्धसः निविद्धा
मिकाकायस्य हृत्प्रतिबिम्बस्यापारम्येन बुद्धावकक्षिताः च
निदण्डीत्युच्यते च तु दण्डस्य धारकभावेन ॥ १० ॥

चिदृच्छमेतन्निश्चितं सर्वभूतेषु नामकः । काम
क्रोधौ तु संबन्ध ततः सिद्धिश्चिदृच्छति ॥ ११ ॥

चिदृच्छमिति । एतच्चिद्विद्वद्वागादीनां सर्वभूतयोः परवशा
दमनं कृत्वा एतद्दमनार्थमेव कामक्रोधौ च निबन्ध ततो
मोक्षवाप्तिरुच्यते सिद्धिं मनुष्यो जयते ॥ ११ ॥

योऽस्यात्मनः कारयिता तं चेवमस्म्यचक्षते । वः
करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते वृषैः ॥ १२ ॥

क्रोधौ सिद्धिमाप्नोतीत्यत आह चरति । चक्षुः श्रोत्र
चिद्वक्त्रादीपकारकमादात्मनः प्ररीराज्यस्य वः कर्मासु
प्रवर्त्तयिता तं चेवमस्म्यचक्षते वः पुनरेव व्यापारान्
करोति प्ररीराज्यः स वृषिणादिभूतारब्धत्वात् भूतात्मोति
पश्चितैरच्यते ॥ १२ ॥

जीवसंघोऽन्तरात्मान्यः सदृजः सर्वदेहिनां ।
वेन वेदयते सर्वं सुखं दुःखञ्च जगत् ॥ १३ ॥

जीवेति । जीववज्ज्येन महत्परः वेनेति करणविभक्तिविज्ञे
व्रात् उत्तरांशे च तावुमो भूतसंपृक्तौ महात् चेवमस्म्यचक्षते
वेति महत्त्वज्ज्येन प्रत्ययसर्वात् । प्ररीरकेवमस्म्यचक्षतेऽप्यः

शरीरं चात्माश्च सादृश्या जीवाश्चः सर्वज्ञेयज्ञानं सद्यः
 चात्माश्च तन्मतेः तैश्च विनिर्घोमात् वेनाहंकारेन्द्रियैश्च
 तथा परिचयेन कारकभूतेन चेन्नः प्रतिबन्धं सुखं दुःखञ्चानु-
 भवति ॥ १२ ॥

तावुभौ भूतसंयुक्तौ महान् चेन्न एव च ।
 उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

ताविति । तौ द्वौ ब्रह्मज्ञेयौ इन्द्रियादिपञ्चभूतसंयुक्ते
 ब्रह्ममात्रं सर्वलोकवेदकृतिपुराणादिप्रसिद्धतया तमिवि-
 निर्दिष्टं परमात्मानमुत्कृष्टापकृष्टवर्षेषु व्यवसितमाश्रित्य
 तिष्ठतः ॥ १४ ॥

असंख्या मूर्त्तयस्तस्य निध्यतन्ति शरीरतः ।
 उच्चावचानि भूतानि सततञ्चेष्टयन्ति याः ॥ १५ ॥

असंख्या इति । अस्य परमात्मनः शरीरादसंख्यमूर्त्तयो जीवाः
 चेन्न ब्रह्मदेवानामारमुक्तास्त्रिगुणशरीरावच्छिन्ना वेदात्मोक्तप्रका-
 रेणाग्नेरिव स्फुलिङ्गा निःसरन्ति या मूर्त्तय उत्कृष्टापकृष्टभूता
 नि देहरूपतया परिचयानि सर्वदा कर्मसु प्रेरयन्ति ॥ १५ ॥

पञ्चभ्य एव मात्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिमाकुञ्चाम् ।
 शरीरं वातनाथीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

पञ्चभ्य इति । पञ्चभ्य एव इन्द्रियादिभूतभ्रमोभेः कुञ्चत

कारिणो मनुष्याणां नीलानुमं प्रचोवर्त्तं जरायुजादिदेहव्यति
रिक्तं दुःखदृष्टिं प्ररीरं परलोके जायते ॥ १६ ॥

तेनानुभूय ता वामीः प्ररीरेवेह यातनाः।
तास्तेव भूतमायासु प्रसीयन्ते विभागशः ॥ १७ ॥

तेमिति । तेन निर्जनेन प्ररीरेव ता वमकारिता यातना
दुःखमिति वीणाः सन्तापमनुभूय चूडप्ररीरनामे तेनैव रश्मि
भूतमानेषु वसावस्यसीयन्ती तद्व्यतिरिक्तं भूता वसतिष्ठता
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सोऽनुभूयासु सोऽर्कान्दोषाविषयसङ्गजान् ।
व्यपेतकलापोऽभ्येति तावेवोभौ महौजसौ ॥ १८ ॥

सोऽनुभूयेति । स प्ररीरी भूतसङ्गादिष्विष्टप्ररीरावच्छिन्नो
मिषिद्धप्रकारैरुपरुहवत्याकाशविषयोपभोगवन्तवमसी
कदुःखादनुभूयावसरोगादपहतकाशा तावेव महत्परमा
ज्ञानो महौजोर्ध्वो हास्यवति ॥ १८ ॥

तौ चर्म्म पञ्चमस्यैव पापघातस्त्रितौ सह । आर्भ्या
मात्रेणैति संपुङ्क्तः प्रेम्नेह च सुखासुखम् ॥ १९ ॥

तामिति । तौ महत्परमाज्ञानौ चमकौ तस्य वीर्यस्य चर्म्म

भुक्तमेवञ्च पापं यद् विचारयतः चाभ्यर्च्य धर्मधर्माभ्यां युज्यते
जीवः परलोकोदलोकोऽथः सुखदुःखे प्राप्नोति ॥ १८ ॥

यथाचरति धर्मं स प्रायशोऽधर्ममप्यग्रः ।
तैरेव चावृत्तो भूतैः स्वर्गे सुखमुपाश्रुते ॥ २० ॥

यदीति । स यदि जीवो मानुषद्वारा वा आत्मज्ञेन धर्ममनु-
तिष्ठति अल्पज्ञाधर्मं तदा तैरेव पृथिव्यादिभूतैः सुखमप्युपा-
श्रुतया परिणतैर्युक्तः स्वर्गसुखमनुभवति ॥ २० ॥

यदि तु प्रायशोऽधर्मं सेवते धर्ममप्यग्रः ।
तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः ॥ २१ ॥

यदीति । यदि पुनः स जीवो मानुषद्वारा वा आत्मज्ञेन
पापमनुतिष्ठति अल्पञ्च पुण्यं तदा तैरेव भूतैर्मानुषदेहरूप-
तया परिणतैस्त्वक्तो मृतः सन्नान्तरं पञ्चम्य एव मायाभ्य-
दत्युत्तरीत्या यातमानुभवोचितसञ्जातकठिनदेहो यामीः
पीडा अनुभवति ॥ २१ ॥

यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः ।
तान्येष पञ्च भूतानि पुनरप्येति भागशः ॥ २२ ॥

यामीरिति स जीवो यमकारितासाः पीडासैन कठिनदेहे-
नानुभूय तद्भोगेनापहतपाप्मा तान् जरायुआदिप्ररीरारब्ध-

कान् उचिषादिभूतमानानधितिष्ठति मानुषादिबरीरं सुखा
तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

एता इष्टास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।
धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मो दध्यात्सदा मनः ॥ २२ ॥

एता इति । अस्य जीवस्य एता धर्माधर्महेतुकाः स्वर्गनर
काद्युपनीनाचितप्रियाप्रिवदेष्टाप्तीरन्ताः करणे ज्ञाना धर्मा
मुक्ताने मनः सदा सङ्गतं कुर्यात् ॥ २२ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीणिद्यादात्मनो गुणान् ।
वैर्ध्याप्येमान् स्थितोभावान्महात्मनश्चेतनः ॥ २३ ॥

वत्तमिति । सत्त्वरजस्तमांश्च त्रीणि वक्ष्यमाणसत्त्वगुणानि
चात्मोपकारकत्वादात्मनो महतो गुणान् जानीयात् वैर्ध्याप्यो
महाविमान् सावरणद्वयवद्व्यान्वदाद्यान्निःशेषेण व्याप्य स्थितः
॥ २३ ॥

यो बदैषां गुणो देहे साकल्येनानिरिच्यते ।
स तदा तद्गुणप्रायं तद्भरोति शरीरिष्ठम् ॥ २४ ॥

न इति । अद्यपि धर्ममेवेदमिगुणं तथापि अथ देहे एषां
गुणानां मध्ये यो गुणो सदा साकल्येनाधिको भवति तदा तद्गुण
सकलवत्तत्वं तद्भरिणं करोति ॥ २४ ॥

सत्त्वं ज्ञानममोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।
एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताग्रितं वपुः ॥ २६ ॥

वक्ष्यति यत्नादीनां लक्षणमाह वक्ष्यमिति । यथार्थावभाषो-
ज्ञानं तत्सत्त्वस्य लक्षणं एतदिपरीतमज्ञानं तत्तमोऽलक्षणं
विषयानिश्चायं ज्ञानस्यार्थं रजोऽलक्षणं स्वरूपमुत्तरवक्ष्य
मया श्रोत्यप्रीतिविषयादात्मकं तथा च पठन्ति प्रीत्यप्रीतिविषया
दात्मकाः प्रकाशवृत्तिनिवमार्थाः अव्योम्याभिभवजननि
वृत्तवृत्तवत्तु मुखाः एतद्वेषां स्वरूपममनारोहोक्तवेष
वक्ष्यति एतेषां यत्नादिगुणानामेव ज्ञानादिसर्वप्राप्तिव्यापकं
लक्षणम् ॥ २६ ॥

तत्र यत्प्रीतिसंबुक्तद्विविदात्मनि लक्षणवेत् । प्रज्ञा-
नमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

तत्रेति । तस्मिन्नात्मनि सत्त्वंवेदनं प्रीतिपुक्तं प्रत्यक्षमित
क्षेत्रं प्रकाशरूपमनुभवत् तत्सत्त्वं ज्ञानीयात् ॥ २७ ॥

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः । तत्र
जोऽप्रतिघं विद्यात्सततं चारि देहिनाम् ॥ २८ ॥

वक्ष्यति । यत् पणः संवेदनं दुःखानविद्वन्तएव सत्त्वमव्यक्त

आग्नेयैरवचर्चं चर्महा च वरीरिषा विषयवृद्धत्वादर्थं तदु
र्विवारणमविवचं रक्षो वागीधात् ॥ २८ ॥

यत्तु स्वाभोदसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ।
अप्रतर्क्यमविशेषं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥

यमिति । यत् पुनः वदवद्विवेकशून्यं वस्तुद्विविधाकार
कमावमतर्कशीलकदपवनाः करवद्विः करवाभा दुर्ज्ञानं
तन्मनो वागीधात् हवाद्यनुषाणा कदपकचनं यमद्वयव
क्षितौ यमवता अवितथमित्येतत्तद्योजनकम् ॥ २९ ॥

यथायामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ।
अथ्यो मध्ये अव्ययं तस्य वक्ष्याम्यग्रेयतः ॥ ३० ॥

यथायामिति । इतिषा वत्तादीनामवयवानपि गुणानां
यथाक्रममुत्पन्नमवयवावयवमो यः फलोत्पादकः तद्विवेक
वक्ष्यामि ॥ ३० ॥

वेदाभासस्तपो ज्ञानं प्रीतिश्चिद्विबन्धनः ।
धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणसत्त्वम् ॥ ३१ ॥

वेदेति । वेदाभासः प्राजापत्याद्यनुष्ठानं ब्राह्मार्चावबोधो
वदाद्यदिप्रीतिश्चिद्विबन्धनो हानादिधर्मानुष्ठानमात्र
यावदवता हवस्तमाद्यनुष्ठानं कार्यम् ॥ ३१ ॥

आरम्भरुचिताऽधैर्यमसत्कार्यपरित्यागः । निष
योपसेवा चाजसं राजसं गुणलक्षणम् ॥ ३२ ॥

आरम्भेति । फलार्थद्वयानुष्ठानशीलता अत्येवमेव वैकृत्यं
निविद्धकर्माचरणं अजसं ब्रह्मादिविषयोपभोग इत्येतद्रूपो
भिधानगुणस्य कार्यम् ॥ ३२ ॥

लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यभिसंवृत्तिता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३३ ॥

लोभ इत्यादि । अधिकाधिकधनस्युदा निद्रायुता कातव्यं
पैशुन्यं परलोकाभावबुद्धिराचारपरित्योगः याचनशीलत्वं
सम्भवेपि धर्मोद्विग्नबन्धनं इत्येतत्तामसाभिधानस्य गुणस्य
लक्षणम् ॥ ३३ ॥

अथाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ।
इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥ ३४ ॥

अथाणामपीति । एषां सत्त्वादीनाम्नवाणामपि गुणानां
त्रिषु कालेषु भूतभविष्यदर्त्तमानेषु विद्यमानानामिदं वक्ष्य
माद्यं साचेष्टिकं क्रमेण लक्षणं ज्ञातव्यम् ॥ ३४ ॥

वत्कर्त्तृत्वात् कुर्वन् करिष्येव सज्जति ।
तज्ज्येव विदुषा सज्ज्येतामसं मुच्यस्यस्यम् ॥ ३५ ॥

अदिति । वत्कर्त्तृत्वात् कुर्वन् करिष्येव सज्ज्यावान् भवति
कावचये द्वयोरन्यथ वेति विवक्षितं तज्ज्ये तमः कार्यत्वात्
भोमिधानं मुच्यस्यस्यं प्राज्ञविदा मोक्षयम् ॥ ३५ ॥

येनास्मिन् कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलां ।
न च भोचत्यसंपत्तौ तद्विधेयान् राजसं ॥ ३६ ॥

चेनेति । इह लोके मरतीं ख्यातिप्राप्तुषामित्येतदर्थमेव यो
वत्कर्त्तृ करोति न परलोकार्थं न च तत्कर्त्तृकसाधनतौ दुःखी
भवति तद्वजः कार्यत्वाद्भोमुच्यस्यस्यं विज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

वत्सर्वेवेच्छति ज्ञातुं वन्न सज्जति चाचरन् ।
येन तुष्यति चात्मास्य तत्सत्त्वगुणस्यस्यम् ॥ ३७ ॥

अदिति । वत्कर्त्तृ वेदार्थं सर्वज्ञाना ज्ञातुमिच्छति च
कर्त्तृचरन् कावचयेति च सज्जति येन येन कर्मणा चात्मा
तुष्टिर्वाचते तत्सत्त्वगुणस्य स्यस्यं ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

तमसो लक्षणं कामो रजसस्वर्यं लब्धते ।
सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठमेधां यथोत्तरम् ॥ ३८ ॥

तमस इति । कामप्रधानता तमसो लक्षणं धर्ममिहता
रजसः धर्मप्रधानता सत्त्वस्य एवास्तु कामादीनां उत्तरे
त्तरस्य श्रेष्ठत्वं कामादर्थः श्रेष्ठान् अर्थमूलात्कामस्य
ताभास्तु धर्मः तन्मूलात्तथोः ॥ ३८ ॥

येन यास्तु गुणेनैषां संसारान् प्रतिपद्यते ।
तान्मुमासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ३९ ॥

येनेत्यादि । एषां सत्त्वादीनां गुणानां मध्ये येन गुणेन
लक्ष्यकार्येण वा गतीर्भावः प्राप्नोति ताः सर्वस्यास्य जगतः
संक्षेपतः क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ३९ ॥

देवत्वं सात्त्विका याप्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः ।
तिर्य्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा चिविधा गतिः ॥ ४० ॥

देवत्वमिति । ये सत्त्ववृत्तावस्थिताः ते देवत्वं याप्ति ये
तु रजोवृत्तावस्थिताः ते मनुष्यत्वं ये तमोवृत्तिस्थाः ते तिर्य्य
क्त्वं इत्येषा चिविधा जन्मप्राप्तिः ॥ ४० ॥

चिन्तिष्या चिन्तिष्येया तु चिन्तेया नैविष्यी मतिः ।
अथान्न मथ्यमाख्या च कर्कशविष्यविज्ञेयतः ॥ ४१ ॥

चिन्तिष्येति । या वत्सादिपुत्रपत्न्यनिमिता चिन्तिष्या वत्सा
जरप्रतिदत्ता वा देवकाद्यादिभेदेन संसारहेतुभूतकर्षं
मेदान् ज्ञानभेदाद्याधममममोत्तमभेदेन पुनश्चिन्तिष्या
बोद्धव्या ॥ ४१ ॥

आवराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छयाः ।
पद्मवत्सु गङ्गाद्यैश्च जघन्या तामसी गतिः ॥ ४२ ॥

आवरारति । आवरा वृक्षादयः कृमयः कच्छाः प्राचिनः
तेष्व ईदृक्छूणाः कीटाः तथा मत्स्यवर्षभूर्ध्वपशुवृक्षान्ना
इत्येषा तमेनिमिता जघन्या मतिः ॥ ४२ ॥

चक्षिनश्च तुरङ्गाश्च शूरा चोष्णाश्च गर्हिताः ।
विंशत्या व्याघ्रा वराहाश्च मथ्यमा तामसी गतिः ॥ ४३ ॥

चक्षिनश्चेति । चक्षश्चशूराश्चोष्णविंशत्याश्चशूराः तमे
पुननिमिता मथ्यमा मतिः गर्हिता इति चोष्णतया चक्षुषामु
चाहः ॥ ४३ ॥

चारणास्य सुपर्णास्य पुरुषास्यैव इति श्रुतिः ।
रणासि च पिशाचास्य तामसीषूतमा गतिः ॥ ४४ ॥

चारणास्येति । चारणा बटादयः सुपर्णाः बलिषः
इत्याना धर्मकारिणः पुरुषा राक्षसाः पिशाचाद्येतेषां तामसी
षूतमा गतिः ॥ ४४ ॥

अज्ञा मज्ञा नटास्यैव पुरुषाः अस्त्ववृत्तयः । द्यूत
पानप्रसक्तास्य जघन्या राजसी गतिः ॥ ४५ ॥

अज्ञा इति । अज्ञा मज्ञाः क्षत्रियात् ब्राह्मणवर्णयामु
त्पन्ना दम्भमायायोक्ता ज्ञेयाः तत्र अज्ञा अद्विगद्वद्व्याः मज्ञा
वाङ्मोघादिभिः रङ्गावतारका नटाः अस्त्ववृत्तयः द्यूतपानप्रसक्ता
स्य पुरुषा जघन्या राजसी गतिर्ज्ञेया ॥ ४५ ॥

राजानः क्षत्रियास्यैव राज्ञस्यैव पुरोहिताः ।
वाद्ययुद्धप्रधानास्य मध्यमा राजसी गतिः ॥ ४६ ॥

राजान इति । राजानो क्षत्रियास्तान् जनपदेश्वराः तेषां
क्षत्रिया राजपुरोहितास्य ब्राह्मणार्थकक्षत्रियास्य इवा राजसी
गतिर्मध्यमा वाङ्मया ॥ ४६ ॥

मन्त्रवर्मा गुह्यका यथा विमुक्तानुचराद्य वे ।
तथैवाचरसः सर्व्वा रामसीधूतमा मतिः ॥ ४७ ॥

मन्त्रवर्जिता इति । मन्त्रवर्मा गुह्यका यथा कतिविधेषाः
पुराणादिप्रविद्धाः वे च देवानुवाचिनो विद्याधरादयः चरसः
यस्य देवमन्त्रिकाः सर्व्वा इत्येवा रामसीधूतमे उक्तृष्टा मतिः
॥ ४७ ॥

तापसा यतयो विप्रा वे च वैमानिका गणाः ।
नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥ ४८ ॥

तापसा इति । यामप्रका निचयो ब्राह्मणाश्च । वे च चरसो
मतिरिक्ताः पुण्यकादिविमानचारियो नक्षत्राणि दैत्याश्चैतेषा
वत्तमिमिताऽधमा मतिः ॥ ४८ ॥

यज्मान यजयो देवा वेदा ज्योतीषि वत्सराः ।
पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥ ४९ ॥

यज्मान इति । यामप्रीकाः तत्सर्वयो देवा वेदामिमानि
यस्य देवता विषयवत्तः इतिहासप्रविद्धाः ज्योतीषि भुवा
दीनि वत्सरा इतिहासदृष्टा विषयवत्तः पितरः सोमवादयः
साध्याश्च देवयोनिविधेषा इत्येवा वत्तमिमिता मध्यमा मतिः
॥ ४९ ॥

ब्रह्मा विश्वरूपोऽप्यर्च्यः । मन्त्रानव्यक्तमेव च ।
उत्तमां सात्त्विकीमेतादृतिमाहुर्मनीषिणः ॥ ५० ॥

अथैवम् । अतुर्वदनो मियस्यस्य मरोच्चादयः धर्मो वि
सहवाक् महान् अयत्तस्य वात्स्यप्रसिद्धं तत्तद्वत् तदधिष्ठ
ददेवतादयमिह विवक्षितं अचेतनगुणचयमाचक्षोत्तमया
त्तिकमनितानुपपत्तेः एतादृशतुर्वदनायात्तिकां यत्तनिमित्ता
मुत्कृष्टां गतिं पण्डिता वदन्ति ॥ ५० ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः । त्रिवि
धस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ ५१ ॥

अथैवम् । एष मयोवाक्ताचरुषसाधनमयोभेदेन त्रि-
प्रकारस्य कर्मणः यत्तदव्यक्तमोभेदेन त्रिविधः पुनः प्रथम
मध्यमोत्तमभेदेन त्रिविधः सर्वप्राचिनतः यमयो गतिविशेषः
काश्चर्जेभ्यः सार्वभौतिक इत्यभिधानात् अनुक्तं अथप
यतयो द्रष्टव्याः उत्तमतथस्तु मदर्शनार्थाः ॥ ५१ ॥

इन्द्रियाणामसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च । पापा
मंयान्ति संसारानविदांसो नराधमाः ॥ ५२ ॥

इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तेन निमित्त

वरणेन च प्रत्यक्षिप्रतिषेधयोगमुदायिन नृणां मनुष्याववराः
कुक्षिना वक्षीः प्राप्नुवन्ति ॥ १२ ॥

यी यी येनिन्तु जीवीऽयं येन येनैव कर्मणा ।
क्रमतो वाति सोमेऽक्षिंस्तत्सर्वम्विवोचत ॥ ५२ ॥

यां यातिनि । यच्चक्षीयो येन येन पापेन कर्मणा इव
सोमे कृतेन यच्चक्ष्यन्त माप्नोति तत्सर्वं क्रमेण प्रपुन ॥ ५२ ॥

वज्रन्वर्षमद्यान् घोरावरकान् प्राप्य तत्त्वयात् ।
संसारान् प्रतिपद्यन्ते मयापातकिनस्त्रिभान् ॥ ५३ ॥

वज्रमिति । वज्रहस्तादिमहापातककारिणो वज्रन्वर्ष
वज्रसन् मयावरान् वरकान् प्राप्य तदुपभोगवयात् पुन्युतमे
वैव वज्रसाधान् जन्मविशेषान् प्राप्नुवन्ति ॥ ५३ ॥

वज्रकरखरोद्गाणां गोत्राविहृतमपचिदाम् ।
चण्डावपुत्रशानाश्च वज्रश येनिवृच्छन्ति ॥ ५५ ॥

येति । वज्रकरवज्रकरनर्हमवृद्धमोक्षानमेव वृद्धमपचिदाम्
शानां पुत्रशानाश्च निषादेन वृद्धाणां जातानां वज्रशिवी
जातिवृद्धा माप्नोति यच्च सायमेव नौरवसायवविचवाक्रमेण
वर्षम्विवोचति त्रिर्गोत्राश्च इवमुत्तरयन्ति ॥ ५५ ॥

अमिकीटपतङ्गानां निष्ठुजाश्चैव पक्षिणां । विंश
 चाश्चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥ ५६ ॥

अमोति । अमिकीटब्रह्मभानामुरीषमज्ज्ञाणां पक्षिणां विंश
 ग्रीवाणाञ्च व्याघ्रादीनाम्याविनां जातिं सुरापो ब्राह्मणो गच्छति
 ॥ ५६ ॥

सूतादिशरटानाञ्च तिरसाञ्चान्मुषारिणाम् ।
 हिंसाणाञ्च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥ ५७ ॥

सूतादीति । अर्षणामवर्षककशाषाणाञ्चचराणाञ्च
 तिरसा कुम्भीरादीनामिन्द्राद्यादीनां हिंसनग्रीवाणाञ्च योनिं
 सुवर्षहारी ब्राह्मणः सहस्रवारान् प्राप्नोति ॥ ५७ ॥

हृष्यगुह्यसत्त्वानाञ्च क्रव्यादान्दंष्ट्रिणामपि ।
 क्रूरकर्महताश्चैव शतशो गुह्यतत्पगः ॥ ५८ ॥

हृष्येति । हृष्याणां क्रूरमादीनां मुह्यतानामप्रकाश्यानां
 सत्त्वानां मुह्यत्वादीनां आमनायमपिणां यष्टादीनां दंष्ट्रिणां
 विंशदीनां क्रूरकर्मशक्तिनां बधग्रीवाणाञ्च क्रव्यादीनां
 जातिं शतवारान् प्राप्नोति मुह्यदारगामी ॥ ५८ ॥

चिंत्वा भवन्ति क्रम्यादाः क्रमयोऽन्यत्रभवन्ति ।

परस्परदिग्दीना प्रेताऽन्यत्रास्तीतिविशेषः ॥ ५८ ॥

चिंत्वा इति । ये प्राविशधर्मास्तान् चाममीशानिना मार्गा
रादयो भवन्ति चमय्यभवन्ति ये ते क्रमयो जायन्ते ये महा
पातकियतिरिक्तासौरास्तो परस्परं मांयसादिना भवन्ति ।
ये चास्मादादिस्त्रीगामिनः ते प्रेतास्माः प्राविशधेवा जायन्ते
प्रेताऽन्यत्रास्तीतिविशेष इति ह्यन्वयः यमागमात् स्मृतीनां सर्वे विध
यन्त्यन्वि विवक्ष्यन्ते इति विवर्गसोपे च ब्रह्मा ब्रह्मोपे च
ववर्गदोषः ॥ ५८ ॥

संयोगव्यतितैर्गत्वा परंस्वीय च बोधितम् । अप
हस्य च विप्रसं भवति ज्ञानराचसः ॥ ६० ॥

संयोगमिति । चावत्काशीयवतितसंयोगेन पतितो भवति
तावत्काचमुद्रादादिभिस्तुर्भिः बह्वर्चसं क्रम्य परेवाह
स्त्रियपुत्रा प्राप्नुवन्त्युक्तं ह्यन्यदपहस्य एवैकपापकारणेन ज्ञान
राचसो भूतविशेषो भवति ॥ ६० ॥

मन्त्रिसुक्ताप्रवासानि हत्वा बोधेन मानवः ।
विविधानि च रत्नानि जायते चेमकर्तृषु ॥ ६१ ॥

मन्त्रीति । मन्त्रीन् मायिकादीन् मुक्तादिद्रुमौ च वाचावि

धानि च रत्नानि वैदूर्यशीरकादीनि क्षौमेन इमास्तीक्ष्ण
धमादिना सुवर्णकारणैर्जायते केचित्तु धेमकारयसि
वमाचयते ॥ ६१ ॥

धान्यं हत्वा भवत्यासुः कांक्षं हंसो जलं श्वः ।
मधु दंशः पयः काको रसं या नकुलो घृतम् ॥ ६२ ॥

धान्यमिति । धान्यमपहृत्य मूषिको भवति कांक्षं हत्वा
हंसः जलं हत्वा श्वास्वः पयो माषिकं हत्वा दंशः शीरं
हत्वा काकः विघ्नेषोपदिष्टगुडस्रवणादित्यतिरिक्तमिच्छादि
रसं हत्वा या भवति घृतं हत्वा नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

मांसं शृङ्गो वपाम्नाशुसैलमौलपकः खगः । शीरो
वाकस्तु खवणम्वलाकाशकुनिर्दधि ॥ ६३ ॥

मांसमिति । मांसं हत्वा शृङ्गो भवति वपां हत्वा मधुनामा
जलचरः पक्षी भवति सैलं हत्वा तैलपायिकास्वः पक्षी खवणं
हत्वा शीरोवाकाश्च उचैस्वरः कीटः दधि हत्वा वलाकाश्च
पक्षी जायते ॥ ६३ ॥

कौशेयनित्तिरिहत्वा क्षौमं हत्वा तु दर्दुरः । कार्प्या
सतान्नावं क्रौञ्चो गोधा गां वाम्गुदो गुडम् ॥ ६४ ॥

कौशेयमिति । कीटकौषनिर्मितं वस्त्रं हत्वा तित्तिरिगामा

वशी भवति योजयितुं यथां हत्वा मयूकः कार्यवचनं पटं हत्वा
 क्रोधाच्चः प्राची नां हत्वा मोघा मुचं हत्वा वायुहवाच्च
 बहुनिर्भवति ॥ १३ ॥

हुच्छुन्दरिः शुभान् मन्थान् पचमाकन्तु वर्धयः ।
 यावित्कृताकं विविधमङ्गताकन्तु मयूकः ॥ १४ ॥

हुच्छुन्दरिरिति । सुमन्त्रिभ्यादि कसूयादीनि हत्वा
 हुच्छुन्दरिर्भवति वायूकादिपचमाकं हत्वा मयूरः पिङ्गा
 यमोदनप्रकादि नामाप्रकारकं हत्वा याविधाच्चः प्राची चक्र
 ताकन्तु मीरिचवादिनं हत्वा मयूकवञ्चो जायते ॥ १५ ॥

वयो भवति हत्वाग्निं वृहत्कारी क्षुपकारम् ।
 रक्तानि हत्वा वायंयि जायते जीवजीवकः ॥ १६ ॥

वय इति । अग्निं हत्वा यमोदः पयो जायते वृक्षेयोनो
 वृक्षेयुवादि हत्वा विष्णुदिनु नृत्तिकादिवृहकारी व वयः
 कीटो भवति हुच्छुआदिरक्तानि वायंयि हत्वा चक्षुराच्चः
 पयो जायते ॥ १७ ॥

वृको नृमेभं व्याघ्रोऽन्धश्चमूकन्तु मर्कटः ।
 खीमृचः शोकको चारि वानाम्बुदः पशूनमः ॥ १८ ॥

वृक इति । वयं वस्त्रिनं वा हत्वा वृकायो विंशत्युर्भवति
 कीटकं हत्वा व्याघ्रो भवति चक्षुमूचं हत्वा मर्कटो भवति शिषं

इत्या मसूको भवति पाणार्धमुदकं इत्या चातकाकाः पक्षी
धानानि ब्रकटादीनि इत्या उड्डो भवति । पशून् उन्नीतराण्
इत्या हागो भवति ॥ ६७ ॥

यदा तदा परद्रव्यमपहृत्य वसानरः । अवश्यं
याति तिर्य्यक्तुं जग्ध्वा चैवाज्जतं इविः ॥ ६८ ॥

यदेति । अन्विष्टिद्वयारमपि परद्रव्यमिच्छाते मानुषो
ऽपहृत्य पुरोडाशादिकम् इविरज्जतभक्षा निश्चितं तिर्य्यक्तुं
प्राप्नोति ॥ ६८ ॥

स्त्रियोप्येतेन कर्मण इत्या दोषमवाप्नुयुः । एत
यामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ ६९ ॥

स्त्रियोपीति । स्त्रियोप्येतेन प्रकारेण दृष्टातः परस्वमप
हृत्य पापं प्राप्नुवन्ति तेन पापेन उक्तानां जन्तूनां भार्यात्वम्प्राप्ति
पश्यन्ते ॥ ६९ ॥

स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्षा ज्ञानापदि ।
पापान्मंसृत्व संसारान् प्रेष्यतां यान्ति मनुषु ॥ ७० ॥

एवं निविद्धाचरणफलान्यभिधाय अधुना विहिताकरच
फलविपाकमाह स्वेभ्य इति । ब्राह्मणादचसत्पारो वर्षा आपदं

विना वक्ष्यन्तर्दिक्कर्मजानिषो वक्ष्यमाणाः कुम्भिता चेयिः
प्राज्ञ ततो वक्ष्यान्तरे प्रबुदावत्तं प्राप्नुवन्ति ॥ ७० ॥

वान्ताऽभ्युक्तामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाच्युतः ।
अमेध्यकुणपाशी च चचियः कटपूतनः ॥ ७१ ॥

वान्तातीति । प्राज्ञवः सकर्मभट्टवर्द्धितभुक् व्यासामुखः
प्रेतविप्रयो जायते । चचियः पुनर्भट्टकर्मा पुरीषप्रवभाषी कट
पूतनाखः प्रेतविप्रयो भवति ॥ ७१ ॥

मैषाचज्योतिकः प्रेतो वैद्यो भवति पूवभुक् ।
चैषाग्रकश्च भवति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्युतः ॥ ७२ ॥

मैषेति । वैद्यो भट्टकर्मा मैषाचज्योतिकनामा पूवभुक्
प्रेतो वक्ष्यान्तरे भवति निषदेवताकलापीषः पाबुसदीवाच
हर्षेन्द्रिषं तप ज्योतिर्वचश्च मैषाच ज्योतिकः इषोदरादिनात्
ज्योतिषः वकारलोपः शूद्रः पुनर्भट्टकर्मा चैषाग्रकाखः प्रेतो
भवति चैषं वक्षं तस्यमन्त्रिणीं वृक्षामग्रातीति चैषाग्रकः ।
जोविन्दरावश्च चैषाग्रकाखः कीटहीन इत्युच्यते तद्वचतश्च
च भवतीत्याह । तद्वचं प्रेताखप्राधिविप्रेप्रकरणात् ॥ ७२ ॥

यथा यथा निवेवन्ते विषयान्विषयवशात् ।
तथा तथा कुञ्जलता मेवाप्नोष्यजायते ॥ ७१ ॥

अथेति । यथा यथा अन्नादिविषयान्विषयवशात्तु पाजितानं
वेवन्ते तथा तथा विषयेभ्येव तेनान्वीक्ष्य जायतेति ॥ ७२ ॥

तेऽभ्यासात्कर्मणाम्पेयाम्पापानामस्य बुद्धयः ।
सम्प्राप्नुवन्ति दुःखाणि तासु तास्विह योनिषु ॥ ७४ ॥

ततस्त इति । तेऽप्यधियस्येवाधिवद्बुद्धिविषयोपभोगानामभ्यास
तारतम्यात्तासु तासु गर्हितगर्हिततरगर्हिततमासु तिथ्यमा
दिद्योनिषु दुःखमनुभवन्ति ॥ ७४ ॥

तामिस्रादिषु चोद्येषु नरकेषु विवर्त्तनम् ।
असिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ॥ ७५ ॥

तामिस्रादिभिति । सम्प्राप्नुवन्तीति पूर्वश्लोकसमिधा
तद्वच्चानुवर्त्तते तामिस्रादिषु चतुर्धा व्याघोक्तेषु घोरेषु नर
केषु दुःखानुभवं प्राप्नुवन्ति तच्चाऽसिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेद
नात्मकान् नरकान् प्राप्नुवन्ति ॥ ७५ ॥

विनिवाद्यैव वस्तीषाः काकोलूकैश्च भक्ष्यं । कर
अवातुकातापान् कुक्षीपाकाश्च दादयान् ॥ ७६ ॥

विनिवा इति । विविधपीडनं काकाद्यैर्भक्ष्यं तथा तप्तवा
तुकादीन् कुक्षीपाकादीन् करकान् दादयान् प्राप्नुवन्ति
॥ ७६ ॥

सञ्जवांस्य विद्योनीषु दुःखप्रायासु निवृत्तः । शीता
तपसभिषातांस्य विविधानि भक्ष्यानि च ॥ ७७ ॥

सञ्जवांसीति । सञ्जवान् निर्व्यनादिमातिषु निवृत्तं दुःखवत्
साक्षात्पत्तिप्राप्नुवन्ति तत्र शीतातपादिपीडनादिमायाप्रका
राणि च प्राप्नुवन्ति ॥ ७७ ॥

असङ्गद्वर्भवासेषु वासञ्जया च दादयन् । वज्र
नानि च कटानि परप्रेष्यत्वमेव च ॥ ७८ ॥

असङ्गद्वर्भवासेषु वासः समुत्पत्तिश्च योनि
वज्रादिभिर्दुःखावहा उत्पन्नाश्च शृङ्गादिभिर्वज्रवादि
वीडानामभवन्ति परदायनश्च प्राप्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासञ्चैव दुर्जनैः । द्रव्या
र्जनञ्च नाशञ्च मित्रामित्रस्य चार्जनं ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियेति । बान्धवैः सहृद्विः सह वियोगान् दुर्जनैश्च
सह एकत्रावस्थानं धनार्जनप्राप्तायं धनविवाहकुटुम्बमित्रा
र्जनं वचुप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति च ॥ ७८ ॥

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम् । क्ले
शांश्च विविधांस्तांस्तानृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८० ॥

जरामिति । जरां चाविद्यमानप्रतीकारां व्याधिभिश्चोप
पीडनं क्षुत्पिपासादिष्व च नानाप्रकारान् क्लेशानृत्युश्च दुर्जय
रं प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते । तादृ
शेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रिते ॥ ८१ ॥

यादृशेनेति । यथाविधेन यात्तिकेन राजसेन तामसेन वा
चेतसा यद्यत्कर्म ज्ञानदानयोगाद्यनुतिष्ठति तादृशेनैव शरी
रेण सत्त्वाधिकेन रजोधिकेन तमोधिकेन वा तत्तत् फल
दानादि फलमुपभुङ्क्ते ॥ ८१ ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां यः फलोदयः ।
निःश्रेयसकरकर्म विप्रस्येद्विबोधत ॥ ८२ ॥

इत्यस्मिन् । एष बुद्ध्यान् विहितप्रतिबिम्बाणां कर्मणां सर्वः
फलोदय उक्त इदानीं ब्राह्मणस्य जैःश्रेयसाय मोक्षाय हितं
कर्मोपुद्गान् इदं वक्ष्यमाणं श्रुतम् ॥ ८२ ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियावाप्य संयमः ।
अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरम्वरम् ॥ ८३ ॥

वेदाभ्यास इति । अथविषयादेर्वैदिक सम्मतोऽर्थतस्तत्र याव
र्जनं तपः कृच्छ्रादि ज्ञानं ब्रह्मविषयं इन्द्रियबन्धोऽपिविषय
हिंसावर्जनं गुरुश्रुतपूर्वेत्येतत्तद्वै मोक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ।
किञ्चित् श्रेयस्करतरं कर्मोक्तं पूरयत्यति ॥ ८४ ॥

सर्वेषामिति । सर्वेषामप्येतेषां वेदाभ्यासादीनां शुभ
कर्मणां मध्ये किञ्चित्कर्मातिशयेन मोक्षसाधनं चादिति वितर्क
शरीरां विज्ञायाविशेषादुत्तरस्तोत्रेण निर्णयमाह ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानम्यरं स्मृतम् । तद्व्याख्यं
सर्वविद्यानां प्राप्यते क्षाप्ततन्ततः ॥ ८५ ॥

व्याख्यमिति । एषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि मध्ये
उपनिषदुक्तपरमात्मज्ञानं प्रकृतं स्मृतं यस्यात्सर्वविद्यानां
प्रधानम् । अत्रैव हेतुमाह यतो मोक्षस्तस्याप्राप्यते ॥ ८५ ॥

यस्यामेषास्तु सर्वेषां कर्माणां प्रेत्य चेह च । येन
स्मरतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्मा वैदिकम् ॥ ८६ ॥

व्याख्यमिति । एषां पुनः येषां पूर्वोक्तानां वेदाभ्यासादीनां
कर्माणां मध्ये वैदिककर्म परमात्मज्ञानमैहिकामुभिकत्रेयस्त
रतरं ज्ञातव्यं पूर्वोक्ते मोक्षहेतुलमात्मज्ञानस्योक्तं इह तु
ऐहिकामुभिकत्रेयोन्तरहेतुलमुच्यते इत्यपौनरुक्तं तद्यार्हि
प्रतीकोवाचनानां वञ्चयोदयं नाम ब्रह्मेत्युपासो वाक्यस्यो
क्तं तथाच कामधारी भवति । मोक्षिन्द्रावस्तु एषां पूर्व
ोक्तानां वेदाभ्यासादीनां येषां कर्माणां सभ्यात्मज्ञानकर्मा
न्तेषां वैदिककर्म सर्वदेहलोके परलोके प्रतिब्रजेन कीर्ति
सर्गादित्रेयःसाधनं ज्ञेयमिति व्याख्यातवान् । तदनुक्तं
वेदाभ्यासादीनां येषामपि प्रत्येकं श्रुतिविहितत्वात् तेषां मध्ये

आर्त्तायेव वा किञ्चिदेवं किञ्चिच्च वेति न सम्भवति ततश्च कथं
निर्द्धारये वही । तस्माद्यथोक्तेव आख्या ॥ ८६ ॥

वैदिके कर्मयोगे तु सर्व्याख्येतान्यशेषतः ।
अनर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन् क्रियाविधौ ॥ ८७ ॥

इदानीमैहिकामुन्निकमेवः साधनत्वमेवात्मज्ञानस्य साह
यति वैदिक इति । वैदिके पुनः कर्मयोगे परमात्मोपायनादये
सर्व्याख्येतानि पूर्व्योक्तोक्तानि ऐहिकामुन्निकमेवापि तस्मिं
स्तस्मिन् उपायनाविधौ क्रमशः सम्भवन्ति । अथ वा सर्व्याख्येता
मीति वेदाभाषादीन्वेव परात्मत्वमेव परमात्मज्ञाने वेदाभा
षादीनि तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति अन्तेन दानेन
वपकाकर्मणेति युतिविदिता कृतेनात्मर्भवन्ति ॥ ८८ ॥

सुखाभ्युदयिकश्चैव नैःशेषसिकमेव च । प्रवृ
त्तश्च निवृत्तश्च दिविधद्वर्म्मा वैदिकम् ॥ ८८ ॥

सुखेति । वैदिकद्वर्म्मा च ज्योतिष्टोमादि प्रतीकोपायनादि च
सुखते कर्मदि सुखप्राप्तिकरणवारप्रवृत्तिहेतुमात् प्रवृत्ताख्यं
वैदिकं कर्म तथा निःशेषं मायसादये कर्म नैःशेषविधं
वर्षारनिवृत्तिहेतुमात् निवृत्ताख्यमित्येवं वैदिकं कर्म द्विप्रका
रत्वं वैदितत्वं ॥ ८८ ॥

आनि च रज्जानि वैदूर्यशीरकादीनि लौहेन हमाक्षीय
अमादिना सुवर्षकारथेनो जायते केचित्तु धेमकारयधि
ब्रमाचयते ॥ ६१ ॥

धान्यं हत्वा भवत्यासुः कांक्षं हंसो जलं प्रवः ।
मधु दंशः पयः काको रसं आ नकुलो घृतम् ॥ ६२ ॥

धान्यमिति । धान्यमपहृत्य मूषिको भवति कांक्षं हत्वा
हंसः जलं हत्वा प्रवाह्यः पक्षी माषिकं हत्वा दंशः शीरं
हत्वा काकः विघ्नेषोपदिष्टगुडसवणादिव्यतिरिक्तमिच्छादि
रसं हत्वा आ भवति घृतं हत्वा नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

मांसं शृङ्गो वपाम्नाशुसौलनैलपकः खगः । शीरो
वाकसु सवणम्वलाकाशकुनिर्दधि ॥ ६३ ॥

मांसमिति । मांसं हत्वा शृङ्गो भवति वपाम्ना हत्वा मधुनामा
जलचरः पक्षी भवति तैलं हत्वा तैलपायिकाशः पक्षी शवर्षं
हत्वा शीरोवाकाश सवैखरः कीटः दधि हत्वा वलाकाशः
पक्षी जायते ॥ ६३ ॥

कौश्लेयन्तिशिरिहत्वा शौमं हत्वा तु दर्दुरः । कर्ण्यो
सतान्नवं कौश्लो गोधा गा वाम्नादो गुडम् ॥ ६४ ॥

कौश्लेयमिति । कीटकीयनिर्मितं वक्षं हत्वा तित्तिरिगमा

वही भवति कौचकतं वक्षं हना मयूरः धार्यवचनं पटं हना
कोष्ठाक्षः प्राची ना हना नेषा गुहं हना वायुदनाक्ष
वकुभिर्भवति ॥ १४ ॥

हुच्छुन्दरिः शुभान् मन्थान् पञ्चप्राक्तान् वर्धयः ।
शानित्कृताक्षं विविधमङ्गताक्षान् प्रसूयकः ॥ १५ ॥

हुच्छुन्दरिरिति । सुमन्त्रिइवादि कसूयादेभि हना
हुच्छुन्दरिर्भवति वायूकादिपञ्चाक्षं हना मयूरः विद्धा
वमोदनप्रकादि नामाप्रकारकं हना शानिधाक्षः प्राची चक्ष
ताक्षान् श्रीधिववादिहं हना प्रसूयकश्चो जायते ॥ १५ ॥

वक्षो भवति हत्वाक्षिं वृक्षकारी क्षुपक्षारम् ।
रत्नानि हत्वा वाचंश्चि जायते जीवजीवकः ॥ १६ ॥

वक्ष इति । वक्षिं हत्वा वक्षः पक्षी जायते वृक्षोपयोगि
क्षुपक्षारवादि हत्वा विष्णुदिपु मृत्तिकादिपृष्ठकारी व वक्षः
कोटो भवति वृक्षवादि रत्नानि वाचंश्चि हत्वा वक्षोराजा
वक्षी जायते ॥ १६ ॥

वृक्षो मृमेभं व्याघ्रोऽवगच्छमूकान् मर्कटः ।
खीमृचः सोकको वारि वानाम्बुदः पशूनमः ॥ १७ ॥

वृक्ष इति । वृक्षं वृक्षिणं वा हत्वा वृक्षको द्विचक्षुर्भवति
कोटकं हत्वा व्याघ्रो भवति पञ्चमूखं हत्वा मर्कटो भवति खिचं

शानि च रत्नानि वैदूर्यशीरकादीनि लोभेन हतास्त्रीष्व
अमादिना सुवर्षकारयोगे जायते केषिणु चेमकारयधि
चमाचयते ॥ ६१ ॥

धान्यं हत्वा भवत्यासुः कांक्षं हंसो जलं प्रवः ।
मधु दंशः पयः काको रसं चा नकुलो घृतम् ॥ ६२ ॥

धान्यमिति । धान्यमपहृत्य मूषिको भवति कांक्षं हत्वा
हंसः जलं हत्वा प्रवास्यः पक्षी माषिकं हत्वा दंशः शीरं
हत्वा काकः विभ्रेषोपदिष्टगुडसवसादिव्यतिरिक्तमिच्छादि
रसं हत्वा चा भवति घृतं हत्वा नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

मांसं शृङ्गो वपाम्नाशुसौख्यैलपकः खगः । शीरो
वाकसु खवणम्वसाकाशकुनिर्दधि ॥ ६३ ॥

मांसमिति । मांसं हत्वा शृङ्गो भवति वपां हत्वा मधुनामा
जलचरः पक्षी भवति तैलं हत्वा तैलपायिकास्यः पक्षी खवणं
हत्वा शीरोवाकास्य उच्येखरः कीटः दधि हत्वा वसाकास्यः
पक्षी जायते ॥ ६३ ॥

कौशेयन्तितिरिहत्वा शौमं हत्वा तु दर्दुरः । कर्प्या
सतान्नवं कौशे गोधा गां वाम्नादो गुडम् ॥ ६४ ॥

कौशेयमिति । कीटकीयनिर्मितं वखं हत्वा तितितिरिगामा

पक्षी भवति कौचकतं यत्तं हत्वा मयूरः पक्षीयवचनं पठं हत्वा
कोद्यायः प्राची ना हत्वा नेधा मुचं हत्वा वायुदनाय
बहुभिर्भवति ॥ १४ ॥

हुच्छुन्दरिः शुभान् मन्थान् पञ्चप्राकान् वरिषः ।
श्यावित्कृताक्षं विविधमङ्गतायन्तु प्रत्यक्षः ॥ १५ ॥

हुच्छुन्दरिरिति । सुमन्त्रिइत्यादि कर्तृणां देवि हत्वा
हुच्छुन्दरिर्भवति वायुकादिपञ्चाक्षं हत्वा मयूरः विह्वा
यमोदनवङ्गादि नामाप्रकारकं हत्वा श्याविषायाः प्राची चक्र
तायन्तु ग्रीविषादिकं हत्वा वङ्गकवञ्चो जायते ॥ १५ ॥

वक्रो भवति हत्वाक्षिं वृक्षकारी क्षुपकारम् ।
रक्तानि हत्वा वारंयि जायते जीवजीवकः ॥ १६ ॥

वक्र इति । वक्षिं हत्वा वक्राक्षः पक्षी जायते वृक्षोपयोगि
वृक्षमुखादि हत्वा भिन्नादिषु मृषिकादिवृक्षकारी व वक्रः
कोटो भवति वृक्षआदिरक्तानि वारंयि हत्वा चक्रोराया
पक्षी जायते ॥ १६ ॥

वृको मृगेभं व्याघ्रोऽवगच्छामूकान् मर्कटः ।
खीमृचः खीकको वारि वानाम्बुधः पशून्मजः ॥ १७ ॥

वक्र इति । वक्रं वक्षिणं वा हत्वा वक्राख्यो विंशत्युर्भवति
कोटकं हत्वा व्याघ्रो भवति पञ्चमूखं हत्वा मर्कटो भवति खिचं

हत्वा भक्ष्यको भवति पाणार्धमुदकं हत्वा चोत्तकायः पक्षी
 धानानि ब्रकटादीनि हत्वा उग्रो भवति । पशून् उत्तैतराण्
 हत्वा हागो भवति ॥ ६७ ॥

यदा तदा परद्रव्यमपहत्य वलान्नरः । अवश्यं
 याति तिर्य्यक्तत्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥ ६८ ॥

यदेति । अन्निश्चिदसारमपि परद्रव्यमिच्छाते मानुषो
 ऽपहत्य पुरोडाशादिकम् हविरहुतभक्ता निश्चितं तिर्य्यक्तं
 प्राप्नोति ॥ ६८ ॥

स्त्रियोष्येतेन कर्णेन हत्वा दोषमवाप्नुयुः । एत
 धामेव जन्तूनां भार्यात्ममुपयान्ति ताः ॥ ६९ ॥

स्त्रियोष्येति । स्त्रियोष्येतेन प्रकारेण दृष्टातः परस्वमप
 हृत्य पापं प्राप्नुवन्ति तेन पापेन उक्तानां जन्तूनां भार्यात्मन्प्रति
 पद्यन्ते ॥ ६९ ॥

स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्षा क्षनापदि ।
 पापान्यंसृज्य संसारान् प्रेष्यतां यान्ति शत्रुषु ॥ ७० ॥

एवं निविद्धाचरणफलान्यभिधाव अधुना विहिताकरव
 फलविपाकमाह स्वेभ्य इति । ब्राह्मणादवस्यतारो वर्षा क्षापदं

विना दृष्टव्यमदिकर्मस्वानिवो वक्ष्यमाणः कुक्षिता चेष्टीः
प्राप्य ततो वक्ष्यामरे मनुदायत्नं प्राप्नुवन्ति ॥ ७० ॥

वान्ताऽभ्युक्तामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्सुकाच्युतः ।
अमेध्यकुणपाशी च चचियः कटपूतनः ॥ ७१ ॥

वान्ताभीति । प्राज्ञः सकर्मभट्टवर्द्धितभुक् व्यासामुखः
प्रेतविप्रेषो जायते । चचियः पुनर्भट्टकर्मा पुरीषव्रवभीषी कट
पूतनाम्नः प्रेतविप्रेषो भवति ॥ ७१ ॥

मैषाचज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूवभुक् ।
चैषात्रकश्च भवति शूद्रो धर्मात्सुकाच्युतः ॥ ७२ ॥

मैषेति । वैश्यो भट्टकर्मा मैषाचज्योतिकवाना पूवभुक्
प्रेतो वक्ष्यामरे भवति निचदेवताकमाभीषः पाशुसर्दीवाच
हर्षेन्द्रिचं तच्च ज्योतिर्बन्धश्च मैषाचज्योतिकः इषोदरादिनात्
ज्योतिषः वकारलोपः शूद्रः पुनर्भट्टकर्मा चैषात्रकाच्चः प्रेतो
भवति चेष्टं वक्षं तस्यमन्विर्गी युक्तामन्नातीति चैषात्रकः ।
नेविन्दराजश्च चैषात्रकाच्चः कीटस्यैव दम्बुचते तद्वचनश्च
च भवतीत्याह । तदपुत्रं प्रेताख्यमपि विप्रेषप्रकरणात् ॥ ७२ ॥

विनिवाद्यैव समीडाः काकोशूकैश्च भक्ष्यं । कर
अवाकुकातापान् कुक्षीपाकाश्च दादयान् ॥ ७६ ॥

विनिधा इति । विविधपीडनं काकाशैर्भक्ष्यं तथा तप्तवा
कुकादीन् कुक्षीपाकादीन् वरकान् दादयान् प्राप्नुवन्ति
॥ ७६ ॥

सकृदाश्च विवोनीषु दुःखप्रावासे नित्यशः । शीता
तपसिधातांश्च विविधानि भक्ष्यानि च ॥ ७७ ॥

सकृदाश्चेति । सकृदान् तिर्यग्नादिवातिषु निजं दुःखवत्
आसत्पत्तिश्चाप्नुवन्ति तत्र शीतातपादिपीडनादिनाशमश्ना
रादि च प्राप्नुवन्ति ॥ ७७ ॥

असकृद्गर्भवासेषु वासश्चान्य च दादयम् । वन्य
नानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च ॥ ७८ ॥

असकृदिति । पुनः पुनर्गर्भस्थानेषु वासः समुत्पत्तिश्च योनि
वन्नादिभिर्दुःखावशां उत्पन्नाश्च शृङ्गादिभिर्बन्धनादि
पीडानमभवन्ति परदायनश्च प्राप्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासञ्चैव दुर्जनैः । ब्रह्मा
र्जनञ्च नाशञ्च मित्रमित्रस्य चार्जनं ॥ ७९ ॥

बन्धुप्रियेति । बान्धवैः सहृद्विः सह वियोगान् दुर्जनैश्च
सह एकत्रावस्थानं धनार्जनप्राप्त्या च धनविनाशदृष्टेन मित्रा-
र्जनं मित्रप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति च ॥ ७९ ॥

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम् । के
शांश्च विविधांस्तांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८० ॥

जरामिति । जरां चाविद्यमानप्रतीकारां व्याधिभिश्चोप-
पीडनं क्षुत्पिपासादिका च नानाप्रकारान् क्रैशान्मृत्युश्च दुर्ज-
यं प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते । तादृ-
शेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रिते ॥ ८१ ॥

यादृशेनेति । यथाविधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा
चेतसा यद्यत्कर्म स्नानदावयोगाद्यनुतिष्ठति तादृशेनेव शरी-
रेण सत्साधिकेन रजोधिकेन तमोधिकेन वा तत्तत् फल-
दानादि फलमुपभुङ्क्ते ॥ ८१ ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां च फलोदयः ।
निःश्रेयसकरकर्म विप्रस्येदन्निबोधत ॥ ८२ ॥

एवमिति । एष पुत्रार्क निश्चितप्रतिषिद्धाणां कर्मणां सर्वः
फलोदय उक्त इदानीं ब्राह्मणस्य कैःश्रेयसाय मोक्षाय हितं
कर्मोपहानं इदं वक्ष्यमाणं श्रुतम् ॥ ८२ ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिष्टिवाचाश्च संधमः ।
अहिंसा गुह्येवा च निःश्रेयसकरम्वरम् ॥ ८३ ॥

वेदाभ्यास इति । उपनिषदादेर्वेदस्य सम्मतोऽर्घतश्च चाय
र्त्तनं तपः कृष्णादि ज्ञानं ब्रह्मविषयं इष्टिबलबोऽभिहित
हिंसावर्ज्यं गुह्यगूढैस्तेत्युक्तं मोक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ।
किञ्चित् श्रेयस्करतरं कर्मोक्तंपूजयन्मति ॥ ८४ ॥

सर्वेषामिति । सर्वेषामप्येतेषां वेदाभ्यासादीनां शुभ
कर्मणां मये किञ्चित्कर्त्तव्यत्वेन मोक्षसाधनं सादिति विमर्शे
अवीणां विज्ञावाविज्ञेयादुत्तरहोत्रेण विरचयमाह ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानम्परं स्मृतम् । तद्व्याख्यं
सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतमन्तः ॥ ८५ ॥

व्याख्यमिति । एषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि मध्ये
उपनिषदुक्तपरमात्मज्ञानं प्रकृतं स्मृतं यस्मात्सर्वविद्यानां
प्रधानम् । अत्रैव हेतुमाह यतो मोक्षसंसात्प्राप्यते ॥ ८५ ॥

यस्यामेषांस्तु सर्वेषां कर्माणां प्रेत्य चेह च । येन
स्मरतरं श्रेयं सर्वदा कर्मा वैदिकम् ॥ ८६ ॥

व्याख्यमिति । एषां पुनः येषां पूर्वोक्तानां वेदाभ्यासादीनां
कर्माणां मध्ये वैदिककर्म परमात्मज्ञानमैहिकामुषिकश्रेयस्त
स्मरतरं ज्ञातव्यं पूर्वश्लोके मोक्षहेतुलमात्मज्ञानश्लोकं दृष्ट्वा तु
ऐहिकामुषिकश्रेयोन्तरहेतुलमुच्यते इत्यपौरुषेयं तद्व्याख्यं
प्रतीकोपायानां संबन्धोद्देशं नाम प्रकृत्युपायो वाच्योक्तो
मत्तं न चास्य कामचारो भवति । मोक्षेन्द्रावस्तु एषां पूर्व
श्लोकोक्तानां वेदाभ्यासादीनां येषां कर्माणां मध्ये तत्परमार्थकर्म
येनैवा वैदिककर्म सर्वदेहश्लोके परश्लोके प्रतिश्रेयस्य कीर्ति
स्मर्गादिश्रेयःसाधनं श्रेयमिति व्याख्यातवान् । तद्व्याख्यं
वेदाभ्यासादीनां यस्यामपि प्रत्येकं श्रुतिविहितत्वात् तेषां मध्ये

स्वार्त्तायेव वा किञ्चिदेवं किञ्चिच्च वेति न सम्भवति तत्तच्च कथं
निर्द्धारये वही । तस्माद्यथोक्तेव व्याख्या ॥ ८६ ॥

वैदिके कर्मयोगे तु सर्व्याख्येतान्यशेषतः ।
अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन् क्रियाविधौ ॥ ८७ ॥

इदानीमैहिकामुक्तिकमेवः साधनतमेवात्मज्ञानस्य स्पष्ट
वति वैदिक इति । वैदिके पुनः कर्मयोगे परमात्मोपायनादये
सर्व्याख्येतानि पूर्व्योक्तोक्तानि ऐहिकामुक्तिकमेव्यादि तस्मिं
स्तस्मिन् उपायनाविधौ क्रमशः सम्भवन्ति । अथ वा सर्व्याख्येता
मीति वेदाभावादीन्वेव परावृत्तकी परमात्मज्ञाने वेदाभा
वादीनि तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति अन्तेन दानेन
मयसाकाममेवेति युतिविहितापुत्रेणाप्यर्भवन्ति ॥ ८७ ॥

सुखाभ्युदयिकस्यैव नैःशेषसिकमेव च । प्रवृ
त्तस्य निवृत्तस्य द्विविधद्वयं वैदिकम् ॥ ८८ ॥

सुखेति । वैदिकद्वयोश्च ज्योतिष्टोमादि प्रतीकोपायनादि च
वृत्तते स्वर्गादिसुखप्राप्तिकरव्यारप्रवृत्तिहेतुमात् प्रवृत्ताख्यं
वैदिकं कर्म तथा निःशेषं मोक्षसादकं कर्म नैःशेषविधं
व्यारनिवृत्तिहेतुमात् निवृत्ताख्यमित्येवं वैदिकं कर्म द्विविध
इत्वं वैदिकत्वं ॥ ८८ ॥

इह कामुच वा काम्यवृत्तद्वयी कीर्त्यते ।
निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ८९ ॥

एतदेव स्पष्टयति इति । इह काम्यसाधनं दृष्टिहेतुकारी
रीचागादि परच स्वर्गादिफलसाधनं ज्योतिष्टोमादि चत
कामनया क्रियते तत्संसारप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तमित्युच्यते
इष्टादृष्टफलकामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभासपूर्वकं संसार
निवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमित्युच्यते ॥ ८९ ॥

प्रवृत्तं कर्मा संसेव्य देवानामेति साम्यताम् ।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥ ९० ॥

प्रवृत्तमिति । प्रवृत्तकर्माभासेन देवसमानगतिस्त्वं तत्
फलं कर्मणा प्राप्नोति एतच्च प्रदर्शनार्थमव्यफलकेन कर्मणा
प्रवृत्तेन फलान्तरमपि प्राप्नोति निवृत्तकर्माभासेन पुनः प्ररी
रारम्भाकादि पञ्चभूतानि चितिक्रामति श्रेयसाप्नोतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

सर्वेति सर्वभूतेषु सावरज्यमात्मकेषु च हर्मेवात्मरूपे
वासि सर्वाणि भूतानि परमात्मपरिचामविद्वानि मध्ये पर

मात्स्यन्यायत इति खगोलीय खगोलीयमासी प्रज्ञापीयसायेन
ज्योतिष्टोमादि कुर्वन् खेन रागते प्रज्ञागत इति खगद प्रज्ञ,
तस्य भावः खाराज्यं प्रज्ञात् खगते मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः । तथा
च मुनिः सर्वं खनिदं प्रज्ञ तस्य खानिनि ज्ञात् खगोलीय ।
तथा च चतुर्वेदमन्तः । वस्तु सर्वेषां भूतानि खगोलीयानि
पश्यति । सर्वभूतेषु खगानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ८९ ॥

अथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय दिजोक्तम् ।
आत्मज्ञाने शमे च स्वादेहाभ्यासे च ब्रह्मवान्॥८९॥

यचेति । ब्राह्मणेदिताम्यपि तद्विद्वत्प्रादीनि कर्त्तव्यानि
परित्यज्य ब्रह्मध्यानेन्द्रियवचनप्रत्ययोपनिबन्धादिवेदाभ्यासेषु
ब्राह्मणेयं बलं कुर्यात् एतच्चेष्टां मीचोपायान्तरद्वेष्टव्यमत्र
वैवाचं न तद्विद्वत्प्रादिपरित्यागवरतयेत्युक्तम् ॥ ८१ ॥

इतद्धि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः । प्राप्यै
तत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति बान्धवा ॥ ८३ ॥

एतदिति। एतदात्मज्ञानवेदाभावादि दिव्यतेर्ब्रह्मवाक्या
पादकत्वात् नम्यवः वाक्यार्थं विवेकेषु प्राज्ञवक्तु वक्षादेतत्प्राप्त
दिव्यमिति। अतस्तयोः भवति च प्रकारान्तरेण ॥ ८३ ॥

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् । अत्र
कश्चाप्रमेयश्च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ८४ ॥

इदानीं वेदादेव ब्रह्म ज्ञातव्यमिति प्रदर्शयितुं वेदप्रबन्धा
नाहपितृदेवेति । पितृदेवमनुष्याणां इत्येकवाक्यदानेषु वेद
एव चक्षुरिव चक्षुरनश्वरमात् प्रमाणात्तादसन्निकृष्टफलकस्य
दानादौ प्रमाणात्तरानवकाशात् । अत्रकश्च वेदशास्त्रं कर्तुं
मंत्रकं अनेनापौरुषेयतोक्ता । अप्रमेयश्च मीमांसादिन्यायनि
रूपेणतया अश्वगम्यमानप्रमेयमेवं व्यवस्था । ततश्च मीमांसया
त्याकरणासक्तैश्च कर्मब्रह्मात्मकं वेदार्थं जानीयादिति विव
क्षितम् ॥ ८४ ॥

वा वेदवाङ्माः स्मृतयो याश्च काश्च कुडृष्टयः । सर्वा
स्या निष्पन्नाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ८५ ॥

वावेदवाङ्मा इति । वाः स्मृतयः वेदमूला न भवन्ति
इद्वार्थकस्यानि चैत्यवन्दनात्सर्गे भवतीत्यादीनि चानि
चायत्तर्कमूला नि देवताऽपूर्यादिनिराकरणात्मकानि वेदविद
ज्ञानि चार्वाकदर्शनानि सर्वाणि परलोके निष्पन्नानि
चक्षाकरकफलानि तानि मन्वादिभिः स्मृतानि ॥ ८५ ॥

उत्पद्यन्ते च वक्ते च यान्यतो न्यानि कानिचित् ।
तान्यर्थास्माद्विक्ततया निष्कलान्वनृतानि च ॥ ८६ ॥

एतदेव स्पष्टयति उत्पद्यन्ते इति । यान्यतो वेदादन्वमूकानि
कानिचित् आस्मादि पौरुषेयत्वात् उत्पद्यन्ते एवमाहुः विव
क्षन्ति तानि च इदानीमान्तामिष्यन्तानि च यत्पर्यायानि च
श्रुत्यादीनाम् वेदमूलत्वादेव प्रामाण्यम् ॥ ८६ ॥

चातुर्वर्ण्यमयो लोकासत्त्वारसाश्रमाः पृथक् ।
भूतध्वजविषयश्च सर्व्वं वेदात्प्रसिद्ध्यति ॥ ८७ ॥

चातुर्वर्ण्यमिति । ब्राह्मणोऽथ मुच्यमासीदित्यादिवेदा
देव चातुर्वर्ण्यं प्रसिद्ध्यति ब्राह्मणीभूतमातापित्र्यजनितत्वमपि
तदुपजीवि तथा वर्गादिसौकीयि वेदादेव प्रसिद्धः इत्यब्रह्म
चर्याशाश्रमा अपि चमारो वेदमूलकत्वादेवादेव प्रसिद्ध्यति
किञ्चिज्ज्ञा चत् किञ्चिदतीतं वर्त्तमानमविष्यत्तत् सर्व्वमग्रे
प्रास्ताऽतिः यन्निष्ठादित्याद्येव वेदादेव प्रसिद्ध्यति ॥ ८७ ॥

ब्रह्मः सार्व्वस्य रूपश्च रसो गन्धश्च पञ्चमः । वेदा
देव ब्रह्मवक्ते प्रकृतिगुणवर्त्ततः ॥ ८८ ॥

ब्रह्मइति । च इह चात्र परलोके च ब्रह्मादयो विषयाः

उपयुज्यन्ते प्रसूयन्त एतैरिति प्रसूतयः प्रसूतयश्चैते मुंषाश्चेति
अक्षरजसमोरूपाः तन्निबन्धनवैदिककर्महेतुत्वात् वेदादेव
प्रसिद्धानि ॥ ८८ ॥

विभर्त्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम्।
तस्मादेतत्परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥ ८९ ॥

विभर्त्तीति । वेदशास्त्रं नित्यं सर्वभूतानि धारयति तच्चा च
अद्विरष्टौ ज्वलते योऽग्निरादित्यमुषश्चैति तत्सर्वेषां रश्मिभिर्भ
वंति तेनाद्यज्यवति यद्येह भूतानामुत्पत्तिस्थितिश्चेति चविर्भा
वत इति ग्राह्यम् । तस्माद्देवशास्त्रमस्य जन्तोर्वैदिककर्मा
धिकारिपुरुषस्य प्रकृत्यनुद्वार्यसाधनं जानन्ति ॥ ८९ ॥

सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेहत्वमेव च । सर्वं
लोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति ॥ ९० ॥

सैनापत्यमिति । सैनापत्यं राज्यञ्च प्रवेष्टव्यं सर्वं
भूमाधिपत्यञ्चेत्येतत्सर्वं उक्तप्रयोजनं वेदात्मकशास्त्रञ्च
द्वयार्हति ॥ ९० ॥

यथा जातबलो वज्रिर्हृदयार्द्रानपि द्रुमान् । तथा
ददति वेदज्ञः कर्मजन्दोषमात्मनः ॥ ९१ ॥

यद्येति । यथा वज्रोऽग्निरार्द्रानपि द्रुमान् दहत्येवं यन्मते

ऽर्चतश्च वेदश्चः प्रतिविद्धाचरणादिकर्षणमिति वापनात्तत्र
वाचयति । एवञ्च न केवञ्च वेदः कर्मापवर्गादिहेतुः किन्तु
हितमिदमितिहेतुरिति दर्शितं ॥ १०१ ॥

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्त्वाममे वसन् ।
इदमेव लोके तिष्ठन्स ब्रह्माभूवाच कल्पते ॥ १०२ ॥

वेदशास्त्रार्थेति । यत्राममे वेदनादर्थश्च कर्ममहात्म्यं
जायमि च विद्वन्मैत्रिनिबन्धनापुष्टोत्तमब्रह्मज्ञानेन ब्रह्म
वर्णाचारमावर्णयितोऽस्मिन्नेव लोके तिष्ठन् ब्रह्मनाच कल्पते
॥ १०२ ॥

अग्नेभ्यो यन्मित्रः श्रेष्ठा यन्मित्रेभ्यो चारिभ्यो वराः ।
चारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥ १०३ ॥

अग्नेभ्य इति । उभयोः प्रथममेव इति चान्यतरातिप्रथ
मिवचना श्रेष्ठतेतोहिने विधानादोषदण्डवदा चक्षाः । मित्रः
यजससन्वाद्येतारः श्रेष्ठाः । तेभ्योऽधीतसन्वाद्यारचयनर्थाः
श्रेष्ठाः तेन यन्मित्रः पठिताविद्युतसन्वा बोद्धव्याः । चारिभ्यो
ऽधीतसन्वार्थज्ञाः प्रकृष्टाः । तेभ्योऽनुष्ठानतारः ॥ १०३ ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासञ्चैव दुर्जनैः । ब्रह्मा
र्जनञ्च नाशञ्च मित्रमित्रस्य चार्जनं ॥ ७९ ॥

बन्धुप्रियेति । बन्धुवैः सुहृद्भिः सह वियोगान् दुर्जनैश्च
सह एकत्रावस्थानं धनार्जनप्राप्त्यासं धनविवाहदुष्टेन मित्रा-
र्जनं वधुप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति च ॥ ७९ ॥

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम् । के
शांश्च विविधांस्तान्तामृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८० ॥

जरामिति । जरां चाविद्यमानप्रतीकारां व्याधिभिश्चोप-
पीडनं क्षुत्पिपासादिस च नानाप्रकारान् क्रोधाभ्युत्थञ्च दुर्ज-
यं प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते । तादृ-
शेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रिते ॥ ८१ ॥

यादृशेनेति । यथाविधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा
चेतसा यद्यत्कर्म स्नानदावधोगाद्यनुतिष्ठति तादृशेनैव शरी-
रेण सत्त्वाधिकेन रजोधिकेन तमोधिकेन वा तत्तत् स्नान-
दानादि फलमुपभुङ्क्ते ॥ ८१ ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां च फलोदयः ।
निःश्रेयसकरकर्म विप्रस्येद्विबोधत ॥ ८२ ॥

एषरति । एष बुद्ध्यान् विहितप्रतिबद्धाणां कर्मणां सर्वः
फलोदय उक्त इदानीं ब्राह्मणस्य वैश्वेयस्य मोक्षाय हितं
कर्मणुष्ठानं इदं ब्रह्मण्यम् ॥ ८२ ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिष्टिवाचाश्च संवतः ।
अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरम्वरम् ॥ ८३ ॥

वेदाभ्यास इति । अपमिषदाहर्वेदस्य सम्यतोऽर्थतश्च याव
र्जनं तपः कृच्छ्रादि ज्ञानं ब्रह्मविषयं इष्टिवचनोऽविहित
हिंसावर्जनं गुरुश्रुतूषेत्तेत्युक्तं मोक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ।
किञ्चित् श्रेयस्करतरं कर्मोक्तंप्रदधमति ॥ ८४ ॥

सर्वेषामिति । सर्वेषामप्येतेषां वेदाभ्यासादीनां शुभ
कर्मणां मध्ये किञ्चित्कर्मातिशयेन मोक्षसाधनं सादिति वितर्कं
अस्तीति विज्ञायाविशेषादुत्तरसौख्येन निर्बन्धमाह ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानम्वरं स्मृतम् । तद्वर्ध
सर्वविद्यानां प्राप्यते स्मृतन्ततः ॥ ८५ ॥

वर्धेषामिति । एषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि मया
उपनिषदुक्तपरमात्मज्ञानं प्रकृतं स्मृतं यस्मात्सर्वविद्यानां
प्रधानम् । अत्रैव हेतुमाह यतो मोक्षस्तस्मात्प्राप्यते ॥ ८५ ॥

यस्यामेषास्तु सर्वेषां कर्माणां प्रेत्य चेह च । येन
स्मरतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्मा वैदिकम् ॥ ८६ ॥

वक्षामिति । एषां पुनः वक्षां पूर्वोक्ताणां वेदाभ्यासादीनां
कर्माणां मध्ये वैदिककर्म परमात्मज्ञानमैहिकामुभिकत्रेषस्म
रतरं ज्ञातव्यं पूर्वोक्ते मोक्षहेतुलमात्मज्ञानस्योक्तं इह तु
ऐहिकामुभिकत्रेयोन्तरहेतुलमुच्यते इत्यपौनरुक्तं तद्यार्हि
प्रतीकोपायानां संशयोदयं नाम प्रज्ञेतुपासो वाच्योक्तो
मतं नचास्य कामधारी भवति । मोविन्दराजस्य एषां पूर्वो
क्तोक्तानां वेदाभ्यासादीनां वक्षां कर्माणां मध्यात्पुनर्नक्तव्यं
देव्या वैदिककर्म सर्वदेहलोके परलोके च निश्चयं कीर्ति
सर्गादित्रेयःसाधनं ज्ञेयमिति व्याख्यातवान् । तदनुक्तं
वेदाभ्यासादीनां वक्षामपि प्रत्येकं श्रुतिविहितत्वात्तेषां मध्ये

सार्तायेषवा विधिदेवं विधिष वेति न वक्ष्यति ततश्च कथं
निर्द्धारये वही । तस्माद्यथोक्तेव व्याख्या ॥ ८६ ॥

वैदिके कर्मयोगे तु सर्व्याष्टेताम्यशेषतः ।
अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन् क्रियाविधौ ॥ ८७ ॥

इदानीमैहिकामुन्निकमेवः साधनत्वमेवात्मज्ञानस्य स्पष्ट
वति वैदिक इति । वैदिके पुनः कर्मयोगे परमात्मोपासनादये
सर्व्याष्टेतानि पूर्व्यष्टोक्तानि ऐहिकामुन्निकमेवापि तस्मिं
स्तस्मिन् उपायनाविधौ क्रमशः वक्ष्यन्ति । अथ वा सर्व्याष्टेता
मीति वेदाभावादीत्येव परामुख्यमी परमात्मज्ञाने वेदाभा
वादीनि तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति अन्तेन दानेन
तपसाकर्मयोगेति मुनिविहिताङ्गत्वेनान्तर्भवन्ति ॥ ८७ ॥

सुखाभ्युदयिकश्चैव नैःशेषसिकमीव च । प्रपु
नश्च निवृत्तश्च द्विविधद्वयं वैदिकम् ॥ ८८ ॥

सुखेति । वैदिकद्वयं च ज्योतिष्टोमादि प्रतीकपात्रवादि च
वृद्धते अर्गदि सुखप्राप्तिकरणकारप्रवृत्तिहेतुमात् प्रवृत्ताख्यं
वैदिकं कर्म तथा निःशेषं मायसादृश्यं कर्म नैःशेषसिकं
वंधारनिवृत्तिहेतुमात् निवृत्ताख्यमित्येवं वैदिकं कर्म द्विविध
रुचं वेदितव्यं ॥ ८८ ॥

इह कामुच वा काम्यप्रवृत्तद्वयी कीर्तयते ।
मिष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ८८ ॥

एतदेव स्पष्टयति इति । इह काम्यसाधनं दृष्टिहेतुकारी
रीचागादि परच स्वर्गादिफलसाधनं व्योतिष्टोमादि चत
कामनया क्रियते तत्संसारप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तमित्युच्यते
इष्टादृष्टफलकामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसार
मिदृष्टिहेतुत्वात् निवृत्तमित्युच्यते ॥ ८८ ॥

प्रवृत्तं कर्मा संसेव्य देवानामिति साम्यताम् ।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥ ८९ ॥

प्रवृत्तमिति । प्रवृत्तकर्माभ्यासेन देवसेवमानमतिमं तत्
फलं कर्मणा प्राप्नोति एतच्च प्रदर्शनार्थमव्यक्तकेन कर्मणा
प्रवृत्तेन फलान्तरमपि प्राप्नोति निवृत्तकर्माभ्यासेन पुनः प्ररी
रात्तत्कामि पञ्चभूतानि चित्कामति मेवप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८९ ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराध्यमधिगच्छति ॥ ९० ॥

सर्वेति सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु च हनेवात्मरूपे
चास्मि सर्वेषां भूतानि परमात्मपरिणामविद्भूतानि मध्येव पर

मात्मान्वाचत इति सान्नायिक ज्ञानवाक्कायादी प्रज्ञावैकल्याणेन
ज्योतिष्टोमादि कुर्वन् खेन रावते प्रज्ञावत इति सारुद मङ्ग,
तत्र भावः साराव्यं प्रज्ञातं ज्ञानते मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः । तथा
च मुक्तिः सर्वं ज्ञानिदं प्रज्ञा तज्जगन्मिति ज्ञात्वा ज्ञातेन ।
तथा च चतुर्मेदमन्तः । चतुर्मेदमिति भूतानि चात्मान्वाचानु-
पश्यति । सर्वभूतेषु चात्मात्वं ततो न विमुन्यते ॥ ८१ ॥

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय दिव्योत्तमः ।
चात्माज्ञाने ग्रमे च सादेदाभासे च ब्रह्मवान् ॥ ८२ ॥

यथेति । ज्ञात्वाचोदितान्यपि ज्ञानिहापादीनि कर्माणि
परित्यज्य ब्रह्मज्ञानेन्द्रियजप्रत्ययोपनिषदादिवेदाभासेषु
ब्रह्मज्ञे चतुर्मेदमन्तं रतयेषां मीयोपायान्तरज्ञोपायमन्त्र-
वर्णार्थं न तन्निहोपादिपरिज्ञानपरतयेत्युक्तम् ॥ ८२ ॥

एतद्वि ज्ञानसाफल्यं ब्रह्मज्ञानविशेषतः । प्राप्यै
तत्कृतकृत्यो हि दिव्यो भवति बान्धवा ॥ ८३ ॥

एतदिति । एतदात्मज्ञानवेदाभावादि दिव्यतेर्बन्धवाक्या
पादकत्वात् ज्ञानवः साफल्यं विशेषेण ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मादेतत्प्राप्त्य-
दिव्यमिति ज्ञानकृत्यो भवति च प्रकारान्तरेण ॥ ८३ ॥

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् । अत्र
काञ्चाप्रमेयश्च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ८४ ॥

इदानीं वेदादेव ब्रह्म ज्ञातव्यमिति प्रदर्शयितुं वेदप्रबन्धा
नाहपितृदेवेति । पितृदेवमनुष्याणां इत्येकव्याक्यदानेषु वेद
एव चक्षुरिव चक्षुरनश्वरमात् प्रमाणात्वादसन्निकृष्टफलकव
दानादौ प्रमाणात्तरानवकाशात् । अत्रकाञ्चा वेदशास्त्रं कर्तुं
मन्त्रक्यं अनेनापौरुषेयतोक्ता । अप्रमेयश्च मीमांसादिन्यायनि
रूपेणतया अश्ववगम्यमानप्रमेयमेवं व्यवस्था । ततश्च मीमांसया
व्याकरणासम्प्लेस्य कर्मब्रह्मात्मकं वेदार्थं आनीयदिति विव
क्षितम् ॥ ८४ ॥

या वेदवाङ्माः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वा
स्या निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ८५ ॥

धावेदवाङ्मा इति । याः स्मृतयः वेदमूला न भवन्ति
इहार्थकान्यानि चैत्यवन्दनात्सर्गे भवतीत्यादीनि चानि
चायत्तर्कमूला नि देवताऽपूर्वादिनिराकरणात्मकानि वेदविद
ज्ञानि चार्वाकदर्शनानि सर्वाणि परलोके निष्फलानि
चक्षान्तरकफलानि तानि मन्वादिभिः स्मृतानि ॥ ८५ ॥

उत्पद्यन्ते च यवन्ते च यान्यतोऽन्यानि कानिचित् ।
ताम्यर्वाकाशिकतया निष्कसान्वनृतानि च ॥ ८६ ॥

एतदेव स्पष्टवति उत्पद्यन्ते इति । यान्यतो वेदादन्वमूल्यानि
कानिचित् ब्राह्मणं पौरुषेयत्वात् उत्पद्यन्ते एवमाह विन
श्रानि तानि च इदानीन्तनतामिष्यन्तानि च यत्पर्यायं च
श्रुत्यादीनाम् वेदमूलत्वादेव प्रामाण्यम् ॥ ८६ ॥

चातुर्वर्ण्यमयो लोकाश्चत्वारसाश्रमाः पृथक् ।
भूतभवविषयश्च सर्व्वं वेदात्प्रसिद्ध्यति ॥ ८७ ॥

चातुर्वर्ण्यमिति । ब्राह्मणोऽहं मुच्यमासीदित्यादिवेदा
देव चातुर्वर्ण्यं प्रसिद्ध्यति ब्राह्मणीभूतमातापित्र्यमित्यमवि
तदुपजीवि तथा वर्गदिसौकोपि वेदादेव प्रसिद्धः इत्युक्तं
चर्वासाश्रमा अपि चमारो वेदमूलकत्वादेवादेव प्रसिद्ध्यति
किञ्चिन्ना चत् किञ्चिदतीतं वर्तमानमविष्यत्तत् सर्व्वमग्री
प्राज्ञा उक्तिः यन्निष्ठादिभ्यामेव वेदादेव प्रसिद्ध्यति ॥ ८७ ॥

अश्वः स्यार्धस्य रूपश्च रसो गन्धश्च पञ्चमः । वेदा
देव प्रसूयन्ते प्रकृतिगुणकर्त्तव्यतः ॥ ८८ ॥

अश्व इति । च इह जाते परलोके च अश्व इति विवक्षाः

अपयुज्यन्ते प्रसूयन्त एतैरिति प्रसूतयः प्रसूतव्यस्यते नृणां सति
 अक्षरजसमोरूपाः तन्निबन्धनवैदिककर्महेतुत्वात् वेदादेव
 प्रविशन्ति ॥ ८८ ॥

विभर्त्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम् ।
 तस्मादेतत्परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥ ८९ ॥

विभर्त्तीति । वेदशास्त्रं नित्यं सर्वभूतानि धारयति तच्चा च
 अधिरक्षी हवते षोडशिरादित्यनुष्यतेति तत्सर्वं रक्षिभिर्न
 र्भन्ति तेनाश्रययति अथेह भूतानामुत्पत्तिस्थितिश्चेति रक्षिभिर्न
 चत इति ब्राह्मणं । तस्माद्देवशास्त्रमस्य जन्तोरवैदिककर्म
 धिकारिपुरुषस्य प्रकृष्टगुरुपार्षसाधनं वागमि ॥ ८९ ॥

सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च । सर्वं
 लोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविद्वेति ॥ ९० ॥

सैनापत्यमिति । सैनापत्यं राज्यञ्च दण्डप्रवेष्टनं सर्वं
 अध्याधिपत्यं क्षेत्रोत्पत्त्यर्थं उक्तप्रयोजनं वेदात्मकशास्त्रञ्च
 वदति ॥ ९० ॥

यथा जातवलो वक्रिर्हृदयार्द्रानपि द्रुमान् । तथा
 ददति वेदज्ञः कर्मजन्दोषमात्मनः ॥ ९१ ॥

वदति । यथा वक्रिर्हृदयार्द्रानपि द्रुमान् ददत्येवं यन्त्रतो

ऽर्चतश्च वेदज्ञः प्रतिविद्वापरवादिचर्चनमिति वापनात्तत्र
वाचयति । एवं च न केवलं वेदः कर्मापवर्गादिहेतुः किन्तु
चित्तमिदन्तिहेतुरिति दर्शितं ॥ १०१ ॥

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तन्वायमे वसन् ।
इदमेव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूवाय कथ्यते ॥ १०२ ॥

वेदशास्त्रार्थेति । यत्र यतो वेदनादर्चश्च कर्मापवर्गादिहेतुः
वाचयति च विद्वन्मैत्रिणिकर्मापवर्गादिहेतुब्रह्मभूवायमेव ब्रह्म
चर्मापवर्गादिहेतुः ॥ १०२ ॥

अग्नेभ्यो यन्मित्रः श्रेष्ठा यन्मित्रो धारिणो वराः ।
धारिण्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥ १०३ ॥

अग्नेभ्य इति । उभयोः प्रथममेव मिति अन्तरात्प्रतिपक्ष
विषयवा श्रेष्ठतेतोद्विगो विधानादोषद्वयवशा चक्षाः । मित्रः
यजमानस्याग्नेतारः श्रेष्ठाः । तेभ्योऽधीतव्यवधारचवर्णाः
श्रेष्ठाः तेन यन्मित्रः पठिताविष्कृतव्या बोद्धव्याः । धारिण्यो
ऽधीतव्यवर्णाः प्रकृष्टाः । तेभ्योऽनुधातारः ॥ १०३ ॥

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकारणम् ।
तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ १०४ ॥

तप इति । तपः स्वधर्मवृत्तिलमिति भारतदर्शनात् आन
मविहितं कर्म आत्मज्ञानञ्च ब्राह्मणस्य मोक्षसाधनत्वात् तप
सोऽवान्तरव्यापारमाह तपसा पापमपहन्ति ब्रह्मज्ञानेन
मोक्षमाप्नोति । तथा च श्रुतिः । विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्य देहो
मयं बह । अविद्यया मृत्युर्नीला विद्यया मृतमश्नुते । विद्यातोऽ
न्यदविद्या कर्म मृत्युवदुःखसाधनत्वामृत्युः पापं । शुद्धिर्ध
र्मायं सगुणा आख्यातः ॥ १०४ ॥

प्रत्यक्षज्ञानुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् ।
जयं सुविदितं ह्यर्थं धर्मोऽद्विमभीषता ॥ १०५ ॥

प्रत्यक्षमिति । धर्मस्य तत्तावबोधमिच्छता प्रत्यक्षमनुम
नञ्च धर्मसाधनभूतद्रव्यगुणजातितत्त्वज्ञानाच्च शास्त्रञ्च वेद
मूर्खं सृत्यादिरूपज्ञानाप्रकारं धर्मस्वरूपविज्ञानाच्च सुवि
दितं कर्मजं तदेव च प्रसाद्यन्तं मनोरभिमतं उपमानार्थाच्च
त्यादेशानुमानान्तरभावः ॥ १०५ ॥

आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राऽविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धते स धर्मो वेदनेतरः ॥ १०६ ॥

आर्षमिति । ऋषिजुष्टत्वात् आर्षं वेदं धर्मोपदेशञ्च

तन्मूढमृत्वादिभ्यं वसदविदुर्भुजं जीर्णवादिभ्योऽप्येन निवार
यति च धर्मो जायति न तु जीर्णमवनिष्टः धर्मो करणं वेदे
जीर्णमवा चेति कर्त्तव्यतास्त्वानीया । तदुक्तं भट्टवार्तिककृता ।
धर्मो प्रमीयमाद्ये हि वेदेन करणात्मना । इतिकर्त्तव्यताभानं
जीर्णमवा पुरविज्यति ॥ १०६ ॥

नैःश्रेयसमिदं कर्म यद्योदितमश्रेयसः । मान
वशात्तु शास्त्रात्तु रक्षसमुपदिश्यते ॥ १०७ ॥

नैःश्रेयसमिति । इति नैःश्रेयसवाचनं कर्म निःश्रेयसं यथा
बहुदितम् । अत ऊर्ध्वमस्य मानवशास्त्रात्तु रक्षसमुपदिश्यते
मिदं वक्ष्यमाणं द्रष्टुम् ॥ १०७ ॥

अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेन्न वेत् । वं
मिष्टा प्राज्ञाया ब्रूयुः स धर्मः स्यादग्रहितः ॥ १०८ ॥

अनाम्नातेष्विति । अथ प्राज्ञवाचनस्य धर्मो निश्चयमा
त्रज्ञानवा वागान्मोक्षा वनपधर्मोपदेशकम् शोधयति ।
वागान्मविधिप्राप्तेषु विनियोगानुपदिष्टेषु कथं कर्त्तव्यं स्यादिति
अदि संशयो न वेत्तदा च धर्मो वक्ष्यमाणवचनः मिष्टा
प्राज्ञाया ब्रूयुः स तच्च निश्चितो धर्मः स्यात् ॥ १०८ ॥

धर्मोपाधिगतो यैस्तु वेदः स परिबृंह्यम् । ते
त्रिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ १०८ ॥

धर्मोऽप्येति । ब्रह्मचर्याद्युक्तधर्मेष्वेव वैरङ्गमीमांसाधर्मब्राह्म
पुराणाद्युपवृत्तिरितो वेदोऽधिगतः ते ब्राह्मणाः श्रुतेः प्रत्यक्षोक्त
रहे हेतवो ये श्रुतिव्यतिरिक्ता तदर्थमुपदिशन्ति ते त्रिष्टा विज्ञेयाः
॥ १०८ ॥

दशावरा वा परिष्वङ्गं धर्म्मं परिकल्पयेत् । त्वमरा
वापि वृत्तस्था तं धर्म्मं न विचालयेत् ॥ ११० ॥

इत्येति । यदि वक्ष्यः सम्मिश्रिता न भवन्ति तदा दशा
वरास्त्यवराश्चेति वक्ष्यमाणस्य स्यात् यस्याः सा परिष्वत् तद
भावे चोऽवरा यस्याः सा वा सदाचारा यं धर्म्मं निश्चितं
ज्ञातं तं धर्म्मत्वेन स्वीकृत्यैव न विचलयेत् ॥ ११० ॥

चैविश्वो चैतुक्कसर्मी नैरुक्तो धर्म्मपाठकः ।
तत्रास्मात्तन्निष्ठः पूर्व्वे परिषत्स्यादशावरा ॥ १११ ॥

चैविश्वइति । वेदव्यवस्थान्निष्ठायाचवाधेता श्रुतिस्मृत्य
विद्वद्वाच्यब्राह्मणो मीमांसात्मकतर्कवित् निरुक्तज्ञो मान
वादिधर्म्मब्राह्मणवेदी ब्रह्मचारियुहस्त्वानप्रस्था इत्येवा दशा
वरा परिषत्स्यात् ॥ १११ ॥

अन्वेदविद्यजुर्विष्णु सामवेदविदेव च । त्ववरा
परिषज्जेवा धर्मसंश्रवमिर्षये ॥ ११२ ॥

अन्वेदविदिति । अन्वेदुः सामवेदब्राह्मणां वेऽन्वेतारः
तदर्थज्ञासु चतः सा धर्मसंश्रवमिर्षये त्ववरा परिषदो
द्वया ॥ ११२ ॥

एकोपि वेदविद्वन्मं यं त्ववस्येद्विजोत्तमः । स
विज्ञेयः परो धर्मो नास्मानामुदितोऽयुतैः ॥ ११३ ॥

तदभावे एकोपीति । एकोपि वेदार्थधर्मज्ञो धर्मं धर्मं निश्चिनु
यात् प्रकृतो धर्मः स बोद्धव्यो न वेदावभिज्ञानां द्रव्यमिः बह्वे
रयुक्तः वेदविद्वन्वेदोऽर्थं वेदार्थधर्मज्ञपरः एतच्च उपसर्ग
श्रुतिपुरावर्गीनां वाग्यावशात्प्रोचि मुदवदन्तरोपदेष्टमिष
ज्ञेयः । तथा केवलं प्राज्ञमभिज्ञं स कर्तव्यं विविर्षयः । श्रुति
हीनविचारे तु धर्मज्ञानिः प्रजायते । तेन ब्रह्मश्रुतिज्ञोपि यदि
ब्रह्म प्रावक्षिषादिधर्मं जानाति तदा तेषां केन धर्मं उक्तः
प्रकृतो धर्मो ज्ञेयः । अत एव धर्मः । एको दो वा धर्मो यमि धर्म
चुर्धर्मपाठकाः । स धर्म इति विज्ञेयो वेतरेवा बह्वचनः ॥ ११३ ॥

अवतानाममन्त्राणां आतिमाधोपजीविनाम् ।
सहस्रस्रः समेतानाम्मरिक्त्वं न विदमि ॥ ११४ ॥

अवतानामिति । वायिमादिब्रह्मचारिव्रतरहितानां वन

वेदाध्ययनरहितानाम्नास्त्वयतिमाचक्षरिणं यद्विनाशवि
बहस्राणां मिथितानाम्परिषत्तं नास्ति । धर्मविषयमाचक्ष्य
भावात् ॥ ११४ ॥

यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्ममतदिदः ।
तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तृननुगच्छति ॥ ११५ ॥

यं वदन्तीति । तमोगुणवज्जला मूर्खाः धर्मप्रमादवेदार्थं
नभिज्ञा अत एव प्रअविषयधर्मोविदः प्रायश्चित्तादिधर्मै
षमुदधम्यपदिशन्ति तदीयम्पापं शतगुणभूत्वा वाचकान्
हन् भजते ॥ ११५ ॥

एतद्वोऽभिहितं सर्व्वं निःश्रेयसकरम्परम् । अस्मा
दप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमाङ्गतिम् ॥ ११६ ॥

एतद्व इति । एतन्निःश्रेयससाधकम्यद्वयं धर्मादिकं सर्व्वं
युष्माकमभिहितं एतदनुतिष्ठन् ब्राह्मणादिः परमाङ्गतिं
स्वर्गापवर्गरूपां प्राप्नोति ॥ ११६ ॥

एवं स भगवान् देवो लोकानां हितकाम्यम् ।
धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्व्वसुक्तवान् ॥ ११७ ॥

एवमिति । स भगवान् ऐश्वर्यादिसंचुक्तो स्रोतनादेवो मनु

इत्थमकारेण इदं सर्वं सर्वस्य परमात्मे अष्टभुजमिमेभ्यो
मोक्षमोक्षं लोकहितेष्टया ममोक्तमिति भुजुर्हर्षाभास
॥ ११० ॥

सर्वमात्मनि सम्यग्येव चासच्च समाहितः । सर्वं
आत्मनि सम्यग्येवाधर्मे कुरुते मनः ॥ ११८ ॥

एवमुपसंहृत्य महर्षीणां हिताय उक्तमपि आत्मज्ञानं
प्रकटमोक्षोपकारकतया पृथक् कृत्याह सर्वमिति । यद्वाच्यं
आत्मसदभाव एतत् सर्वं ब्राह्मणो जानन् ब्रह्मस्वरूपमात्म
नुपस्थितं तदात्मकमनन्वमना ध्यानप्रकर्षेण वाचात्कुर्व्यात् ।
यस्यासर्वमात्मत्वेन यस्तवानदेवाभावात् अधर्मे मनो न
कुरुते ॥ ११८ ॥

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।
आत्मा हि जनवत्प्रेषाद्वर्णयोगं शरीरिणां ॥ ११९ ॥

इतदेव स्पष्टयति आत्मैवेति । इन्द्राद्याः सर्वदेवताः परमात्मैव
सर्वमात्मनात्यरमात्मनः सर्वे जनदात्मन्येवावस्थितं परमात्म
परिणाममात् । हिरण्यधारणार्थं । परमात्मैवेति चेन्नद्यादीनां
कर्षवन्मर्थं जनयति । तथा च युतिः । एव चैव बाधु कर्ष
कारयति चमूहं निनीयति । एवमेवाबाधु कर्षं कारयति
चमधो निनीयतीति ॥ ११९ ॥

वेदाध्ययनरहितानाम्नास्त्वज्जातिनामधरिणं चङ्गनामधि
बह्वक्षाणां मिलितानामधरिषत्वं नास्ति । धर्मविर्धयमाधर्म्यं
भावात् ॥ ११४ ॥

यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्ममतदिदः ।
तत्पापं शतधा भूत्वा तदक्तूननुगच्छति ॥ ११५ ॥

यं वदन्तीति । तमोगुणबहुला मूर्खाः धर्मप्रमाणवेदार्था
नभिज्ञा अत एव प्रअविषयधर्माविदः प्रायश्चित्तादिधर्मै
षमुद्घमत्युपदिशन्ति तदीयन्यापं शतगुणभूत्वा वाचकाव
हन् भजते ॥ ११५ ॥

एतदोऽभिहितं सर्वैर्निःश्रेयसकरम्परम् । अस्या
दप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमाङ्गतिम् ॥ ११६ ॥

एतदिति । एतज्निःश्रेयससाधकमग्रहं धर्मादिकं सर्वै
युष्माकमभिहितं एतदनुतिष्ठन् ब्राह्मणादिः परमाङ्गतिं
स्वर्गापवर्गरूपा प्राप्नोति ॥ ११६ ॥

एवं स भगवान् देवो लोकानां हितकाम्यया ।
धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान् ॥ ११७ ॥

एवमिति । स भगवान् ऐश्वर्यादिवंशुतो द्योतनादेवो मनु

हृत्प्रकाशेन हृदं सर्वं धर्मेण परमार्थं ब्रह्मभूयुजिन्मेभ्यो
 मोक्षमोक्षं लोकहितेच्छन्ना ममोक्तस्य विधिं भुगुर्वर्धमानह
 ॥ ११० ॥

सर्वमात्मनि सम्यग्येत्सुखासुखं समाहितः । सर्वं
 आत्मनि सम्यग्येत्सुखार्थं कुरुते मनः ॥ ११८ ॥

एवमुपसंहृत्य महर्षीणां हिताय सत्तमपि आत्मज्ञानं
 प्रकट्टमोक्षोपकारकतया पृथक् कृत्याह सर्वमिति । ब्रह्माव
 जातमयदभाव एतत् सर्वं ब्राह्मणो जानन् ब्रह्मस्वरूपमात्म
 न्युपस्थितं तदात्मकमनन्वमना ध्यानप्रकर्षेण साक्षात्सुख्यात् ।
 साक्षात्सर्वमात्मनेन यज्ञज्ञानदेवाभावात् अथर्वे मनो न
 कुरुते ॥ ११८ ॥

आत्मेव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।
 आत्मा हि जनवत्प्रेषाद्वर्णयोगं शरीरिणां ॥ ११९ ॥

हृत्प्रकाशेन हृदं सर्वं धर्मेण परमार्थं ब्रह्मभूयुजिन्मेभ्यो
 मोक्षमोक्षं लोकहितेच्छन्ना ममोक्तस्य विधिं भुगुर्वर्धमानह
 ॥ ११० ॥

खं सञ्जिवेशयेत्सेषु चेष्टनघ्यर्शनेऽविद्यम् । फलं
इच्छोः परमोजः सेषेऽपो मास्यमूर्तिषु ॥ १२० ॥

मनसीन्दुं दिशः ओचे क्रान्ते विष्णुमखे हरम् ।
वाचमिन्मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥ १२१ ॥

इदानीं वक्ष्यमाणब्रह्मध्यानविशेषोपयोगितया दैहिक
कात्रादिषु वाङ्माकात्रादीनां लक्षणान्दृष्टमिति । मनसीति ।
वाङ्माकात्रमुदराद्यवच्छिन्नबरीराकात्रेषु स्त्रीमेकत्वेन धार
येत् । तथा चेष्टास्पर्शकारणभूतदैहिकवायौ वाङ्मावायुं सदर्थं
वाचुषतेजसो वाङ्मायोरग्निसूर्ययोः प्रकृतं तेजः दैहिकाद्यऽपु
वाङ्मा अपः बरीरपार्थिवभागेषु वाङ्मां पृथिवीं मनसि चन्द्रं
ओचे दिशः पादेन्द्रिये विष्णुं वखे हरं वागिन्द्रिये चमिं पामि
न्द्रिये मित्रमुपखेन्द्रिये प्रजापतिं स्त्रीमेकत्वेन भावयेत् इव
मास्यात्मिकभूतादिषु वाङ्माभूतादिकं स्त्रीमेकत्वेन भावयित्वा
लोचमन्वादीनां दैहिकादिनिचमो लक्ष कर्षणान्तरं ब्रह्म
निचतं तत्सर्व्वमरमात्माधीनं तथा च तस्य चक्षुरस्यप्रकाशने
गीक्षयति । तथा भवाद्वाग्निस्तपति भवान्तपति सूर्य्यः ।
भवादित्स्य वायुश्च सत्युद्भाति पञ्चम इति ॥ १२० ॥ १२१ ॥

प्रशासितारं सर्व्वेषामपीयांसमशोरपि । दक्षानं
स्वप्रधोगम्यं विद्यान्तमुदयम्परम् ॥ १२२ ॥

प्रशासितारमिति । प्रशासितारं निचनारं ब्रह्मादिसर्व्व

पर्यन्तश्च चेतनाचेतनश्च जनतो योऽयमन्वादीनामैश्वर्यादिनि
 चमो वक्ष्यादित्यादीनां अमवादिनिबन्धो वक्ष्य कर्मणां फलं प्रति
 निबन्धमेतत्सर्वं परमात्माधीनं तथा चैतच्छ वाऽऽचरच्छ प्रजापते
 गार्गीत्याद्युपनिषद्ः। तथा भवाद्वाग्निस्तपति भवात्तपति
 सूर्यः। भवादिन्द्रश्च वायुश्च सत्युर्ह्यवतिपञ्चम इति। तथा चणो
 रचीचांश्च सर्व्वात्मनात्तथा च भुतिः। वासायव्रतभागश्च व्रत
 धाकल्पितश्च च। भागो जीवेति विज्ञेयः च चानन्वाच कल्पते
 इत्यामं वक्ष्यन्नमन्त्रमन्त्रमरूपमव्ययमित्याद्युपनिषदा रूप
 म्परमात्मनो निषिद्धम् तथाप्युपायनाविज्ञेये इन्द्रसुवर्चा
 मम्। अत एव च ह्योऽन्तरादित्ये चिरप्सश्च इत्यादिहान्दो
 म्योपनिषत् सप्रधीमन्त्रं इहान्दो सप्रधीवद्वज्रज्ञानयाज्ञं
 चथा सप्रधीः चक्षुरादिवाक्छेन्द्रिषोपरमे मनोमात्रेण चम्यते
 इवमात्मधीरपि। अत एव वाचः। नैवाद्यो चक्षुषा याज्ञो
 नश्च शिष्टेऽपीन्द्रिषैः। मनसा तु प्रवक्ष्येन पृच्छते यूष्मदग्निभिः।
 एवं विधं परमात्मानमनुचिन्तयेत् ॥ १२२ ॥

एतमेके बहन्त्यग्निमनुमन्ये प्रजापतिम्। इन्द्र
 मेके परे प्राचमपरे ब्रह्मा प्राचतम् ॥ १२३ ॥

एतमिति। एतच्छ परमात्मानं अग्निमेव ह्येवाग्निका
 उपासते तमेवमग्निमित्यध्वर्यव उपासते। अन्ये पुनः मनुं

मन्वाद्यप्रजापतिरूपतया उपासते। एके पुनरैश्वर्ययोगादि
 ऋरूपतया उपासते अपरे पुनः प्राचक्षेणोपासते सर्वशक्ति
 वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभुज्जिह्वत
 इत्यादिश्रुतिदर्शनात्। अपरे पनरपगतप्रपञ्चात्मकं सचिदा
 नन्दस्वरूपमरमात्मानमुपासते मूर्तामूर्तस्वरूपे च ब्रह्मणि
 सर्वा एवोपासना श्रुतिप्रसिद्धा भवन्ति ॥ १२२ ॥

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्त्तिभिः।
 जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥ १२४ ॥

एष इति। एष आत्मा सर्वान् प्राणिनः पञ्चभिः पृथिव्या
 दिभिर्गन्धभूतैः शरीरारम्भकैः परिपृच्छ पूर्वजन्मार्जितकर्मा
 पेक्षया उत्पत्तिस्थितिविनाशैरथादिचक्रवत् अवल्लुपुपावर्त्त
 मानैः आमोक्षात्संसारिणः करोति ॥ १२४ ॥

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना।
 स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परम्यदम् ॥ १२५ ॥

इदानीं मोक्षहेतुत्वेनोक्तसर्वधर्म्यश्रेष्ठतया सर्वत्र परमात्म
 दर्शनमनुष्ठेयत्वेनोपसंहरति एवं यः सर्वभूतेष्विति। एवं सर्व
 भूतेषु चात्मानमित्याद्युक्तप्रकारेण यः सर्वेषु भूतेषु अवस्थित
 मात्मानमात्मना पश्यति स ब्रह्मसाक्षात्कारात्परं श्रेष्ठमदं
 ज्ञानं ब्रह्म प्राप्नोति तच्चात्यन्तं क्षीयते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तम्यठन् दिवः ।
 भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टाभ्यामुवाङ्गतिम् ॥ १२६ ॥
 इतिमानवे धर्माशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहिता ।
 दादशोऽध्यायः ॥ समाप्तैषा मनुसंहिता ॥

इत्येतदिति । समाप्त्यर्थं इति शब्दः । इतत् स्मृतिशास्त्रं
 भृगुणा प्रकट्येति शब्दं दिव्यतिः पठन् विहितानुष्ठाननिबिड्वर्ष
 नाचारवान् भवति यथाऽपेक्षिताच्च स्वर्गापवर्गादिरूपां गतिं
 प्राप्नुवादिति ॥ १२६ ॥

वाराचारवचःप्रपञ्चनविधौ मेधातिषेद्यादुरी खीर्षं
 वसुभिर्गूढमव्यवचनाद्गोविन्दराजो जगौ । पञ्चेऽस्त्रिन्धरणी
 धरन् वज्रः स्नातश्चमेतावता स्नातुं मानवमर्चतत्त्वमधिर्षं
 वस्तुं कृतोऽयं जगः ॥ १ ॥ प्राचीमुनिभिर्भिदुतश्च यत्नोवा मनु
 स्मृतेरर्चम् । दशभिर्गन्धर्वहृषीः सप्तव्रतयुतेः सप्तृता इतिः ॥ २ ॥
 वेदव्यासा मानवधर्मशास्त्रे व्याधि इतिभिर्दुषां हिताय ।
 दुर्वोधजातेर्दुरितव्याय भूषास्ततो मे जनतामधीशः ॥ ३ ॥
 इति वारेन्नन्दनायाशेषमहर्दिवाकरात्मजमीमत्कुक्षूक
 महर्दिरचितायां मन्वर्धमुक्तावली मनुस्मृतौ दादशोऽध्यायः
 समाप्तः ॥ इति श्रीकुक्षूकमहर्दिरचिता मन्वर्धमुक्तावली समाप्ता ॥

॥ अथमनुसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
मनुमुनयो धर्मप्रपञ्चः	१	१	मनोरथपतिः	१	२२
तान्मनुस्वाच	१	४	मरीचाद्युत्पत्तिः	१	२४
अनुत्पत्तिकथनम्	१	५	अथमन्त्राद्युत्पत्तिः	१	२७
प्रथमस्यसृष्टिः	१	८	मेधादिसृष्टिः	१	२८
महोत्पत्तिः	१	८	पद्मपञ्चादिसृष्टिः	१	२८
नारायणब्रह्मार्थकथनम्	१०	१०	कमिकीटाद्युत्पत्तिः	१	३०
ब्रह्मरूपकथनम्	१	११	अथ मरायुजाः	१	४२
कर्मभूमादिसृष्टिः	१	१२	अथास्रजाः	१	४४
महदादिक्रमेण जन्म			अथसेदजाः	१	४५
दुत्पत्तिः	१	१४	अथोद्भिजाः	१	४६
देवगणादिसृष्टिः	१	२२	वनस्पतिवृक्षौ	१	४७
वेदत्रयसृष्टिः	१	२३	मुष्कमुष्मादयः	१	४८
काकादिसृष्टिः	१	२४	हंससहास्रजान्मर्हितः	१	५१
कामकोधादिसृष्टिः	१	२५	महाप्रलयमाह	१	५४
अर्थाधर्मविवेकः	१	२६	जीवसोत्क्रमणमाह	१	५५
सृष्ट्यान्तूचाद्युत्पत्तिः	१	२७	कदादेशान्तरं		
कर्कशापेसासृष्टिः	१	२८	सृष्टानीत्याह	१	५६
ब्रह्मणादिसृष्टिः	१	२९	जायन्त्याग्नाग्ना		
स्त्रीपुरुषसृष्टिः	१	२९	ब्रह्मा वर्णं सृजति	१	५७

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
एतच्छास्त्रप्रचारमाह १	५८		युगे युगे धर्मवैलक्षण्यम् १	८५	
भृगुरेतच्छास्त्रं युष्माकं			ब्राह्मणस्य कर्माह १	८८	
कथयिष्यति १	५९		क्षत्रियकर्माह १	८९	
भृगुस्तान्मनीनुवाच १	६०		वैश्यकर्माह १	९०	
मन्वन्तरकथनम् १	६१		शूद्रकर्माह १	९१	
अहोरात्रमाणादिकथनम् १	६४		ब्राह्मणस्य श्रेष्ठतम् १	९३	
पितृव्याहोरात्रकथनम् १	६६		ब्राह्मणेषु ब्रह्मवेदिनः		
दैवाहोरात्रकथनम् १	६७		श्रेष्ठाः १	९७	
चतुर्थ्युगप्रमाणम् १	६८		एतच्छास्त्रमाह्वये		
देवयुगप्रमाणम् १	७१		नाथ्येतव्यं १	१०३	
ब्रह्माहोरात्रप्रमाणम् १	७२		एतच्छास्त्राध्ययनफलं १	१०४	
स प्रतिबुद्धः सृष्ट्यर्थं			आचारो धर्मप्रधानः १	१०८	
मनो निचुक्षे १	७४		यन्वार्थानुक्रमशिका १	१११	
मनस आकाश			॥ इति प्रथमाऽध्यायः ॥		
प्रादुर्भावः १	७५		—		
आकाशादायु			धर्मसामान्यलक्षणं १	१	
प्रादुर्भावः १	७६		कामात्मतानिविधः १	२	
वायोऽसौ प्रादुर्भावः १	७७		त्रतादयः संकल्पजाः १	३	
तेजसो जलं जलात्पृथ्वी १	७८		अकामस्य न कापि		
मन्वन्तरप्रमाणम् १	७९		क्रिया १	४	
सत्ये चतुःपाद्वर्गः १	८१		धर्मप्रमाणान्याह १	६	
अन्ययुगे धर्मस्य पाद			धर्मस्य वेदमूलतामाह १	७	
पादद्वानिः १	८२		अतिस्मृत्युदितधर्मो		
युगे युगे आयुः प्रमाणम् १	८३		ऽनुष्ठेयः १	८	

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
श्रुतिश्रुत्योःपरिचयः	२	१०	गर्भाधानादेः पापवचनं		
नास्तिकनिन्दा	२	११	हेतुममाह	२	१७
चतुर्धाधर्मप्रमाणमाह	२	१२	आध्यायादेर्मौख्यहेतु		
श्रुतिश्रुत्योर्विरोधे			तमाह	२	१८
श्रुतिर्वचयती	२	१३	जातकर्माह	२	१८
श्रुतिद्वये उभयं प्रमाणं	२	१४	नामकरणाह	२	२०
श्रुतिद्वये दृष्टान्तमाह	२	१५	स्त्रीणां नामकरणाह	२	२३
द्वयकर्मापेक्षया			निःक्रमशास्त्रप्राप्तये	२	२४
धिकारः	२	१६	अथपूजाकरणं	२	२५
धर्मानुष्ठानधीम			अथोपनयनम्	२	२६
देवानाह	२	१७	काम्योपनयनकाजः	२	२७
ब्रह्मावर्णदेवीयः			अथोपनयनकाजावधि	२	२८
वहाचारः	२	१८	अथब्राह्मः	२	२८
कुलचेपादिब्रह्मविदे			होम्याग्निनादिधारणं	२	४१
ग्रामाह	२	१८	मौख्यादिधारणं	२	४२
तद्देवीयब्राह्मणादा			मुखासाभे कुत्रादि		
चारं विधेत्	२	२०	मेखसा कार्या	२	४२
मथ्यदेवमाह	२	२१	उपवीतमाह	२	४४
आर्यावर्णमाह	२	२२	अथ दद्याः	२	४५
अग्निवदेवमाह	२	२३	अथ भिक्षा	२	४६
वर्षधर्मादिकमाह	२	२५	प्राप्नुवादि काम्यमो		
द्विजानां वैदिकमयी			जनकसं	२	५२
गर्भाधानादिष्वं			भोजनादावनीचाचम		
कार्यम्	२	२६	नम्	२	५३

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अङ्गुया अन्नं मुञ्जीत	२	५४	प्रणवाद्युत्पत्तिः	२	७६
अमङ्गुया भोजनं			सावित्र्युत्पत्तिः	२	७७
निषिद्धं	२	५५	सावित्रीजपफलं	२	७८
भोजने निषमाः	२	५६	सम्यग्वोसावित्रीजपफलम्	२	७९
अतिभोजननिषेधः	२	५७	तदकरणे पापं	२	८०
ब्राह्मादितीर्थेनाचम			प्रणवव्याहृतिषाविधी		
नम्र पिष्टतीर्थेन	२	५८	प्रग्रंसा	२	८१
ब्राह्मादितीर्थान्याह	२	५९	प्रणवप्रग्रंसा	२	८२
आचमनविधिः	२	६०	मानसजपस्त्राधिक्यं	२	८३
सव्यापसव्यमाह	२	६१	इन्द्रियसंयमः	२	८४
विनष्टे पूर्वदण्डादौ			अथैकादशेन्द्रियाणि	२	८५
द्वितीयं याज्ञं	२	६४	इन्द्रियसंयमेन सिद्धिः		
केनान्ताख्यसंस्कारः	२	६५	अर्तु भोगैः	२	८६
स्त्रीणां संस्कारममन्त्रकं	२	६६	विषयोपेक्षकः श्रेष्ठः	२	८७
स्त्रीणां वैवाहिकविधिः			इन्द्रियसंयमोपायमाह	२	८८
वैदिकमन्त्रैः	२	६७	कामासक्तस्य यागादयो		
उपनीतस्य कर्माह	२	६८	न फलदाः	२	८९
वेदाध्ययनविधिमाह	२	७०	चित्तेन्द्रियस्वरूपमाह	२	९०
गुरुवन्दनविधिः	२	७२	एकेन्द्रियासंयमोपि		
गुरोराज्ञयाऽध्ययनवि			निवार्यः	२	९१
रामौ	२	७३	इन्द्रियसंयमस्य पुरुषा		
अध्ययनादावलोच			यं हेतुत्वं	२	९२
प्रणवः	२	७४	अथसम्यगाध्ययनवन्दनम्	२	९३
अथ प्राजायामः	२	७५	सम्यगाहीनः पूज्यवत्	२	९४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
वेदपाठाग्रजो वाविचो		प्रत्यभिवादनाग्रजो	
माचमपः	२ १०४	दोषः	२ १२६
नित्यकर्मादौ नान		कुत्रचमन्नादौ	२ १२७
आयः	२ १०५	दोषितादेर्नामयद्वय	
अपचक्षुषस्तं	२ १०७	निषेधः	२ १२८
समावर्तनार्त्तं होमादि		परस्वादेर्नामयद्वय	
कर्त्तव्यं	२ १०८	निषेधः	२ १२९
कीदृशःत्रियोऽध्याय		अनिष्टमातुसादिवन्दन	
इत्याह	२ १०९	निषेधः	२ १३०
अष्टहो वेदं न ब्रूयात्	२ ११०	माहवसादयोगुरक्षी	
निषेधातिक्रमे दोषः	२ १११	वृत्त्यूजाः	२ १३१
अथष्टिध्याय विद्या न		माहभार्यासमिवादने	२ १३२
वक्तव्या	२ ११२	ज्येष्ठभगिन्यासमि	
अष्टिध्यायवक्तव्या	२ ११३	वादाने	२ १३३
अथचर्मविना वेदयद्वय		पौरवसादौ	२ १३४
निषेधः	२ ११४	द्वयवर्गेऽपि ब्राह्मणःअथि	
अध्यायकार्णा माव्यत		आदिभिःपितेव वन्द्यः	२ १३५
माह	२ ११७	विन्तादोमि माव्यत	
अविदिताचरचमिन्हा	२ ११८	कारणानि	२ १३६
गुरोरभिवादवादौ	२ ११९	रसादृष्टादेःवन्दादेः	२ १३७
हृद्भाभिवादने	२ १२०	आतकच पन्था रात्रा	
अभिवादनफलं	२ १२१	पि देवः	२ १३८
अभिवादनविधिः	२ १२२	अथाचार्यः	२ १३९
प्रत्यभिवादने	२ १२३	अथोपाध्यायः	२ १४०

स्वं सञ्जिवेशयेत्स्वेषु चेष्टनघ्यर्शनेऽनिसम् । पक्षि-
दृष्ट्योः परन्तेजः स्वेष्टेऽपो गान्ध मूर्तिषु ॥ १२० ॥

ममसीन्दुं दिशः ओचे क्रान्ते विष्णुमखे हरम् ।
वाच्यघ्नितमनुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥ १२१ ॥

इदानीं वक्ष्यमाणब्रह्मध्यानविशेषोपयोगितया दैहिका
कात्रादिषु वाङ्माकात्रादीनां लक्षणाह खमिति । मनसीति ।
वाङ्माकात्रमुदराखवच्छिन्नबरीराकात्रेषु स्त्रीमेकत्वेन धार
येत् । तथा चेष्टास्पर्शकारणभूतदैहिकवायौ वाङ्मावायुं चद्वयं
चाक्षुषतेजसो वाङ्मायोरग्निसूर्ययोः प्रकटं तेजः दैहिकाखऽपु
वाङ्मा अपः बरीरपार्थिवभागेषु वाङ्मां प्रथिर्वीं मनसि चन्द्रं
ओचेदिशः पादेन्द्रिये विष्णुं वखे हरं वागिन्द्रिये चक्षिं पाप्मि
न्द्रिये मित्रमुपखेन्द्रिये प्रजापतिं स्त्रीमेकत्वेन भावयेत् एव
माध्यात्मिकभूतादिषु वाङ्माभूतादिकं स्त्रीमेकत्वेन भावयित्वा
लोचमन्वादीनां दैहिकादिनिषमो यच्च कर्षणान्तरं प्रक्षि
नितं तत्सर्व्वम्परमात्माधीनं तथा च तस्य चक्षुरस्यप्रभासवे
गीक्षर्ययति । तथा भवाद्वाङ्मास्यपति भवात्तपति सूर्यः ।
भवादित्त्रय वायुश्च व्यत्युद्भाति पञ्चम इति ॥ १२० ॥ १२१ ॥

प्रशासितारं सर्व्वेषामणीयांसमक्षोरपि । वक्ष्यामं
स्वप्नघोगम्यं विद्यात्तम्युदयम्परम् ॥ १२२ ॥

प्रशासितारमिति । प्रशासितारं निषम्यारं ब्रह्मादिसम्

पर्यन्तं चेतनाचेतनं च जनतो योयमन्वादीनामौष्मादिनि
 चमो यथादित्यादीनां यमसादिनिचमो यच्च कर्षणं पक्षं प्रति
 निचममेतत्सर्वं परमात्माधीनं तथा चेतनं वाऽचरनं प्रजायते
 गार्भीत्याद्युपनिषदः। तथा भवादद्यान्निरूपति मवाप्तपति
 सूर्यः। भवादित्यश्च वायुश्च सत्युर्जावतिपञ्चम इति। तथा चषो
 रशीषां च रन्मात्मानात्ता च ज्ञुतिः। वासायव्रतभागश्च व्रत
 धाकल्पितश्च। भागो जीवेति विज्ञेयः य चानन्वाय कल्पते
 इत्यामं यद्यप्यव्ययस्य र्भनरूपमव्ययमित्याद्युपनिषदा रूप
 म्परमात्मानो निषिद्धम् तथाप्युपायनाविज्ञेये शुद्धसुवर्चा
 मम्। अत एव य ह्योऽन्तरादित्ये हिरण्यं रत्यादिहान्दो
 म्योपनिषत् सप्रधीनम् दृष्टान्मोचं सप्रधीयद्वयज्ञानपाक्षं
 यथा सप्रधीः चक्षुरादिवाक्छेन्द्रियोपरमे मनोमात्रेण जन्वते
 ह्यमात्माधीरपि। अत एव व्यायः। नैवाद्यो चक्षुषा याज्ञो
 यच विष्टेरयोन्द्रियैः। मनसा तु प्रवक्षेन पृच्छते यूष्मादग्निभिः।
 एवं विधं परमात्मानमनुचिन्तयेत्॥ १२२ ॥

एतमेके ब्रह्मन्मग्निमनुमन्ये प्रजापतिम्। इन्द्र
 मेके परे प्राचमपरे ब्रह्म प्राचतम्॥ १२३ ॥

एतमिति। एतच्च परमात्मानं अग्निमेव ह्येवाग्निना
 उपासते तमेवमग्निमिन्द्रधर्म्यं उपासते। अन्ये पुनः मनुं

मन्वाख्यप्रजापतिरूपतया उपासते। एके पुनरैश्वर्ययोमादि
 ऋरूपतया उपासते अपरे पुनः प्राचलेनोपासते सर्वशक्ति
 वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्ज्वलत
 इत्यादिश्रुतिदर्शनात्। अपरे पनरपगतप्रपञ्चात्मकं सचिदा
 नन्दस्वरूपपरमात्मानमुपासते मूर्त्तामूर्त्तस्वरूपे च ब्रह्मणि
 सर्वा एवोपासना श्रुतिप्रसिद्धा भवन्ति ॥ १२३ ॥

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्त्तिभिः।
 जन्मवृद्धिचयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥ १२४ ॥

एष इति। एष आत्मा सर्वान् प्राणिनः पञ्चभिः पृथिव्या
 दिभिर्वायुभूतैः शरीरारम्भकैः परिगृह्य पूर्ववन्मार्जितकर्मा
 पेक्षया उत्पत्तिस्थितिविनाशैरद्यादिचक्रवत् असकृदुपावर्त्त
 मानैः आमोक्षात्संसारिणः करोति ॥ १२४ ॥

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना।
 स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परम्यदम् ॥ १२५ ॥

इदानीं मोक्षहेतुत्वेनोक्तसर्वधर्म्यश्रेष्ठतया सर्वत्र परमात्मा
 दर्शनमनुष्ठेयत्वेनोपसंहरति एवं चः सर्वभूतेष्विति। एवं सर्व
 भूतेषु चात्मानमित्याद्युक्तप्रकारेण चः सर्वेषु भूतेषु अवस्थित
 मात्मानमात्मना पश्यति स ब्रह्मसाक्षात्कारात्परं श्रेष्ठमदं
 स्थानं ब्रह्म प्राप्नोति तच्चात्यन्तं लीयते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तम्यठम् दिजः ।
भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टाम्प्राप्नुवाद्गतिम् ॥ १२६ ॥
इतिमानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहिता ।
दादशोऽध्यायः ॥ समाप्तैषा मनुसंहिता ॥

इत्येतदिति । समाप्त्यर्थ इति शब्दः । इतत् स्मृतिशास्त्रं
भृगुवा प्रकर्षेद्योक्तं दिजातिः षष्ठम् विहितानुष्ठाननिबिड्वर्ष
नाचारवान्भवति यथाऽपेक्षिताच्च स्वर्नापवर्णादिरूपां गतिं
प्राप्नुवादिति ॥ १२६ ॥

याराचारवचःप्रपञ्चनविधौ मेधातिषेक्षादुरी शीघ्रं
वस्तुनिगूढमव्यवचनाद्गोविन्दराजो जगौ । यन्मेऽस्मिन्धरणी
धरश्च वज्रव्रतः स्नातश्चमेतावता स्रष्टुं मानवमर्षतत्त्वमखिर्षं
वस्तुं कृतोषं जगः ॥ १ ॥ प्राचीमुनिभिर्बिम्बितहृदयस्त्वेषा मनु
स्मृतेरर्चम् । दत्तमिष्यंश्वरहृषीः वज्रव्रतयुतैः स्रगृता इतिः ॥ २ ॥
येवमवा मानवधर्मशास्त्रे अथापि इतिर्बिम्बुषां हिताय ।
दुर्वैधवातेर्दुरितवशाच्च भूषात्ततो मे जगतामधीव्रः ॥ ३ ॥
इति वारेन्द्रमन्त्रनावासीवमहर्दिवाकरात्मजमीमत्कुबूक
महविरचितायां मन्मथमुक्तावली मनुस्मृतौ दादशोऽध्यायः
समाप्तः ॥ इति श्रीकुबूकमहविरचिता मन्मथमुक्तावली समाप्ता ॥

॥ अथमनुसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
मनुं मुनयो धर्मं पप्रच्छुः	१	१	मनोदत्त्यप्तिः	१	२२
तान्मनुदवाच	१	४	मरीच्याद्युत्पत्तिः	१	२४
जगदुत्पत्तिकथनम्	१	५	चक्षुमन्त्र्याद्युत्पत्तिः	१	२७
प्रथमश्चक्षुःसृष्टिः	१	८	मेधादिसृष्टिः	१	२८
प्रज्ञोत्पत्तिः	१	८	पद्मपञ्चादिसृष्टिः	१	२८
नारायणप्रभार्यकथनम्	१	१०	कमिकीटाद्युत्पत्तिः	१	३०
ब्रह्मरूपकथनम्	१	११	अथ जरायुजाः	१	४२
सर्गभूत्यादिसृष्टिः	१	१२	अथाप्यजाः	१	४४
महदादिकमेव जग			अथस्रोदजाः	१	४५
दुत्पत्तिः	१	१४	अथोद्भिज्जाः	१	४६
देवगणादिसृष्टिः	१	१९	वनस्पतिसृष्टौ	१	४७
वेदचक्षुःसृष्टिः	१	२२	मुष्कमुखादयः	१	४८
कात्यादिसृष्टिः	१	२४	एवं सहा ब्रह्माप्नोतिः	१	५१
कामकोधादिसृष्टिः	१	२५	महाप्रलयमाह	१	५४
धर्माधर्मविवेकः	१	२६	जीवसोत्पत्त्यमाह	१	५५
सृष्ट्यात् सूत्राद्युत्पत्तिः	१	२७	कदादेशान्तरं		
कर्तव्यापेक्षसृष्टिः	१	२८	सृष्टातीत्याह	१	५६
ब्रह्मणादिसृष्टिः	१	२९	जायन्त्यामाह		
सोपुनरसृष्टिः	१	२९	ब्रह्मा धर्मं सृजति	१	५७

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
एतच्छास्त्रप्रचारमाह १	५८		युगे युगे धर्मवैलक्षण्यम् १	८५	
भृगुरेतच्छास्त्रं युष्माकं			ब्राह्मणस्य कर्माह १	८८	
कथयिष्यति १	५९		चरियकर्माह १	८८	
भृगुस्तान्मुनीनुवाच १	६०		वैश्यकर्माह १	९०	
मन्वन्तरकथनम् १	६१		शूद्रकर्माह १	९१	
अहोरात्रमाणादिकथनम् १	६४		ब्राह्मणस्य श्रेष्ठत्वम् १	९३	
पितृव्याहोरात्रकथनम् १	६६		ब्राह्मणेषु ब्रह्मवेदिनः		
दैवाहोरात्रकथनम् १	६७		श्रेष्ठाः १	९७	
चतुर्युगप्रमाणम् १	६८		एतच्छास्त्रमाह्वये		
दैवयुगप्रमाणम् १	७१		नाध्येतव्यं १	१०३	
ब्रह्माहोरात्रप्रमाणम् १	७२		एतच्छास्त्राध्ययनफलं १	१०४	
स प्रतिबुद्धः सत्यं			आचारो धर्मप्रधानः १	१०८	
मनो नियुक्ते १	७४		यन्वार्थानुक्रमणिका १	१११	
मनस आकाश			॥ इति प्रथमाऽध्यायः ॥		
प्रादुर्भावः १	७५		—		
आकाशादायु			धर्मसामान्यलक्षणं १	१	
प्रादुर्भावः १	७६		कामात्मतानिवेधः २	२	
वायोसौम्यः प्रादुर्भावः १	७७		ब्रतादयः संकल्पजाः २	३	
तेजसो जलजलात्पृथ्वी १	७८		चकामस्य न कापि		
मन्वन्तरप्रमाणम् १	७९		क्रिया १	४	
सत्ये चतुःपादूर्ध्वः १	८१		धर्मप्रमाणान्याह १	६	
अन्ययुगे धर्मस्य पाद			धर्मस्य वेदमूलतामाह २	७	
पादद्वयानिः १	८२		श्रुतिस्मृत्युदितधर्मो		
युगे युगे आयुः प्रमाणम् १	८३		ऽनुष्ठेयः १	८	

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
श्रुतिस्मृत्योः परिचयः	२	१०	मर्माधानादेः पापस्य		
नास्तिकनिन्दा	२	११	हेतुलमाह	२	१७
चतुर्धा धर्मप्रमाद्यमाह	२	१२	साध्यासादेर्मौल्यहेतु		
श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे			लमाह	२	१८
श्रुतिर्वसवती	२	१३	जातकर्माह	२	१९
श्रुतिद्वेधे उभयं प्रमाद्यं	२	१४	नामकरणमाह	२	२०
श्रुतिद्वेधे दृष्टान्तमाह	२	१५	स्त्रीणां नामकरणमाह	२	२१
द्वयकर्त्तृपेतसाध्या			निःक्रमसाक्षप्राप्तये	२	२४
धिकारः	२	१६	अथपूजाकरणं	२	२५
धर्मानुष्ठानधीम्य			अथोपनयनम्	२	२६
देवानाह	२	१७	काम्योपनयनकाण्डः	२	२७
ब्रह्मावर्तदेधीयः			अथोपनयनकाण्डावधि	२	२८
सहाचारः	२	१८	अथब्राह्म्याः	२	२९
कुलस्येवादिब्रह्मविद्			कृष्याग्निनादिधारणं	२	३१
ब्रह्माह	२	१९	मौन्यादिधारणं	२	३२
तद्देवीयब्राह्मणादा			मुखासाभे कुत्रादि		
चारं विधेत्	२	२०	मेखसा कार्त्तृ	२	३३
मध्यदेवमाह	२	२१	उपवीतमाह	२	३४
आर्यावर्तमाह	२	२२	अथ दण्डाः	२	३५
अग्निवदेवमाह	२	२३	अथ मिथा	२	३६
वर्षधर्मादिकमाह	२	२४	प्राप्नुवादि कान्धमो		
द्विजानां वैदिकमन्त्रै			जनकसं	२	३७
मर्माधानादिकं			भोजनादावभ्योपाचम		
कार्यम्	२	२५	नम्	२	३८

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अङ्गुया अन्नं भुञ्जीत	२	५४	प्रणवाद्युत्पत्तिः	२	७६
अमङ्गुया भोजनं			सावित्र्युत्पत्तिः	२	७७
निषिद्धं	२	५५	सावित्रीजपफलं	२	७८
भोजने निषमाः	२	५६	सन्ध्यवोसावित्रीजपफलम्	२	७९
अतिभोजननिषेधः	२	५७	तदकरणे पापं	२	८०
ब्राह्मादितीर्थेनाचम			प्रणवव्याहृतिषावित्री		
नम्र पितृतीर्थेन	२	५८	प्रब्रंशा	२	८१
ब्राह्मादितीर्थान्याह	२	५९	प्रणवप्रब्रंशा	२	८२
आचमनविधिः	२	६०	मानसजपस्याधिक्यं	२	८३
सव्यापसव्यमाह	२	६१	इन्द्रियसंयमः	२	८४
विनष्टे पूर्वदण्डादौ			अथैकादशेन्द्रियाणि	२	८५
द्वितीयं गच्छं	२	६४	इन्द्रियसंयमेन सिद्धि		
केशान्ताख्यसंस्कारः	२	६५	संतु भोगैः	२	८६
स्त्रीणां संस्कारममन्त्रकं	२	६६	विषयोपेक्षकः श्रेष्ठः	२	८७
स्त्रीणां वैवाहिकविधि			इन्द्रियसंयमोपायमाह	२	८८
वैदिकमन्त्रैः	२	६७	कामासक्तस्य यागादयो		
उपनीतस्य कर्माह	२	६८	न फलदाः	२	८९
वेदाध्ययनविधिमाह	२	७०	जितेन्द्रियस्वरूपमाह	२	९०
गुरुवन्दनविधिः	२	७२	एकेन्द्रियासंयमोपि		
गुरोराज्ञयाऽध्ययनवि			निवार्यः	२	९१
रामौ	२	७३	इन्द्रियसंयमस्य पुरुषा		
अध्ययनादावन्तोष			सं हेतुत्वं	२	९२
प्रणवः	२	७४	अथसन्ध्याचषवन्दनम्	२	९३
अथ प्राणायामः	२	७५	सन्ध्याहीनः शूद्रवत्	२	९४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
वेदपाठाग्रन्थौ याविचो		प्रत्यभिवादनाश्रमे	
माचमपः	२ १०४	दोषः	२ १२६
नित्यकर्मादौ नाम		कुत्रचप्रश्नादौ	२ १२७
आचः	२ १०५	दीक्षितादेर्नामयज्ञश्च	
अपचक्षपक्षं	२ १०७	निषेधः	२ १२८
समावर्तनानां होमादि		परस्वादेर्नामयज्ञश्च	
कर्तव्यं	२ १०८	निषेधः	२ १२९
कीदृशःत्रिषोऽध्यायः		अग्निहोमादिसादिवन्दन	
इत्याह	२ १०९	निषेधः	२ १३०
अष्टहो वेदं न ब्रूयात् २	११०	माहव्यसादयोगुह्यसी	
निषेधातिक्रमे दोषः	२ १११	दत्तपूज्याः	२ १३१
अथष्टिः आच विद्या न		माहभार्यायमिवादाने	२ १३२
यज्ञस्या	२ ११२	ज्येष्ठमग्निव्यासमि	
अष्टिः आच यज्ञस्या	२ ११५	वादाने	२ १३३
अथचर्मविना वेदयज्ञश्च		पौरुषस्यादौ	२ १३४
निषेधः	२ ११६	दत्तवर्षोऽपि प्राज्ञश्चः अग्नि	
अथापकानां मास्यस्य		वादिभिः पितेव वन्द्यः	२ १३५
माह	२ ११७	विष्ठादौमि मास्यस्य	
अविहिताचरचमिन्द्रा २	११८	कारणानि	२ १३६
नुरोरमिवादवादौ	२ ११९	रक्षाकृतादेः वन्द्या देवः	२ १३७
हृद्भाभिवादाने	२ १२०	आतकश्च यस्या रात्रौ	
अभिवादनफलं	२ १२१	पि देवः	२ १३८
अभिवादनविधिः	२ १२२	अथाचार्यः	२ १३९
प्रत्यभिवादये	२ १२५	अथोपाचारः	२ १४१

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अथगुरुः	२	१४२	वेदमनधीत्य वेदाङ्गा		
अथश्रुतिक	२	१४३	न्यविद्याध्ययन		
अध्यापकप्रशंसा	२	१४४	निषेधः	२	१६८
मात्रादीनामुत्कर्षः	२	१४५	द्विजलनिरूपणार्थ		
आचार्यस्य श्रेष्ठत्वं	२	१४६	माह	२	१६८
वालोप्याचार्यः पितेव			अनुपतीतस्त्रानधि		
मान्यः	२	१५०	कारः	२	१७१
अथ दृष्टान्तमाह	२	१५१	छतोपनयनस्य वेदा		
वर्णक्रमेण ज्ञानादिना			ध्ययनं	२	१७३
ज्यैष्ठ्यम्	२	१५५	गोदानादौ नय		
मूर्खनिन्दा	२	१५७	दण्डादयः	२	१७४
त्रिध्याय मधुरा वाणी			एते नियमाश्चमुष्टेयाः	२	१७५
प्रयोक्तव्या	२	१५८	नित्यस्नानतर्पण		
नरस्य वाक्मनःसंयम			होमादौ	२	१७६
माह	२	१६०	ब्रह्मचारिणोनियमाः	२	१७७
परद्रोहादिनिषेधः	२	१६१	कामाद्रेतःपातनिषेधः	२	१८०
परेशावमाने कृतेपि			स्वप्ने रेतःपाते	२	१८१
क्षमा कार्या	२	१६२	आचार्यार्थं जलकुत्रा		
अवमन्तुर्दोषः	२	१६३	द्याहरणं	२	१८२
अनेन विधिना वेदोऽध्ये			वेदयज्ञोपेतगृहा		
तयः	२	१६४	क्षिणा कर्त्तव्या	२	१८२
वेदाभासस्य श्रेष्ठत्वं	२	१६६	गुरुकुलादिभिश्च		
वेदाभासश्रुतिः	२	१६७	धाम्	२	१८४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अभिन्नसादिभिषा		आमादौ गुरुवाचसो	
निषेधः	१ १८५	पवेत्रने	१ १०४
वाचंप्रातर्होमवभिषः	१ १८६	परमगुरौ गुरु	
होमाद्यकरणे	१ १८७	वदन्तिः	१ १०५
एकगृहभिषानिषेधः	१ १८८	विद्यागुरुविषये	१ १०६
निमन्त्रितसौकाय		गुरुपुत्रविषये	१ १०७
भोजने	१ १८९	गुरुस्त्रीविषये	१ ११०
अभिषवेक्षणेर्मैकाय		स्त्रीसमावकथनं	१ ११३
भोजनं	१ १९०	मायादिभिरेकाय	१ ११५
अथवाचने गुरुद्वितीये		वाचनिषेधः	१ ११५
अथवाचनं	१ १९१	सुवत्यागुरुपत्न्यावच्छेदने	१ ११६
गुरुर्वाचाकारित्वमाह	१ १९२	गुरुश्चमूषाफलम्	१ ११८
गुरौ सुप्रेत्रचनादि	१ १९४	प्रज्ञाचारिणः प्रकार	
गुरुर्वाचाकरणप्रकारः	१ १९५	अथमाह	१ ११८
गुरुवजीये वाचक		सर्वोदवाचकाश्चापि	११०
निषेधः	१ १९८	वन्धोपासनमवर्ध	
गुरोर्नामपदवादिषं		कार्यम्	१ ११९
न कार्यं	१ १९८	स्वादेः शेषः करणे	१ १२३
गुरुनिन्दाप्रवचनिषेधः	१ १००	चिद्वर्णमाह	१ १२४
गुरुपरीवादकरणफलं	१ १०१	पिपासायादयोनाथ	
वजीयेनमानं पुत्रयेत्	१ १०२	मन्त्राः	१ १२५
गुरोर्वादिपरोक्षे न किञ्चि		तेषां श्रुत्वाकरणादौ	१ १२८
त्कथयेत्	१ १०३	तेषामनादरनिन्दा	१ १२४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
मात्रादिशुद्धिः		असपिच्छाद्या विवाहा	२ १
प्राधान्यं	२ २२५	विवाहे निन्दितकुलानि	२ ६
नीचादेरपि विवादि		अथ कन्यादोषाः	२ ८
यहणं	२ २२८	कन्यासङ्गच्छत्	२ १०
आपदि चत्रियादेरपि		पुत्रिकाविवाहनिन्दा	२ ११
ध्येतव्यंतेषाम्याहप्रणा		सर्वथा स्त्री प्रमत्ता	२ १२
सनादि न कार्यं	२ २४१	चातुर्वर्ण्यं भार्यापरि	
चमिवादिगरावति		गणनं	२ १३
वासनिषेधः	२ २४२	ब्राह्मणसङ्गच्छोः शूद्रा	
आवच्छीवगुरुशुभ्र		स्त्रीनिषेधः	२ १४
वधे	२४३	द्योगातिविवाहनिषेधः	२ १५
गुरुदक्षिणादौ	२ २४५	शूद्राविवाहविषये	२ १६
आचार्येभ्यो मृते तत्पुत्रादि		अष्टौ विवाहप्रकाराः	२ २०
सेवनं	२ २४७	वर्णाभ्यान्वर्त्यविवाहानाह	२ २२
आवच्छीवगुरुकुल		पैत्राचासुरविवाह	
सेवाफलं	२ २४८	निन्दा	२ २३
॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥		अथ ब्राह्मणविवाहसङ्गच्छं	२ २७
		दैवविवाहसङ्गच्छं	२ २८
अथ ब्राह्मणार्थवर्धिः	२ १	आर्यविवाहसङ्गच्छम्	२ २९
गृहस्थाश्रमवासमाह	२ २	प्राजापत्यविवाह	
गृहीतवेदस्य पित्रादिभिः		सङ्गच्छम्	२ ३०
पूजनं	२ ३	आसुरविवाहसङ्गच्छम्	२ ३१
कृतसमावर्तनो विवाहं		गान्धर्वविवाहसङ्गच्छं	२ ३२
कुर्व्यात्	२ ४	राक्षसविवाह सङ्गच्छम्	२ ३३

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
पैत्राचविवाहसम्बन्धम्	२	१४	वस्त्रासङ्कारादिना कन्या		
उदकदावाह्राङ्गवत्			भूषणितया	२	५५
विवाहः	२	२५	कन्यादिपूजनापूजन		
माङ्गादिविवाहकर्म	२	२७	फलम्	२	५६
माङ्गादिविवाहे			उत्सवेषु विनोदतःपूज्याः	२	५८
सुप्रकीर्त्यतिः	२	२८	दम्पत्योःवनीषकर्मम्	२	६०
निम्नितविवाहे निम्नित			स्त्रियोऽप्यहुरादि		
प्रकीर्त्यतिः	२	४१	दानादाने	२	६१
ववर्षाविवाहविधिः	२	४२	कुशापकर्षकर्षादि	२	६२
अववर्षाविवाहविधिः	२	४४	कुशोत्कर्षकर्षाह	२	६६
हारीपनमने	२	४५	पञ्चमहावज्जानुष्ठान		
अतुकासावधिः	२	४६	माह	२	६७
हारी नमे निम्नित			वज्जसना	२	६८
कासाः	२	४७	पञ्चवज्जानुष्ठानं मित्रं		
कुशराधिपु पुषीत्यतिः	२	४८	कर्तव्यम्	२	६८
स्त्रीपुत्रपुंवकीर्त्यसौ चेत्			पञ्चवज्जानाह	२	७०
माह	२	४८	पञ्चवज्जाकरणे निम्नित	२	७१
वागप्रवृत्त्याविच्छत्			पञ्चवज्जायां नामान्		
नमनमाह	२	५०	राजाह	२	७२
कन्याविक्रये दोषः	२	५१	अत्रो मज्जवज्जसोमौ		
स्त्रीधनमहये दोषः	२	५२	कर्तव्यौ	२	७५
वरादप्यमपि न वहीत			सोमादुष्ठा		
यम्	२	५२	पुत्यतिः	२	७६
व्याधेय ववदावमाह	२	५४	उदकायनप्रर्षा	२	७७

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अध्यायार्चनमवस्थं			भोजनार्थं कुशमैत्रं		
कर्तव्यम्	३	८०	कचननिषेधः	३	१०८
नित्यमाहुमाह	३	८२	भ्रातृपुत्र चचिवादीन्		
पितृपुत्रादयश्च भोजने	३	८३	नातिशयः	३	११०
बलिविन्ददेवकर्माह	३	८४	पश्चात्तृचियादीन्		
बलिविन्ददेवकर्माह	३	८५	भोजयेत्	३	१११
भिक्षादानम्	३	८६	सखादीनपि सत्कृत्य		
भिक्षादानफलम्	३	८७	भोजयेत्	३	११३
सत्कृत्य भिक्षादानम्	३	८८	प्रथमं गर्भिण्यादयो		
अपाचदानमफलम्	३	८९	भोजनीयाः	३	११४
सत्पाचे दानफलम्	३	९०	गृहस्थस्य प्रथमं भोजनं		
अतिथिसत्कारे	३	९१	निषेधः	३	११५
अतिथ्यगर्भनगन्धा	३	१००	दम्पत्योः सर्वत्रैव भोजनम्	३	११६
प्रियवचनजलाद्यम्			आत्मार्थपाकनिषेधः	३	११८
दानादौ	३	१०१	गृहागतराजादि		
अतिथिसत्कारमाह	३	१०२	पूजामाह	३	११८
परपाकव्यतिनिषेधः	३	१०४	राजसातकयोः पूजा		
नातिथिः प्रत्याख्यातव्यः	३	१०५	संकोचमाह	३	१२०
अतिथिमभोजयित्वा			स्त्रियाऽमन्त्रकं वक्षि		
स्वयं न भोजयित्वा	३	१०६	हरसंकार्यं	३	१२१
वज्रअतिथिषु यथा			अथामावासाधा		
योग्यं परिचर्या	३	१०७	भार्यवत्	३	१२२
अतिथ्यर्पणः पाके न			मांसेव माहुं कर्तव्यम्	३	१२३
वक्षिष्य	३	१०८			

प्रकरणं	चक्षाक शेषः
पार्वणादौ भोजनीय	
प्राज्ञावर्धना	२ १२५
प्राज्ञावर्धनार्थं न कुर्व्यात्	२ १२६
पार्वणावर्धनकर्तव्य	
तन्	२ १२७
देवपितृभ्यानि शोचिषाव	
देवानि	२ १२८
शोचिषप्रवृत्ता	२ १२८
चमनप्राज्ञावर्धनविषयः	२ १२९
ज्ञानविष्ठादिषु कथादि	
दायम्	२ १२५
शोचिषपुत्रप्राप्तायाम्	२ १२६
आहुते भिषादिभोजन	
निषेधः	२ १२८
अधिकुच आहुतदान	
मप्यसम्	२ १४९
विदुषे दक्षिणादानं	
कथयन्	२ १४९
विद्वद्भ्रातृभ्राताभ्यां मित्र	
श्रीमन्मन्त्रपुत्रम्	२ १४९
वेदधारणादौ न शब्देन	
शोचयेत्	२ १४९
आमासहादौनपि आहुते	
भोजयेत्	२ १४८
प्राज्ञावर्धनीय	२ १४८

प्रकरणं	चक्षाक शेषः
खेनपतितादयो	
निषिद्धाः	२ १५०
चक्षुः आहुते निषिद्ध	
प्राज्ञायाः	२ १५१
चक्षुःजनशून्यप्राज्ञाव	
निष्ठा	२ १५८
चक्षुःशेषदाने निषिद्धकर्म	२ १५८
परिवेषादिचक्षुःमाह	२ १७९
परिवेदनवन्निर्मा	
कथमाह	२ १७९
दिधिपुत्रिचक्षुःमाह	२ १७९
कुष्ठमोक्षकावाह	२ १७४
तयोर्दाननिषेधः	२ १७५
खेनादिर्बन्धा न पश्यति	
तथा प्राज्ञावर्धनं	
कुर्व्यात्	२ १७६
चक्षावर्धनविधि	
प्राज्ञावर्धनं	२ १७७
प्राज्ञावर्धनविषयः	२ १७८
प्राज्ञावर्धनप्रतिपक्ष	
निषेधः	२ १७८
श्रीमन्मन्त्रादिभोजन	
दाने निषिद्धकर्म	२ १८०
चक्षुःपावनावाह	२ १८२

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
ब्राह्मणनिमन्त्रणे	३ १८७	अपसव्येन च गो	
निमन्त्रितस्य नियमाः	३ १८८	करणादि	३ ११४
निमन्त्रणं स्वीकृत्याभोजने		पिष्टदानादिविधिः	३ ११५
दोषः	३ १८९	सुत्रमूलेक रावचर्षणं	३ ११६
निमन्त्रितस्य स्वीगमने	३ १८९	चतुर्नमस्कारादि	३ ११७
क्रोधादिकं भोजना कर्त्तव्यं		प्रत्यवनेजनादि	३ ११८
न कार्यं	३ १८९	पिष्टान्नं ब्राह्मणायो	
पितृगणोत्पत्तिः	३ १८९	जयेत्	३ ११८
पितृणां राजतं पाचय्यन्न		जीवति पितरि पितामहा	
सम्	३ १९२	दिपार्वणम्	३ ११९
देवकार्यात्पितृकार्यं		मृते पितरि जीवति पितृ	
विभ्रष्टं	३ १९३	महे पार्वणं	३ ११९
देवकार्यस्य पितृकार्या		पिषादिब्राह्मणभोजन	
कुलं	३ १९४	विधिः	३ १२०
देवाद्यन्नपितृकार्यं	३ १९५	परिवेषविधिः	३ १२०
अथ आहुदेवाः	३ १९६	व्यञ्जनादिदाने	३ १२१
निमन्त्रितानामासनादि		रोदनक्रोधादिकञ्च	
दानं	३ १९८	कार्यं	३ १२८
गन्धपुष्पादिना तेषां		विप्रेक्षितव्यजनादिदानं	३ १२९
मर्चनं	३ १९८	वेदादीन् ब्राह्मणाय	
तेरनुज्ञातो होमं		आवयेत्	३ १३०
कुर्यात्	३ १९९	ब्राह्मणान् परितोषयेत्	३ १३१
अन्वभावे विप्रस्यपायो		दोहिकं आहुं वज्रता	
होमः	३ १९९	भोजयेत्	३ १३१

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
दौहित्रतिसङ्गतपादयः		कृतभोजनान् दिव्यानां	
प्रव्रज्याः	१ २२५	चामयेत्	१ २५१
उच्छासभोजनं हविर्मुखा		कथास्त्रिति तेद्रुतुः	१ २५२
यकचर्म	१ २२६	मेवाकलादनुज्ञातो	
भोजने उच्छीवादि		विविधुञ्जीत्	१ २५३
निषेधः	१ २२८	इकोहिहादिविधिमाह	१ २५४
भोजनकाये प्राज्ञान्		चपराक्रादयः	१ २५५
चाष्टाक्रादयो न		मातृविहिताक्रादयः	१ २५७
पक्षेषुः	१ २२८	प्राज्ञान् विस्मय्य वर	
चहृद्यादिनिषेधः	१ २४१	प्रार्थनं	१ २५८
तद्देवास्तथादयोऽप		पिष्टान्नवादिभ्यो	
मेवाः	१ २४२	इत्यात्	१ २६०
मिथुकादिभोजने	१ २४३	पितामहपिष्टं क्षिप्वा	
अनग्निदग्धाजदाने	१ २४४	महशीषम्	१ २६२
उच्छेदचर्मभूमिगतम्		ततोऽन्नाद्यादीभ्योऽप्येत्	१ २६४
वस्त्रांश्चः	१ २४६	अवग्निहासेन पृथ्वतिः	
उपिष्टमपर्यन्तं विशदेवा		कार्यः	१ २६५
दिरहितं मातृ	१ २४७	निष्ठादयः पितृणां मातृ	
वविच्छीकरवाहूतुं		मृत्तिदाः	१ २६७
पार्यन्तं	१ २४८	मांसादिविमेवेष्ट हस्ति	
मातुः उच्छिष्टं मूत्राच्च		कासाः	१ २६८
न देवम्	१ २४८	मधुदाने मयादिमातुः	१ २७२
मातृमांशिनः स्त्रीमम		मज्जावादां	१ २७४
निषेधः	१ २५०	मदुवादानं	१ २७५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
पितृपत्ने प्रजसाक्षिणः ॥ २ २०६		वाजनाध्यापनादिना	
कुलतिथिनचवादि		जीवने	४ ८
प्रजसं	२ २०७	त्रिलोच्याभाजीवनं	४ १०
कृष्णपचापराह		असम्बोविकां न कुर्व्यात्	४ ११
प्राजसं	२ २०८	सन्तोषस्य प्रजंवा	४ १२
अथसककुशादयः	२ २०९	व्रतकरणे	४ १३
राक्षिणाद्रुनिषेधः	२ २१०	वेदादितं कर्म कर्मव्यम्	४ १४
प्रतिभासं आद्रकरणा		गीतादिना धनार्जन	
प्रज्ञौ	२ २११	निषेधः	४ १५
वाग्नेरग्नौकरणे	२ २१२	द्रव्यार्थावक्तिनिषेधः	४ १६
तर्पणफलं	२ २१३	वेदार्थविरोधि	
मितृणाग्रंवा	२ २१४	कर्मव्यागः	४ १७
विद्ययामृतभोजने	२ २१५	वयःकुलानुरूपे	
॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥		वाचरेत्	४ १८
		नित्यंवासाधुविषयम्	४ १९
प्रज्ञावर्धनार्थंशुकाय		पञ्चवयान् यथावक्ति न	
माह	४ १	त्यजेत्	४ २०
त्रिलोच्यादिना जीवेत्	४ २	केचिदिन्द्रियसंयमं	
उचितार्थसंयमं कुर्व्यात्	४ ३	कुर्वन्ति	४ २१
अनापदिजीवन		केचिदाद्या यजन्ति	४ २२
कर्माह	४ ४	केचिज्ज्ञाने नजन्ति	४ २३
अनापद्यर्थकवचनम्	४ ५	सन्धाद्वयहोमदर्शनं	
द्विचद्रुममर्जयेत्तथाह	४ ७	पौर्णमासाः	४ २४
अथसैनिकप्रजंवा	४ ८	होमयानादयः	४ २५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
वशासनाद्वाकरस्य	४ २७
प्रक्षितोऽतिथिं वृजयेत्	४ २८
पावकस्याद्यर्चननिषेधः	४ २९
शेषिवादीनपूजयेत्	४ ३०
मन्त्रार्थादिभ्यो	
उपदानं	४ ३१
अभिवादेर्ध्वयश्चे	४ ३२
यतिविभवे बुधानशीदेत्	४ ३३
श्रुतिः स्थाप्यादि	
बुद्ध्यात्	४ ३४
दृष्टकमष्टादिधारणं	४ ३५
सूर्यदर्शननिषेधः	४ ३६
वस्तरज्जुबहुनेष्वे प्रति	
विमलिरोक्षणे द्वावः	४ ३७
मार्जमवादीदक्षिणतः	
कुर्व्यात्	४ ३८
रत्नसज्जामनादिनिषेधः	४ ३९
भार्गवावहभोजनादि	
निषेधः	४ ४०
काकविशेषे स्त्रीदर्शनं	
निषेधः	४ ४१
मग्नशानादिनिषेधः	४ ४२
मार्जादौ विष्णुपादिस्याम	
निषेधः	४ ४३

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
मूषादौ सूर्यादिदर्शनं	
निषेधः	४ ४४
विष्णुसोमार्गविधिः	४ ४५
दिवादायुदप्रसादि	४ ४६
अन्धकारादौ च	
आनुषः	४ ४७
मूषादौ चन्द्रादिवन्मुख	
निषेधः	४ ४८
अश्वौ पादप्रतपनादि	
निषेधः	४ ४९
अग्नेर्बह्नादिनिषेधः	४ ५०
वन्द्याभोजनभूमि	
सिद्धनादौ	४ ५१
मसेमूषादिप्रक्षेपनिषेधः	४ ५२
शून्धुहकावसुतोत्पाव	
पादौ	४ ५३
भोजनादौ दक्षिणतः	४ ५४
विशर्षां ना ववारयेत्	
दन्धनुर्नदर्शयेत्	४ ५५
अधार्मिकपानकावहका	
कीनमने	४ ५६
शूद्रराज्यावादि	
निषेधः	४ ५७
अतिभोजनादिनिषेधः	४ ५८

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अश्वलिना जलपानादि		पतितादिभिर्गन्धमयेत्	४ ७२
निषेधः	४ ६३	शूद्राश्च व्रतकथनादि	
नृत्यादिनिषेधः	४ ६४	निषेधः	४ ८०
कांक्षे पादप्रक्षालनमिक्षा		ग्निरःकण्डूयनस्यानादौ	४ ८१
दिमांश्चे भोजननिषेधः	४ ६५	कोपेनग्निरःप्रहारकेश	
चक्षोपवीतादिपरधृतं न		ग्रहणे	४ ८२
धारयेत्	४ ६६	तैलेनस्नानस्यपुनस्तैल	
अविनीतवृषादियान		स्पर्शने	४ ८३
निषेधः	४ ६७	अश्वनिचराजादिप्रतिग्रहे	४ ८४
धुर्यलक्षणाह	४ ६८	तैलिकादिप्रतिग्रहे	४ ८५
प्रेतधूमनखादिहृदन		ग्रासोत्सङ्गराज	
निषेधः	४ ६९	प्रतिग्रहे	४ ८७
दण्डच्छेदनादिनिषेधः	४ ७०	तामिस्रायेकविंशतिनर	
सोष्टमर्दनादेर्मन्दफलं	४ ७१	कानाह	४ ८८
मासाधारणगोशानादौ	४ ७२	ग्रास्तेमूढर्तेऽन्तिष्ठेत्	४ ८९
चक्षुरेष गृहगमनादौ	४ ७३	प्रातःकृत्यादि	४ ९०
अश्वप्रथमस्यादिभोजन		अस्यायुःकीर्त्यादि	
निषेधः	४ ७४	वर्जकत्वं	४ ९१
राशौतिलभोजने		आवस्थांउपाकर्ष्य कार्यं	४ ९२
गन्धप्रथमे	४ ७५	पुखेऽसर्जनास्तं कर्म	४ ९३
दुर्मेनमनमच्छदर्शनमदी		क्षतिःसर्जने पश्चिमी	
तरणे	४ ७६	आद्येतयं	४ ९४
आर्द्रापादएवमुक्षीत	४ ७७	ततोर्वेदंशुक्रैऽङ्गानि	
केशमस्यादौ न तिष्ठेत्	४ ७८	क्षणे पठेत्	४ ९५

अक्षरं	अक्षरः शेषः	अक्षरं	अक्षरः शेषः
अक्षरपाठनिष्ठा		वेदपत्रदेवताकथनम्	४ १२४
आपनिषेधः	४ ८८	माधवीयपानकारं	
निष्ठा माधवादिपुस्तके		वेदपाठः	४ १२५
अक्षरमन्त्रपठेत्	४ १००	मुवायनाराममने	४ १२६
अक्षरमाधवादिपुस्तके	४ १०१	इतिदेवे इतिमाधवेयम्	४ १२७
अक्षरमाधवादिपुस्तके		अक्षरमाधवादिपुस्तके	
माध	४ १०२	अक्षरमन्त्र	४ १२८
अक्षरमाधवादिपुस्तके		राममाधवादिपुस्तके	
माध	४ १०३	निषेधः	४ १२९
अक्षरमाधवादिपुस्तके		मुवायनाराममने	
माध	४ १०४	निषेधः	४ १३०
अक्षरमाधवादिपुस्तके		माधवीयपानकारं	
अक्षरमाधवादिपुस्तके		मन्त्र	४ १३१
अक्षरमाधवादिपुस्तके		राममाधवादिपुस्तके	४ १३२
अक्षरमाधवादिपुस्तके		अक्षरमाधवादिपुस्तके	
अक्षरमाधवादिपुस्तके		निषेधः	४ १३३
अक्षरमाधवादिपुस्तके		अक्षरमाधवादिपुस्तके	४ १३४
अक्षरमाधवादिपुस्तके		अक्षरमाधवादिपुस्तके	
अक्षरमाधवादिपुस्तके		अक्षरमाधवादिपुस्तके	४ १३५
अक्षरमाधवादिपुस्तके		अक्षरमाधवादिपुस्तके	४ १३६
अक्षरमाधवादिपुस्तके		अक्षरमाधवादिपुस्तके	४ १३७
अक्षरमाधवादिपुस्तके		अक्षरमाधवादिपुस्तके	४ १३८
अक्षरमाधवादिपुस्तके		अक्षरमाधवादिपुस्तके	४ १३९
अक्षरमाधवादिपुस्तके		अक्षरमाधवादिपुस्तके	४ १४०

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
हीनाङ्गाद्याद्येपनिषेधः	४ १४१	आचार्यादि हिंसा	
उच्छिष्टसर्वसूर्यादि		निषेधः	४ १६२
दर्शने	४ १४२	नास्तिकादिनिषेधः	४ १६३
सकीयेन्द्रियसर्वादौ	४ १४४	परताडनादिनिषेधः	४ १६४
मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्	४ १४५	ब्राह्मणताडनोद्योगे	४ १६५
वदाध्ययनस्य		ब्राह्मणताडने	४ १६६
प्राधान्यं	४ १४७	ब्राह्मणस्य शोषितो	
अष्टकाआङ्गाद्यवय्वं		त्यादे	४ १६७
कार्यम्	४ १५०	अधार्मिकादीनां न	
अग्निष्टुहदूरतामूषा		सुखम्	४ १७०
स्युत्सर्गः	४ १५१	अधर्मे मनो न निदध्यात्	४ १७१
पूष्याद्ये खानपूजादि	४ १५२	अनैरधर्मफलतोत्पत्तिः	४ १७२
पर्यसु देवादि		श्रित्यादिनाशने	४ १७५
दर्शनम्	४ १५३	अर्थकामत्यागे	४ १७६
आगतवृद्धा		पाणिपादवापका	
दिवस्कारे	४ १५४	निषेधः	४ १७७
भुतिस्त्यदिताचारः		कुलमार्गगमनम्	४ १७८
कार्यः	४ १५५	अतिगादिभिर्वादस्य	
आचारफलम्	४ १५६	कुर्यात्	४ १७८
दुराचारनिन्दा	४ १५७	एतैर्विवादोपेक्षायां	
आचारप्रशंसा	४ १५८	फलमाह	४ १८१
परवक्त्रकर्मात्यागादौ	४ १५८	प्रतिग्रहनिन्दा	४ १८६
चित्तपारितोषिकस्य		विधिमन्नात्वा प्रतिग्रहो	
कार्यम्	४ १६१	न कार्यः	४ १८७

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
मूर्च्छासर्वादिप्रति		मवाप्रातमंशिकासमस्त	
पक्षे	४ १८८	निषिद्धं	४ २०८
वैशाखप्रतिकादौ दान		अभोग्यानि सेनाय	
निषेधः	४ १८९	जानि	४ २१०
वैशाखप्रतिकसप्तमम्	४ १८९	राजासप्तमोजने मन्द	
वक्रप्रतिकसप्तमम्	४ १८९	पक्षम्	४ २१८
तद्योर्निष्ठा	४ १८७	तेषामसप्तमोजनप्राय	
प्रायश्चित्ते वक्ष्यमा न		चित्तम्	४ २२२
कार्या	४ १८८	शूद्रपक्षासप्तमिषेधः	४ २२२
इत्येन प्रताचरये	४ १८८	कदर्यमोचिषवाहुं	
इत्येन कमस्यन्नादि		विकाशे	४ २२४
धारये	४ २००	अद्वादानवदान्वाहुं	
परकृतपुष्करिण्यादि		विकाशे	४ २२५
ज्ञाने	४ २०१	अद्वाद्या चानादिष्व	
अद्वादानादिभोज		कुर्वीत्	४ २२६
निषेधः	४ २०२	अद्वादानपक्षम्	४ २२७
नद्यादिपुष्पानकर्तव्यम्	४ २०३	अक्षभूमिदानादिपक्षं	४ २२८
अमनिषमौ	४ २०४	वेददानप्रबंधा	४ २२९
अमोचिषवश्चादिभोज		कामदाने	४ २३४
न निषेधः	४ २०५	विधिवद्दानपक्षयोः	४ २३५
मत्तासप्तकोद्यादिष्वहं		द्विजनिष्ठादायकीर्त	
न भुञ्जीत	४ २०७	आदिनिषेधः	४ २३६
रजसकाकुहासम्		अनृतादिपक्षम्	४ २३७
निषेधः	४ २०८	अनेहं चमनुतिष्ठेत्	४ २३८

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
धर्मप्रब्रंश	४ २३८	दृष्टाकृष्टादि विधिषः	५ ७
सत्कृष्टैः समन्वयार्थं		अथ दृष्टादीरादि	५ ८
न हीनैः	४ २४४	शुद्धेषु दृष्टादयोभक्ष्याः	५ १०
फलमूलादिपदेषु	४ २४७	अथ भक्ष्यपचिषः	५ ११
दुःकृतकर्माद्योमिषा		योगशुद्धमांसादयः	५ १३
पदसम्	४ २४८	याम्यशुद्धकरमत्मादयः	५ १४
मिषाया अथ पदेषु	४ २४८	मत्स्यभक्ष्यमिन्दा	५ १५
अथ पचिमिषायां	४ २५०	भक्ष्यमत्स्यानाह	५ १६
कुटुम्बार्थमिषा	४ २५१	सर्पयानरादिनिषेधः	५ १७
स्वार्थं बाधुमिषा	४ २५२	भक्ष्यपचनक्षानाह	५ १८
भोक्ष्यामशुद्धाः	४ २५२	सशुनादिभक्ष्यप्राच	
शुद्धैरात्मनिवेदनं		क्षिप्तं	५ १८
कार्यं	४ २५४	वागार्थपशुहिंसाविधिः	५ २२
अथ त्यक्तयमे निन्दा	४ २५५	पर्युषिता न्यपिमक्ष्यादि	५ २४
योग्यपुत्राश्च कुटुम्ब		मांसमक्षये	५ २७
भारदानम्	४ २५७	प्रोक्षितमांसमक्षय	
मृद्धचिन्ता	४ २५८	निषमः	५ २९
उक्तस्य फलकथनम्	४ २६०	दृष्टामांसमक्षयनिषेधः	५ ३३
॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥		माद्वेमांसाभोजने	
		निन्दा	५ ३५
मनुवाचां कथं नृप		अप्रोक्षितमांसस्य	
इति प्रश्नः	५ २	अक्षयेत्	५ ३६
नृपुत्रप्रापकानाह	५ ३	अथार्थस्य प्रब्रंश	५ ३८
सशुनाद्यभक्ष्याणाह	५ ५	पशुदहनकायविषमः	५ ४२

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
राजादीनामग्नौषा		गात्रमनआत्मबुद्धि	
भावे	५ ८३	शुद्धौ	५ १०८
राज्ञः सद्यः ग्नौषम्	५ ८४	द्रव्यशुद्धिमाह	५ ११०
वज्रादिहतानां सद्यः		सुवर्णादिमणिशुद्धौ	५ १११
ग्नौषं	५ ८५	घृतादित्रय्यादिकाष्ठ	
राज्ञोऽग्नौषाभाव		शुद्धौ	५ ११५
सुतिः	५ ८६	यज्ञपात्रशुद्धौ	५ ११६
सावधर्म्यहतस्य सद्यः		धान्यवस्त्रशुद्धौ	५ ११८
ग्नौषम्	५ ८८	सर्ववस्त्रपात्राकफल	
अग्नौषान्तकृत्यं	५ ८९	मूलशुद्धौ	५ ११८
अवपिष्टा		कम्बलपट्टवस्त्रादि	
ग्नौषमाह	५ १००	शुद्धौ	५ ११९
अवपिष्टनिर्हरणे	५ १०१	दण्डकाष्ठपृथ्व्यमृद्गाण्ड	
अग्नौष्यन्नभक्षणे	५ १०२	शुद्धौ	५ १२१
निर्हारकानुममने	५ १०३	ग्रीणिताद्युपहतमृद्गा	
ग्राह्यं शुद्धैर्निर्हार		सुत्यागः	५ १२३
येत्	५ १०४	भूमिशुद्धौ	५ १२४
ज्ञानादीनि शुद्धिषा		पवित्रजग्गवात्रातादौ	५ १२५
धनानि	५ १०५	गन्धलेपयुक्तद्रव्यशुद्धौ	५ १२६
अर्घ्यग्नौषप्रभवा	५ १०६	पवित्राद्याह	५ १२७
समादानजपतर्पादि		जलशुद्धौ	५ १२८
ग्नौषकानि	५ १०७	नित्यशुद्धानाह	५ १२९
समलनदी स्त्रीदिज		सर्वे नित्यशुद्धानि	५ १३१
शुद्धौ	५ १०८	मूषाद्युत्सर्गशुद्धौ	५ १३४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अथ द्वादशमस्ताः	५ १३५
सुदारिपद्वेनियमः	५ १३६
ब्रह्मचार्यादीनां दिगु	
आदि	५ १३७
आचमनानन्तरमिन्द्रि	
यादिसंज्ञः	५ १३८
आचमनविधिः	५ १३८
शुद्धायां मासि वपनं	
दिवोष्णिहभोजनम्	५ १४०
विप्रवस्त्रादिकं नी	
ष्णिहम्	५ १४१
वादे नक्षत्रवक्त्र	
विश्वःशुद्धाः	५ १४२
द्रव्यकायोष्णिहसर्वे	५ १४३
वसनविरेकमेषनशुद्धौ	५ १४४
निद्राशुभना	
दिशुद्धौ	५ १४५
अथ स्त्रीधर्मानाह	५ १४६
स्त्रियाणां तत्त्व कार्यं	५ १४७
कक्ष वस्त्रे तिष्ठेदित्याह	५ १४८
प्रवक्ता शुद्धकर्मा कुर्वीत	५ १४९
कामिशुद्ध्या	५ १५१
काम्यहेतुमाह	५ १५२
कामिप्रग्रहा	५ १५३

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
स्त्रीणां शुद्धवक्त्रनिषेधः	५ १५५
कामिनोऽप्रियं नाचरेत्	५ १५६
सुतपतिकाधर्षः	५ १५७
परपद्वममननिष्ठा	५ १५९
पातिप्रात्यक्षं	५ १६५
भार्यायाः सुतायाः भौता	
ग्निनादाहः	५ १६७
पुनर्दारपद्वे	५ १६८
शुद्धकायाविधिः	५ १६८
॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥	

वानप्रस्थाव्रतमाह	६ १
वभार्याग्निहोत्रोपवसे	
ववेत्	६ ३
फलमूषेन पञ्चवक्त्र	
करणं	६ ५
वर्कचोरजटादिधार	
नम्	६ ६
चतिविधर्षा	६ ७
वानप्रस्थानियमः	६ ८
मधुनावादिर्वर्जनम्	६ १४
आश्विने वक्षितकीवा	
राहित्यानः	६ १५
प्राञ्जलहासकनिषेधः	६ १६

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अश्वकुटादयः	६ १७	मुक्तसचचं	६ ४४
जीवारादिसञ्चयने	६ १८	जीवनादिकामना	
मौजमकासादयः	६ १८	राहित्यं	६ ४१
भूमिपरिवर्तनादि	६ २२	परिग्राहकाचारः	६ ४६
शीघ्रादिचतुष्टयम्	६ २३	मिषाचरये	६ ५०
सादेहं शोचयेत्	६ २४	दण्डकमण्डलादयः	६ ५१
अग्निशोचयमारोपादयः	६ २५	मिषापापाणि	६ ५२
वृक्षमूखभूषणादयः	६ २६	एककासे मिषाचरणं	६ ५३
मिषाचरये	६ २७	मिषाकाशः	६ ५६
वेदादिपाठः	६ २८	सामाज्याभे र्वविवादे	
महाप्रस्थानं	६ २९	न कार्यौ	६ ५७
परिग्राहककाशमाह	६ ३३	पूजापूर्वकमिषाविवेधः	६ ५८
ब्रह्मचर्यादिक्रमेण		दम्निपनियहः	६ ५८
परिगृजेत्	६ ३४	संसारगतिकहनं	६ ६१
अवमग्नोऽथ न परि		सुखदुःखबोर्द्धमां	
गृजेत्	६ ३५	धर्मौ चेत्	६ ६३
पुनर्मग्न्याथ न परि		न सिद्धमात्रं धर्मकारणं	६ ६६
गृजेत्	६ ३६	भूमिं निरोक्ष्य पर्यटेत्	६ ६८
प्राजापत्येष्टिं कृत्वा परि		बुद्धवन्मुहिंसाप्राय	
गृजेत्	६ ३८	क्षिप्तं	६ ६८
अभयदानफलं	६ ३८	प्राजापत्यप्रव्रंश	६ ७०
निसृष्टः परिगृजेत्	६ ४१	ध्यानयोगेनात्मानं	
एकाकी मोक्षार्थं चरेत्	६ ४२	पश्येत्	६ ७२
परिग्राहकनियमः	६ ४३	ब्रह्मसाक्षात्कारमुक्तिः	६ ७३
		मोक्षसाधककर्माणि	६ ७५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
देवस्य रूपमाह	६ ७६	रामदेवनिम्ना	७ १९
देवत्वाने इष्टानामाह	६ ७८	रामस्वापितधर्मं च वाच	
प्रियामित्रेषु पुण्यपाप		मेतु	७ १२
त्वानः	६ ७८	दक्षोत्पत्तिः	७ १४
विषयानभिज्ञावः	६ ८०	दक्षप्रवचनं	७ १६
चात्मनो ध्यानं	६ ८२	दक्षप्रवचा	७ १७
परिग्रह्याफलं	६ ८५	अथवा दक्षमित्रेभ्यः	७ १८
वेदसंन्यासिकर्माह	६ ८६	दक्षोऽपु दक्षप्रवचने	
अमादवाचमाः	६ ८७	निम्ना	७ २०
वर्वाचमफलं	६ ८८	पुनर्दक्षप्रवचा	७ २२
दुष्टस्य मेढरं	६ ८९	दक्षप्रवृत्ता कीदृश	
दक्षविधधर्मः जेवितयः	६ ९१	इत्यत्राह	७ २६
दक्षविधधर्मानाह	६ ९२	अथर्वदक्षे रामादीना	
दक्षविधधर्माचरकफलं	६ ९३	होयः	७ २८
वेदमेवाभ्यसेत्	६ ९५	मूर्खादिना न दक्ष	
वेदसंन्यासफलं	६ ९६	प्रवचनं	७ २०
॥ इति वडोऽध्यायः ॥		वत्सवन्मादिना दक्ष	
—		प्रवचनं	७ २१
रामधर्मानाह	७ १	अथुमिचविप्रादिषु दक्ष	
ज्ञतयंस्त्वा दक्ष प्रवा		विधिः	७ २२
दक्ष	७ २	आयवर्त्तिनोराज्ञः	
दक्षार्चनिम्ना चंवाज्ञा		प्रवचा	७ २३
योत्पत्तिः	७ ३	दुर्दन्तराज्ञो निम्ना	७ २४
रामप्रवचा	७ ६	रामकर्म इष्टुवेवा	७ २७

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
विनयग्रहणम्	७ ३८	प्रतिराजेषितं दूतेन	
अविनयनिन्दा	७ ४०	जानीयात्	७ ३७
अथ दृष्टान्तमाह	७ ४१	जाह्नवदेवाश्रयणे	७ ३८
विनयाद्वाज्यादिप्राप्ति		अथदुर्गप्रकाराः	७ ३९
दृष्टान्तमाह	७ ४२	अस्त्राद्यादिपूरितं दुर्गं	
त्रिष्टायग्रहणं	७ ४३	कुर्व्यात्	७ ४०
इन्द्रियवयः	७ ४४	सुन्दरीं भार्यामुदहेत्	७ ४१
कामक्रोधमद्यसमाध्यागः	७ ४५	पुरोहितादयः	७ ४२
कामजदमद्यसनान्याह	७ ४७	यज्ञादिकरणं	७ ४३
क्रोधजादृश्यसनान्याह	७ ४८	करग्रहणे	७ ४४
सर्वमूललोभत्यागः	७ ४९	अद्याध्यायाः	७ ४५
अतिदुःखदयसनानि	७ ५०	ब्राह्मणानां वृत्तिदानं	७ ४६
असन्ननिन्दा	७ ५१	ब्राह्मणानां वृत्तिदान	
अथसचिवाः	७ ५४	प्रशंसा	७ ४७
सन्धिविग्रहादिचिन्ता	७ ५६	पात्रदानफलमाह	७ ४८
मन्त्रिभिर्विचार्य		संगामेशाहृतो न	
हितकार्यं	७ ५७	निवर्त्तत	७ ४९
ब्राह्मणमन्त्रिणः	७ ५८	संमुखमरणे स्वर्गः	७ ५०
अन्यामप्यमात्यान्		कूटास्त्रादिनिषेधः	७ ५१
कुर्व्यात्	७ ६०	संगामेअवधानाह	७ ५२
आकरान्तःपुराध्यायाः	७ ६२	भीतादिहृमने दोषः	७ ५३
दूतसचिवं	७ ६३	संगामे पराङ्मुखदतस	
सेनापत्यादिकार्यं	७ ६५	दोषः	७ ५४
दूतप्रशंसा	७ ६६	सेनयज्जितंतद्वननासेव	७ ५५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
राजःश्रेष्ठवस्तुदानम्	७ ८७	तत्परितं कथं जानी	
इत्यन्नादिवर्द्धनं	७ ८८	यात्	७ १२२
अथर्वं समुनिष्येत्	७ १०१	उत्तोषादियादयः	
नित्यमन्यपदात्मादि		प्रायमन्	७ १२३
त्रिधा	७ १०२	मेवादिदृष्टिकल्पनम्	७ १२५
नित्यमुपतदस्यः यात्	७ १०३	वचिक्करयद्वे	७ १२६
अमात्मादिषु भाषा व		अस्यास्यकरयद्वे	७ १२८
कार्या	७ १०४	धात्वादीनां करयद्वे	७ १३०
प्रकृतिभेदादिभोष		योषियात् करं व दृष्टी	
नीचम्	७ १०५	यात्	७ १३२
अर्थादिभिन्ना	७ १०६	योषिवदृष्टिकल्पवे	७ १३४
विषयविरोधिभोषत्री		प्राकादिष्ववधारिषः	
करं	७ १०७	कल्पकरः	७ १३७
यानदस्यप्रवृत्ता	७ १०८	प्रित्यादिकं कर्षं कार	
राज्यरथा	७ ११०	वेत्	७ १३८
प्रभाषीकने दोषः	७ १११	अस्यातिप्रपुरकर	
प्रमारचये सुखम्	७ ११२	गृहकनिषेधः	७ १३८
यानवत्ताधिपत्तादयः	७ ११३	तीक्ष्णवदुताचरयन्	७ १४०
यानदोषनिवेदकम्	७ ११६	अमात्येन वद कार्यं	
यानाधिकृतस्य दृष्टि		चिन्तयन्	७ १४१
माह	७ ११८	इत्युनिगृहयन्	७ १४२
पान्यकार्यान्त्येन		प्रभाषाकनस्य	
कर्तव्यानि	७ १२०	श्रेष्ठमन्	७ १४३
अर्थचिन्तकः	७ १२१	यमाकाशः	७ १४५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
एकान्तो गोप्य		परराष्ट्रपीडने	७ १८५
मन्त्रवचम्	७ १४७	परप्रकृतिभेदादि	७ १८७
मन्त्रवकाशे स्त्याक्षप		उपायाभावेदुहेत्	७ २००
धारवचम्	७ १४८	मित्रात्राह्णवादिपूजनं	
धर्मकामादिचिन्तनम्	७ १५१	प्रजानामभयदानञ्च	७ २०१
दूतवक्ष्येयवादेयः	७ १५२	तदंश्यायतद्राज्यदाने	७ २०२
अथ प्रकृतिप्रकाराः	७ १५६	करगृहवादि	७ २०६
अरिप्रकृतयः	७ १५८	मित्रप्रग्रंथा	७ २०७
अथवज्रुषाः	७ १६०	ब्रह्मगुणाः	७ २१०
बन्ध्यादिप्रकारः	७ १६२	उदासीनगुणाः	७ २११
बन्धिविग्रहादिकाद्याः	७ १६८	आत्मार्यैर्भूम्यादित्यागः	७ २१२
बन्धिनृपसंभवश्चे	७ १७५	आपदि उपायचिन्ता	
आत्मानं अधिकं		नम्	७ २१३
कुर्व्यात्	७ १७७	अथराष्ट्रोभोजने	७ २१६
आगामिगुणदोष		अन्नादिपरीक्षा	७ २१७
चिन्ता	७ १७८	विहारार्थे	७ २२१
राज्यरक्षा	७ १८०	आवधादिदर्शनम्	७ २२२
अरिराज्ययानविधिः	७ १८१	बन्ध्यामुपास्य प्रविधि	
ब्रह्मविभिषादौ याव		चेष्टितादि	७ २२३
धानम्	७ १८६	ततोरात्रिभोजनादेयः	७ २२४
ब्रह्मकरश्चे	७ १८७	अस्यस्यः श्रेष्ठमात्येव	
जलादौ ब्रह्मप्रकारः	७ १८९	निःक्षिपेत्	७ २२६
अपानीकयोम्यानाह	७ १८३	इति ब्रह्ममोऽध्यायः ॥	
सेव्यपरीक्षवचम्	७ १८४		

अवस्था	अध्यायः श्लोकः	अवस्था	अध्यायः श्लोकः
ववहारादिद्वयः		कार्यदर्शनं सूत्र	
वभाषविशेषः	८ १	निषेधः	८ १०
कुलप्राप्तादिभिः कार्यं		राष्ट्रे नास्तिकदुर्मिषादि	
पश्येत्	८ २	निषेधः	८ ११
चष्टादशविवादा		लोकपातान् प्रवक्ष्य	
नाह	८ ४	कार्यदर्शनम्	८ १२
धर्ममात्रिणनिर्बंधं		प्राज्ञावादिभिर्यथा कार्यं	
कुर्वीत	८ ८	पश्येत्	८ १४
स्वयमप्राप्तमिदं		स्वययथादिना चर्चादीन्	
निबुध्यतात्	८ ८	वरीयेत	८ १५
वधि भिर्ग्राह्यः वध		वाचधनं राज्ञा	
कार्यं पश्येत्	८ १०	रक्षणीयम्	८ १७
तत्त्वभाषणं	८ ११	प्रेषितपतिकादिष्वन	
अधर्मे वभावदी		रक्षयन्	८ १८
दोषः	८ १२	अपुत्राधनहारक	
वदति वक्ष्यमेव		प्रावयन्	८ १९
वक्ष्यन्	८ १२	अस्मान्निवधनरक्षणे	
अधर्माविचारकावम		कायः	८ २०
अधर्मावदीदोषः	८ १४	इत्येकपर्वणादि	
अधर्मातिशयमेव दोषः	८ १५	कथनम्	८ २१
दुर्गवहारेराजादौ		अकथने दण्डः	८ २२
नामधर्मं	८ १८	प्रवृत्तइत्यात् वक्ष्याम	
अधिप्रत्यधिपाये	८ १९	अथयन्	८ २३

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
चारघातनम्	८ ३४	अथ साक्ष्ये निविद्धाः	८ ३४
निध्यादौ वज्राग		स्थादीनां स्थादयः	
ग्रहणम्	८ ३५	साक्षिणः	८ ३८
परनिधौ अमृतकथने	८ ३६	अनुभवात्साक्ष्यं	८ ३८
प्राज्ञाननिधिविषये	८ ३७	वाक्सादिसाक्ष्यादौ	८ ३७
राजा निधिं प्राप्स्यार्ह		साक्ष्यादौ न साक्षि	
विप्राय दद्यात्	८ ३८	परीक्षा	८ ३९
चोरहतधनं राज्ञा		साक्षिद्वये	८ ३९
दातव्यम्		साक्षिणः सत्यकथनम्	८ ३९
प्रातिद्वेषधर्माविरोधन		मिथ्यासाक्ष्ये दोषः	८ ३९
करणीयं	८ ४१	मृतसाक्षिणः	८ ३९
राज्ञा विवादोत्थाप		एकोपिधर्मविस्थापी	८ ३७
नादि न कार्यं	८ ४२	समावयवचनं साक्षि	
अनुमानेन तत्त्वं निश्चिनु		षोऽष्टीयुः	८ ३८
यात्	८ ४४	साक्षिप्रश्ने	८ ३८
सत्यादिना व्यवहारण		साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम्	८ ८१
ञ्चेत्	८ ४५	रहःकृतं कर्म आत्मादि	
सदाचारमाचरेत्	८ ४६	जानाति	८ ८४
असादाने	८ ४७	प्राज्ञासादिसाक्षिप्रश्ने	८ ८७
अयदीनाः	८ ५३	असत्यकथने दोषः	८ ८८
अभियोक्तुर्दृष्टादिः	८ ५८	सत्यप्रशंसा	८ ८९
धनपरिमाणमिच्छाकथने	८ ५८	असत्यकथनफलम्	८ ८९
साक्षिवभावनम्	८ ६०	पुनः सत्यकथनप्रशंसा	८ ८६
अथ साक्षिणः	८ ६१	विवचनेदेनासत्यफलम्	८ ८७

प्रकरण	अध्यायः श्लोकः	प्रकरण	अध्यायः श्लोकः
निर्मितप्राज्ञानं शूद्र		अधर्मादृच्छनिम्ना	८ १२७
वत्पुच्छेत्	८ १०२	दृष्ट्यापरित्यागे	८ १२८
विषयभेदेऽवतत्त्वकचने		वाम्दृष्टाधिम्दृष्टादि	८ १२९
न दोषः	८ १०३	चवरं दृष्टादिपरिमा	
अनृतकचनप्राचक्षितम्	८ १०४	चमाह	८ १३०
विषयमकचने वाचि		प्रथममध्यमोत्तम	
दृष्टः	८ १०७	वाच्यताः	८ १३८
वाचिभङ्गे	८ १०८	अवादाने दृष्टनिषयः	८ १३८
अवाचिविवादे प्रपञ्चः	८ १०९	अथ दृष्टिः	८ १४०
दृष्टाप्रपञ्चे दोषः	८ १११	आधिपत्ये	८ १४१
दृष्टाप्रपञ्चप्रतिप्रपञ्च		वत्तादाधिभोजनिषेधः	८ १४४
माह	८ ११२	आधिनिषेधादौ	८ १४५
विप्रादेः वत्तोच्चारदि		धेन्वादाभोजेपि	
प्रपञ्चम्	८ ११३	कालज्ञानिः	८ १४६
शूद्रप्रपञ्चे	८ ११४	द्वयवर्धभोजेकाल	
प्रपञ्चे शूचिमाह	८ ११५	ज्ञानिः	८ १४७
अथ पुनर्वादः	८ ११७	आधिबीमादौ न भोजे	
जोभादिना वाच्येदृष्ट		कालज्ञानिः	८ १४८
विशेषः	८ ११८	वत्तादाधिभोजेऽहं	
दृष्टक दृष्टादिद्वय		दृष्टिः	८ १५०
ज्ञानानि	८ १२४	देनुद्यादधिकदृष्टिर्ब	
अपराधमपेक्षदृष्ट		भवति	८ १५१
करचम	८ १२६	दृष्टिप्रकाराः	८ १५१

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
चारदातनम्	८ ३४	अथ साक्ष्ये निषिद्धाः	८ ३४
निध्यादौ वज्राग		स्वादीनां स्वादयः	
यहणम्	८ ३५	साक्षिणः	८ ३८
परनिधौ अनृतकथने	८ ३६	अनुभवात्साक्ष्यं	८ ३८
ब्राह्मणनिधिविषये	८ ३७	वासादिषास्वादी	८ ३७
राजा निधिं प्राप्त्वा		साहसादौ न साक्षि	
विप्राय दद्यात्	८ ३८	परीक्षा	८ ३९
चोरहृतधनं राज्ञा		साक्षिद्वये	८ ३९
दातव्यम्		साक्षिणः सत्यकथनम्	८ ३९
क्रान्तिरेवधर्माविरोधन		मित्र्यासाक्ष्ये दोषः	८ ३९
करणीयं	८ ४१	श्रुतसाक्षिणः	८ ३९
राज्ञा विवादोत्थाप		एकोपि धर्मविज्ञाची	८ ३९
नादि न कार्यं	८ ४२	समावयवचनं साक्षि	
अनुमानेन तत्त्वं निश्चिनु		षोडशीयुः	८ ४८
यात्	८ ४४	साक्षिप्रश्ने	८ ४८
सत्यादिना व्यवहारण		साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम्	८ ८१
ज्ञेत्	८ ४५	रहःकृतं कर्म आत्मादि	
सदाचारमाचरेत्	८ ४६	जीनाति	८ ८४
स्वदादाने	८ ४७	ब्राह्मणादिषाक्षिप्रश्ने	८ ८७
अद्यहीनाः	८ ५२	असत्यकथने दोषः	८ ८७
अभियोक्तुर्दण्डादिः	८ ५८	सत्यप्रशंसा	८ ८९
धनपरिमाणमिच्छाकथने	८ ५८	असत्यकथनफलम्	८ ८९
साक्षिवभावनम्	८ ६०	पुनः सत्यकथनप्रशंसा	८ ८९
अथ साक्षिणः	८ ६१	विषयभेदेनासत्यफलम्	८ ८७

प्रकरण	अध्यायः श्लोकः	प्रकरण	अध्यायः श्लोकः
निन्दितमाह्वयान् शूद्र		अधर्मादस्य निन्दा	८ १२७
वापुच्छेत्	८ १०२	दण्डापरित्यागे	८ १२८
विषयभेदेऽवत्तकचने		वाग्दण्डाधिभ्दण्डादि	८ १२९
न दोषः	८ १०३	नवरंसादिपरिमा	
अनृतकचनप्राचक्षितम्	१०४	चमाह	८ १३२
विषयमकचने वाचि		प्रथममन्त्रभोक्तम्	
दण्डः	८ १०७	वाहवाः	८ १३८
वाचिभक्ते	८ १०८	असादामे दण्डनिषेधः	८ १३८
अवाचिविवादे त्रयस्यः	८ १०९	अथ दण्डिः	८ १४०
दृष्टात्रयस्य दोषः	८ १११	आधिपत्ये	८ १४२
दृष्टात्रयस्यप्रतिप्रवच		वसादाधिभोक्तनिषेधः	८ १४३
माह	८ ११२	आधिनिषेधादौ	८ १४५
विप्रादेःवत्योचारादि		धेन्वादोभोक्तनिषेध	
त्रयस्यम्	८ ११३	कालज्ञानिः	८ १४६
शूद्रत्रयस्य	८ ११४	दण्डवर्धभोक्तकाल	
त्रयस्येऽपिमाह	८ ११५	ज्ञानिः	८ १४७
अथ पुनर्वादः	८ ११७	आधिबीमादौ न भोक्ते	
योभादिना वाच्योदण्ड		कालज्ञानिः	८ १४८
निषेधः	८ ११८	वसादाधिभोक्तेऽर्ह	
दण्डक दसादिदण्ड		दण्डिः	८ १५०
ज्ञानानि	८ १२४	देनुसादधिकदण्डिर्ब	
अपराधमपेक्षदण्ड		भवति	८ १५१
करवम	८ १२६	दण्डिप्रकाराः	८ १५२

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
पुनर्लेख्यकरणे	८ १५४	अथ निषेपे	८ १७८
देवकालवृद्धौ	८ १५६	शास्त्रभावे निषेप	
दत्तनप्रतिभूखले	८ १५८	निषेधः	८ १८२
प्रातिभाष्यादिच्छर्ष		निषेपदाने	८ १८३
पुत्रैर्न देयं	८ १५८	स्वयं निषेपार्पणे	८ १८४
दानप्रतिभूखले	८ १६०	समुद्रनिषेपे	८ १८८
निरादिदृष्टने		सौरादिदृष्टते निषेपे	८ १८८
प्रतिभूवि	८ १६२	मन्त्रेपापहारेण	
छतनिवृत्तौ	८ १६३	पञ्चम्	८ १८०
कुटुम्बार्थकृतत्वं देयं	८ १६६	निषेपापहारादौ	
वखकृतं निवर्त्य	८ १६८	दण्डः	८ १८१
प्रातिभाष्यादि		हस्तेनपरधनहरणे	८ १८३
निषेधः	८ १६८	निषेपेभिर्याकचने	
अप्राप्तमर्थं न		दण्डः	८ १८३
वृद्धीयात्	८ १७०	निषेपदानपदद्वयोः	८ १८३
पाश्चात्यागे दोषः	८ १७१	अस्मानिविक्रये	८ १८७
अवसररक्षणदौ	८ १७२	सागमभोगः प्रमा	
अधर्मकार्यकरणे		चम्	८ १९०
दोषः	८ १७४	प्रकाशकत्वे मूलधन	
धर्मेणकार्यकरणम्	८ १७५	ज्ञाने	८ १९१
धनिकेन धनसाधने	८ १७६	संसृष्टवस्तुविक्रये	८ १९१
धनाभावेकर्मवर्षज्ञौ		अन्या कन्या दर्शयित्वा	
धनम्	८ १७७	न्याविवाहे	८ १९१

अवतरं	अध्यायः श्लोकः
उक्ततादिकम्	
विवाहे	८ २०५
पुरोहितदक्षिणादाने	८ २०६
अध्वर्यादिदक्षिणा	८ २०८
वसूचवसुत्वाने	८ २११
हस्तानपक्रिया	८ २१२
भुतिशब्दे	८ २१५
वसिष्ठतिक्त्रने	८ २१८
वीमानुग्रहः	८ २२२
अनायास दावयती	
कन्यादाने	८ २२४
मित्राकन्यादूषण	
कथने	८ २२५
दूषितकन्यामित्रा	८ २२६
अथ वत्तपदो	८ २२७
अथकामिपाथ	
विवादः	८ २२८
कीरभुतिशब्दे	८ २३१
वाक्यदीवेश महच्छब्दे	८ २३२
कीरद्वये	८ २३३
शूद्रादिद्वर्जनं	८ २३४
उक्तादिपतशब्दे	८ २३५
अथकामतकद्वये	८ २३७
वीमाविवादशब्दे	८ २४५

अवतरं	अध्यायः श्लोकः
वीमाउक्तादयः	८ २४६
उपश्रव्यानि वीमा	
चिह्नानि	८ २४८
भोजनवीमाशब्देत्	८ २५२
वीमावाचिषः	८ २५३
वाच्यता वीमावधौ	
चात्	८ २५५
वाच्यदानविधिः	८ २५६
अथवाक्यने दण्डः	८ २५७
वाच्यभावे यामयाम	
मादयः	८ २५८
यामयानां मृषाकथने	
दण्डः	८ २६३
उक्तादिपरशब्दे दण्डः	८ २६४
राजा स्वर्ग वीमानिर्धर्ष	
कुर्व्यात्	८ २६५
अथ वाक्यादयः	८ २६६
अथवावाक्ये	८ २६७
वमवर्षाकोत्रे	८ २६८
शूद्रक दिवाकोत्रे	८ २७०
धर्मोपदेष्टवर्णः शूद्रक	
दण्डः	८ २८२
मुतदेष्टवावाचिषे	८ २७३
वाच्यवाक्ये	८ २७४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
आत्रायाक्रोशे	८ २७५	चौरादितोऽभवदान	
परस्परपतनीया		फलं	८ २७६
क्रोशे	८ २७६	राजा धर्माधर्मवशां	
अथदण्डपादव्यम	८ २७८	प्रभागी	८ २७८
भूकृच्छ्राद्यादि		अरण्या करग्रहण	
ताडने	८ ७८	निन्दा	८ २७९
यादादिप्रहारे	८ २८०	पापनियमसाधुषं	
महता सहोपवेक्षणे	८ २८१	ग्रहणे	८ २८०
मिथीविनादौ	८ २८२	वाणवृद्धादिषु चमा	८ २८१
कोत्रग्रहणादौ	८ २८३	ग्राह्यसुवर्णक्षेत्रे	८ २८३
लग्नस्थभेदादौ	८ २८४	अत्राशने राज्ञोदोषः	८ २८६
वनस्थतिहेदने	८ २८५	परपापसंक्षेपे	८ २८७
मनुष्यादीणां दुःखानु		राजदण्डेन पापनाशे	८ २८८
शारेण दण्डः	८ २८६	कूपघटादिहरणप्रपा	
समुत्थानव्यवधाने	८ २८७	भेदने	८ २८८
द्रव्यहिंसायां	८ २८८	धान्यादिहरणे	८ २८९
चार्मिकभाष्ठादौ	८ २८९	सुवर्णादिहरणे	८ २९०
यानादेर्द्विजातिव		स्त्रीपुरुषादिहरणे	८ २९१
र्तनानि	८ २९०	महापद्मादिहरणादौ	८ २९२
रथस्त्रान्यादि		सूचकार्पाशादिहरणे	८ २९३
दण्डने	८ २९३	हरितधान्यादौ	८ २९४
भार्यादिताडने	८ २९८	निरन्वयसान्वय	
अन्यथाताडनेदण्डः	८ ३००	धान्यादौ	८ २९५
अथक्षेत्रनियमग्रहे	८ ३०१	क्षेत्रसाहचर्यक्षेत्रं	८ २९६

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
चेताव्रिखेचे	८ ३३३	कन्यादूषणे	८ ३६४
चौरहस्यहेदादि	८ ३३४	चतुर्विप्रचेपादौ	८ ३६७
पिपादिदण्डे	८ ३३५	अभिचरितस्त्री	
राष्ट्रोदण्डे	८ ३३६	चारवोर्दण्डे	८ ३७१
विश्वभूदादेरहनुषा		संवत्सराभिप्रकादौ	८ ३७३
दिदण्डः	८ ३३७	भूदादेरचितोत्कहादि	
अश्वेवाग्राह	८ ३३८	जमने	८ ३७४
चौरवाजमादौ	८ ३४०	प्राज्ञवचनमुत्त	
पथिचितेबुदवपयचे	८ ३४१	विप्राजमने	८ ३७८
दावायादिहरपादौ	८ ३४२	प्राज्ञवचनवधदण्डः	८ ३८०
अथवाहवमाह	८ ३४४	मुत्तवैश्यावपिच	
वाहवचनमिच्छा	८ ३४६	चोर्जमने	८ ३८२
दिवातेः प्रक्षयवचकाशः	८ ३४८	अमुत्तवपिचादि	
आतताविदमने	८ ३५०	जमने	८ ३८४
परदारामिभर्वणे		वाहविकादिभूत्वा	
दण्डः	८ ३५२	राज्यप्रभवा	८ ३८६
परस्वारहः वज्रावणे	८ ३५४	कुसपुरोहिता	
स्त्रीसंपयचे	८ ३५८	दिवाते	८ ३८८
मिथुकादीनां परस्त्री		मापादिज्वाते	८ ३८९
वज्रावणे	८ ३६०	विप्रवोर्वादेराज्ञाव	
परस्वानिविदु		धर्मवचनं	८ ३९०
वज्रावणे	८ ३६१	सामाजिका	
मटादिस्त्रीषु संभा		समोपमि	८ ३९२
वणे मदीयः	८ ३६२	अथचक्षराः	८ ३९४

प्रकरणं	अध्यायः-श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः-श्लोकः
रजकस्य वक्षः		वैष्णवप्रश्नौ स्वकर्मकार	
प्रशासने	८ ३८६	चित्तौ	८ ३८८
तन्मुवायस्य सूत्र		दिनेदिनेभावव्यय	
हरणे	८ ३८७	विरीचयं	८ ३९८
पञ्चमूलकरणे	८ ३८८	सत्यम्प्रवहार	
राज्ञाप्रतिविद्मणां		दर्शनफलम्	८ ३९०
विहरणे	८ ३८९	इत्यष्टमोऽध्यायः ॥	
अकाशविक्रवादी	८ ४००		
विदेशविक्रये	८ ४०१	अथ स्त्रीपुंघर्मः	८ १
अर्चसापने	८ ४०२	अथ स्त्रीरक्षा	८ १
तुलादिपरीक्षा	८ ४०३	जायाम्प्रदार्थकथनं	८ ८
अथ तरिगुणं	८ ४०४	स्त्रीरक्षणेपादाः	८ ११
गर्भिण्यादीनां		स्त्रीसमायः	८ १४
न तरिगुणं	८ ४०७	स्त्रीणां मन्त्रैर्न क्रियते	८ १८
नाविकदोषेष्वव्युत्पन्ने	८ ४०८	अभिचारप्राप्त्यन्ते	८ २८
वैष्णवेर्वाचिष्य		स्त्री सामिगुणमवति	८ २९
करणे	८ ४१०	स्त्रीप्रवृत्त्या	८ २९
अथियवैष्णो न दास		अथभिचारफलं	८ ३८
कर्माहो	८ ४११	अभिचारफलं	८ ३०
भूतदासकर्म कारयेत्	८ ४१२	वीजशेषवैर्वावावसे	८ ३९
भूतदासाश्च मुच्यते	८ ४१४	परस्त्रीषु वीजवपन	
अथयज्ञविध		निषेधः	८ ४१
दासप्रकाराः	८ ४१५	स्त्रीपुंघवोरेकत्वं	८ ४१
भार्यादासादयोऽध्यायः	४१६	यज्ञदंभादयः	८ ४०

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
चेष्टप्राधान्यं	८ ४८	मुचिने कन्यादानं च	
अथस्त्रीधर्माः	८ ५१	निर्गुणाय	८ ४८
भ्रातृस्त्रीममने		सर्ववरकायः	८ ८०
वातित्वं	८ ५७	सर्ववरेपितृहता	
अथ निधोनः	८ ५८	संकारत्वात्	८ ८१
मनिधोर्ने द्वितीय		अतुमतीविवाहे च	
पुत्रोत्पादनं	८ ५०	गुरुकदानं	८ ८२
कामतो नममनिषेधः	८ ६३	कन्यावरणोर्वचो	
निधोननिष्ठा	८ ६४	निधनः	८ ८४
सर्ववद्वरकायः	८ ६६	विवाहकार्यकर्म	८ ८५
वाग्दत्ताविषये	८ ६८	दत्तगुणाया	
कन्यायाः पुनर्दानं		वरमरणे	८ ८७
निषेधः	८ ७१	गुरुपक्षमनिषेधः	८ ८८
अन्नपदीपूर्वस्त्रीत्वात्	८ ७२	वाचा कन्या दत्ता	
दोषवतीकन्यादाने	८ ७३	अस्त्री नदानं	८ ८८
स्त्रीदत्तिं प्रकल्पप्रवर्धेत्	८ ७४	स्त्रीपुंष्वोरवनिषारः	८ ९९
श्रीधितमर्हकानिधमाः	८ ७५	अथहाचमानः	८ ९९
सर्ववद्वरस्त्रिचंप्रतीचेत्	८ ७७	विमानकायः	८ ९९
रोमासंकायतिष्ठमे	८ ७८	वहावस्थाने श्रीहृत्	
स्त्रीवादेर्नस्त्रीत्वात्	८ ७८	प्राधान्यं	८ ९९
अधिदेहने	८ ८०	श्रीहृत्प्रवृत्ता	८ ९९
स्त्रिचामचपामे	८ ८४	अश्रीहृत्तौ श्रीहृ	८ ९९
वहावहा स्त्रिया सर्व		विमाने हेतुमाह	८ ९९
कावै वाग्दत्ता	८ ८५	श्रीवादेर्विभीहृत्	८ ९९

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
एकमपि मेढं ज्येष्ठस्य	८ ११४	कामजादेर्नधन	
इक्षवसुषु समानी		याहकले	८ ११५
मोक्षारः	८ ११५	चेजस्य धनयाहकले	८ ११६
समभागविषमभागौ	८ ११६	अनेकमाहकविभागः	८ ११७
सखीभेभोभगिन्यैदेवं	८ ११८	अनूठमूद्रापुत्रस्य	
विषममजाविकं		भागनिषेधः	८ ११८
ज्येष्ठस्यैव	८ ११८	समातीयानेक	
अथजेन विभागे	८ १२०	माहकविभागे	८ ११९
अनेकमाहकानां ज्येष्ठे	८ १२२	मूद्रस्यसम	
व्यक्तो ज्येष्ठम्	८ १२५	एवभागः	८ १२०
पुत्रिकाकरणे	८ १२७	दायादादायाद्वान्ध	
पुत्रिकायाधन		वत्	८ १२८
याहिते	८ १२७	कुपुत्रनिन्दा	८ १२९
मातुःस्त्रीधनं दुहितुः	८ १२९	औरस्यचेजस्यविभागे	८ १२९
पुत्रिकापुत्रस्य धन		चेजानन्तरमौरस्ये	
याहितं	८ १२९	त्यक्तौ	८ १३१
पुत्रिकौरस्ययोर्विभागे	८ १३४	दत्तकादयो गोत्र	
अपुत्रपुत्रिकाधने	८ १३५	रिक्तमागिनः	८ १३१
पुत्रिकायादेविषमम्	८ १३६	औरसादिहादमपुत्र	
पौत्रप्रपौत्रयोर्धन		अथयं	८ १३१
भागितं	८ १३७	दात्रीपुत्रस्यसम	
पुत्रवन्द्यार्थः	८ १३८	भागिते	८ १३२
पुत्रिकापुत्रकर्तृकआह्ने	८ १४०	चेजजादयः पुत्रप्रति	
दत्तकस्य धनयाहकले	८ १४१	निषेधः	८ १३३

॥ अथ अनुवर्तितायाः सूचीवर्णः ॥

५१५

अवतरं	अध्यायः श्लोकः	अवतरं	अध्यायः श्लोकः
वर्तोरवे दत्तका		स्त्रीधामनक्षत्ररचनवि	
होम न कर्त्तव्याः	८ १८१	भाज्यं	८ १८०
अथ पुचितातिदेशः	८ १८२	अथ अर्चनं	८ १८१
हाद्वयपुत्राणां पूर्व		स्त्रीवादिषेयजातं	
पूर्वः श्रेष्ठः	८ १८३	भाज्यः	८ १८२
षेयवाहयोरिच्छा		अविभक्तार्चितधने	८ १८३
हराः	८ १८४	विद्यादिधने	८ १८४
षेयवादीनां पिता		ब्रह्मकांक्षोपिच्छे	८ १८५
महधने	८ १८५	अविभाज्यधने	८ १८६
यपिच्छादबोधनहराः	८ १८६	महोद्गारे	८ १८७
माह्ववाधिकारः	८ १८७	यवृद्धधनविभाने	८ १८८
राजाधिकारः	८ १८८	विदेशादिमतस्य	
वृत्तपतिकामिबुक्ता		न भानक्षोपः	८ १८९
पुत्राधिकारः	८ १८९	ज्येष्ठमुत्रशून्यः वनभानः	८ १९०
पौरवयोमर्भव		विकर्त्तृसाधनं नार्थमिति	८ १९१
विभाने	८ १९०	अवस्थावाधारस्य	
माह्वधनविभाने	८ १९१	कारणे	८ १९२
स्त्रीधनाभ्याह	८ १९२	जीवन्निवृत्तविभाने	८ १९३
अथवास्त्रीधनाधि		विभानान्नकारोत्पन्न	
कारिणः	८ १९३	सत्ते	८ १९४
अथवास्त्रीधनाधि		अन्यस्यधने मातुरधि	
कारिणः	८ १९४	कार	८ १९५
वाधारवाम्स्त्रीधनं न		अवधनयोः वनो	
कुर्व्यात्	८ १९५	विभानः	८ १९६

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अविभाज्यमाह	८	२१८	राजाकष्टकोट्टरवे		
अथयूतसमाह्वयः	८	२२०	यत्तन्मुखात्	८	२२१
यूतसमाह्वयनिषेधः	८	२२८	अथ्यरथाफलम्	८	२२२
यूतसमाह्वयार्थः	८	२२३	तस्कराद्यश्रावणे दोषः	८	२२४
यूतादिकारिणां दण्डः	८	२२४	निर्भयराज्यवर्द्धनम्	८	२२५
यावच्छादीन् देशा			प्रकाशाप्रकाशतस्कर		
त्रिर्व्यासयेत्	८	२२५	ज्ञानं	८	२२६
दण्डदानाग्रतो	८	२२८	प्रकाशाप्रकाशतस्करा		
स्त्रीवासादिदण्डे	८	२२९	माह	८	२२७
निवृत्तस्य कार्यहर्षणे	८	२३१	तेषां प्राशनं	८	२२९
कूटप्राशनवासवधादि			चौराणां निपाहको		
करणे	८	२३२	दण्डश्च	८	२३३
धर्मकृतं व्यवहारं न			तस्करान्येषां	८	२३४
निवर्त्तयेत्	८	२३३	सोप्रादर्शने	८	२३७
अधर्मकृतं निवर्त्यं	८	२३४	चौराभयदायक		
प्राचक्षिप्ताकरण			दण्डः	८	२३७
महापातकिदण्डः	८	२३५	अधर्मयूतदण्डने	८	२३९
प्राचक्षिप्तकरणे नास्तीति	८	२३७	चौराद्युपद्रवेयथाकते		
महापातके प्राक्षयस्य			दण्डः	८	२४०
दण्डः	८	२४१	राजः कोषहारका		
अभिधादेदण्डः	८	२४२	दयोदण्डाः	८	२४१
महापातकिधनयहणे	८	२४३	अभिधादे	८	२४२
प्राक्षयपीडने दण्डः	८	२४८	अभिभेदने	८	२४७
वध्यमोच्यते दोषः	८	२४८	चौरसोप्राधारवादी	८	२४८

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
तन्नामानामभेदमे	८ १७८	प्राज्ञवचनयोः परस्पर	
राजमान मन्त्रादि		वाचित्वं	८ १९९
त्वाने	८ १८२	पुत्रे राज्यं दत्तारणे	
मित्राधिकृतमे दण्डः	८ १८४	प्राज्ञत्वानः	८ १९१
प्रतिमादिभेदमे	८ १८५	वैश्वधर्माणां	८ १९६
मन्त्रीनामपवेद्यादी	८ १८६	सूत्रधर्माणां	८ १९८
विश्वमन्त्रदाने	८ १८७	॥ इति नवमोऽध्यायः ॥	
वन्धनस्नानं राजमाने	८ १८८		
प्राकारभेदादौ	८ १८९	अध्यापनं प्राज्ञवचनैव	१० १
अभिचारकर्षणं	८ १९०	वर्षाणां प्राज्ञवचनः प्रभुः	१० २
अवीजविक्रयादौ	८ १९१	अथ दिग्वर्षकचर्म	१० ४
कर्षकारदण्डमे	८ १९२	अथ वजातीयाः	१० ५
इक्षोपकरचक्ररथे	८ १९३	पितृजातिबह्व्याः	१० ६
अथवष्ट्रप्रकृतयः	८ १९४	अथ वर्षवह्वराः	१० ८
अपरप्रतिवीचर्य	८ १९८	अथ ज्ञाताः	१० १०
कर्षारणे	८ १९८	ज्ञातोपवादिर्वकीर्षीः	१० ११
राष्ट्रोद्युमन्तकचर्म	८ २०१	अध्यापनंवाः	१० ४१
इन्द्रादीन्मन्त्रोद्युमन्तो		ते सुकर्षका उक्तवर्षे	
विभर्ति	८ २०२	मन्त्रानि	१० ४२
इतैरवावेद्येनमिषवर्ष	८ २१२	विद्यासोपात्तं वृषजम्	
प्राज्ञवचनं कोपयेत्	८ २१२	मन्त्रानि	१० ४२
प्राज्ञवचनंवा	८ २१४	दण्डयः	१० ४९
कथानाश्रितं दुष्टः हव		वर्षवह्वराणां कर्षा	
प्राज्ञवचनः	८ २१८	आह	१० ४७

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
साष्टाक्षकर्मोद्	१० ५१	प्रतियहादिपापमञ्जो	१० १११
कर्मणा पुरुषज्ञानं	१० ५७	त्रिसोऽहजीवने	१० ११२
वर्णसङ्करनिन्दा	१० ५८	धनयाचने	१० ११३
एषां विप्राद्यर्थे प्राण		यज्ञ वित्तागमाः	१० ११५
त्यागः श्रेष्ठः	१० ६२	द्वय जीवनहेतवः	१० ११६
साधारणधर्माः	१० ६३	दृष्टिजीवननिषेधः	१० ११७
यज्ञमे जन्मनिग्राह्यं		राज्ञामापदुर्गमाह	१० ११८
शूद्रत्वञ्च	१० ६४	शूद्रस्य आपदुर्गः	१० १२१
वर्णसङ्करे श्रेष्ठम्	१० ६७	शूद्रस्यग्राह्यता	
बीजसेवयोर्ध्वावलो	१० ७०	राधनं श्रेष्ठं	१० १२२
बट् कर्मोऽष्टाह	१० ७५	शूद्रवृत्तिकल्पनं	१० १२४
ग्राह्यजीविका	१० ७६	शूद्रस्य न संस्कारा	
चतुर्वैश्वकर्माह	१० ७७	दयः	१० १२६
दिजानां श्रेष्ठकर्माह	१० ८०	शूद्रस्वामन्त्रकं	
आपदुर्गमाह	१० ८१	धर्मकार्यं	१० १२७
विक्रये वर्ज्यानि	१० ८६	शूद्रस्य धन	
क्षीरादिविक्रयफलं	१० ८९	सद्यसनिषेधः	१० १२८
व्यावसीवृत्तिनिषेधः	१० ८५	॥ इति दशमोऽध्यायः ॥	
परधर्मजीवननिन्दा	१० ८७		
वैश्यशूद्रयोरापदुर्गः	१० ८८	ज्ञातकथ	
आपदि विप्रस्य हीन		नव प्रकाराः	११ १
याचनादि	१० १०२	नवज्ञातकेभ्यो	
प्रतियहनिन्दा	१० १०८	ऽज्ञदाने	११ २
जाजनाध्यापने दिजानां	१० ११०	वेदविज्ञोदानं	११ ४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
मित्रादितीव्र		अन्त्यादि धर्म मित्रता	
मित्रादिनिषेधः	११ ५	न रक्षणीयं	११ २५
कुटुम्बिकाद्विषय		देवमन्त्रादिरक्षे	११ २६
दानं	११ ६	योगवानामात्रो	
योगवानामादि		वैश्वानरवानः	११ २७
कारिणः	११ ७	वमर्षकानु	
कुटुम्बाभरणे		कल्पनिषेधः	११ २८
होषः	११ ८	दिनसकलज्ज्ञा	
अन्त्यादिधर्मैः		वैरिणः	११ २९
देहमयस्य	११ ११	अपिवादेर्वाङ्मयी	
अनुपमवचनार		कारिणः	११ ३०
वचने	११ १२	अन्त्यादिधर्मि	
अन्त्यादिहरण		न मूषात्	११ ३१
निषेधः	११ १३	अन्त्यादिहरण	
अन्त्यादिधर्मं दत्ता		होषमनिषेधः	११ ३२
वाधुनो दाने	११ १४	अन्त्यादिधर्म	
अन्त्यादिधर्म		दाने	११ ३३
प्रवृत्ति	११ १५	अन्त्यादिधर्म	
अन्त्यादिधर्म विप्र		अन्त्यादिधर्म	११ ३४
योगदानेन दत्तः	११ १६	अन्त्यादिधर्म	
अन्त्यादिधर्म उक्ति		करणे	११ ३५
कल्पने	११ १७	अन्त्यादिधर्म	
अन्त्यादि धर्मनिष्ठा		अन्त्यादिधर्म	११ ३६
निषेधः	११ १८	अन्त्यादिधर्म	

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
प्रायश्चित्ती	११ ४५	अथसुरापान	
कामाकाम		प्रायश्चित्तम्	११ ८०
कृतपापे	११ ४६	सुराप्रकाराः	११ ८४
प्रायश्चित्तिसंशर्ग		अथसुर्वक्ष्येयप्राय	
निषेधः	११ ४७	श्चित्तम्	११ ८८
पूर्वपापेन कुष्ठान्धा		गुरुस्त्रीगमन	
दयः	११ ४८	प्रायश्चित्तं	११ ९२
प्रायश्चित्तमवय्वं		गोवधाद्युपपातक	
कर्तव्यम्	११ ५३	प्रायश्चित्तं	११ ९८
पञ्च महापातका		अवकीर्णं	
न्याह	११ ५४	प्रायश्चित्तं	११ ११८
ब्रह्महत्यादि		जातिभ्रंशकर	
वमान्याह	११ ५५	प्रायश्चित्तं	११ १२४
उपपातकान्याह	११ ५८	सङ्करीकरणादि	
जातिभ्रंशकरान्याह	११ ६७	प्रायश्चित्तं	११ १२५
सङ्करीकरणान्याह	११ ६८	षष्ठ्यादिवध	
अपात्रीकरणान्याह	११ ६८	प्रायश्चित्तं	११ १२६
मखिनीकरणान्याह	११ ७०	मार्जारादिवध	
अथब्रह्मवधप्राय		प्रायश्चित्तम्	११ १२९
श्चित्तं	११ ७२	इत्यादिवध	
गर्भापेक्षीवध		प्रायश्चित्तं	११ १३६
वैष्णवध	११ ८७	वभिषर्पित स्त्रीवधे	११ १२८
स्त्रीसुहृदधनिषेध		वर्षादिवधे	
हरणादौ	११ ८८	हानात्रतौ	११ १२८

॥ अथ मनुवंदितायाः सूचीपत्रं ॥

५२१

ग्रन्थः	अध्यायः श्लोकः	ग्रन्थः	अध्यायः श्लोकः
वर्णादिवधे		भूकरादिविष्णुष	
हावावन्नौ	११ १२८	भचवे	११ १३४
कुङ्कुमसूत्रम्		शुक्लसनाद्याज्ञात	
वधादौ	११ १४०	मांसभचवे	११ १५५
हृषादिहृदनदौ	११ १४२	कुङ्कुटनरभूकरादि	
अक्षवादिचक्षुषधे	११ १४३	भचवे	११ १५६
हृषैवधादि		मायिकाक्षभचव	
हृदने	११ १४४	प्राचक्षितं	११ १५७
अमुष्मसुरापान		मल्लपारिवो	
प्राचक्षितम्	११ १४६	अधुमांसादि	
सुराभाष्यम्		भचवे	११ १५८
अक्षपाने	११ १४७	विज्ञासायु	
शूङ्गेष्टिहमच		ष्टिहादिभचवे	११ १५८
पानादौ	११ १४८	अभोज्याय	
सुरामन्त्रावाच	११ १४८	अन्तार्थ	११ १६०
विष्णुसुरासंस्तु		व्यानीवधान्यादि	
भावने	११ १५०	खेवे	११ १६१
पुनःसंस्कार दद्या		मन्यादिहरव	
दिनिहन्तिः	११ १५१	प्राचक्षितं	११ १६३
अभोज्यावली		अपुकीवकादि	
शूङ्गेष्टिहामन्त्र		हरवे	११ १६४
मांसभचवे	११ १५९	अक्षवाचमन्त्रादि	
शुक्लादिभचवे	११ १६३	हरवे	११ १६५

॥

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
शुक्लाश्वगुहादि		पतितस्त्रीषामग्राहि	
हरणे	११ १६६	देयं	११ १८८
मणिमुक्तारजतादि		पतितसंवर्ग	
हरणे	११ १६७	निषेधादि	११ १८८
कार्पासशुक्लादि		वायुग्राहित्यागः	११ १८०
हरणे	११ १६८	प्रात्यवेदत्यक्त	
अगम्यागमन		प्राचक्षिप्तं	११ १८१
प्राचक्षिप्तम्	११ १७०	गर्हितार्जित	
वज्रवारजस्वलादि		धनत्यागः	११ १८१
गमने	११ १७२	असत्यप्रतिग्रह	
दिवाभैयनादौ	११ १७४	प्राचक्षिप्तं	११ १८४
चाण्डाद्यादि		कृतप्राचक्षिप्तं	
गमने	११ १७५	साम्यं पृच्छेत्	११ १८५
अभिषारे स्त्रीणां		गोभीषासदानं	
प्राचक्षिप्तम्	११ १७६	तत्र संवर्गः	११ १८६
चाण्डास्त्रीगमने	११ १७८	प्रात्ययावनपतित	
अथ पतितसंवर्ग		क्रियाकृत्यादौ	११ १८७
प्राचक्षिप्तं	११ १७९	वेदग्रन्थागत	
पतितस्य जीवतएव		त्यागे	११ १८८
प्रेतक्रिया	११ १८२	आदिद्वन्द्वनप्राच	
पतितस्यांग्रादि		क्षिप्तम्	११ १८८
निवृत्तिः	११ १८५	अपांक्तप्राचक्षिप्तम्	११ १९०
कृतप्राचक्षिप्तस्य		उद्गादित्याग	
संवर्गः	११ १८६	प्राचक्षिप्तं	११ १९१

॥ अथ मनुर्विहितायाः सूचीपत्रं ॥

५२२

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अथेवमर्थं विना वा		अथशुभाशुभ	
मूषादित्यामे	११ २०२	कर्मफलं	११ २
वेदेदितकर्मदि		कर्मसोमनः	
त्यामे	११ २०३	प्रवर्तकं	११ ४
ब्राह्मणस्य संकृते	११ २०४	विविधमानव	
ब्राह्मणवामूरवे	११ २०५	कर्मणि	११ ५
अणुप्रभावविना		चतुर्विधवाचिक	
स्ये	११ २०८	कर्मणि	११ ६
अथ ब्राह्मणत्यादि		विविधगरीर	
मतनिर्णयः	११ २१०	कर्मणि	११ ७
अथप्रताप्यानि	११ २२२	मनोवाक्याच	
चार्यं न मोषमोषम्	११ २२७	कर्ममोमः	११ ८
वापानुतापे	११ २३०	विदक्षिपरिचयः	११ १०
पापादपिनिम्ना	११ २३२	वेचक्षपरिचयः	११ ११
मनुष्यद्विपर्यय		जीवाक्षपरिचयः	११ १२
नापःकुर्वीत	११ २३३	जीवानामानन्द	११ १५
मयःप्रवृत्ता	११ २३४	परलोके वाच	
वेदाभ्यासप्रवृत्ता	११ २३५	मौक्तिकगरीर	११ १६
अथ रक्षसप्राच		मोमानकारमा	
क्षिप्तम्	११ २५७	अग्निं वीक्षते	११ १७
॥ इत्येकादशोऽध्यायः ॥		धर्माधर्मवाञ्छ	
		आद्भोमः	११ २०
		विविधगुण	
		कथनं	११ २४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अधिकगुणप्रधा		आत्मज्ञानस्य	
नोदेहः	१२ २५	प्राधान्यं	१२ ८५
सत्त्वादिलक्षण		वेदोदितकर्मणः	
माह	१२ २६	अष्टत्वं	१२ ८६
सात्त्विकगुणलक्ष		वैदिकं कर्म दि	
णम्	१२ ३१	विधम्	१२ ८८
राजसगुणलक्षणं	१२ ३२	प्रवृत्तनिवृत्तकर्म	
तामसगुणलक्ष		फलम्	१२ ८०
णम्	१२ ३३	समदर्शनम्	१२ ८१
संश्लेषतत्त्वामसा		वेदाभ्यासादौ	१२ ८२
दिलक्षणम्	१२ ३५	वेदवाङ्मयसृति	
गुणत्रयात्तिविधा		निन्दा	१२ ८५
गतिः	१२ ४०	वेदप्रशंसा	१२ ८७
त्रिविधगतिप्र		वेदश्रवणं	
काराः	१२ ४१	पत्यादि	१२ १००
पापेन कुत्सिता		वेदश्रवणं	१२ १०१
गतिः	१२ ५२	वेदव्यवसायिनः	
वापविशेषेष योनि		अष्टत्वं	१२ १०२
विशेषोत्पत्तिः	१२ ५३	तपोविद्याभ्यां	
पापप्रावीक्ष्यन्तर		मोक्षः	१२ १०३
कादि	१२ ७३	प्रत्यक्षानुमानश्रद्धाः	
मोक्षोपायवद्		प्रमाणानि	१२ १०४
मोक्षार्थ	१२ ८३	धर्मश्रवणं	१२ १०५

॥ अथ मनुसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

१२१

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अकथितधर्म		वाय्वाकाशादीनां	
सूत्रे	१२ १०८	सप्तमाह	१२ १२०
अथ त्रिष्टुः	१२ १०८	आत्मस्वरूपमाह	१२ १२२
अथ परिषत्	१२ ११०	आत्मदर्शनमवस्था	
मूर्खाणां नपरि		मनुष्ठेयं	१२ १२५
वचनम्	१२ ११४	इतिसंहिता	
आत्मज्ञानं वृत्तम्		पाठफलं	१२ १२६
कथाह	१२ ११८	॥ इतिहादशोऽध्यायः ॥	

॥ इतिमनुसंहितायाः सूचीपत्रं समाप्तं ॥

This book should be returned to
the Library on or before the last date
stamped below.

A fine of five cents a day is incurred
by retaining it beyond the specified
time.

Please return promptly.

3872596
CANCELLED
MAR 17 1973 H
MAR 2 1973

WIDENER
BOOKS
FEB 1 1991

WIDENER
BOOKS
CANCELLED
SEP 10 1991
APR 6 1992

